

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

MAL TİCARETİ, HİZMET TİCARETİ VE BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Metin ÖZKUL

EKİM - 2023

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

MAL TİCARETİ, HİZMET TİCARETİ VE BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Metin ÖZKUL

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kenan ÇELİK

EKİM - 2023

TRABZON

ONAY

Metin ÖZKUL tarafından hazırlanan “Mal Ticareti, Hizmet Ticareti Ve Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği” adlı bu Çalışma 16.11.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı- Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Kenan ÇELİK	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Bayram GÜNGÖR	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Cemalettin KALAYCI	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Nihal YAYLA	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Elif NUROĞLU	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ - Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu çalışmada yararlanılan kaynakların tümüne eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Metin ÖZKUL
23.10.2023

ÖNSÖZ

Uluslararası ticaretin büyümeyle olan ilişkisi geçmişten günümüze araştırmalara konu olmuştur. Önceleri mal ticareti ile başlayan bu süreç, katma değeri daha yüksek ürünler ortaya çıkarabilen hizmet ticareti ile uluslararası alanda kendini daha fazla göstermektedir. Her iki ticaretin de büyüme konusundaki pozitif katkıları küresel anlamda bilinmektedir. Bununla birlikte gerek mal gerekse de hizmet ticaretinin eşgüdümlü ilişkisi artan oranda dikkat çekmektedir. Bu ilişkide birbirini destekleyen yapının ortaya konması, çözüm odaklı politikaların iki yönlü düşünülmesini sağlayarak uluslararası ticaretin büyümeyi destekleyen yapısını daha sağlam ve daha güçlü bir şekilde ortaya koyabilmektedir. Buna mukabil bu çalışmada Türkiye'nin uluslararası ticaretinin ekonomik büyümeye olan katkısı incelenmiş, bunun yanında uluslararası ticaretin kendi arasındaki ilişki de ampirik olarak araştırılmıştır.

Çalışma boyunca bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım başta danışmanım Sayın Prof. Dr. Kenan ÇELİK olmak üzere Sayın Prof. Dr. Bayram GÜNGÖR ve Sayın Prof. Dr. Cemalettin KALAYCI'ya içten teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmanın ampirik kısmı ile ilgili yardımlarını benden esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Murat Can GENÇ ve Sayın Dr. Öğr. Üyesi Serkan KONYA'ya teşekkürlerimi sunarım.

Ekim, 2023

Metin ÖZKUL

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	VIII
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
TABLolar LİSTESİ.....	X
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XII
GRAFİKLER LİSTESİ	XIII
KISALTMALAR LİSTESİ	XIV
GİRİŞ	1-3

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ULUSLARARASI TİCARET ve BÜYÜME TEORİLERİ	4-92
1.1. Uluslararası Ticaret Teorileri	4
1.1.1. Uluslararası Mal Ticaretine İlişkin Teorik Yapı.....	4
1.1.1.1. Geleneksel Uluslararası Ticaret Teorileri	4
1.1.1.1.1. Klasik Dönem ve Öncesi Uluslararası Ticaret Teorileri	5
1.1.1.1.2. Heckscher-Ohlin Uluslararası Ticaret Teorisi.....	7
1.1.1.2. Yeni Uluslararası Ticaret Teorileri	9
1.1.1.2.1. Ölçek Ekonomileri ve Endüstri-içi Ticaret	12
1.1.1.2.2. Diğer Teoriler.....	16
1.1.2. Uluslararası Hizmet Ticaretine İlişkin Teorik Yapı	20
1.1.2.1. Geleneksel Teoriler Çerçevesinde Uluslararası Hizmet Ticareti	21
1.1.2.2. Yeni Teoriler Çerçevesinde Uluslararası Hizmet Ticareti	29
1.1.3. Mal ve Hizmet Ticaretinin Eşgüdümlü Gelişiminin Teorik Temelleri	34
1.1.3.1. Gülümseme Eğrisi Teorisi.....	36
1.1.3.2. Çekim Teorisi.....	41
1.1.3.3. Küresel Değer Zinciri Teorisi	44
1.2. Büyüme Teorileri	52
1.2.1. Klasik Büyüme Teorisi.....	54
1.2.2. Marxist Büyüme Teorisi.....	64
1.2.3. Schumpeteryen Büyüme Teorisi	68

1.2.4. Keynesyen Büyüme Teorisi	70
1.2.5. Harrod-Domar Büyüme Teorisi	73
1.2.6. Post Keynesyen (Cambridge) Büyüme Teorisi	77
1.2.7. Neo-Klasik Büyüme Teorisi.....	80
1.2.8. İçsel Büyüme Teorileri	86

İKİNCİ BÖLÜM

2. LİTERATÜR TARAMASI.....	93-147
2.1. Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme İlişkisini Konu Alan Literatür	93
2.1.1. Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar	93
2.1.2. Gelişmiş Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar	100
2.1.3. Karma ve Genel Çalışmalar.....	105
2.1.4. Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar	110
2.2. Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme İlişkisini Konu Alan Literatür.....	116
2.2.1. Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar	117
2.2.2. Gelişmiş Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar	121
2.2.3. Karma ve Genel Çalışmalar.....	124
2.2.4. Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar	131
2.3. Uluslararası Mal ve Hizmet Ticareti İlişkisi	136
2.4. Literatür Çalışmalarına Ait Genel Değerlendirme	146

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ULUSLARARASI TİCARETİN GÖRÜNÜMÜ	148-173
3.1. Küresel Mal Ticareti ve Türkiye	152
3.2. Küresel Hizmet Ticareti ve Türkiye	160
3.3. Uluslararası Ticaretin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi.....	168

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AMPİRİK ANALİZ	174-205
4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	174
4.2. Veri Seti.....	175
4.3. Araştırmanın Model ve Hipotezleri.....	176
4.4. Tanımlayıcı İstatistikler.....	178
4.5. Yöntem	178
4.5.1. Fourier Yapılı Birim Kök Testleri.....	179

4.5.2. Fourier Yapılı Eşbütünleşme Testleri.....	182
4.5.3. Fourier Yapılı Nedensellik Testleri	185
4.6. Ampirik Bulgular	186
4.6.1. Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi	188
4.6.2. Esnek Fourier ADF Birim Kök Testi	189
4.6.3. Fourier Bootstrap ARDL Sınır Testi	193
4.6.4. Fourier Granger Nedensellik Testi	203
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	206
KAYNAKÇA	216
EKLER.....	255
ÖZGEÇMİŞ.....	257

ÖZET

Ekonomik göstergeler, her geçen gün daha fazla küreselleşen uluslararası ticaretin ekonomik büyümenin lokomotifi olma yolunda daha büyük katkılar sunabildiği bir süreci göstermektedir. Uluslararası ticaretin artan orandaki katkısı 1980’de serbest piyasa ekonomisine geçen Türkiye’nin ekonomik büyümesinde de gözlenmektedir. Bu katkı içerisinde mal ticaretinin payı önem arz etse de daha yüksek katma değer üretebilen hizmet ticaretinin payı da sürekli olarak artış göstermektedir. Uluslararası ticaret içerisinde genellikle göz ardı edilen hizmet ticaretinin bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ışığında mamül malların üretiminde daha fazla yer aldığı izlenmektedir. İzlenen süreç çerçevesinde bu çalışmada, uluslararası mal ve hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılırken aynı zamanda mal ve hizmet ticaretinin kendi aralarındaki ilişki de incelenmekte ve sonuçlar Türkiye ekonomisi açısından değerlendirilmektedir.

Türkiye üzerine yapılan bu çalışmada mal ticareti ve hizmet ticaretinin büyümeyle olan ilişkisi ve kendi aralarındaki ilişki, 1981-2019 dönemine ait yıllık veriler altında Fourier tabanlı eşbütünleşme ve nedensellik testleri ile incelenmektedir. Örneklem döneminde, Türkiye ekonomisini etkileyen gerek içsel gerekse de dışsal birçok olayın makroekonomik serilerde yapısal kırılmalar oluşturduğu bilinmektedir. Bu bağlamda çalışmada kullanılan yöntemler yapısal kırılmalar doğrultusunda seçilmiştir. Birim kök analizi için ADF ve Fourier ADF testleri; eşbütünleşme analizi için Fourier Bootstrap ARDL Sınır Testi; nedensellik analizi için ise Fourier Granger testi kullanılmıştır.

Geleneksel ve yapısal kırılmalı birim kök testinin ortak sonucu olarak, sabitli ve trendli modelde tüm serilerin birinci farklarında durağan oldukları belirlenmiştir. Eşbütünleşme analizinde mal ticareti ve hizmet ticaretinin ekonomik büyüme ile olan ilişkisini içeren ilk altı model için uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır. Öte yandan mal ve hizmet ticaretinin kendi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Model 7, 8 ve 9 için eşbütünleşme ilişkisi saptanmış; bu ilişkilerdeki uzun ve kısa dönem katsayıları raporlanmıştır. Son olarak nedensellik testi sonucunda uluslararası ticaret serileri ile RGSYH arasında kısa dönemde çift yönlü ilişki bulunmuştur. Aynı şekilde mal ve hizmet ticareti serileri arasında da çift yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Ayrıca döviz kurundan hizmet ithalatına doğru tek yönlü, döviz kuru ile diğer seriler arasında ise çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mal Ticareti, Hizmet Ticareti, Ekonomik Büyüme, Fourier

ABSTRACT

The economic indicators demonstrate a process in which the increasingly globalized international trade can contribute significantly to economic growth. The growing contribution of international trade has also been observed in the economic growth of Turkey, which transitioned to a free-market economy in 1980. While the share of merchandise trade is significant within this contribution, the share of service trade, which can generate higher value-added, continues to increase steadily. Within international trade, the role of service trade, often overlooked, is being amplified, particularly in the production of manufactured goods, in light of advancements in information and communication technologies. Within this framework, this study investigates the impact of international trade in both goods and services on economic growth, while also examining the relationship between merchandise and service trade, with the results being assessed in the context of the Turkish economy.

In this study conducted on Turkey, the relationship between merchandise trade and service trade with economic growth, as well as their interrelation, is examined using Fourier-based cointegration and causality tests based on annual data for the period 1981-2019. It is well-known that during the sample period, various internal and external events affecting the Turkish economy led to structural breaks in macroeconomic series. In this context, the methods used in the study were selected considering these structural breaks. Unit root analysis was conducted using ADF and Fourier ADF tests; cointegration analysis was performed using the Fourier Bootstrap ARDL Bound Test; and causality analysis was carried out using the Fourier Granger test.

As a common result of conventional and structural break unit root tests, it was determined that all series are stationary at the first difference in the constant trend model. In the cointegration analysis, a long-term relationship was not found for the first six models, which include the relationship between merchandise trade and service trade with economic growth. However, for Models 7, 8, and 9, which reveal the relationship between merchandise and service trade, a cointegration relationship was detected, and the long and short-term coefficients in these relationships were reported. Finally, as a result of the causality test, a two-way short-term relationship was found between international trade series and RGDP. Similarly, a two-way causality relationship was detected between merchandise and service trade series. Additionally, there is a one-way causality from exchange rates to service imports, and a two-way causality relationship between exchange rates and other series.

Keywords: Trade in Goods, Trade in Services, Economic Growth, Fourier

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Ticaret Modelleri: Teorik ve Ampirik Görünüm.....	14
2	Genel Değer Zinciri.....	46
3	Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine İnceleyen Literatür Özeti.....	99
4	Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Gelişmiş Ülkeler Üzerine İnceleyen Literatür Özeti.....	104
5	Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Farklı Kalkınma Düzeylerine Sahip Ülkeler Üzerinde İnceleyen Çalışmalara Ait Literatür Özeti.....	109
6	Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Türkiye Üzerine İnceleyen Çalışmalara Ait Literatür Özeti.....	115
7	Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Literatür Özeti.....	120
8	Gelişmiş Ülkelerde Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Literatür Özeti.....	124
9	Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Karma Yapıdaki Çalışmalara Ait Literatür Özeti.....	130
10	Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Türkiye Üzerine İnceleyen Çalışmalara Ait Literatür Özeti.....	135
11	Mal ve Hizmet Ticareti Arasındaki İlişkiyi İçeren Literatür Özeti.....	144
12	Küresel Mal Ticaretinde Önde Gelen Ülkeler, 2021 (Milyar Dolar ve Yüzde).....	153
13	Yıllara Göre Mal İhracatındaki Ürün Sayısı ve Rekabet Gücü.....	157
14	Türkiye'nin Mal İthalatında İlk 10 Sektör (Milyon Dolar, 2021).....	158
15	Türkiye'nin En Fazla Mal İthal Ettiği İlk 10 Ülke (Milyon Dolar).....	159
16	Küresel Hizmet Ticaretinde Önde Gelen Ülkeler, 2021 (Milyar Dolar ve Yüzde).....	162
17	Kategorilerine Göre Küresel Hizmet Ticareti, 2021 (Milyar Dolar ve Yüzde).....	164
18	Kategorilerine Göre Türkiye'nin Uluslararası Hizmet Ticareti (Milyon Dolar).....	164
19	Türkiye'nin Sektörlere Göre Hizmet İhracatı (Milyon Dolar).....	166
20	Türkiye'nin Sektörlere Göre Hizmet İthalatı (Milyon Dolar).....	166
21	Yeni Teknolojilerin Oluşturabileceği Etkiler ve Bunların Ticari Akımlardaki Anlamı.....	171
22	Ekonometrik Modelde Kullanılacak Değişkenler.....	176
23	Araştırma Hipotezleri.....	177

24	Serilere Ait Tanımlayıcı İstatistikler.....	178
25	ADF ve Enders-Lee (2012) Esnek Fourier ADF Birim Kök Testi Sonuçları.....	191
26	FARDL Bootstrap Sınır Testi Model 1-6 Tahmin Sonuçları.....	195
27	Model 7-FARDL(4, 3, 4) Testi Tahmin Sonuçları.....	197
28	Model 8-FARDL(2, 3, 2) Testi Tahmin Sonuçları.....	200
29	Model 9-FARDL(4, 4, 4) Testi Tahmin Sonuçları.....	201
30	Uluslararası Ticaret ile Büyüme Arasındaki Fourier Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	204
31	Uluslararası Ticaretin Kendi Arasındaki Fourier Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	204
32	Döviz Kuru ile Diğer Değişkenler Arasındaki Fourier Granger Nedensellik Testi Sonuçları.....	205

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil Nr.	Şekil Adı	Sayfa Nr.
1	Gülümseme Eğrisi (Şematik Gösterim)	37
2	Stan Shih'in Gülümseme Eğrisi	37
3	Gülümseme Eğrisi: Firma ve Ekonomi Düzeyinde Kavramlaştırma	39
4	Araştırma Model ve Hipotezlerinin Akış Diyagramı	177

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik Nr.	Grafik Adı	Sayfa Nr.
1	KDZ'lerin Küresel Ticaretteki Payı.....	51
2	Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Küresel Gelir Payları.....	52
3	Küresel Ticaret Hacmi ve GSYH'de Yıllık Büyüme Yığın Alan Grafiği.....	148
4	Küresel GSYH ve İhracatın Gelişimi (1981-2019, ABD Doları).....	150
5	Küresel Mal ve Hizmet İhracatı (Trilyon Dolar).....	150
6	Mal ve Hizmet İhracatında Büyüme, 2010-2019.....	151
7	Küresel Ticaret Hacminin Bölgelere Göre Dağılımı (Trilyon Dolar).....	152
8	Küresel Mal Ticareti Yığın Alan Grafiği (1981-2019, ABD Doları).....	152
9	Türkiye Mal İhracatı ve İthalatı (1981-2019, ABD Doları).....	154
10	Türkiye'nin Sektörlere Göre Mal İhracatı (Milyar Dolar).....	156
11	Türkiye'nin En Fazla Mal İhraç Ettiği İlk 20 Ülke (Milyar Dolar).....	158
12	Küresel Hizmet Ticareti Yığın Alan Grafiği (1981-2019, ABD Doları).....	161
13	Türkiye Hizmet İhracatı ve İthalatı (1981-2019, ABD Doları).....	163
14	Türkiye'nin Hizmet İhracatında İlk 10 Ülkenin Payı (2021, %).....	167
15	Türkiye'nin Hizmet İthalatında İlk 10 Ülkenin Payı (2021, %).....	167
16	GSYH ve İhracat Yığın Grafiği, Türkiye (1981-2019, Milyar Dolar).....	169
17	Değişkenlere Ait Logaritmik ve Fark Değerleri Grafiklerinin Karşılaştırılması.....	187
18	Model 7-Cusum ve Cusum Kare Testleri	199
19	Model 8-Cusum ve Cusum Kare Testleri	201
20	Model 9-Cusum ve Cusum Kare Testleri.....	202

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ADL	: Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ADF	: Augmented Dickey Fuller (Genişletilmiş Dickey-Fuller)
AGÜ	: Az Gelişmiş Ülke
ARDL	: Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli
Ar-Ge	: Araştırma ve Geliştirme
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BRICS	: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika
CDLM	: Yatay Kesit Bağımlılığı Lagrange Çarpanı
DEİT	: Dikey Endüstri-içi Ticaret
DF	: Dickey-Fuller
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
ECM	: Hata Düzeltme Modeli
EİT	: Endüstri-içi Ticaret
EKKY	: En Küçük Kareler Yöntemi
ESTAR	: Üstel Düzgün Geçişli Otoregresif
EXPY	: İhracat Sepeti Verimlilik Düzeyi
FADF	: Fourier Augmented Dickey Fuller
FARDL	: Fourier Bootstrap Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli
FG	: Fourier Granger
FKPSS	: Fourier Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin
FMOLS	: Tam Modifiye En Küçük Karalar
FSollis	: Fourier Sollis
FTY	: Fourier Toda-Yamamoto
G7	: Gelişmiş 7
GMM	: Genelleştirilmiş Momentler Metodu
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülke
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GÜ	: Gelişmiş Ülke
H-O	: Heckscher-Ohlin

H-O-S	: Heckscher-Ohlin-Samuelson
HHI	: Herfindahl-Hirschman Endeksi
HSBC	: Hong Kong ve Şanghay Bankacılık Şirketi
IMF	: Uluslararası Para Fonu
KBGSMH	: Kişi Başına Düşen Gayri Safi Milli Hasıla
KBGSYH	: Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
KDZ	: Küresel Değer Zinciri
KOBİ	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletme
KPSS	: Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin
LM	: Lagrange Multiplier (Lagrange Çarpanı)
MANOVA	: Çok Değişkenli Varyans Analizi
MENA	: Orta Doğu ve Kuzey Afrika
MWALD	: Modifiye Edilmiş WALD
NP	: NG-Perron
OECD	: Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü
PP	: Phillips-Perron
RCA	: Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi
REK	: Reel Efektif Döviz Kuru
RGSMH	: Reel Gayri Safi Milli Hasıla
RGSYH	: Reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
SBB	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
STAR	: Yumuşak Geçişli Otoregresif
SUR	: Görünüşte İlişkisiz Regresyon
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TCKB	: Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı
TCTB	: Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UN	: Birleşmiş Milletler
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WBG	: Dünya Bankası Grubu
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü
VAR	: Vektör Otoregresyon
VECM	: Vektör Hata Düzeltme Modeli
YEİT	: Yatay Endüstri-içi Ticaret

GİRİŞ

Üretim kapasitesinde ve miktarındaki artışı tanımlayan büyüme, ekonomilerin makro ve mikro yapılarındaki işleyişinin anlamlı bir göstergesi olarak görülmektedir. Ekonomik büyümeyi belirleyen etmenlerin araştırılması ve ortaya konması bireylerin yaşam standartlarını yükseltebileceği gibi ülkelerin sağlam bir makro yapıya kavuşmasını da sağlayabilmektedir. Gelişen teknoloji ve yaşanan ilerlemeler, ekonomilerin yeniliklere ayak uydurmasını elzem kılmaktadır. Bu gereklilik ülkelerin güçlü ve zayıf yönlerini iyi tahlil etmelerini, mevcut kaynaklarını verimli şekilde kullanmalarını ve büyüme stratejilerini bu doğrultuda yönlendirmelerini zorunlu hâle getirmektedir. Sürekli olarak gelişen ve değişen küresel süreçler içerisinde meydana gelebilecek risklerin azaltılması ve çağı yakalama olgusu sürdürülebilir bir büyümeyi gerektirmektedir. Büyümeyi sürdürülebilir kılamayan ülkelerin küresel risklere çok daha fazla açık olduğu, meydana gelen krizlerden çok daha fazla etkilendiği ve krizler sonrasında da daha geç toparlandıkları izlenmektedir.

Ekonomik büyüme; krizler, korumacı politikalar, değer zincirindeki kırılmalar ve değişimler gibi birçok konunun etkilerinin ölçülmesinde önemli bir göstergedir. Küresel çapta yaşanan ve yapısal kırılmalara yol açan bu konuların, ülke ekonomilerinin makro göstergelerinde bozulmalara neden olduğu ve sonuç olarak büyümeyi negatif yönde etkilediği gözlenmektedir. Bu bağlamda ekonomiler; bu tür olaylardan etkilenmemenin ve büyümeyi sürdürülebilir kılmamanın reçetesini, uluslararası ticarete gereken önemi vererek test etmektedirler. Geçmişten bugüne uluslararası ticaret, ekonomik büyümenin stratejik bir belirleyicisi olarak görülmekte; özellikle ihracat kalemi, üretimin artmasında ve geliştirilmesinde ön planda yer almaktadır. İhracat, ekonomilere kazandırdığı artırıyla gelişmişlik seviyesini yükseltmek isteyen ülkeler için çoğu zaman bir lokomotif olarak görülmektedir.

Uluslararası ticaretin gelişiminde mal ticareti hizmet ticaretine göre daha baskın durumdadır. Öte yandan ürün yelpazesinin genişlemesi, üretim yapısının daha küçük parçalara ayrılması, tüketici taleplerindeki değişim gibi nedenler uluslararası ticaretin yapısını gün geçtikçe değiştirmektedir. Uluslararası iş bölümlerindeki derinleşme hizmet sektörünü geliştirmiş, hizmetler mal üretiminde daha fazla rol almaya başlamıştır. Küresel krizlerde bile mal ticareti kadar düşüş yaşamayan hizmetler, genelde mal ticaretine göre daha fazla büyüme katetmektedir. Ülkeler, mamül mal üretiminde hayati bir girdi niteliğinde olan ve daha yüksek katma değer üretebilen hizmetlere gün geçtikçe daha çok önem vermekte ve üretimlerini hizmet endüstrilerine doğru kaydırmaktadır.

Uluslararası ticarete en fazla paya sahip olan ekonomiler, genellikle gelişmiş ülke (GÜ) statüsündeki ülkelere dönüşümde üretim, gelişmekte olan ülke (GOÜ) statüsündeki ülkeler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hammadde, enerji ve iş gücü konularındaki avantajlar üretimin GÜ'lerden

GOÜ'lere doğru kaymasına neden olmaktadır. Değer zincirindeki bu kayma GOÜ'ler için birçok fırsatı barındırmaktadır. GOÜ'ler ilk etapta dış ticaret açıklarıyla karşılaşsa da gerek mal ticaretine gerekse de hizmet ticaretine ağırlık vererek rekabet gücünü artırmakta ve bu fırsatları değerlendirip sürdürülebilir bir büyümeyi yakalayabilmektedir. Kendi karşılaştırmalı üstünlüklerini iyi değerlendiren, çağa ayak uyduran, inovasyona, araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) faaliyetlerine önem veren ülkeler küresel gelirden daha büyük paylar alabilmektedir.

1980 sonrası dönemde liberal politikaların GÜ'lerde daha fazla uygulama sahası bulması ve bu sürece GOÜ'lerin de eklenmesiyle küreselleşmenin hız kazandığı böylece ekonomilerin birbirlerine daha bağımlı hâle geldiği gözlenmektedir. Bununla birlikte bilgi-iletişim teknolojilerindeki ve lojistik sektöründeki gelişmeler, bu dönemde uluslararası ticareti küresel düzeyde artırmıştır. Türkiye, 1980 sonrası dönemde ihracat öncüllü dışa açık sanayileşme stratejisi yürüterek hem büyümede hem de uluslararası ticarete genel itibarıyla yükselen bir ivme yakalayan ülkeler arasındadır. Ucuz ve nitelikli iş gücü, coğrafi konum, büyük pazarlara yakınlık gibi avantajları kullanıp küresel değişimleri takip eden ve rekabet gücünü artıran Türkiye, özellikle hizmet ticareti kanalıyla uluslararası ticaretini daha fazla artırma potansiyeline sahip bir ülke konumundadır. Meydana gelen krizler ve pandemi gibi küresel sıkıntılar Türkiye'nin güçlü yönlerini daha fazla açığa çıkarmakta ve ülkenin kalkınmasına yönelik önemli fırsatlar sunabilmektedir.

Türkiye'nin özellikle krizlerden çok fazla etkilendiği, makroekonomik göstergelerdeki dalgalanmalardan izlenmektedir. İhraç mallarının talebi esnekken ithal mallarının talep esnekliğinin katı olması, ihracatın ithalata olan bağımlılığı, ihracattaki yüksek teknolojik ürünlerin payının yüzdesindeki düşüklük, Gayri Safi Yurt İçi Hasıladan (GSYH) Ar-Ge'ye ayrılan paydaki yetersizlik, ürün ve pazar yelpazesindeki zayıflık gibi yapısal sıkıntıların bu dalgalanmalardaki yeri önemlidir. Türkiye hem mal ticaretine hem de hizmet ticaretine gereken önemi vererek daha yüksek katma değer üretebilecek, küresel ekonomiyle bütünleşerek ve çok yönlü stratejiler geliştirerek sürdürülebilir bir büyümeyi sağlayabilecek kapasitede bir ekonomiye sahiptir. Bu bağlamda bu çalışma, Türkiye'nin mal ve hizmet ticaretinin büyümeye olan etkisini ve mal ticaretindeki değişimlerin hizmet ticareti üzerindeki etkilerini ortaya koyarak makro ve mikro anlamda çözümlemeler sunmaya yönelik olacaktır.

Bu çalışmada Türkiye'nin uluslararası ticareti irdelenecek, uluslararası ticaretin büyümeye olan katkısının yanında mal ve hizmet ticaretinin birbiriyle olan ilişkisi ve birbirini destekleyen yapısı eşbütünleşme ve nedensellik analizleriyle araştırılacaktır. Örneklem dönemi olarak belirlenen 1981-2019 aralığının, Türkiye ekonomisi için iç ve dış kaynaklı birçok yapısal kırılma içerdiği düşünülmektedir. Bu doğrultuda seriler arasındaki ilişkiler, yapısal kırılmalar dikkate alınacak şekilde incelenecek ve bu ilişkilerdeki kısa ve uzun döneme ait esneklik katsayıları ortaya konulacaktır. Çalışmada, uluslararası ticaretin büyümeyi destekleyen yapısına ek olarak mal ve hizmet ticaretinin birbirini geliştiren yapısının Türkiye açısından ortaya konması ve bu yönüyle literatüre katkı yapması amaçlanmaktadır. Böylece ampirik sonuçlar doğrultusunda uluslararası

ticaretin Türkiye'nin büyümesinde nasıl daha fazla katkı yapabileceğiyle ilgili kalkınmaya yönelik politika önermelerinde bulunulacaktır.

Bu tez çalışması dört bölümden meydana gelmektedir: Birinci bölümde; mal ve hizmet ticaretine ilişkin teoriler, mal ve hizmet ticaretinin eşgüdümlü gelişimini içeren teoriler ile büyüme teorileri kapsamlı olarak incelenmiştir. Teorilerin temelleri, varsayımları, işleyişleri, benzerlikleri ve ayrıldıkları noktalar değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Ayrıca teorilerin kökleri ve tarihsel gelişimi, günümüze uyarlanabilirlikleri, hangi noktaya daha çok odaklandıkları ve diğer teorilerle olan ilişkileri ortaya konulmuştur. Mal ve hizmet ticaretine ilişkin teoriler, geleneksel ve yeni teoriler olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir. Mal ve hizmet ticaretinin birbirini destekleyen yapısını içeren teoriler Gülümseme, Çekim ve Küresel Değer Zinciri (KDZ) teorisi şeklinde üç başlık hâlinde ele alınmıştır. Büyüme teorileri ise sekiz başlık altında, klasik büyümeden içsel büyümeye kadar olan teorileri içermektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, mal ticareti ve hizmet ticareti arasındaki ilişki ile mal ve hizmet ticaretinin ekonomik büyümeyle ilişkisini konu edinen çalışmalar üzerine literatür taraması yapılmıştır. Mal ve hizmet ticaretinin büyümeyle ilişkisini içeren çalışmalar; AGÜ ve GOÜ'ler, GÜ'ler, karma yapıdaki ülkeler ve Türkiye üzerine yapılan çalışmalar olarak dört kategoriye ayrılmıştır. Mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişki ise tek başlık altında sunulmuştur. Benzer ve karşıt görüşlerin de yer aldığı çalışmalar; yöntem, örneklem, zaman aralığı ve kullanılan değişkenler olarak kapsamlı şekilde analiz edilmiştir. Bir hiyerarşi içerisinde ayrıntılı bir şekilde incelenen çalışmalar gerek yerel gerek bölgesel gerekse de belirli formlara göre ayrılan ülke grupları bazında değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, mal ve hizmet ticaretindeki gelişmeler küresel bazda ve Türkiye açısından incelenmiştir. Ekonomik büyümenin de yer aldığı bu incelemede 1980 sonrası dönem ele alınmış, Türkiye'nin küresel alanda uluslararası ticaretteki yeri ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin küresel değişimdeki pozisyonu ve avantajları değerlendirilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, güncel yöntemlerle ekonometrik analizler yapıp ampirik bulgular aktarılmıştır. Ampirik analiz çerçevesinde birim kök, eşbütünleşme ve nedensellik testleri Fourier tipi yapısal kırılmalar altında yapılmış ve sonuçlar derlenip tablolastırılmıştır. Analizlerden elde edilen sonuçlar, çalışmanın sonuç ve öneriler bölümünde yorumlanarak Türkiye üzerine üretilebilecek politikalar üzerinde tartışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ULUSLARARASI TİCARET ve BÜYÜME TEORİLERİ

1.1. Uluslararası Ticaret Teorileri

Ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki teorik altyapı ve etkileşim iki yüzyılı aşkın süredir tartışılmaya devam etmektedir. Bu konudaki olumlu argümanlar Adam Smith’le başlayıp David Ricardo, Robert Torrens, James Mill ve John Stuart Mill ile devam etmiştir. Serbest ticaretin ve uluslararası uzmanlaşmanın üretime getirdiği çok çeşitli faydalar geniş perspektifte hâlen tartışılmaya devam etmektedir (Medina-Smith, 2001: 2). Arz ve talep mekanizmasına yönelik ekonomilerdeki belli problemleri çözmede gelişen uluslararası ticaretin karşılaştırmalı maliyetlerle açıklanan yapısı (Haberler, 1936: 122-123), günümüzde farklı teorik açıklamalarla genişlediği söylenebilir. Teknolojinin hızla gelişmesi, tüketicilerin zevk ve tercihleri ve ortaya çıkan çok çeşitli ürün yelpazesi gibi unsurlar günümüz uluslararası ticaretini açıklamaya yönelik olarak söylenebilir.

1.1.1. Uluslararası Mal Ticaretine İlişkin Teorik Yapı

Uluslararası mal ticareti ile ilgili öne sürülen teoriler; dış ticaretin nedenlerini ve yararlarını, ülkelerin hangi malları ihraç edip hangilerini ithal edeceğinin neye göre belirlendiğini ve dış ticaret hadlerinin nasıl oluştuğunu açıklamaya yönelik kuramlar olarak görülebilir. Teknoloji, bilgi ve üretim faktörlerinin sağladığı maliyet farklılıklarıyla oluşan arzın ve tüketici tercihlerindeki benzerlikler ve farklılıklardan meydana gelen talebin karmaşık yapısının yanı sıra piyasa yapılarındaki değişimler, uluslararası ticareti açıklamaya yönelik birçok teoriyi de yanında getirmektedir. Zenginliğin kaynağını değerli maden stoku olarak gören Merkantilizmden, doğal düzen anlayışı ile geçiş oluşturan Fizyokratlara, bilimsel yöntemlerle şekillenen Klasik anlayıştan günümüz modern teorilerine varıncaya kadar uluslararası ticaret incelenmeye devam edegelmiştir.

Uluslararası ticareti açıklamaya yönelik teoriler bu bölüm dâhilinde geleneksel ve yeni teoriler olarak özetlenecek ve karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

1.1.1.1. Geleneksel Uluslararası Ticaret Teorileri

Tarihsel akış içerisinde geleneksel uluslararası ticaret teorilerine bakıldığında; ticari kapitalizm düşüncesinin Merkantilizmi, tarıma dayalı kapitalist anlayışın Fizyokrasiyi, endüstri devriminin ise Klasik İktisadın temelini attığı söylenebilir (Öztürk, 2003: 109). Geleneksel teoriler; uluslararası

ticaretin ülkelerin faydasına olduğu düşüncesine hâkim, korumacı anlayıştan serbest ticarete geçişin öngörüldüğü ve arz yönlü açıklamaların yapıldığı teoriler bütünü olarak değerlendirilebilir. Ülkelerin bütün malları üretebildiği ve malların homojen yapıda olduğu varsayımlarına dayanan geleneksel teorilerde, uluslararası ticaretin nedeninin daha çok fiyat farklılıklarına bağlandığı görülmektedir (Haberler, 1936: 121).

1.1.1.1.1. Klasik Dönem ve Öncesi Uluslararası Ticaret Teorileri

Modern anlamda uluslararası ticaret teorileri, ortaçağın bitiminden sanayi inkılabına kadar olan dönemde, Avrupa’da şekillenen Merkantilizm düşüncesi sonrasında oluşmaya başlamıştır. Feodalizmin yıkılıp ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla 15. ve 18. yüzyıl içerisinde hâkim bir görüş olarak var olan Merkantilizm, dış ticaret fazlası verip kıymetli maden biriktirmeyi zorunlu gören bir iktisadi akım niteliğindedir. Dünyadaki maden stoku sabit olduğundan dış ticaretin sıfır toplamı bir oyun olduğunu, bir ülkenin refahındaki artışın diğer ülkede refah kaybına neden olacağını ileri süren statik bir modeli içermektedir. Hammadde ihracatını kısıtlayıp ihracatı özendirici aynı şekilde nihai mal ithalatını kısıp daha çok hammadde ithalatına yönelik önlemler alan korumacı bir devlet anlayışı hâkimdir (Çelik, 2015: 9-10; Seyidoğlu, 1994: 29). Merkantilistler, gerek üretim ve tüketim gerekse de savaşmak için nüfus artışına önem vermiş, ticareti ve sanayiye geliştirerek ekonomiye dinamizm aşılama istemişlerdir (Ertem, 2015: 60).

18. yüzyılın ortalarında, bireysel özgürlüklere önem veren ve devlet müdahalesine karşı olan Fizyokratlar, iktisadi bir yapı olarak kendini göstermiştir. Merkantilistlerden farklı olarak servetin kaynağının üretim olduğunu, uluslararası ticaretin artık değer oluşturmadığını, sanayinin sadece maddenin şeklini değiştirdiğini, artık ürün oluşturan tek üretim dalının ise tarım olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca sürdürülebilir bir politika olarak kabul edilen dış ticaretin sürekli fazla vereceği düşüncesinin yanlış olduğunu, bunun ülkelerde enflasyona neden olup ithalatı artırıp ihracatı azaltacağını ve böylece dış ticaret fazlasının ortadan kalkacağını savunmuşlardır. Merkantilizm ile Liberalizm arasında bir köprü konumunda olan bu düşünce, doğal düzen anlayışı ile ticaretin serbest olması gerekliliğini savunarak ‘Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler’ prensibinin temelini oluşturmuş ve böylece Liberalizme geçişte öncü bir rol oynamıştır (Eren, 2015: 21; Güngör, 2006: 4).

18. yüzyılın sonlarında sanayi devrimiyle birlikte kitlesel üretimlerin artması ve dolayısıyla elde edilen ürünlerin rahatça satılabilmesi serbest piyasa ekonomisine geçişi kolaylaştırmış, korumacılığa dayalı görüşlerin yerini liberal düşünce almaya başlamış ve böylece klasik iktisadın temelleri atılmaya başlamıştır. Ülkelerin ortak çıkarlarının karşılıklı fayda ile sonuçlanabileceği fikri ilk defa Adam Smith ile beraber “Ulusların Zenginliği” adlı kitabıyla ortaya atılmıştır. Smith; dış ticaretin serbest bir şekilde işlemesi gerektiğini, dünya servetinin durağan olmadığını, iş bölümü ve uzmanlaşmanın kaynak verimliliğini artıracığını ve uluslararası ticaretin iki ülke için de refah artışıyla sonuçlanacağını öne sürmüştür. Devletin güvenlik, adalet ve bayındırlık gibi klasik

görevlerinin olması gerektiğini; “görünmez el” olarak adlandırdığı fiyat mekanizmasının piyasayı kusursuz bir şekilde işleteceğini belirtmiştir. Devlet müdahalelerinin ekonomik istikrarsızlıklara neden olacağını, bireylerin ekonomik menfaatleri peşinde koşarken toplumun refahını da artıracığını, bu yüzden devletin gerek bireylere gerekse de piyasaya müdahale etmemesi gerektiğini savunmuştur (Kapucu, 2010: 55, 118-120; Salvatore, 2016: 32).

Adam Smith ülkelerin birbirleriyle olan ticaretlerinin nedenini ve dış ticaret hadlerinin nasıl belirlendiğini “Mutlak Üstünlükler Teorisi” ile açıklamış, böylece serbest ticaret, iş bölümü ve uzmanlaşmanın getireceği faydaları göstermeye çalışmıştır. Teoriye göre, bir ülke hangi malı daha düşük maliyetle üretebiliyorsa o malın üretiminde uzmanlaşıp daha fazlaya mâl ettiği malı diğer ülkeden ithal etme yoluna gidecektir. Böylece her ülke kaynaklarını daha verimli kullanarak daha çok mal üretebilecek ve böylece daha çok kâr elde edebilecektir. Ancak aynı ülkenin mutlak olarak iki malı da daha düşük maliyetle üretebilmesi halinde ne olacağı ile ilgili açıklama bu teorinin yetersiz kalmasına yol açmıştır. Teorideki bu eksiklik David Ricardo’ya ait “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi” ile aşılmıştır. Ricardo, mutlak üstünlük yerine karşılaştırmalı üstünlüğü temel almış, ülkelerdeki üretim maliyetleri arasındaki fark yerine bu farkın derecesini ölçü olarak almıştır. Ricardo, bir ülkenin hangi malı göreceli olarak en düşük maliyetle üretebiliyorsa o malda uzmanlaşacağını, üstün olmadığı ya da daha az üstün olduğu malın üretimini ise diğer ülkeye bırakarak yapılan ticaretten her iki ülkenin de refah artışı sağlayabileceğini belirtmiştir (Bayraktutan 2003: 177; Carbaugh, 2016: 33; Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200; Zhang 2008: 3). Ricardo, bu tezini İngiltere ve Portekiz arasında gerçekleşen şarap ve kumaş ticareti ile açıklamış, serbest ticaret altında her ülkenin sermayesini ve emeğini en faydalı şekilde kullanacağını, böylece evrensel olarak üretimin ve verimliliğin artacağını belirtmiştir. Şarabın Fransa ve Portekiz’de, mısırın Amerika ve Polonya’da, hırdavatın İngiltere’de üretilmesinin nedenini bu ilkeye bağlamıştır. Bu çerçevede uluslararası ticaretin kâr oranını ve insanlığın mutluluğunu artıracığını, bunun ise ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları malları üretilip bu malları diğer ülkelerle takas ederek gerçekleşeceğini vurgulamıştır (Ricardo, 1891: 110, 115).

Klasik dış ticaret teorileri standart varsayımlar üzerine kurulmuştur. Teori tam rekabet piyasası ve tam istihdam koşulları altında iki ülkenin ve iki malın olduğu, malların standart ve homojen olduğu, devlet müdahalesinin ve nakliye giderlerinin olmadığı, üretimde sabit maliyet ve sabit verim durumlarının geçerli olduğu, teknolojinin ve faktör miktarlarının değişmediği bir dünya piyasasını varsaymaktadır. Ayrıca tek üretim faktörü olarak emek alınmış ve homojen olarak kabul edilmiş, bir malın değeri ona harcanan emek miktarı ile ölçülmüştür (Emek-Değer Teorisi). Emek, ülke içerisinde tam hareketli kabul edilirken ülkeler arasında tam hareketsizdir (Haberler, 1936: 125-126; Karluk, 1973: 222-223).

Klasik teori, bulunduğu dönemi açıklayan güçlü bir kuram olsa da üretim faktörü olarak sadece emeği esas alması, emeğin homojen bir yapıda olması, talep koşullarına yer vermemesi ve sabit maliyet ve sabit verim varsayımları gibi birçok konuda eleştirilere maruz kalmış (Çelik, 2015: 22-23; Seyidoğlu, 1994: 33) sonrasında gelen Neo-Klasik iktisatçılar ise bu tür aksaklıkların giderilmesi

için bazı açılımlarda bulunmuşlardır. Jhon Stuart Mill uluslararası ticarete arz koşullarının yanında ilk defa talebi de eklemiştir. Bir ülkenin diğer ülkenin malına olan talebinin şiddeti dış ticaret hadlerini belirlemekte (Karşılıklı Talep Kanunu); malların değişim değerlerinin, ülkelerin o ürüne olan taleplerinin göreceli yoğunluğuyla oluşacağı söylenmektedir (Mill, 1885: 457). Francis Y. Edgeworth'un katkıları ve Alfred Marshall'ın "Teklif Eğrileri" ile Mill'in bu yaklaşımı pekiştirilmiştir. Marshall, klasik teorideki iki mallı yaklaşım yerine emeği ve sermayeyi kapsayan temsili mal balyalarını kullanmış ve iki ülkenin karşılıklı talebinin mübadele haddini belirleyeceğini belirtmiştir. Gottfried Haberler ise üretim faktörü olarak tek başına alınan emeğin yanına "Fırsat Maliyeti" kavramını getirerek; sermayeyi, doğal kaynakları ve girişimciliği de eklemiş böylece Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisine daha açıklayıcı bir nitelik kazandırmıştır. Neo-Klasik iktisat, "Marjinal Fayda" kavramıyla mal, hizmet ve üretim faktörlerine biçilen değeri açıklamaya çalışmış, piyasa ekonomisinin sosyal refah optimizasyonunu her zaman sağlayamayacağını bu yüzden devletin ekonomiye sınırlı da olsa müdahale etmesi gerektiğini savunmuştur (Grimwade, 2003: 36, 68; Bayraktutan, 2003: 178).

1.1.1.1.2. Heckscher-Ohlin Uluslararası Ticaret Teorisi

Modern Klasik teori, uluslararası ticareti ülkeler arasındaki emek verimliliği farklarına bağlayarak karşılaştırmalı üstünlükleri belirtmiş ancak bu farklılıkların nedenini tam olarak açıklayamamıştır. 20. yüzyılın başlarında Eli Heckscher ve Bertil Ohlin tarafından ortaya atılan "Faktör Donatım Teorisi" ile karşılaştırmalı üstünlüklerin ve uluslararası ticaretin nedeni faktör yoğunluğu farklılıklarına bağlanarak bu eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Heckscher-Ohlin (H-O) Teorisine göre bir ülke hangi üretim faktörü açısından zenginse üretimde, o faktörün yoğun olarak kullanıldığı malları daha düşük maliyetle üretilip uzmanlaşarak (kısmi uzmanlaşma) göreceli olarak üstünlük sağlayacaktır. Büyük bölümü değerli faktör içeren mallar ithal edilmekte, büyük oranda ucuz faktör içeren mallar ise ihraç edilmektedir. Böylelikle her ülke ucuza mâl ettiği ürünleri ihraç edip aynı şekilde diğer ülkelerin ucuza mâl ettiği ürünleri ithal ederek refah artışı sağlayabilecektir (Ohlin, 1935: 29-30). Böylelikle sektörler içerisinde ülkelerin net ihracatçı ya da ithalatçı olacakları alanlar belirlenir. Uzmanlaşma sürecinin uzunluğu firmaları belli başlı mallarda üretime yönlendirecek, belli mallarda yoğunlaşma ile beraber uzmanlaşma sağlanacaktır (Seyidoğlu, 1994: 85). Üretim Olanakları Eğrisi, sadece emek faktörünün dikkate alındığı Smith ve Ricardo modelinde düz bir doğru iken uluslararası ticaretin, geliri emek ve sermaye arasında yeniden dağıttığı H-O modelinde artan fırsat maliyetlerinden dolayı iç bükey olmaktadır (Giri, 1998: 2).

Teoremin ikiden fazla ülke, mal ya da faktör üzerinden uygulanması daha gerçekçi bir varsayımın sunulmasını sağlamıştır. Teoride ülkelerin tam istihdam ve tam rekabet koşulları altında aynı üretim teknolojilerine, benzer talep koşullarına ve farklı faktör donanımlarına sahip oldukları; taşıma maliyetlerinin olmadığı; faktörlerin ülke içerisinde tam hareketli, ülkeler arasında tam hareketsiz oldukları varsayılmıştır. Ayrıca bir malın üretim fonksiyonu ile üretim teknolojinin tüm

lkeler için aynı olduğu kabul edilirken teknolojinin gelişmesiyle maliyetlerin azalabilme ve verimin artabilme olasılıkları göz ardı edilmiş; üretimde ölçeğe göre sabit getiri koşulları esas alınmıştır (Bayraktutan, 2003: 178; Giri, 1998: 2-3; Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 200). H-O modelinin daha kapsamlı bir model olduğu söylenebilir. Araştırmalar H-O modelinin işlenmiş ve işlenmemiş birincil ürünlerdeki uluslararası ticareti ve ülkeler arasındaki farklılıkları açıklayabildiğini aynı zamanda Kuzey-Güney ticaretini ve GOÜ'lerin neden beceri yoğun ürünler ithal edip emek yoğun ürünler ihraç ettiğini güçlü bir şekilde açıklayabildiğini göstermektedir (Wood ve Mayer, 2001: 370).

Faktör Donatım Teorisi olarak da anılan H-O modelinden; Faktör Fiyatları Eşitliği, Gelir Dağılımı ve Rybczynski Teoremi türetilerek analitik analizler yapılmıştır. Heckscher'ın serbest dış ticaret sonucu faktör fiyatlarının eşitleneceği öngörüsünün Ohlin tarafından eşitlik yönünde bir eğilimin olacağı şeklinde belirtilmesi (Stolper ve Samuelson, 1941: 70) ve son olarak "Faktör Fiyatları Eşitliği Teoremi" ile Samuelson'ın analitik analizler sonucu dış ticaretin tarafı olan ülkelerde faktör fiyatlarının eşitleneceği gösterilmiştir. Teoreme göre ülkeler, sahip oldukları bol faktörün yoğun olarak kullanıldığı mallarda uzmanlaşıp üretimlerini artıracak, dolayısıyla bu faktörün talebi ve fiyatı artacaktır. Bunun yanında kıt olan faktöre olan talep azalacağından kıt faktörün fiyatı da düşecektir. Sonuç olarak karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı serbest ticaret, ülkelerde bol olarak bulunan faktörlerin fiyatlarını yükseltip yetersiz olan faktörlerin fiyatlarını düşürerek faktör fiyatlarını eşitleyecektir (Stolper ve Samuelson, 1941: 58-59).

Wolfgang F. Stolper ve Paul A. Samuelson tarafından ileri sürülen diğer bir teori ise "Gelir Dağılımı Teorisi" olarak adlandırılmıştır. Serbest ticaretin herkesin yararına olmadığı gibi korumacılığın da herkesin zararına olmayacağının ifade edildiği teoride; serbest bir uluslararası ticaretin ülkede bol olan üretim faktörünün istihdamını ve gelirini artıracadığını, kıt olan faktörün ise istihdam düzeyi azaltarak gelirini azaltadığını böylelikle gelir dağılımının yeni denge noktalarına geleceği ngrlmştir. Serbest ticaret, ülkede bol olarak bulunan faktörün lehine, kıt olan faktörün ise aleyhine bir durum oluştururken korumacılığın tam tersi bir durum oluşturacağı belirtilmiştir. Buna göre, serbest ticaretin ülkedeki bol faktörün lehine olacağı, korumacılığın ise kıt faktörün lehine sonuçlar doğuracağı ifade edilmiştir (Bayraktutan, 2003: 179). Bol olan faktörün milli gelirde sağlayacağı artışın, kıt olan faktörden kaynaklanan kayıptan daha büyük olacağı ve böylece toplumun refahının da artacağı savunulmuştur (Samuelson, 1939: 204).

H-O teoreminden çıkartılan son yaklaşım ise 1955 yılında Tadeusz Rybczynski tarafından ileri sürülmüş ve daha sonra "Rybczynski Teoremi" olarak anılmıştır. Rybczynski, bir üretim faktöründeki artışın üretim, tüketim ve ticaret hadleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Tam istihdam koşulu altında malların faktör yoğunluklarının farklı olduğu iki mallı ve iki faktörlü bir piyasada faktörlerden birinin arzının artması, bu faktörü yoğun olarak kullanan sektörde üretilmiş arza sabit kalan faktörü kullanan sektörlerde sektörler arası faktör transferi sebebiyle üretilmiş arza azalacağı belirtilmiştir (Rybczynski, 1955: 340). Günümüzde faktör donanımındaki değişikliklerin göreceli mal fiyatlarında değişikliğe neden olabileceği görülmektedir. Bu yüzden böyle bir teoremin, dünya

nispi fiyatlarını etkileyemeyecek kadar küçük ekonomiler için uygulanabilirliğini incelemek daha gerçekçi olacaktır (Giri, 1998: 15-16).

H-O teoremi, ampirik olarak ilk defa 1954'te Wassily Leontief tarafından girdi-çıktı tabloları kullanılarak kantitatif teknik ile incelenmiştir. Amerika'nın 1947 yılı verilerini kullanarak dış ticaretini analiz ettiği bu çalışmada, Amerika sermaye yoğun malları ithal ederken emek yoğun malları ihraç etmektedir (Leontief, 1953: 349). Faktör Donatım Teorisine tamamen ters düşen bu test ile Amerika'nın emek yoğun bir ülke olduğu sonucuna varılmış ve iktisatçılar tarafından bir paradoks olarak nitelendirilmiştir (Grimwade, 2003: 40; Giri, 1998: 16). Leontief bu sonucu, Amerika'daki işçilerin diğer işçilere göre üç kat daha verimli olduğu şeklinde yorumlamıştır (Leontief, 1953: 344). Tıpkı Leontief gibi Masahiro Tatemoto ve Shinichi Ichimura'nın Japonya üzerine (Tatemoto ve Ichimura, 1959: 445-446), Donald F. Wahl'ın Kanada üzerine (Wahl, 1961: 357-358), Robert Baldwin'ın ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD) üzerine (Baldwin 1971: 142) yaptıkları çalışmalarda teoremle çelişen sonuçlar bulunmuştur.

Faktör Donatım Teorisi ve bu teoriden geliştirilen türev modeller, uluslararası literatürde genel kabul görse de teorinin; iki mallı, iki faktörlü ve iki ülkeli analize dayanması, tam rekabet piyasası şartlarının ve üretimde sabit maliyetlerin geçerli olması, üretime dair teknolojinin iki ülkede de aynı olup zevk ve tercihlerinin benzer olması, üretim faktörlerinin homojen yapısı ve arza dayalı bir model sunup talebi dikkate almaması gibi varsayımları ve görüşleri gerçek hayatı yansıtmadığı için eksiklik olarak görülmüştür (Aslan ve Terzi, 2006: 5). Teori, bu tür eleştirilere maruz kalsa da pekçok iktisatçı tarafından test edilerek faktör donanımı bakımından farklı olan ekonomiler arasındaki endüstriler arası ticareti açıklamadaki gücü ile günümüz araştırmalarına da ışık tutmaktadır. Ranganath Bharadwaj'ın 1962 yılında Hindistan ekonomisi üzerine, Wontak Hong ve Anne O. Krueger'in 1975 yılında Kore üzerine (Çelik, 2015: 130-131), Halil Seyidoğlu'nun 1967 yılında Türkiye üzerine (Seyidoğlu, 1994: 79), Wolfgang F. Stolper ve Karl W. Roskamp'ın 1961 yılında Doğu Almanya üzerine (Stolper ve Roskamp, 2009: 387-392) yaptıkları çalışmalar, H-O Teoreminin geçerliliğini kanıtlayan araştırmalar olarak görülmektedir.

Leontief çelişkisinin H-O teoremi üzerinde oluşturduğu tartışmalar, Uluslararası İktisat Teorisi bakımından ilerleme sayılabilecek hipotezlerin gelişmesini ve yeni görüşlerin ortaya atılmasını sağlamıştır (Seyidoğlu, 1994: 81). Bununla beraber 1960'larda küresel ticaretin büyük bir bölümünün benzer faktör donanımlı GÜ'ler arasında dönmeye ve benzer mallar üzerinden yapılmaya başlaması da, bilginin ve teknolojinin ön planda yer aldığı yeni teorilerin doğmasına zemin oluşturmuştur (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 201).

1.1.1.2. Yeni Uluslararası Ticaret Teorileri

Arz-talep ve karşılaştırmalı üstünlükler teorilerinde, iktisadın klasik araçları, güçlü bir şekilde öngörülebilir olsa da, ekonominin tüm zenginliklerini ortaya koymada zayıf ve stilize durumdadır. Gün geçtikçe ulusal-yerel ekonomilerdeki ve firmalar-bireylerdeki değişimler, bütünleştirici ticaret

ve doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) gibi olguların analitik sorunların karmaşıklığını artırdığı görülmektedir. Bu gözlemler ve pragmatizme duyulan ihtiyaç ekonomistleri; basitlik ve çeşitlilik kapsamında kolay uygulanabilen ve gerçek dünya ile uyumlu yeni teoriler, kavramlar ve yöntemler geliştirmeye motive etmiştir (Sturgeon, 2008: 239). Klasik teorinin uluslararası ticareti faktör donanımlarına ve karşılaştırmalı üstünlüklere bağlayarak sadece endüstriler arası ticareti açıklayabilirken 1960'lar sonrası benzer ekonomiler arasındaki ticareti gösteren endüstri-içi ticaret (EİT) konusunu açıklamada yetersiz kalması yeni ticaret teorilerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tam rekabet koşulları ve sabit getiri varsayımları, yerini ölçeğe göre artan ya da azalan getiri ve eksik rekabet koşullarına bırakmıştır. Dış ticaretin nedeni olarak beşerî sermaye, teknoloji, ölçek ekonomisi ve ürün farklılaştırması gibi yaklaşımlar öne sürülerek klasik teorinin eksik kalan kısmı tamamlanmaya çalışılmıştır (Dura, 2000: 2-5). Bu kapsamda öne sürülen yeni teoriler aşağıda özetlenmektedir.

Donald B. Keesing ve Peter B. Kenen'in 1965 ve 1966 yıllarında öncülüğünü yaptığı "Nitelikli İşgücü Teorisi", GÜ'ler arasındaki ticaretin nedenini nitelikli iş gücü farklılığına bağlayarak açıklamışlardır. Emeğin homojen olarak değerlendirilmemesi gerektiğini söyleyen bu iktisatçılar, nitelikli iş gücünün bol olduğu ülkelerin bu faktörün yoğun olarak kullanıldığı mallarda uzmanlaşarak dış ticarettten daha fazla fayda sağlayacağını belirtmişlerdir. Aynı şekilde niteliksiz iş gücüne sahip ülkelerin, niteliksiz emek içeren ürünlerde uzmanlaşacağını ve böylece niteliksiz ürünleri ihraç edeceğini öngörmüşlerdir (Gökmenoğlu vd., 2012: 7). Kenen, maddi varlıklar toplamı olarak görülen sermayeyi "bekleme stoku" olarak tanımlamış, toprağın ve emeğin verimliliğini artıran bir tamamlayıcı olarak görmüştür (Kenen, 1965: 437-442). Teori, Keesing tarafından 1965 yılında gelişmiş ekonomiler üzerinde analiz edilmiştir. Araştırmada ABD, İsveç ve Batı Almanya'nın diğer ülkelere göre daha nitelikli iş gücü kullandığı ve böylece karşılaştırmalı üstünlük elde ettiği görülmüştür. Bununla birlikte iş gücü becerilerinin, ticaret modellerini şekillendirdiği ve endüstriyel mallarda uluslararası ticareti güçlü bir şekilde etkilediği gözlenmiştir (Keesing, 1965: 291-293). Yine Keesing'in 1966 yılında yaptığı çalışmada, Hindistan ve Hong Kong gibi ülkelerin daha vasıfsız iş gücüne sahip oldukları görülürken ABD, Batı Almanya ve Birleşik Krallığın nitelikli iş gücüne daha fazla sahip oldukları görülmüş, böylece karşılaştırmalı üstünlük sağlayarak yoğun beceri gerektiren ihracat mallarını pazarladıkları gözlemlenmiştir (Keesing, 1966: 254-256).

1961 yılında Michael V. Posner tarafından geliştirilen diğer bir teori ise "Teknoloji Açığı Teorisi" olarak adlandırılmıştır. Posner, ülkelerin faktör donanımları aynı olsa bile birbirleriyle ticaret yapabileceklerini bunun ise sahip oldukları teknik bilgi ile gerçekleşeceğini söylemektedir. Bir ürün ya da üretim yöntemi keşfeden ülke, yasalarla korunan patent ve telif hakları gibi nedenlerle bu konuda ilk ihracatçı ve bir süre için tekel konumunda olacak ve diğer ülkelerin bu konuma gelmesi belli bir öğrenme süreci gerektirecektir. İhracatın sürekliliğinin teknolojik yeniliklere bağlandığı bu teoride, bu tür teknik değişiklikler ve gelişmelerin ülkelere diğer ülkeler taklit edene kadar karşılaştırmalı üstünlük sağlayacağı belirtilmiştir (Posner, 1961: 323). Yeni bir mal veya üretim tekniği bulan veya geliştiren GÜ, uyguladığı teknoloji standart hale gelene kadar (yeniliğin yayılma

süresi) monopol ve ilk ihracatçı durumundadır. Bir süre sonra bu yeniliğin taklit yoluyla diğer ülkelerin eline geçmesi, bu ülkelerin daha ucuz üretim faktörleri kullanarak maliyet avantajı elde etmesi ile üretici ülke artık ithalatçı konuma geçecek ve yeni ürün ve yöntemlerin peşine düşecektir (Dura, 2000: 6-7).

Raymond Vernon 1966 yılında Teknoloji Açığı Teorisini geliştirerek, ortaya konan bir ürünün hayat seyrini gösteren “Ürün Dönemleri Teorisini” ortaya atmıştır. Vernon, bir malın ilk defa ortaya konması ve standart hale gelmesi arasında aşamaların olduğunu ve bu aşamalarda üretimin, üretim yerinin, uluslararası ticaretin ve karşılaştırmalı üstünlüklerin değişeceğini belirtmiştir (Vernon, 1966: 198-202). Bu aşamaların birincisi Yenilik aşamasıdır; malın icadıyla beraber, iç piyasaya yönelik deneme üretimleri ve malın geliştirilmesi söz konusudur. İkinci aşama Gelişme aşamasıdır; üretimdeki aksaklıkların giderildiği, üretim teknolojisinin standartlaştığı, üretimin ve malı üreten firmaların hızla arttığı ve malın ihracatının başladığı görülür. Üçüncü aşama Olgunlaşma aşamasıdır; iç piyasada yeterli üretime ulaşıldığı, ihracatın en yüksek seviyeye çıktığı ve dış piyasaya teknoloji lisanslarının verilmeye başlandığı bir dönemdir. Dördüncü aşama Gerileme aşamasıdır; üretim özellikle ölçek ekonomisi ve düşük işçilik maliyetlerinden dolayı taklitçi ülkelere kaymış, yenilikçi ülkenin ihracat hızı azalmış, taklitçi ülkeler dış piyasayı tamamen ele geçirmiştir. Beşinci aşama ise Yok Olma aşamasıdır; yenilikçi ülkenin iç piyasayı tamamıyla ithalatla karşılaşması ve devre dışı kalmasıyla ürün dönemleri tamamlanmıştır (Moosa, 2002: 38; Öztürk, 2003: 121). Vernon, ABD’deki firmaların diğer ülkelerdeki firmalara göre inovasyon konusunda daha fazla harcama yapmalarının onları dünyada öncü duruma getirdiğini ifade etmiştir (Vernon, 1966: 193). Krugman (1979a), ortaya koyduğu kuzey-güney modeli ile ürün döngüsü modeline katkıda bulunmuştur. Yenilikçi kuzey ülkelerini takip eden güneydeki ülkelerin zamanla üretimde söz sahibi olduklarını analiz eden Krugman, göreceli konumunu ve gelirini korumak isteyen kuzeyin ise yeni ürünler üreterek bu süreci devam ettirmek istediğini ve böylece iki taraflı ticaretin arttığını vurgulamıştır (Krugman, 1979a: 253). Ürün dönemleri konusunda geçmişte büyük bir tekstil üreticisi ve ihracatçısı olan İngiltere’nin ithalatçı konuma geçmesi ve günümüzde Çin, Singapur, Tayvan ve Endonezya gibi Doğu Asya ülkelerinin artan ihracat payları, teorisinin birer göstergesi olarak görülebilir.

İsveçli iktisatçı Staffan B. Linder diğer teorilerin aksine ülkelerin arz koşullarından çok talep yapısına odaklanmış, homojen yapıda olmayan sanayi malları ticaretini talep koşullarına bağlayarak “Tercihlerde Benzerlik Teorisini” geliştirmiştir. Linder, 1961 yılında geliştirdiği bu teoride, Faktör Donatım Teorisinin tersine nispi faktör yoğunlukları, zevk ve tercihleri birbirine benzeyen ve gelir düzeyleri birbirine yakın olan GÜ’ler arasında uluslararası ticaretin artacağını öngörmüş, benzer gelir seviyesine sahip ülkelerin benzer zevk ve tercihlere sahip olacağını varsaymıştır. İç piyasadaki talebi karşılamaya çalışan üreticiler, talep yapıları benzer ülkelere de ihracat yapabilme potansiyeli taşımakta ve çoğunluğun talep ettiği ürünlere yönelip mallarını ihraç edebilmektedirler. Ülke içerisindeki azınlığın talebi ise benzer talep yapısına sahip diğer ülkelere yapılan ithalatla karşılanmakta ve böylece talep yapıları benzer ülkeler arasında dış ticaret artmaktadır (Linder, 1961: 91-98). Ülkelerin hangilerinin birbirleriyle ticaret yapabilme olasılığının yüksek olduğunu

belirtmesi, birbirine yakın kişi başına düşen gelire sahip ülkelerin benzer malları tüketeceği ve taleplerinin örtüşeceği öngörüsünden dolayı Linder'in hipotezinin gerçeklerle kabaca uyumlu olduğu söylenebilir (Carbaugh, 2016: 92). Linder'in bu teorisi doğrudan dış piyasa için üretilen mamullerin ticaretini açıklayamasa da dünya ticaretinin büyük bir bölümünün ABD, Japonya ve AB ülkeleri gibi sanayileşmiş ülkeler arasında yapılması bu teoriyi desteklemektedir (Dura, 2000: 10).

1.1.1.2.1. Ölçek Ekonomileri ve Endüstri-içi Ticaret

Raymond, H-O Teorisinin sabit verim varsayımına karşı çıkan "Ölçek Ekonomileri Teoremi" ile ölçek ekonomileri ile oluşacak artan getirinin aynı seviyedeki ülkeler arasında ticareti devam ettireceğini öngörür. Artan getiriler, büyük iç pazarlara konu olan malları ihraç etme eğilimini artıracaktır (Krugman 1980: 958). Ölçek ekonomileri ticaret akışlarını belirlemede doğrudan rol oynamaktadır. Bu sayede ülkeler iç pazarda büyük çapta ürettikleri ürünlerde uzmanlaşarak artan getiriler ve çıktı artışıyla beraber ortalama üretim maliyetlerini düşürebilmekte ve karşılaştırmalı bir avantaj elde edebilmektedir (Clark, 2012: 966, 968). Ölçek ekonomileri daha çok sanayi ürünleri üzerine yapılan ticareti açıklamaktadır. Firmanın üretim ölçeğindeki artış (içsel ölçek ekonomileri) ve bağlı olduğu endüstrideki büyüme (dışsal ölçek ekonomileri); bilgi stokunda ve yayılımında artışa, ortalama maliyetlerde düşüşe, karşılaştırmalı üstünlüklerde, üretimde ve ihracatta artışa neden olacaktır (Brakman vd., 2009: 38). Küçük ölçekli firmaların rekabet edememesi ve pazardan çekilmesiyle söz konusu mallarda üretim, az sayıdaki büyük firma tarafından yapılacaktır. Bu büyük firmalar, çok çeşitli mal üretmek yerine çoğunluğun tercih ettiği birkaç mal veya çeşit üzerinde uzmanlaşacak, böylece ölçek ekonomisinin getireceği maliyet avantajıyla daha fazla mal üretilip satılabileceklerdir. Azınlığın tercihleri ise ufak ölçekli üretim gerektiğinden çok maliyetli olacak, bu talepler ithalatla karşılanacaktır (Dura, 2000: 11-12). Azalan maliyetlerle oluşan ölçeğe göre artan getiri, ülkelerin teknolojileri veya faktör donanımları aynı olsa bile karşılaştırmalı üstünlüklerdeki farklılıklardan dolayı ticaretin artmasını sağlayacaktır (Öztürk, 2003: 118). Ölçek ekonomilerinin uluslararası uzmanlaşmayla dış ticareti açıklaması, teknoloji ve faktör donatım farklılıklarına bir alternatif getirmesi yaygın olarak kabul görmesini sağlamıştır (Krugman, 1979b: 469).

Endüstriler arası ticareti esas alan geleneksel dış ticaret kuramlarının açıklayamadığı EİT, yeni uluslararası ticaret teorilerinin temelini oluşturmaktadır. Bir ülkenin aynı endüstrideki farklılaştırılmış malları alıp satması anlamına gelen EİT, ölçek ekonomilerinden ve mal farklılaştırılmasından meydana gelmektedir (Dura, 2000: 13). II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ticaretin, daha çok benzer mamul malların birbirleriyle değişimi şeklinde olduğu ve toplam ticaretin bu yönde geliştiği görülmüştür. Bu süreçte sanayi ülkelerinin teknoloji ve faktör donanımları bakımından birbirlerine benzer hale gelmesi karşılaştırmalı üstünlükleri azaltmış, fakat serbest ticaretle beraber tüketici tercihlerindeki farklılıklar EİT'yi artırmıştır. Ölçek ekonomileri ve mal farklılaştırılması ile her ülke aynı malı farklı şekillerde üretebilmiş, tüketiciler daha çok seçeneğe sahip olmuş, ülkeler daha büyük piyasalara kolayca girebilmiş, daha az mal çeşidi üreten firmalar

daha verimli ve daha büyük ölçekte üretmek ilave kazançlar sağlayabilmişlerdir (Öztürk, 2003: 117). Sermaye/emek oranı birbirine yakın olan ülkeler arasındaki EİT'nin ise çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bu tür ticaret, daha geniş piyasa imkânları sağlarken karşılaştırmalı üstünlüklerin uluslararası ticaretten sağladığı kazancın üzerinde firmalara ek bir getiri sunabilmektedir (Küçükahmetoğlu, 2001: 130).

EİT'yi ölçmek için pek çok ölçek geliştirilse de en yaygın kullanılanı “Grubel-Lloyd Endeksi” olmuştur. Grubel ve Lloyd tarafından yapılan çalışmada EİT'nin önemi ampirik olarak incelenmiştir. EİT'deki yoğunluğu gösteren sonuçlara bakıldığında 10 GÜ'ye ait EİT'nin, bu ülkelerin toplam ticaretleri içerisinde yaklaşık yarısını oluşturduğu görülmüştür. Çalışmada kullanılan ve daha sonra Grubel-Lloyd olarak adlandırılan endekste, bir sanayideki ihracat değerinin yine aynı sanayideki ithalat değerinin ne kadarına karşılık geldiği ölçülerek EİT'nin katsayısı belirlenmektedir (Grubel ve Lloyd, 1971: 496, 499).

Toplam küresel ticaretin %50'sini oluşturacak şekilde büyüyen EİT'nin (Madeira, 2016: 2), sonraki süreçte ekonomik olarak birbirine benzer ülkeler arasında yapıldığı genellemesi yatay ve dikey ayrımı ile değişmektedir. Aynı sektör ve üretim aşamasındaki malların mal çeşitlendirmesi yapılarak karşılıklı alınıp satılması Yatay EİT (YEİT), aynı sektörde olup farklı üretim aşamasında bulunan malların karşılıklı alınıp satılması ise Dikey EİT (DEİT) olarak tanımlanmaktadır. Bu tür bir ayrım, EİT'nin aynı gelir seviyesindeki ülkeler için geçerli olduğu genellemesinin DEİT için yapılamayacağını, ülkeler arasındaki gelişmişlik farklarından dolayı ülkelerin birbirleriyle bu şekilde ticaret yapabileceğini belirtmektedir. Günümüzde bilgisayar ve araba parçaları gibi birçok mamulün farklı ülkelerde imal edilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Gerni vd., 2017: 156). YEİT, ölçek ekonomilerinin ve mal farklılaştırmalarının oluşturduğu monopolcü rekabet altında belirlenmektedir. Bu tür ticarete mallar; kalite, maliyet ve teknoloji açısından birbirine benzerken renk, sembol, ambalaj gibi bazı özellikler bakımından ayrışmaktadırlar. DEİT'yi ise tam rekabet altında farklı gelir grupları arasındaki ülkelerin farklı faktör donanımları belirlemekte, mallar ise kalite farklılıkları içermektedir. Falvey ve Kierzkowski bireylerin gelirleriyle orantılı kalite içeren farklılaştırılmış mallar talep ettiğini, gelir ve teknoloji farklılıklarının DEİT'yi meydana getirdiğini belirtir (Ando, 2006: 267). Geleneksel uluslararası ticaret modelleri ile yeni teoriler kapsamındaki EİT arasındaki farkları gösteren Ando (2006) tarafından ortaya konan Tablo 1'de, endüstriler arası ticareti açıklayan geleneksel ve yeni teoriler özetlenmektedir. Bu çerçevede bu teoriler, tam rekabet ve aksak rekabet ortamlarında uluslararası bölümlendirme, yatay ve dikey mal farklılaştırması çeşitliliğinde Tablo 1'de görülmektedir.

Tablo 1: Ticaret Modelleri: Teorik ve Ampirik Görünüm

Sektör düzeyinde ticaret türleri	Emtia düzeyinde ticaret türleri: ampirik çerçeve	Ticaret türlerinin teorik mantığı	Teorik model örnekleri	Piyasa yapısı	Anahtar faktörler
Endüstriler-arası ticaret	Tek-yönlü ticaret	Geleneksel karşılaştırmalı üstünlükler	Ricardo modeli	Tam rekabet	Teknolojideki farklılıklar
		Uluslararası bölümlendirme	Heckscher-Ohlin modeli	Tam rekabet	Faktör donanımlarındaki farklılıklar
			Jones ve Kierzkowski (1990); Arndt ve Kierzkowski (2001); Deardorff (2001a, 2001b); Cheng ve Kierzkowski (2001); Jones vd. (2002)		Bir ürün sürecinin iki veya daha fazla üretim bloğuna uluslararası bölünmesi. Üretim bloğu düzeyinde ücretler ve teknolojilerdeki farklılıklar, nakliye maliyetleri dâhil olmak üzere üretim bloklarını birbirine bağlayan hizmet bağlantı maliyetleri, koordinasyon maliyeti, ticaret engelleri vb.
	Dikey endüstri-içi ticaret	Dikey ürün farklılaştırması (nihai ürünler için)	Falvey (1981); Falvey ve Kierzkowski (1987)	Tam rekabet	Farklılaştırılmış ürün sektörü, ölçüğe göre sabit verim teknolojisine sahip H-O tipindedir fakat çeşitlilik düzeyinde sabit ve farklı faktör yoğunluğuna ve daha kaliteli çeşitliliğe sahip teknoloji açısından bir Ricardocu tipinde, daha yüksek fiyatla daha yüksek sermaye/emek teknolojisi ile üretilir. Farklı gelir düzeylerindeki bireylerin, toplam düzeyde çeşitlilik talebi olan farklı ürün kalitelerine olan talebi vardır. Faktör donanımlarında, gelir dağılımında veya homojen sektörde teknolojiye farklılıklar DEİT'ye neden olur. [Ürün kalitesi ile bireyin geliri arasındaki ilişki, Linder (1961)]
Endüstri-içi ticaret			Flam ve Helpman (1987)	Tam rekabet	Farklı gelir düzeylerindeki bireylerin, toplam düzeyde çeşitlilik talebi olan farklı ürün kalitelerine olan talebi vardır. Farklılaştırılmış ürün sektöründeki teknoloji farklılıkları ve gelir dağılımı, Kuzeyin yüksek, Güneyin ise düşük kaliteli ürünler ihraç ettiği DEİT'ye neden olur.
			Shaked ve Sutton (1984)	"Doğal oligopol"	Birim değişken maliyet, kalite ile aniden yükselmez ve kalitenin iyileştirilmesi sabit (Ar-Ge) maliyetlere bağlıdır. Fiyatlarda Nash dengesindeki firmaların sayısı sınırlıdır. Ticaretle genişleyen pazarda hayatta kalan firmalar Ar-Ge, daha fazla marjinal getiri ve gelişmiş ölçek ekonomilerinden yararlanmaktadır.
			Lancaster (1979; 1980); Helpman (1981)	Monopolcü rekabet	"İdeal çeşitlilik" yaklaşımı: Toplu düzeyde çeşitlilik talebi olan bireyler arasında tercih edilen "paket" çeşitliliği. Her çeşidin üretiminde ölçek ekonomileriyle monopolcü rekabet. [Lokasyon açısından zevk çeşitliliği için Hotelling (1929): "mekânsal" farklılaşma]
	Yatay endüstri-içi ticaret	Yatay ürün farklılaştırması (nihai ürünler için)	Spence (1976); Dixit ve Stiglitz (1977); Krugman (1979, 1980, 1981)	Monopolcü rekabet	"Çeşitlilik sevgisi" yaklaşımı: Çeşitliliğe olan talep. Her çeşidin imalatında ölçek ekonomileriyle monopolcü rekabet.
			Helpman ve Krugman (1985)	Monopolcü rekabet	Karma yaklaşım: Her ülkedeki tüm çeşitlere talep. Her çeşidin imalatında ölçek ekonomileriyle monopolcü rekabet. (Chamberlin-Heckscher-Ohlin modeli) [Chamberlinci monopolcü rekabet için Chamberlin (1933)] Faktör donanımında benzerlik, kişi başına gelirden benzerlik, pazar büyüklüğünde farklılık ve toplam pazar büyüklüğü büyük veya nispeten büyük miktarda DEİT'ye neden olur.

Kaynak: Ando, 2006: 268

DEİT kapsamında birçok çalışma olduğu gözlenmektedir. Bunlar arasında öne çıkan çalışmalara bakıldığında; Flam ve Helpman, Kuzey endüstri sektöründeki teknik ilerlemenin; Kuzey'in yeni yüksek kaliteli ürünler arz etmesine, düşük kaliteli ürünlerin üretiminin ise Güney'e kaydırılmasına böylece Kuzey'in ileri teknoloji ile yüksek kaliteli ve yüksek maliyetli çeşitleri, Güney'in ise geri teknoloji ile düşük kaliteli ve düşük maliyetli çeşitleri ihraç etmesine neden olduğunu belirtmişlerdir (Flam ve Helpman, 1987: 821). Aynı şekilde Clark ve Stanley, ABD ve gelişmekte olan ülkeler üzerine yaptıkları çalışmada DEİT'nin, ticaret yapılan ülkenin büyüklüğünden olumlu, aradaki coğrafi mesafenin uzaklığından ise olumsuz etkilendiğini; ABD'nin yüksek ve orta teknoloji ürünleri ihraç, düşük teknoloji içeren ürünleri ithal etme eğiliminde olduğunu göstermiştir (Clark ve Stanley, 1999: 91). Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda ise imalat sanayiindeki ticaret yapısında EİT'nin hâkim olduğu (Küçükaksoy ve Kopuk, 2020: 160); DEİT'nin Türkiye'nin toplam ticareti içerisinde büyük bir yüzdeye sahip olduğu; GSYH ve kişi başına düşen GSYH (KBGSYH) ile pozitif, coğrafi mesafedeki artış ile negatif bir ilişkisinin olduğu bulgulanmıştır (Emirhan, 2005: 8).

Sonuç olarak; ülkelerin gelişmişlik seviyesi, ortalama piyasa hacmi, ülkeler arasındaki mesafe, uluslararası ticaretteki kısıtlamalar (Loertscher ve Wolter, 1980: 282-283), DYY ve ekonomik entegrasyonlar EİT'yi belirleyen faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır (Şentürk, 2017: 885). EİT, ticaretin nedenini açıklamasının yanında daha çok mevcut ticaretin işleyişini ve yapısını analiz etmektedir (Öztürk, 2003: 118). Bu anlamda yeni uluslararası ticaret teorilerinin gelişimiyle ortaya çıkan EİT kuramı, dünya ticaretini daha gerçekçi varsayımlarla açıklayabilen kapsamlı bir teori olarak görülebilir.

Faktör Donatım Teorisinin varsayımlarından olan tam rekabet şartları ve malların homojenliği, Edward H. Chamberlin ve Joai Robinson'ın ortaya attığı "Monopolcü Rekabet Teorisi" tarafından eleştirilmiştir. H-O Teoremi faktör donanımları farklı, daha çok GÜ ile az gelişmiş ülke (AGÜ) arasındaki endüstriler arası ticareti açıklarken faktör donanımları aynı olan sanayileşmiş ülkeler arasındaki uluslararası ticaretin büyük bir bölümünü oluşturan EİT'yi açıklayamamaktadır. Bu konudaki eksiklik, Monopolcü Rekabet Teoremi ile giderilmeye çalışılmıştır. Firmaların, ölçek ekonomisinin getirdiği artan verimlilikten faydalanıp rekabet gücünü artırmak için ürün farklılaştırmasına gitmeleri monopolcü rekabeti doğurmaktadır (Yüksel ve Sarıdoğan, 2011: 202). Chamberlin, piyasaya giriş yapan firmaların mallarını, diğer malların firmalarından farklılaştırdığını belirtmiştir. Teori bu yönüyle piyasalardaki aksak rekabeti ve tüm malların homojen olmadığını ortaya koymaktadır. Piyasalardaki eksik rekabetin sebebi ölçek ekonomileridir. Ülkeler aynı zevk ve tercihlere, teknolojiye ve faktör donatımına sahip olsalar bile ticaret ve ticaret kazançları devam edecek; ticaret, firmaların içsel ölçek ekonomileriyle yönünü bulacaktır (Krugman, 1979b: 469, 479). 1979'da Krugman, 1980'de Lancaster ve 1981'de Helpman yaptıkları çalışmalarla teoriye katkı sağlarken aynı zamanda Helpman ve Krugman 1985 yılında yaptıkları çalışma ile endüstri-içi ve endüstriler arası ticareti sentezleyerek ilgili teoriye katkı sağlamışlardır (Mora, 2002: 292). Farklılaştırılmış mallar yönüyle tam rekabet piyasasından, üreticilerin bol olmasıyla da monopol

piyasalardan ayrılan Monopolcü Rekabet Teorisi, öngördüğü büyük piyasa ile hem mallarda düşük fiyatı hem de bol miktarda mal çeşitliliğini sağlamaktadır. Teorinin; arz ve talep faktörlerini birleştirmesi ve uluslararası ticaretin büyük bir kısmını oluşturan GÜ'ler arasındaki iki yönlü ticareti açıklayabilmesi, ölçek ekonomilerinin sağladığı yararlara dikkat çekmesi ve günümüz koşullarını içeren daha gerçekçi varsayımlar içermesi yaygın olarak kabul görmesini sağlamıştır (Öztürk, 2003: 116-117).

1.1.1.2.2. Diğer Teoriler

Yukarıda belirtilen teorilerin yanı sıra uluslararası ticareti açıklamaya yönelik farklı teoriler de mevcuttur. Bu teorilerde uluslararası ticaretin nedeni; atıl kaynaklar, üretimin yapısı, üretim faktörlerinin birlikteliği, örgüsü ve hareketliliği, ekonomik entegrasyonlar, teknoloji, sermaye piyasası, DYY ve maliyetler gibi etkenlerle açıklanmaktadır. Uluslararası ticarete katkı sunan bu teoriler aşağıda özetlenmiştir.

Hla Myint tarafından ortaya atılan teoriye göre, sömürge ülkelerinin geleneksel tarım ekonomisine dayalı kolonileri uluslararası ticarete katmalarıyla atıl kaynaklar üretime katılacak, üretim artacak ve dolayısıyla ihracat ve ithalat da artış olacaktır. Uluslararası ticaretin bu yönüyle atıl kaynakların kullanımında kanal vazifesi görmesi “Kanal Teorisi” olarak adlandırılmasına neden olmuştur (Öztürk, 2003: 124). H-O Teorisi, ülkeleri tam istihdam durumunda görmekte, üretimin artmasının bir sektördeki kaynakların diğerine aktarılmasıyla mümkün olabileceğini varsaymaktadır. Sömürge devletlerin daha önce kullanılmayan emek ve doğal kaynakları üretime aktarmasıyla üretimin artması ve uzmanlaşmanın sağlanması, H-O Teorisini geçersiz kılmaktadır (Seymen, 2019: 3). Burmalı ekonomist Myint'e göre, sömürge ülkelerinin uluslararası ticarete en önemli katkısı, kolonilerdeki üretim kapasitesini dünya piyasasına sunmak için gerekli altyapı, ulaşım ve yasal zemini hazırlayıp buralardaki atıl kalan emeğin ve doğal kaynakların üretime kazandırılmasıdır (Myint, 1958: 335).

Irving B. Kravis'in 1956'da ortaya attığı “Varlık (availability) Teorisi”, bir ülkede ihtiyaç dâhilindeki bir malın bulunmamasını, uluslararası ticaretin nedeni olarak göstermiştir. Söz konusu malın ülkede üretilmemesi ya da pahalıya mâl olması ithalatın nedeniyken, ihtiyaçtan fazla üretilmesi ihracatın nedenidir (Seymen, 2019: 4). Üretim faktörlerindeki, teknolojiye veya beşerî sermayedeki eksiklikler ya da fazlalıklar, hangi malın ihraç edilip hangisinin ithal edileceğinin belirleyicisi olacak, ülkeler birbirlerine göre karşılaştırmalı avantajlara sahip olacaklardır. Ayrıca ürün farklılaştırması ve hükümet kısıtlamalarının da ülkeler için ticareti artırıcı rolleri vardır (Kravis, 1956: 143).

Uluslararası ticarete doğal kaynakların sermaye ile tamamlayıcı nitelikte olduğunu ileri süren “Faktörler Arası Tamamlayıcılık Modeli”, 1959'da Jaroslav Vanek tarafından ileri sürülmüştür. Leontief paradoksunun ABD'yi emek yoğun bir ülke göstermesi üzerine çalışma yapan Vanek, bu paradoksa üçüncü bir üretim faktörünün (doğal kaynaklar) dâhil edilmesiyle itiraz edilebileceğini

öne sürmüştür. ABD'nin dış ticaretinin ne kadar doğal kaynak içerdiğinin araştırıldığı çalışmada sermayenin emekle ikame edilebilir ilişkisine karşın sermaye ve doğal kaynak gereksinimleri arasında güçlü bir tamamlayıcılık derecesinin olduğu, sermayenin aslında ABD'de bol olarak bulunduğu, ithalatın ikamesinde daha çok kullanılıp ihracatta daha az kullanıldığı, görülmüştür. ABD'de doğal kaynakların kıt olduğu, kıt kaynakların ise ancak büyük oranda sermaye ile üretken sürece girebileceğini belirtmiştir (Vanek, 1959: 146, 153).

Gunnar Myrdal, “Ulusal Otarşik Ekonomi Kuramı” (Kutuplaşma Teorisi) ile gelişmişlik seviyeleri farklı olan ülkelerin kuracakları bir ekonomik birliğin GÜ'lerin lehine, AGÜ'lerin ise aleyhine olacağını, uluslararası ticaretin ve faktör hareketliliğinin GÜ'lerin kontrolünde gelişeceğini belirtmiştir (Öztürk, 2003: 124). Piyasa mekanizmasının işlemediği bu tür bir kümülatif hareketliliğin; dengesizliğe doğru eğilimlere yol açacağı, bölgeler arası eşitsizliği artıracığı, emek ve sermaye gibi kaynakların GÜ'lere doğru akacağı ve böylece zengin ülkelerde zenginliğin, yoksul ülkelerde ise yoksulluğun artacağı belirtilmiştir (Karagiannis, 2002: 83).

Gary C. Hufbauer “Telafi Yaklaşımı (Compensation Approach)” ile ülkelerin, ihraç mallarına göre ithal mallarının şekillendiğini belirtmiştir. Hufbauer'e göre, üretimde kullanılan girdiler açısından bir ülkenin ithal ettiği mallar, ihraç ettiği malların tam tersi olacaktır. Hufbauer ve Chilas 1974 yılında yaptıkları çalışmada, üretiminde; doğal kaynakların yoğun kullanıldığı mallara Ricardo Malları, emek veya sermayenin yoğun olarak kullanılıp standart teknoloji içeren mallara H-O Malları, ileri teknoloji kullanılan mallara ise Ürün Döngüsü (Product Cycle) Malları şeklinde gruplandırmıştır (Erlat ve Erlat, 2012: 36). Teoriye göre, eğer bir ülke sermaye yoğun mal ihraç ediyorsa, emek yoğun mal ithal edecek veya üretiminde nitelikli iş gücü gereken mallar ihraç ediyorsa yine tam tersi üretiminde nitelsiz iş gücünün kullanıldığı malları ithal edecektir. Teori bu yönüyle Ricardo ve H-O kuramlarıyla uyumluyken, Tercihlerde Benzerlik Kuramı ile çelişmektedir (Öztürk, 2003: 124). Ülkelerin ihraç mallarında kullanılan üretim yapısının tam tersi olarak ithalatını belirlemesi, bir bakıma üretilmeyen malların ithal edilmesini öngören Kravis'in Varlık Teorisiyle benzeştiği söylenebilir.

Stephen P. Magee'nin çok uluslu şirketlerde yenilikçilerle taklitçiler arasındaki çatışmayı anlattığı “Uygunluk Teorisi (Appropriability)”, GÜ'lerin ürün ve teknoloji gelişiminde çok uluslu şirketlerin oynadıkları rolü açıklamaktadır. Uluslararası ticarete yenilikçi şirketlerin yeni buluşlar ile kârlarını korurken taklitçi şirketlerin ise bu tür buluş veya fikirleri daha az kârlı buldukları için daha basit ürün ve teknoloji ile yetindikleri belirtilmektedir. Yenilikçi şirketlerin karşılaştığı en önemli sorun, rakiplerine karşı yaşadıkları teknoloji kaybıdır. Bu yüzden elde edilen yeniliklerin ulusal firmalara pazarlanması böylece ürünün ülkelerdeki tek bir firmanın elinde olması, kopyalanma ve çalınma riskini azaltacaktır. Ayrıca yeni teknolojinin karmaşık yapıda tasarlanması da uygunluk sorunu açısından alınabilecek diğer bir önlemdir. Vernon'un ürün döngüsünde ürünlerin taklit edilmeye başlanması ile GÜ'lerin II. aşamaya, GOÜ'lerin ise III. aşamaya geçeceği öngörülmektedir. Yenilikçi ülkeler için en iyi fiyat stratejisinin ilk etapta tekel fiyatının altında satıp ürünün taklit edilmeye başlanmasıyla fiyatı yavaşça azaltmak; uzun vadede ise fiyatlar rekabetçi fiyatlara kadar

gerileyeceğinden pazar paylarını da sıfıra kadar çekmek olmalıdır (Magee, 1981: 123-124). Teoride, GÜ'lerin uygunluk sorunu karşısındaki stratejilerini ve yenilikçi yaklaşımlarla uluslararası ticaretteki konumlarını nasıl korudukları anlatılırken Uygunluk Teorisinin bu kapsamda, Posner'in Teknoloji Açığı Hipotezine ve Vernon'un Ürün Dönemleri Hipotezine mikro düzeyde açıklama getirdiği söylenebilir.

Uluslararası ticareti farklı bir pencereden inceleyen bir diğer iktisatçı Robert Z. Aliber'dir. Piyasaya sürülen yeni ürünlerin uluslararası ticaretinde, sermaye piyasasının öneminden bahsetmiştir. "Sermaye Piyasası Kuramı" olarak adlandırılan teori, yatırımcıların yatırımları için kârlı gördükleri ülkelere yönelmelerinin, yapmış oldukları fiziki yatırımlarla ürünlerin üretim yerlerinin belirlenmesi konusunda bir cazibe merkezi oluşturacaklarını öngörmektedir. Bu bağlamda oluşan uluslararası sermaye piyasasının, üretim merkezlerinin belirlenmesinde aktarıcı rol oynaması uluslararası ticaretin yönünü de belirlemektedir (Öztürk, 2003: 124).

Stephen H. Hymer "Uluslararası Operasyonlar Teorisi" ile DYY yapan firmaların getirilerini maksimize etmek için yatay ya da dikey entegrasyonlarla sahip oldukları avantajları diğer ülkelere tahsis etmesini, eksik rekabet şartları altında incelemiştir. Firmalar sahip oldukları sermayeyi, teknolojiyi, yöneticilik yeteneklerini ve bilgi birikimlerini diğer ülkelere aktararak merkezi kontrolle beraber bu unsurların tam olarak tahsis edilmesini sağlar. Hymer, ABD'ye yapılan DYY'lerin belirli endüstrilerde yoğunlaştığı ve bu endüstrilerde rekabet avantajı elde edildiğini ampirik olarak ortaya koymuştur. Teori, eksik rekabet şartları taşıyan ekonomilere yapılacak uluslararası operasyonların, merkezi kontrolle beraber DYY'ye eşlik eden sermaye ve teknoloji akışları ile refah artışına neden olacağını ve ülkelerin uluslararası ticarete rekabet avantajı elde edeceğini belirtmektedir (Hymer 1976'dan aktaran: Parry, 1977: 1097). Bu kapsamda Hymer'ın teorisi, uluslararası ticaretin asıl nedenini DYY hareketliliğine bağlayan, Aliber'in sermaye piyasası kuramında olduğu gibi denizaşırı katılımın bir başka biçimi olarak tanımlanabilir.

Jhon S. Metcalfe ve Ian Steedman, H-O ve Stolper-Samuelson Ticaret Teorileri varsayımları altında sermayenin rolüne odaklanmışlardır. Her ülkenin belirli bir sermaye donanımına sahip olduğunu, faktör donanımlarının aynı olması halinde uluslararası ticaretin homojen sermaye ile karşılaştırmalı bir üstünlük sağlayamayacağını, bu nedenle ticaretin nedeninin sermaye donanımındaki heterojen yapıdan kaynaklandığını belirtmişlerdir (Metcalfe ve Steedman, 1973'ten aktaran: Steedman, 1979: 64, 65). Bu kapsamda faktör donatım farklılıklarının olmadığı bir durumda ticaretin gerçekleşmeyeceğini söyleyen geleneksel teorilerin aksine, ülkelerin faktör donanımlarının aynı olması durumunda bile heterojen sermayenin uluslararası ticarete neden olabileceği söylenebilir.

Melvyn B. Krauss, H-O Teorisinde faktör hareketliliği olması durumunda, kısa vadeli iş gücü göçünü araştırmıştır. Anavatanlarını terk eden "misafir işçilerin" gittikleri ülkelerde üretimi artırarak refah artışı sağladıkları, aynı zamanda elde ettikleri yüksek gelirleri anavatanlarına yollayarak ülkelerin refahlarına katkı sağladıkları belirtilmiştir. Bu çerçevede uluslararası ticaret içerisinde

misafir işçiler mal ticaretinin yerine geçmekte, iş gücü göçü ile ülkeler arasındaki uluslararası ticaret artmakta ve her iki ülke için potansiyel bir refah artışı elde edilmektedir (Krauss, 1976: 470, 474).

EİT'yi belirleyen etmenler arasında ülkelerin gelişmişliği, pazar büyüklüğü ve ölçek ekonomilerinin yanı sıra ülkeler arası uzaklık ve ulaştırma giderleri gibi faktörler de söz konusudur (Seyidoğlu, 1994: 85). Bu sebeple tüm bu teorilerin yanında taşıma giderleri, sınır ticareti ve çekim teorisi gibi hipotezlerin de uluslararası ticarete getirdiği açıklamalara göz atmak gerekir. Nitekim taşıma giderlerinin sıfır olarak kabul edildiği yukarıda bahsedilen teorilerin, günümüz ticaretinde önemli bir maliyet unsuru olan navlun ücretini göz ardı ettiği görülmektedir. Taşıma giderleri, ticaret hacmini etkilediği gibi ülkeler arasında bir rekabet unsuru olarak da yer alabilmektedir. Ülkeler arasındaki fiyat farklarının malın taşınması için ödenen nakliye, yükleme ve boşaltma gibi maliyetlerden fazla olmaması gerekir. Taşıma giderlerinin yüksekliği endüstrilerin, maliyetleri azaltmak ve piyasada yer edinebilmek için kaynağa ya da piyasaya yakın olarak kurulmasına neden olabilmektedir (Kutlu ve Başar, 2006: 102, 106). Bu doğrultuda uluslararası ticaretin birbirine yakın ülkeler arasında yoğunlaşarak sınır ticaretine neden olmasının, taşıma giderlerinin bir sonucu olduğu söylenebilir. Daha uzak yerlerden bu tür malları getirmenin daha maliyetli olacağı düşüncesi, sınır ticaretini de artırmıştır. Bu konuyu pekiştirici diğer bir model ise Jan Tinbergen (1962)'in "Çekim Teorisi" olarak karşımıza çıkmakta; teori, uluslararası ticaret akışının ülkelerin iktisadi büyüklükleri ile doğru yönde, ülkeler arasındaki mesafe ile ters yönde ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Tinbergen ampirik olarak incelediği çalışmasında birbirine coğrafi olarak yakın olan ülkeler arasında daha fazla çekim bulunduğunu ve ticaret akışının arttığını göstermiştir. Sonuç olarak taşıma giderleri, ticaret akışında önemli bir maliyet unsuru olarak görülse de gün geçtikçe teknolojik gelişmeler ve alternatif yolların bulunması ile maliyetlerin düşüp ticaret akışının hızlanacağı, böylece daha önceden ticarete konu olmayan malların ticaretinin ve daha uzak ülkelere malların taşınmasının olanaklı hale geleceği söylenebilir.

Mevcut durumu küresel çapta analiz eden uluslararası ticaret teorileri, meydana gelen iktisadi durumları analiz edip sağlıklı varsayım ve öneriler türetmektedir. İktisadi olayların nedenlerini ve sonuçlarını ortaya koymak, farklı kıtalardaki birçok ülkenin kalite ve çeşitlilik olarak sürekli değişen binlerce mal üzerinden gerçekleştirdiği ticareti birkaç teori üzerinden açıklamak oldukça zor olacaktır. Smith ve Ricardo'nun temellerini attığı uluslararası ticaret teorilerinin birçok evreden geçtiği görülmektedir. Teorileri analiz ettiğimizde genelde AGÜ ve GOÜ'lere ait ticaretlerin endüstriler arası ticaret şeklinde olduğu ve geleneksel teorilerle değerlendirildiği, GÜ'lerin ticaretlerinin ise EİT'yi konu alan yeni teorilerle açıklandığı görülmektedir. Bununla birlikte geleneksel teoriler faktör donanımları farklı, hammadde, tarım ürünleri, hayvansal ürünler ve daha çok emek yoğun üretilen malların ticaretini açıklayıcı ve genelde arz yönlü öngörülerde bulunurken; yeni teoriler ölçek ekonomilerine ve ürün farklılaştırmalarına dayalı, talep yapısını dikkate alan daha çok sermaye ve teknoloji yoğun mallar içeren endüstriyel malların ticaretini kapsamlı bir şekilde açıklayan öngörülerde bulunmuştur (Wong vd. 2001: 2).

Uluslararası ticaretin nedenlerini ortaya koyan teorilerin geçmişten bugüne farklılıklar göstermesinde bilginin ve teknolojinin ön planda yer aldığı söylenebilir. Günümüzde emek, sermaye ve doğal kaynaklar gibi üretim faktörlerindeki üstünlüklerden ziyade bilginin daha çok önem kazandığı, rekabet üstünlüğünün bilgi yoğun teknolojilerinin kullanıldığı endüstrilere kaydığı görülmektedir (Bayraktutan, 2003: 184). Ayrıca ülkeler belli başlı malları ihraç ederken aynı tür malları da ithal edebilmektedir. Faktör donanımı benzer ülkeler arasında EİT'nin daha fazla yer almasıyla yeni teorilerin daha çok ön plana çıktığı görülebilir. Yeni teorilerin dinamik bir yapıda, yeniliklere ve değişimlere uyarlanabilir olduğu ve günümüz dünyasını daha gerçekçi varsayımlarla açıklayabildiği söylenebilir. Yine de yeni teorilerin; uluslararası ticaretin nedenlerini, eğilimlerini ve faydalarını, ölçeğe göre artan getiri ve eksik rekabet şartları gibi yeni nedenler ortaya koyarak mevcut koşullara uygun yeni varsayımlarla incelemesi, dolayısıyla geleneksel teorilerin alternatifi olduğu olgusunun yerine geleneksel teorilere genişletici bir nitelik kazandırdığı şeklinde yorumlanabilir. Yeni teoriler, karşılaştırmalı üstünlüklere getirdiği alternatif açıklamalarla geleneksel teorileri teknolojik gelişmelere ve modern piyasa yapılarına uyarlamaktadır (Öztürk, 2003: 114). Geçmişten günümüze teoriler mevcut dönemlerle sınırlı kalmamış, koşullardaki değişiklikler teorileri geliştirmiştir. Bu bağlamda gelecekte de daha farklı teorilerin oluşacağı aşikâr görünmektedir.

1.1.2. Uluslararası Hizmet Ticaretine İlişkin Teorik Yapı

Uzun yıllar hizmet kavramının tam olarak netleşmemesi, hizmetlerin verimsiz, artık veya üçüncül sektör olarak nitelendirilmesi, mal ticaretinde hangi işlemlerin hizmet olarak değerlendirileceğinin kesin bir ayrımının yapılamaması gibi unsurlar hizmetlerin uluslararası ticarete konu olamamasına neden olmuş, bu yüzden uluslararası hizmet ticaretinde teorik bir yapı tam olarak oluşmamıştır. Mal ticaretinin üretim, dağıtım ve pazarlama gibi birçok aşamasında doğrudan ya da dolaylı olarak yer alan hizmetlerin, ortaya koyduğu yüksek katma değer ve ekonomik büyümede oynadığı tetikleyici rol her geçen gün öneminin daha da artmasını sağlamıştır. Hizmetlerin, GÜ ve GOÜ'ler için büyümenin ana motoru olma eğilimi artan oranda devam etmektedir (Yusuf, 2016: 602). Ariu (2016), çalışmasında hizmet tüccarlarının mal tüccarlarına göre küresel piyasada daha yüksek giriş ve çıkış oranlarına ve daha düşük hayatta kalma olasılıkları yaşadığını, buna rağmen başarılı olan hizmet firmalarının işlem sayılarındaki artış ile mal ticaretinden daha hızlı büyüyeceğini göstermiştir.

İktisatçılar arasında genel kabul görmüş hizmet tanımı 'mal sınıflandırılmasına girmeyen tüm ekonomik işlemlerin içeriği' şeklindedir. Bu tanımın piyasa ve piyasa dışı (kamu sektörü ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar) hizmetlerin, resmi ve resmi olmayan (kayıt dışı ve yeraltı) hizmetlerin, ücretli ve ücretsiz (aile içi ve yardımsız yapılabilen) hizmetlerin hepsini kapsadığı söylenebilir (d'Alcantara, 1987: 77). Öte yandan hizmetlerin heterojen yapısı ve soyutluluğu, hizmet çıktısının ve katma değerinin ölçülmesi, göreceli fiyatlar, ara ve nihai tüketim, hizmet mesleklerinin tanımlanması, bir hizmetin üretiminde tüketicinin rolü, birçok hizmet işleminin benzersiz oluşu ve

çoğaltılamayacağı gibi konular hizmet kavramının karmaşıklığını yansıtmaktadır. Bu tür karışıklıklara rağmen hizmetlerin ekonomideki yerinin, milli gelire ve istihdama katkısının yadsınamaz kanıtları vardır. Bir disiplin olarak ekonomide, hizmetlerin oynadığı rolün görmezden gelinmesi veya arka planda değerlendirilmesi, birçok iktisatçının teorik ve ampirik araştırmalarda hizmetlere yer vermemesi, hizmet temelli ekonomilerin yeterince gelişmemesine ve sorunlarının çözülememesine neden olmaktadır. Yine de hizmetlerin temel önemini kabul eden, kayıtsızlığı tersine çevirmeye çalışan ve bu konu hakkında araştırmalar yapan ekonomistleri de görmekteyiz (Akehurst, 1987: 1). Bu çerçevede hizmetler üzerine ve uluslararası hizmet ticaretine ilişkin teoriler konusunda çalışmalar yapan ekonomistler, üç grupta toplanabilir (Tordoir, 1987: 82):

- Birinci grup, araştırma ve teori geliştirmede hizmetleri bir alan olarak henüz tanımayanlar.
- İkinci grup, var olan teorik çerçeveyi kullanarak hizmetler üzerine çalışmış olanlar.
- Üçüncü grup, hizmetlerle ilgili yeni bilgiler ışığında hizmet dinamiklerini inceleyip yorumlayarak mevcut teorileri uyarlayanlar ve yeni yöntemlere ihtiyaç olduğu gerçeğiyle yüzleşenler.

İletişim, bilgi ve teknolojiadaki gelişmeler ve mal yelpazesindeki çeşitliliğin getirdiği değerlerle kendinden söz ettiren hizmetlerin ayrı ve önemli bir kalem olarak mal ticaretinden ayrılmaya başladığı görülmektedir (Linders, 2001: 1). Baskın ve köklü bir hizmet teorisi tam olarak ortaya konamasa da iktisat teorisi, mallar ve hizmetler arasında herhangi bir temel ayrım yapmamaktadır (d'Alcantara, 1987: 73). Tüm bunlar, mal ticaretini açıklamaya yönelik olan teorilerin, hizmet ticaretini de yorumlayabilmesini mümkün kılmaktadır. Hizmetlerin uluslararası nitelik kazanmasıyla, teorik çalışmalarda daha fazla yer almaya başlaması bunun bir göstergesidir (Ekinci, 2010: 269). Nitekim 1985'te Deardorff'un ve 1989'da Melvin'in çalışmaları, karşılaştırmalı üstünlüklerin üretici hizmetler açısından yeniden değerlendirilmesi gerektiğini; 2004'te Bhagwati vd. ise mal ticaretindeki teorik yapının hizmet ticareti içinde geçerli olabileceğini savunmuşlardır (Lennon vd., 2009: 183-184). Bu bağlamda, Tordoir'ın gruplamasında olduğu gibi bu bölümde de mal ticareti için geçerli olan teorilerin uyarlanması yanı sıra yeni yaklaşımlara değinilecek ve hizmetler açısından teorik yapı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1.2.1. Geleneksel Teoriler Çerçevesinde Uluslararası Hizmet Ticareti

Uluslararası ticaret üzerine yapılan araştırmalarda hizmetler, çoğu zaman basitçe göz ardı edilmiş veya ticareti yapılamayan mallar olarak değerlendirilmiştir. Bunun aksine teorisyenler genelde hizmet ticaretinin kavramsal olarak mal ticaretinden bir farkı olmadığını, karşılaştırmalı üstünlükler ve uluslararası ticaretten elde edilen kazançlar konusundaki standart analizlerin hizmetler ticareti için de geçerli olacağını ekonomik gerekçelerle ortaya koymaktadır (McCulloch vd., 1988: 369). Bu kapsamda sorulabilecek soru, hizmet ticaretinin mal ticaretinden ne kadar farklı veya benzer olduğudur (Kimura ve Lee, 2006: 93). Uluslararası ticareti açıklayan kavramsal çerçevedeki hiçbir

belirgin özellik, bu çerçevenin somut mallarla sınırlı olduğunu söylememektedir. Analizlere giren “mallar” kelimesinin bir gelenek olarak kullanıldığı, özelliklerinin belirtilmediği ve hizmetleri dışlamak için kasıtlı olarak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Hizmetler, malların üretiminde ve ticaretinde ara mal olarak rol oynamakta ve tamamlayıcılık görevi görmektedir. Bu bağlamda hizmetlerin mallardan farklı olduğu düşüncesi, malların da kendi aralarındaki farklılıkları göz önüne alındığında tek başına bir temel sağlamamaktadır (Hindley ve Smith, 1984: 369-370, 374, 388). Geleneksel teorilerde hizmet sektörünün tarım, madencilik ve imalat dışında kalan “artık sektör” tanımlamasının (Fuchs, 1968: 16) ya da Ronald K. Shelp’in üçüncül sektör olarak görülen hizmetler için tanımlanamayan tüm ekonomik faaliyetlerin yerleştirildiği bir “çöp kutusu” benzetmesinin aksine hizmetler; diğer sektörlerle iç içe geçmiş, tüm ekonomik faaliyet türlerine hâkim ve tüm üretim akışı içerisinde vazgeçilmez bir unsur niteliğindedir (Giarini ve Roulet, 1987: 114).

Bhagwati’nin de dediği gibi iktisat teorisi, mallar ve hizmetler arasında temel bir ayrım yapmaz. Bireyler, kuruluşlar ya da tüketim malları tarafından sağlanan hizmetler (d’Alcantara, 1987: 77) açısından asıl önemli olan, ihtiyaçlara cevap vermesi ve sonucunda elde edilecek faydadır. Bu faydanın sağlanmasında hizmet süreleri farklı olabilir. Dayanıksız tüketim mallarında bu süre kısayken dayanıklı tüketim mallarında daha uzun olabilir. Örneğin bir çamaşır makinesi senelerce hizmet verip fayda sağlayabilir. Şu halde fonksiyonel açıdan mal ve hizmet ayrımının pek anlamlı olmadığı söylenebilir (Aslan, 1998: 33). Hizmet üretimi tıpkı mal üretimindeki gibi fiziksel dönüşüm süreçlerini içermektedir, bu yüzden hizmetlerin maddi olmayan mallar şeklinde tanımlanıp geçici ve temelsiz olduğu görüşü bir yanılgıdır. Hizmetler, fiziksel nesneler olmasa da kalıcı olan malların veya kişilerin fiziksel değişikliklerinden oluşabilir ve hizmetlerden sağlanan faydalar üretildikten sonra da (eğitim ve sağlık gibi) tıpkı mallar gibi fayda sağlamaya devam edebilir (Hill, 1977: 336-337; Storrie, 2000: 36, 38). Bu tür faydalar, hizmetlerin sadece tüketim anında mevcut olduğu veya üretildiği anda tüketildiği gibi özelliklerin tüm hizmetler için geçerli olmayacağını göstermektedir. Ayrıca hizmet çıktısının ölçülmesindeki zorluklar (Storrie, 2000: 55, Francois ve Hoekman, 2010: 653), hizmetlerin oynadığı rolün tam olarak bilinmemesi, verilerin yetersizliği, hizmet ticaretini belirleyen etkenlerin ekonomik olmayışı veya mal ticaretini belirleyen etkenlerle aynı olduğuna inanılması gibi sebepler de ekonomistlerin ticaret dengesinde hizmetlerin oynadığı rolü göz ardı etmesine ve uluslararası hizmet ticareti teorilerinin ihmal edilmesine neden olmuştur (Sapir ve Lutz, 1981: 5). Bu gibi nedenler, 20. Yüzyılın son çeyreğine kadar hizmetlerin mal ticaretinden ayrı değerlendirilip bir teorik çerçeveye oturtulamadığını ve ilk çalışmaların daha çok mal ticaretinde ortaya konan teorilerin hizmetler ticaretine uyarlanması şeklinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda uluslararası hizmet ticaretinin uyarlandığı geleneksel ve yeni teoremler bu bölümde özetlenecektir.

Geleneksel teorilerdeki bazı varsayımların hizmetler ticareti için uygulanabilirliği tartışmalıdır. Hizmetlerin heterojen yapısından kaynaklı farklılıkların, aynı ticaret teorilerinin bütün hizmetler için geçerli olup olmayacağı konusunda şüphelere yol açmaktadır. Örneğin H-O modelinde üretim faktörlerinin uluslararası dolaşımının olmaması, teorinin hizmetler ticaretine uygulanabilirliğini

zorlaştırmaktadır (Aslan, 1998: 156). Hizmetlerin sunulması genelde hizmet sağlayıcılarının ulusal sınırların ötesine taşınmasını gerektirir. Birçok firma yönetim ve teknik alanda rol alan personelini uluslararası pazarlara göndermeyi gerekli görmektedir (Wong vd. 2001: 2). Aynı şekilde mal ticaretinde olduğu gibi eğer bir ülke iki hizmette de mutlak üstünlüğe sahipse teoriye göre hizmet ticaretinin de söz konusu olmayacağı söylenebilir. Bunların dışında malların homojen, tek üretim faktörünün ise emek olduğu; faktörlerin uluslararası hareketsizliği ve taşıma giderlerinin olmaması gibi varsayımlar da hizmetler ticaretinin yapısı ile çelişmektedir. Yine birçok hizmet sektöründe yoğun düzenlemelerin hâlâ devam etmesi, bazı hizmet sektörlerinin dış pazarlarda yer alabilmesi için o pazarlarda şube açma gibi var olma zorunluluğu, bazı hizmetlerin ticaretle bazı hizmetlerin ise üretim faktörleri ile yakın ilişkili olması hizmet ticaretinin uygulanabilirliğini güçleştirmektedir. Ancak bunlar hizmetlerin tamamen standart ticaret teorileri için geçerli olmadığı anlamına gelmemektedir (van Welsun, 2003: 18).

Klasikler hizmetleri, üretken olmayan emek kavramının bir türevi olarak görmüşlerdir. Uluslararası ticaretin temellerini atan Adam Smith, ekonomik büyüme ve refah artışının sermaye birikimi ile mümkün olacağını belirtmiştir. Hizmetlerin ise sermaye birikiminde bir katkısının olmadığını belirten Smith, hizmetleri uluslararası ticarete konu olmayan mal dışı faaliyetler olarak nitelendirmiştir. Smith temel ayrımı mallar ve hizmetler olarak değil, ulusların zenginliğini belirleyen verimli ve verimsiz emek olarak yapmış, hizmetleri verimsiz olarak nitelemiştir (Parrinello, 2004: 382-383). Smith, hizmetleri performanslarının hemen ardından yok olan ve arkalarında nadiren iz ya da değer bırakan faaliyetler olarak tanımlamıştır. Smith'e göre verimli emek; çalıştığı malzemeye, kendine ve efendisine artı değer katan üreticinin emeğidir. Basit bir hizmetkârın emeği ise meta üzerinde bir değişikliğe neden olmayacak ve bir değer artışı sağlamayacaktır (Smith, 2005: 87). Üretim ve zenginliğin keskin bir ölçüt olarak görülmesi hizmetlerin görmezden gelinmesine neden olmuştur. Üretken ve üretken olmayan emek arasında keskin bir ayrım yapan Adam Smith, hizmetleri verimsiz olarak görmüştür. Aynı şekilde John S. Mill, zenginliğin biriktirme yeteneğinden geçtiğini ve hizmetlerin depolanamamasının bu yeteneği karşılamadığını söylemiştir. Başka bir Klasik iktisatçı Karl Marx'ın görüşleri doğrultusunda birçok komünist ülke ise çoğu hizmet kolunu milli gelir hesabından çıkarmıştır (Shelp, 1986: 64-65).

Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi mallar üzerinden değerlendirilse de hizmetler açısından da yorumlanabilir. Ülkelerde tıpkı mallarda olduğu gibi hizmetlerde de rekabet üstünlüğü sağlanan birçok sektör söz konusudur. Bu tür mutlak üstünlükler teoriye tatbik edildiğinde ülkelerin birbirleriyle olan hizmet ticareti de uluslararası ticaretin bir parçası olarak yerini alacaktır. Bu doğrultuda herhangi bir hizmet alanındaki mutlak üstünlük, teorinin hizmet ticaretine de uygulanabileceğini göstermektedir (Ekinci, 2008: 82-83). Birçok hizmet kolunda ilgili tamamlayıcı faktörlere sahip olan ülkeler için karşılaştırmalı avantaj sağlayan teknik bilginin (locked-in knowledge), bazı hizmet unsurları vardır ve bu unsurlar gerektiği gibi kullanılabilirse mutlak üstünlüklere dönüşebilmektedir (Nusbaumer, 1987: 219). Örneğin bilişim sektöründe uzmanlaşan Hindistan'daki firmaların ABD firmaları için çağrı merkezi hizmeti sunması, arabaların veya

ayakkabıların başka ülkelerde ürettirilip geri alınması ya da direkt olarak satılması şeklinde yapılan ve teorilere konu olan mal ticaretinden farklı değildir (Copeland ve Mattoo, 2008: 87-88).

Adam Smith'in teorisindeki eksikliği göreceli üstünlüklerle tamamlayan David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, uluslararası hizmet ticaretinin uyarlandığı diğer bir teoridir. Serbest bir uluslararası ticaret için evrensel olarak kabul edilen karşılaştırmalı üstünlüklerdeki mantığın hizmetler için geçerli olmaması demek hizmetler konusunda teoriler için bir entelektüel temelin oluşmaması demektir. Hizmetlerde de en verimli faaliyetlerin üretilmesi ve karşılaştırmalı üstünlük sağlanması, hizmet ticaretinin de mal ticareti gibi ele alınabileceğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Shelp, 1986: 68-69). Bu teorinin mantıksal yapısındaki hiçbir şey hizmet ticareti ile bir zıtlık oluşturmamaktadır. Eğer Ricardo şarap ve kumaş ile verdiği klasik örneğinde kumaş yerine sigorta poliçeleri örneği verseydi ve ülkeler birbirlerine karşı bu ürünlerde karşılaştırmalı üstünlükleri olması şartını yerine getirseydi, ticaretten doğan kazançların gösterilmesinde yine de başarılı olurdu. Bu açıdan karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, hizmetlere uyarlanamayacağı görüşünün aksine hizmetler sektöründeki sorunların analizinde sağlıklı bir çerçeve sunmaktadır. Öte yandan birçok hizmet sektöründe güvene dayalı idari düzenlemeler, uygun lisanslara veya niteliklere sahip olma gibi kısıtlayıcı unsurlar, teoremin hizmetlere uygulanmasında şüphelere yol açabilmektedir (Hindley ve Smith, 1984: 374).

Geleneksel ticaret teorisinin hizmetler ticareti için de geçerli olduğunu istatistiksel olarak ortaya koyan Sapir ve Lutz hizmet ticaretindeki karşılaştırmalı üstünlüğün ana faktörlerini, fiziki ve beşerî sermaye olarak görmüşlerdir. Sanayileşmiş ülkeler bol miktarda fiziki ve beşerî sermaye ile hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olsalar da sermaye biriktirmede başarılı olan GOÜ'lerin de bu pastadan bir pay alacağı aşîkârdır (Sapir ve Lutz, 1981: 31). Karşılaştırmalı üstünlükleri artırmada Bhagwati genel yetenekleri, Kravis beşerî sermaye ve yönetim politikalarını, Krommenacker ve Krugman Ar-Ge harcamalarını, Nusbaumer ise Ar-Ge harcamalarının yanında organizasyon ve yöntem uzmanlığını vurgulamıştır. Tüm bunların dışında ülkelerin alt yapısı, politik ortamı, coğrafi ve kültürel özellikleri gibi unsurların da telekomünikasyon, nakliye, turizm ve eğitim gibi birçok hizmet alanını, hizmet ticaretini ve yatırımları etkileyerek ülkelere karşılaştırmalı üstünlükler kazandırdığı görülmektedir. Faaliyette bulundukları hizmet alanlarında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan işletmeler hizmet ihracatı yaparak uluslararası ticaret mekanizması içerisinde yer alacak ve ticari alanda kazançlarını artıracabileceklerdir (Ekinci, 2008: 84, 86).

Uluslararası hizmet ticaretinde rekabet avantajını inceleyen ampirik çalışmalarda geleneksel teorilerin izleri görülmektedir. Balassa'nın temelini oluşturduğu Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi(RCA) ile endüstri-içi ve endüstriler arası ticaret analizlerinin hizmetler sektörleri için de uygulandığı görülmektedir (Were ve Odongo, 2019: 6). Sapir ve Lutz (1981), Hindley ve Smith (1984), Deardorff (1985) ve Stern (2002) gibi birçok çalışma karşılaştırmalı üstünlüklerin hizmet ticareti için de geçerli olduğunu doğrulamaktadır. Yüksek gelirli ülkeler kadar olmasa da düşük ve orta gelirli ülkelerin de özellikle seyahat, nakliye, inşaat ve turizm gibi emek yoğun hizmet

sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olması (Fourie ve Fintel, 2009: 17; Hızıroğlu vd., 2012: 440; Kuznar, 2007: 15; Mohammadi ve Yaghoubi, 2008: 5; Seyoum, 2007: 385), uluslararası hizmet ticaretinin teoriye uygulanabilirliğinin bir göstergesi olarak görülebilir. Karşılaştırmalı üstünlüklere getirilen bu açıklamaların, mutlak üstünlüklerdeki iki hizmet sektöründe de üstün olunması durumu hariç, Smith'in teorisinin uygulanabilirliğinin de bir göstergesi olabileceği ifade edilebilir.

Karşılaştırmalı üstünlükler hizmet ticareti için önemini devam ettirmektedir. Geleneksel kanı, bu üstünlüklerin daha çok GÜ'ler için geçerli olduğu yönündedir. GÜ'lerin gerek hacimsel gerekse de rekabet gücü olarak sağladıkları karşılaştırmalı üstünlükler, bu ülkelerdeki firmaların yeni organizasyon biçimlerini geliştirerek (franchising sistemi gibi) ölçek ekonomilerine ve piyasalara hâkim olmalarını sağlamıştır (Aslan, 1998: 161). Hizmet sektöründe beşerî sermayenin ve ekonomik kalkınmanın rekabet gücünün önemli belirleyicileri olduğu, bu yüzden bol toprak veya iş gücüne sahip ülkelerin hizmetlerde uzmanlaşma olasılığının daha düşük olduğu görülmektedir (Stern, 2002: 1). Bazı istisnalar hariç, GÜ'lerin hizmet üretiminde karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip oldukları söylenebilir. Her ne kadar hizmetlerin, GÜ'ler tarafından ihraç edilip GOÜ'ler tarafından ithal edildiği görülse de hizmetlerle ilgili yatırımların GÜ'lerden GOÜ'lere doğru akma eğiliminde olduğu (Hindley ve Smith, 1984: 386-387) gerçeği bu döngüyü değiştirebilir. Ayrıca GOÜ'ler, özellikle bilgi devrimi yoğunlaştıkça hızlı büyüme potansiyeline sahip hizmet türlerinde karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olmak isteyeceklerdir. Bu durumda bol miktarda beceriye sahip olan ülkelerin nitelikli hizmetlerle beraber yeni bir karşılaştırmalı üstünlük sağlayacağı öngörülebilir. Finans ve sigorta gibi alanlarda kendini gösteren Hong Kong ve Singapur gibi ülkeler bu duruma örnek teşkil etmektedir (Bhagwati, 1984: 140, 142).

Uluslararası ticaret, ürünlerin üretimi için dolaylı bir teknoloji olarak tanımlanabilir. Karşılaştırmalı üstünlükler, ticaretin yönünü ve kazançlarını belirlemede temel bir unsurdur. Uluslar daha az maliyetli olan ürünleri bol üretip ihraç etmeye, daha yüksek maliyetli ürünleri ise ithal etmeye meyillidir. Aynı zamanda ülkelerin benzer zevk ve teknolojilere sahip olması durumunda, her ülke sahip oldukları bol olan faktörü kullanarak ürün üretip ihraç etme ve kıt faktörlerin gerektirdiği malları ithal etme eğiliminde olacaktır (McCulloch vd., 1988: 379). Bu bağlamda teorisyenlerin ticaret akışlarını açıklamada en çok kullandığı modellerden biri de H-O modeli ve Samuelson'un katkılarıyla oluşan Heckscher-Ohlin-Samuelson (H-O-S) modelidir (Hindley ve Smith, 1984: 370). Modele göre, ticaretin yönü emek ve sermaye donanımları ile belirlenmektedir. Gelir dağılımı, serbest ticaretle beraber ihracat ürününde yoğun olarak kullanılan üretim faktörünün lehinde olacak, böylece ülkeler arasındaki faktör fiyatları da eşitlenecektir (Seyidoğlu, 1994: 67, 73-74). Bu bağlamda teorisinin temel mantığının hizmetler için de uyarlanabileceği söylenebilir. Sermaye ve toprağa göre çok sayıda emeğe sahip olan bir ülke nispeten daha düşük ücretlere sahip olur ve bu nedenle emek yoğun malları ihraç ettiği gibi emek yoğun hizmetleri de ihraç edebilir (Copeland ve Mattoo, 2008: 88). Serbest ticaret içerisinde teknolojilerin her yerde aynı olması varsayımı altında, dış pazara elindeki hizmeti ihraç etmek isteyen firmaların çeşitli hizmet türlerinde uzmanlaşması

beklenir. Öte yandan diğer ülkelerin de bu hizmetleri üretmesi durumunda ve faktör hareketliliği altında zamanla iki ülkedeki fiyatlar eşitlenecektir. Dolayısıyla H-O modelinde faktör fiyatlarının eşitlendiği gibi, serbest ticaret iki ülkedeki hizmetlerin fiyatlarını da eşitleme eğiliminde olacaktır (Deardorff, 1985: 13). H-O modeline hizmetler ticaretinin uyarlanması belki de en önemli çelişki faktör hareketsizliğidir. Bu konudaki kısıtlayıcı politikalar, hizmet ticaretini mal ticaretinden daha fazla etkileyebilmektedir (Sampson ve Snape, 1985: 171).

Teorinin faktör fiyatlarının eşitleneceği öngörüsünün hizmetler için uyarlanmasının güç olacağını belirten görüşler literatürde görülmektedir. Üretim faktörlerinin, ülkeler arasında hareketsiz olduğu varsayımının geçerli olarak kabul edilmesi ülkeler arasındaki faktör fiyat farklılıklarını devam ettirecek ve hizmet fiyatlarını eşitlemeyecektir. Telekomünikasyon hizmetleri gibi sermaye yoğun hizmetlerin AGÜ’lerde pahalı olması bu duruma örnek olarak verilebilir (Aslan, 1998: 158). Eğer faktör hareketleri kısıtlanırsa hizmetlerin uluslararası hareketi ve bu hizmetlerin fiyatlarının uluslararası olarak eşitlenmesinin yanında üretim faktör fiyatlarının uluslararası alanda daralma eğilimi de engellenmiş olacaktır (Sampson ve Snape, 1985: 179). Öte yandan içerisinde hizmet girdisi bulunduran mal ticaretinde faktör fiyatlarının her iki ülke eşit sayıda hizmet firmasına sahip olmadıkça eşitlenmeyeceği, fakat hizmet ürünleri ticaretinin artmasıyla eşitlenme eğiliminin gerçekleşebileceği söylenebilir. Bu eşitlenmede DYY’nin önemli bir rol oynayacağı beklenmelidir (van Marrewijk, 1997: 217).

Deardorff, karşılaştırmalı üstünlüklerin uluslararası hizmet ticaretindeki uygulanabilirliğini incelediği çalışmada hizmet ticaretinin üç farklı özelliğinden bahsetmiştir. İlk özellik olarak hizmetlerin mal ticaretinin bir yan ürünü olduğunu, ikinci olarak hizmet ticaretinin çoğunlukta faktörlerin uluslararası hareketliliği ile beraber gittiğini, üçüncü olarak ise hizmetleri üreten bazı ulusötesi firmaların üretim faktörlerinin bir kısmını diğer ülkelerden sağladıklarını belirtmiştir. Deardorff yaptığı analizde karşılaştırmalı üstünlüklerin açıklamasında ilk iki özelliğin geçerli olduğunu, üçüncü özelliğin ise pek mümkün olmadığını söylemektedir. ABD’deki hizmetlerin diğer ülkelere göre nispeten pahalı olma eğiliminde olmasına rağmen ABD’nin potansiyel bir hizmet ihracatçısı olarak görünmesi bir çelişki olarak karşımıza çıkmakta, emek kıt bir ülkenin emek yoğun hizmetlerin ihracatından kazanç sağladığı görülmektedir. Bu çelişkiye rağmen Deardorff, ülkelerin ticaretten net kazançlarının olmasının hizmet ticaretinin karşılaştırmalı üstünlüklere uygulanabilir olduğunu ve hizmetlerin özelliklerine göre de teorilerin yeniden yorumlanabileceğini belirtmiştir (Deardorff, 1985: 19). Deardorff’un belirttiği ilk iki özellik H-O teoremi kapsamında mallarda somutlaşan hizmetlerin ticareti olarak düşünülebilir. Eğer belirli bir hizmetin ihracatı aynı zamanda bir üretim faktörünün ihracatını gerektiriyorsa, o ülkede hizmet ticaretinde kullanılan tamamlayıcı faktörün nispeten bol olduğu söylenebilir. Bu durum, karşılaştırmalı üstünlüklerin faktör donanımındaki farklılıklardan kaynaklandığı hipotezinin hizmet ticareti için de geçerli olduğunu yansıtmaktadır (van Welsun, 2003: 18-19). Filipinler’deki dadıların çocuk bakım hizmeti sunmak için geçici olarak Kanada’ya taşınması (Copeland ve Mattoo, 2008: 88), hem maliyetler açısından karşılaştırmalı üstünlük olarak hem de faktör donatımındaki farklılıklar bağlamında H-O teoremi

kapsamında bu konuyu pekiştirici bir örnek olarak verilebilir. Ayrıca hizmetlerin, üretim bloklarını ülkeler arasında bağlama görevi görmesi ve ürünlerin gelişimine yardımcı olması gibi başka özellikleri de mevcuttur. Hizmetler, ticaretteki statüsü ne olursa olsun tüm bu özellikleri ile uluslararası ticareti teşvik etme açısından önemli bir alana sahip olduğu söylenebilir (Jones ve Kierzkowski, 1988: 46).

Ekonomistlerin, geleneksel teorilerin hizmetler ticaretini kapsayacak şekilde genişletilebilmesi konusunda hemfikir olduğu görülmektedir. Nispeten daha az doğal kaynağa sahip olmasına karşın iş gücü ve sermaye donanımı bakımından zengin ülkelerin, doğal kaynaklar bakımından zengin olan ülkelere göre daha fazla hizmet ihraç etmesi beklenir (Stern, 2002: 1). Sapir ve Lutz, genişletilmiş H-O-S teorisi kapsamında yapmış oldukları çalışmada, faktör donanımları ile hizmet ticareti arasındaki ilişkiye yer vermiş; ulaşım (yük ve yolcu) hizmetlerinin fiziki sermaye bolluğuyla, sigorta hizmetlerinin ise beşerî sermaye ve ölçek ekonomileriyle ilişkili olduğunu göstermişlerdir. Beşerî veya fiziksel sermayenin bol olduğu ekonomilerin, karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahip olduklarını ileri sürmüşlerdir. Özellikle turizm gibi “Ricardo Hizmeti” olarak adlandırılan bazı hizmet türlerinin faktör donanımları ile rahatlıkla açıklanabileceğini belirtmişlerdir (Sapir ve Lutz, 1981: 4, 21). Sapir ve Lutz’un sonuçları, H-O teoreminin hizmetlerdeki ticaret kalıplarını açıklayabileceğini göstermektedir. Sonrasında Sazanami ve Urata 1990 yılında Sapir ve Lutz’un çalışmasının kapsamını genişleterek fiziksel ve beşerî sermayenin hizmet ticaretinde önemli belirleyiciler olduğunu teyit etmişlerdir (Urata ve Kiyota, 2003: 397). Bu noktada H-O-S modelindeki tam rekabet piyasası varsayımına dikkat çekmek gerekir. Günümüzde birçok ülkede ulaşım gibi bazı hizmetlerin tekel olması ya da kamuya ait olması gerek fiyatların eşitleneceği öngörüsünde gerekse de verimlilik, etkinlik ve serbest ticaret konularında çelişki barındırmaktadır. Benzer şekilde Hollanda Hastalığı (Jones ve Kierzkowski, 1988: 45) ve Bebek Endüstri Tezi de bu çelişkinin diğer bir unsuru olarak görülebilmektedir. Bu kapsamda H-O-S modelindeki dinamik özellikler taşıyan liberalizasyon lehindeki argümanların, hizmetlerin her sektörü için uyarlanması zor görünmektedir (Aslan, 1998: 158-159).

H-O teoreminin, hizmet ticaretiyle ilişkisinin olmadığını ya da kısmi olduğunu veya hizmetlerin modele dâhil edilmesinin farklı bir yaklaşımla olabileceğini ileri süren görüşler de mevcuttur. Dick ve Dicke 1978 yılında Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD) ülkeleri üzerine yaptıkları çalışmada, bilgi yoğun mal ve hizmet ticaretini Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisiyle açıklamaya çalışmıştır. Araştırma, ihracattaki bilgi yoğun mal ve hizmetlerin payının faktör donanımlarıyla negatif ilişki içerisinde olduğunu göstermiştir. Modeli bilgi yoğun mal ve hizmetlere ayrı ayrı uyguladıklarında ise teoremin mal ticaretini açıklayabildiği, ancak bilgi yoğun hizmet ticaretini faktör donanımlarıyla açıklayamadığı görülmüştür. Bu sonucun; yüksek koruma seviyeleri, mal ve hizmet ticareti arasındaki güçlü tamamlayıcı unsurlar ve üretim yöntemlerindeki farklılıklardan kaynaklanabileceği belirtilmiştir (Stern, 2002: 1). Djajic ve Kierzkowski’ye göre ticaretin hacmini ve yönünü yalnızca faktör donanımları değil, aynı zamanda hizmetlerin ticarete konu olup olmadığı da belirlemektedir. Bir hizmetin varlığının ancak mallardan ayrılarak

tanımlandığı ve açık bir şekilde modellendiği takdirde tıpkı mal ticareti gibi hizmet ticaretinin de değerlendirilmesi mümkün olacaktır (Djajic ve Kierzkowski, 1989: 83, 93). Geza Feketekuty, hizmet ticareti açısından rekabet üstünlüğünün sahip olunan faktör donanımından ziyade beşerî sermaye, kurumsal zemin ve hizmet dağıtım ağına bağlı olduğunu belirtmiştir (Ekinci, 2008: 88). Sampson ve Snape, hizmet işlemlerinin alıcı ve satıcının hareketi olmadan gerçekleşmesi durumunda geleneksel teorilerin hizmetlere de uygulanabileceğini belirtmişlerdir. Danışmanlık hizmetleri, sigorta ve tasarım gibi hizmetlerin (ayrılmış hizmetler) bu kategoride değerlendirilebileceği ve böylece üretim faktörlerinin uluslararası hareketsizliği varsayımını gerçekleştirebileceğini söylemişlerdir (Sampson ve Snape, 1985: 174). Urata ve Kiyota, yapmış oldukları çalışmada mal ticareti yoluyla büyük miktarda hizmet ticaretinin de yapıldığını, ancak H-O teorisinin bilgisayar ve bilgi gibi birkaç tür hizmet ticaretindeki ticaret modellerini açıklayabildiğini, bunun nedeninin ise kamu düzenlemeleri gibi çeşitli engellerden kaynaklandığını belirtmişlerdir (Urata ve Kiyota, 2003: 417). James R. Melvin çalışmasında, standart H-O modeline üretici hizmetlerini dâhil etmiş; tarifelerin ve diğer ticari politikaların hizmet ticareti üzerinde farklı etkilerinin olacağını ve ticaret kalıplarının farklılaşacağını ortaya koymuştur. Hindley ve Smith'in aksine hizmetlerin sunulmasının farklı bir yaklaşımla açıklanabileceğini ve Karşılaştırmalı Üstünlükler Teoreminin ve H-O Teoreminin yeniden yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir (Melvin, 1989: 1181, 1195-1196). Görüşlerden de anlaşılacağı üzere gerek H-O teorisinde gerekse de diğer klasik teorilerde sadece malların özelliklerinin dikkate alınması veya hizmetlerin özelliklerinin dikkate alınmaması, hizmetler ticaretini bir kalıp olarak teorilerin içerisine oturtamamıştır.

Hizmetlerin geleneksel teorilerde ihmal edildiği, birçok iktisatçının ortak kanısıdır. İktisat biliminin öncülerinden Adam Smith'in hizmet faaliyetleri için "üretken olmayan uğraşlar" nitelmesi, bu ihmalin en önemli nedeni olarak söylenebilir. Ayrıca ekonomik faaliyetlerin karmaşık ve iç içe oluşu sektör tanımlamalarında ve sınıflandırılmasında kullanılacak ölçütleri yetersiz kılmaktadır. Hizmetleri tanımlarken tüm hizmetlerin aynı özelliklere sahip olduğunu belirtmek ve hepsini aynı kefeye koymak, heterojen yapıdaki hizmetler için bir yanılgı olacaktır (Aslan, 1998: XIII, 5-6, 40). Geleneksel teorilerde hizmetler ticaretine açık bir şekilde değinilmemesinin altında, hizmetlerin karmaşık yapısından dolayı özelliklerinin tam olarak ortaya koyulamaması ve böylece kavramsal tanımlamasının da tam olarak yapılamaması yatmaktadır. Kavramsal analizin yapılması, hizmetlerin özellikleri açıkça belirleneyerek hizmetlerin ölçülememesi gibi karmaşıklıklar ve belirsizlikler ortadan kaldıracaktır. Bir hizmetin doğasını veya özünü anlatacak bir tanımlamanın, hizmetleri bir çatı altında toplamada ve analitik bir çerçeveye sunmada başarılı olacağı söylenebilir (Linders, 2001: 11). Geleneksel teorilerin mantığı hizmetler ticareti ile tam olarak çelişmeye de homojen yapıdaki mal ticaretinin heterojen yapıdaki hizmetler ticaretine uymaması, gerek nitelik gerekse de tanımlama farklılıklarının olması, ilgili teorilerde ticaretin şekli ve hizmetlerin yapısı dikkate alınarak varsayımlarının esnetilmesini ve tekrar yorumlanmasını elzem kılmaktadır.

1.1.2.2. Yeni Teoriler Çerçevesinde Uluslararası Hizmet Ticareti

Hizmet ticareti konusunda gelişmiş bir 'teorinin' yokluğunda, mal ticareti teorisi genellikle geçici bir temelde uygulanmıştır. Bazı iktisatçıların hizmetler ticaretine olan analitik bakış açısı ve hizmetler ticaretinin mal ticareti ile aynı olduğu görüşü bu temelde etkili olmuştur. Nakliye, sigorta, turizm, inşaat, bankacılık, tıbbi hizmetler, tasarım ve bilgi işlem hizmetleri gibi çok farklı türün uluslararası ticareti yapılmaktadır. Bazı hizmetler mallara çok benzerken bazıları da benzememektedir. Unutmamak gerekir ki mal veya hizmetler üretim faktörleri tarafından üretilmektedir. Hizmetler üretim faktörlerinin doğrudan sağladığı faaliyetler iken mallar faktör hizmetlerinin fiziksel bir şekillenmesidir. Sonuçta katma değer veya çıktı, bu faktörlerin hizmetleri tarafından sağlanmaktadır (Sampson ve Snape, 1985: 171-172). Teknolojik yenilikler hizmetlerin bir yerden yürütülüp birçok yerde tüketilmesine olanak sağlamakta, böylece alıcıların ve satıcıların yüz yüze olması gerekliliği ortadan kalkmaktadır. Yazılımların donanım sistemlerinin ana bileşeni haline gelmesi, hizmetleri üretilebilir ve depolanabilir hâle getirmiş ve hizmetlere mallar gibi fiziksel bir varlık özelliği kazandırmıştır (Loungani vd., 2017: 1).

Uluslararası hizmet ticaretinin değişen yapısı geleneksel teorilerden ziyade yeni teorileri öne çıkarmaktadır. Günümüzde yeni ortaya çıkan iş hizmetlerinin geleneksel teorilerle açıklanması pek mümkün görünmemektedir. Bankacılık, veri iletimi ve ticari olmayan sigorta gibi hizmetlerin H-O-S modeli veya Ricardocu modellerle açıklanması güç olacaktır (Langhammer, 1991: 1). Bunun yanında benzer faktör donanımlı GÜ'ler arasındaki ticareti açıklayabilmek yeni teorilerle mümkün görünmektedir. Monopolcü rekabet şartlarının yaşandığı, ölçek ekonomilerinde artan ya da azalan getirilerin söz konusu olduğu, ürün farklılaştırılmasının yaşandığı bir piyasada yeni ticaret teorileri daha açıklayıcı bilgiler verecek ve böylece EİT de yorumlanabilecektir (van Welsun, 2003: 18).

EİT, benzer faktör donanımlarına sahip bölgeler arasındaki uluslararası ticareti açıklayıcı ve günümüz ticaretini daha iyi yorumlayan bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır. EİT; sanayi mallarındaki iki yönlü ticaretin nedenlerini ortaya koyan, tüketicilerin zevk ve tercihlerinin belirleyici olduğu, benzer faktör yoğunluğundaki malların alınıp satıldığı uluslararası bir ticaret şekli olarak tanımlanabilir. AB ülkelerinin birbirleriyle yaptıkları yoğun ticareti veya Türkiye'nin televizyon ihraç edip aynı zamanda televizyon ithal etmesi gibi örnekleri talepteki çeşitliliğe bağlamak ve EİT kapsamında değerlendirmek mümkündür (Çelik, 2015: 146). Bu bağlamda hizmet endüstrilerini içeren teorik yapının EİT modelleri için de geliştirilmesi, böylece hizmetlerin EİT belirleyicilerinin tahmin edilip refah üzerindeki etkilerinin görülmesi sağlanmalıdır (Lee ve Lloyd, 2002: 175). EİT içerisindeki belirleyici kavramlar ölçek ekonomileri ve ürün farklılaştırılmasıdır. Ürün çeşitliliğindeki artış ve değişiklikler özellikle ara hizmetlere olan talebi de artırmıştır. Artan gelirlerle beraber genişleyen pazarlar daha fazla ürün farklılaşmasına neden olmuştur. Malların tasarımından üretimine, reklamından dağıtımına kadar hizmetlerin önemi artmaya devam etmektedir. Bu tür hizmetlerin sunumu uzmanlaşmanın ve ölçek ekonomisinin getirilerinden dolayı uzman firmalar tarafından verilmeye başlanmıştır. Örneğin firmalar, muhasebe hizmetlerini daha önce şirket

içinde sağlarken bu hizmetlere olan talebin artması ve uzman muhasebe firmalarının gelişmesiyle bu hizmetleri, artık bağımsız muhasebe firmalarından sağlar olmuştur (Beeson ve Bryan, 1986: 2).

Son zamanlarda yapılan teorik araştırmalar, ticaret akışlarını ve kazançlarını belirlemede ölçek ekonomilerinin potansiyel rolüne dikkat çekmektedir. Kaynakların daha verimli kullanılması birincil bir girdi arzına karşılık daha fazla toplam çıktı değeri vermektedir. Büyük ülkeler, önemli ölçek ekonomisine bağlı mal ve hizmetlerde daha düşük fiyatlara sahip olmaya meyillidir. Bu yüzden karşılıklı kazançlar, ülkelerin ölçek ekonomisine sahip endüstrilerde üretimlerini ortalama olarak genişlettiğinde sağlanabilmektedir (McCulloch vd., 1988: 379-380). Ölçek ekonomileri ekonomilerin gelişmesi ve yapılarının değişmesiyle hizmetleri mallardan, malları da hizmetlerden ayırmada etkin bir rol oynamaktadır. Bir firma içerisindeki mal ile ilgili işlemler, hizmet niteliği taşısa bile o firmanın çıktısının bir parçası olarak görülmekte ve mallarda somutlaşmaktadır. Sadece hizmet olarak tanımlanmayan faaliyetin başka bir firmaya taşınması durumunda, hizmet olarak sınıflandırılabilir. Örneğin bir otomobil fabrikasında yapılan boya işlemi, bu otomobil üretiminde katma değer bir parçası olarak kabul edilip mal ticareti olarak vasıflandırılırken boya işinin başka bir firmaya taşınması durumunda hizmet ticareti olarak sınıflandırılabilir. Bu kapsamda ölçek ekonomilerindeki uzmanlaşma ile bu tür hizmet faaliyetleri, firmalardan çıkarılıp firmalar arası işlemlerin bir parçası haline getirilmekte ve böylece mal ve hizmetler daha fazla ayırmakta ve üretim sürecindeki parçalanma artmaktadır. Ölçek ekonomisiyle gelen parçalanmadaki bu artış, hizmetlerin mallara göre neden daha fazla büyüdüğünü de açıklayabilmektedir (Bhagwati, 1984: 136, 137, 139).

Hizmetlerin, ülkelerin yerli üretiminde ve iş gücü istihdamında büyük bir yüzde oluşturduğu yaygın olarak kabul edilmekle beraber ölçüm zorluklarına rağmen uluslararası ticarete gittikçe daha önemli roller almaya devam ettiği izlenmektedir. Alıcıların gereksinimlerine göre uzmanlaşan üretici hizmetlerinin rolü burada ön plana çıkmakta, ölçek ekonomileri ile özellikle bilgi ve bilgi yoğun üretici hizmetlerinde sağlanacak maliyet avantajlarıyla büyük faydalar sağlanabilmektedir (van Marrewijk, 1997: 196). Uluslararası ticaretin yarından fazlasını oluşturan ara malların; bankacılık, sigorta, pazarlama, finans ve danışmanlık hizmetleri gibi hızla büyüyen üretici hizmetleri içerdiği görülmektedir. Ölçek ekonomileri ile karakterize edilen bu hizmetlerin çoğu, bilgi yoğun içeriklidir ve öğrenmeye yüksek bir başlangıç yatırımı gerektirmektedir. Bu bağlamda bilginin, ilk öğrenme maliyetinde güçlü ölçek ekonomileri gerektirdiği, sonrasında aynı planları farklı firmalara satan bir mühendislik danışmanında olduğu gibi çok düşük bir marjinal maliyetle sağlanabildiği ve ek kullanıcılara düşük maliyetle sunulabildiği görülmektedir. Ayrıca ölçeğe göre artan getiriler, mal fiyatlarını eşitlemediği gibi aynı zamanda ara ürünlerde kullanılan girdi hizmetlerinin daha yüksek teknik verimlilik sunmasını sağlayarak girdi hizmetlerinin serbest ticaretini bir bütün olarak malların serbest ticaretinden daha üstün hale getirmesi beklenmektedir (Markusen, 1989: 85, 94-95).

Uluslararası ticarete hizmetler sektörünün ticarete konu olmayan ürünler ürettiği yanılgısı, hizmet işlemlerinde kullanıcı ve tedarikçi arasında fiziksel etkileşimin gerekliliği algısına dayanmaktaydı. Bu algı, teknik yeniliklerle hizmetlerin elektronik olarak ticaretinin mümkün

olmasını sağlarken nitelikli ve eğitimli iş gücünün sunduğu yönetim, danışmanlık, bilgi işlem ve mühendislik gibi hizmetlerin gelişmesini sağlamıştır. Bu bağlamda düşen ürün fiyatları ile tüketicilere sunulan ürün yelpazesindeki artış, üretim sürecinde artan uzmanlaşmaya eşlik etmiş ve ölçeğe göre artan getirileri temel bir kazanım olarak yanında getirmiştir (Francois, 1990: 110, 123). Hizmet sağlayıcıları ile hizmet alıcılarının fiziksel yakınlığı olmazsa olmaz bir koşul olarak görülmemelidir. Bilgi ve iletişim ağlarındaki teknik gelişmeler, fiziksel yakınlık argümanını her geçen gün daha fazla çürütebilmekte (Bhagwati, 1984: 139), elektronik bilgi aktarımı ve bazı eğlence biçimleri bu yakınlığı aksi yönde ayrıştırabilmektedir. Örneğin bir köprünün tasarımı veya bir bilgisayar programının yazılımı başka bir ülkede yapılabilir (Sampson ve Snape, 1985: 172, 174). Uluslararası inşaat hizmetlerinde özellikle büyük projelerde, üretim faktörlerinin tamamı bir ülkeden gelmemekte, bir ülkeden tedarik edilen vasıfsız emeğin yanında diğer ülkeden gelen yönetim ve mühendislik becerileriyle birleşmekte, böylece değişik inşaat teknikleri ve farklılaştırılmış ürünler sunulabilmektedir (Aslan, 1998: 166).

Ölçek ekonomilerinden ziyade hizmetler ticaretini açıklamada ürün farklılaştırılmasına dayalı teorilerin çoğu zaman daha uygun olduğu söylenebilir. Turistlere kendi dilleriyle hizmet sunulması, seyahat hizmetlerinde yolculara daha iyi muamele edilmesi, uluslararası bankacılık hizmetlerinde bankaların müşterilere finansal hizmetlerle ilgili karmaşık paketler sunması gibi hizmetler ürün farklılaştırılması olarak görülebilir (Aslan, 1998: 157-158, 165). Tüketiciler için düşük fiyatta standart ürünler yerine özelleştirmenin ve kalitenin ön planda yer aldığı günümüzde, birçok hizmetin üretiminde ölçek ekonomisi önemini kaybederken ürün farklılaşmasının çoğu hizmet sektöründe kilit bir fenomen olmaya devam ettiği görülmektedir. Telekomünikasyon gibi bazı sermaye yoğun hizmet sektörlerinde bile ürün farklılaşmasının hâlâ çok canlı olduğu söylenebilir (Wong vd., 2001: 3).

EİT'yi belirleyici etmenler arasında sayılan coğrafi yakınlık kapsamında Ulaştırma Giderleri, Sınır Ticareti ve Çekim Teorisi gibi modellerin de hizmet ticareti için uyarlanması mümkün görünmektedir. Samuelson'un 1954'te tanıttığı mal ticaretindeki ünlü buzdağı modelinde nakliye maliyetlerinin karşılaştırmalı üstünlükler üzerindeki etkisi, hizmet ticaretinin mallar üzerindeki tamamlayıcılığı ile örtüşmektedir (Linders, 2001: 87). Hizmetler sektörü için belirtilen fiziki yakınlık şartı, bir pazara girmek için üretimin nerede belirleneceği kararını etkilemektedir. Mal ticaretinde bu kararı alırken en önemli unsur, en düşük maliyete dayanmasıdır. Bu unsur, hizmetlerde her zaman önemli bir faktör olmayabilir. İş seyahatine çıkacak bireylerin varış noktalarının maliyetler yerine iş ihtiyaçlarına göre belirlenmesi bu paradoksa örnek olarak gösterilebilir. Çoğu zaman tüm lokasyonlarda daha düşük ticaret seviyeleri ile üretim gerçekleştirilmektedir. Bu şekilde değişen hizmet ticaret modeli, hedef pazara yakın ülkeler için rekabet avantajını yanında getirecektir. Örneğin, turizm sektöründe turistlerin kısa tatiller ya da hafta sonu gezileri için büyük mesafeler kat etmek istememesi, kendi evlerine yakın ülkeleri tercih etmelerine sebep olacaktır. Yine finansal hizmetlerin oldukça elektronik olmasına rağmen bölgesel merkezlerde finans kurumlarının kurulması coğrafi yakınlığın etkisinin bir göstergesi olarak görülebilir (Hodge, 1997: 9-10).

Hizmetler ticaretinde vurgulanan fiziki yakınlığın rolü, ticaretin sınır ötesi işlemler ve yerel kuruluş karışımını gerektirmektedir (Francois ve Wooton, 2001: 390). Hizmetlerin depolanamaması ve taşınamaması gibi özellikleri tedarikçi ile pazar arasında fiziksel bir yakınlık gerektirecektir. Bu işlemi sağlayan en önemli unsur ise DYY olarak karşımıza çıkmaktadır. Hizmetlerde uluslararası rekabet önemli ölçüde yerelde kalıcı varlığa bağlıdır (Linders, 2001: 86). Yurt içinde üretimin olmaması veya yetersiz kalması durumunda DYY, hizmet ithalatının bir alternatifi durumundadır. DYY'deki artışın özellikle uzun mesafe hizmet ticaretini de artırdığı görülmektedir (Aslan, 1998: 171-172). Hymer DYY yapan firmaların; know-how becerileri, dağıtım ve pazarlama avantajları, ürün farklılaştırmasında uzmanlık gibi üstünlüklere sahip olacağını belirtmiştir. Hymer'a göre bu üstünlükler, diğer ülkelere de aktararak küresel bir refah artışı sağlanabilecektir (Hymer 1976'dan aktaran: Parry, 1977: 1097).

Nitelikli işçiler, ileri teknoloji, Ar-Ge ve uluslararası ticaret politikaları arasındaki ilişki gibi birçok konu araştırmalara konu olmaya devam etmektedir. Ölçek ekonomileri, ürün farklılaşması ve eksik rekabete dayalı oluşturulan modeller çerçevesinde bir ülkenin yüksek teknolojiye mal ve hizmetlerde uzmanlaşmasının nitelikli iş gücü ile beraber uygun hükümet politikalarıyla karşılaştırmalı üstünlük sağlayabileceği öngörülmektedir. Bu şekilde sağlanan üstünlüklerin, endüstrilere pozitif rantlar kazandıracağı ve önemli pozitif dışsallıklar oluşturacağı beklenmektedir (Markusen 1988: 492-493). Bu şekilde bir üstünlük, yeni teoriler arasında yer alan Keasing ve Kenen'in "Nitelikli İşgücü Teoreminin" hizmetler ticaretine de uygulanabilir olduğunu gösterebilir. Teoremin mantığı, Faktör Donatım Teorisine oldukça yakındır. Sanayi ülkeleri arasındaki ticaretin önemli bir yüzdesinin nitelikli iş gücü farklılığından kaynaklandığını, mesleki ve nitelikli iş gücüne yoğun olarak sahip ülkelerin bu faktörü içeren ürünlerde uzmanlaşacağı, niteliksiz emek yoğun ülkelerin ise niteliksiz emek içeren ürünlerde üstünlüğe sahip olacağı belirtilmiştir (Seyidoğlu, 1994: 81). Uluslararası ticaret içerisinde yer alan hizmet endüstrilerinin, bilgi ve bilginin kullanımı etrafında örgütlenme eğiliminde olduğu ve bu eğilimin, nispeten daha fazla nitelikli iş gücüne sahip ülkelerin hizmet üretiminde karşılaştırmalı bir avantaj sağlayacağı açıktır (Hindley ve Smith, 1984: 386; van Welsum, 2003: 16).

Beceri düzeyleri ve teknolojik bilgi, ülkelerin kalıtsal bir özelliği değildir. Bu nitelikler, politika yapıcılar ve vatandaşlar tarafından alınan ekonomik kararların birer yanıtı olarak zaman içerisinde gelişim gösterirler (Copeland ve Mattoo, 2008: 88). Bu gelişimin en önemli yapı taşlarından olan eğitimin hizmet ticareti üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu, ortalama eğitim süresiyle ölçülen beşerî sermayenin, hizmet endüstrisinde rekabet gücünü belirleyen önemli bir etken olduğu söylenebilir. Açıktır ki iş gücünün büyüklüğü, eğitim düzeyinden çok daha önemli değildir. Bu anlamda, küçük sanayileşmiş ülkelerin de hizmet ticaretinde uzmanlaşması muhtemeldir (Stern, 2002: 7, 16). Hizmet endüstrilerinde bilgiye olan talep artıkça nitelikli iş gücü ihtiyacının da artacağı ve gelecekte de karşılaştırmalı üstünlüklerin bu doğrultuda şekillenmeye devam edeceği söylenebilir.

Sapir ve Lutz (1981), danışmanlık ve mühendislik hizmetleri, lisanslama ve teknik yardım gibi bazı ticari hizmetlerin, ihracat ve ithalata katkısının yanı sıra teknoloji transferine aracılık ettiklerini

ve geliştirme sürecinde önemli roller üstlendiklerini belirtmişlerdir. İnovasyonu teşvik eden ve ödüllendiren ülkelerin uzun dönemde teknoloji yoğun ürünleri veya süreçleri ihraç etmeleri beklenirken teknolojik farklılıkların uluslararası ticarete daha çok kısa vadeli açıklamalar getirdiği gözlemlenmektedir. Yeni teknoloji bilgisinin uzun vadede ülkeler arasında yayılması beklenebilir (Copeland ve Mattoo, 2008: 88). Artan teknolojik gelişmelerin ürünlerin ömürlerini kısalttığı varsayımı altında Posner -Teknoloji Açığı Teorisi- ve Vernon'ın -Ürün Dönemleri Teorisi- teorileri bu kapsamda değerlendirilebilir. Birbirini pekiştirici nitelikteki bu teoremlerde, ürünlerin ilk defa sunulduklarında henüz standartlaşmadığı, sonraki aşamada standart üretime geçildiği ve son olarak artık sadece yenilikçi ülkenin değil başka ülkelerin de bu ürünleri üretebildiği varsayılmaktadır. Teknolojideki bu hızlı değişim, hizmetler ticareti için düşünüldüğünde farklı olabilir. Yenilikçi ülkelerin, ürünleri Ar-Ge harcamalarıyla desteklemesi ve ürün standart hale gelmeden ikame ürünler çıkarması ve böylece eskilerin demode olması mümkündür. Özetle, yenilikçi ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini sürekli yenileyeceği öngörülür. Bu durumda ilgili teorilerin varsayımları hizmetler için geçerli olmayacaktır (Aslan, 1998: 159-160). Günümüzde sürekli daha üstün özellikte yeni modeller çıkaran araba, cep telefonu, televizyon ve bilgisayar üreticileri bu kapsamda değerlendirilebilir.

Makro ve mikro nitelikteki araştırmalara katkıda bulunmak ve bu tür araştırmaları teşvik etmek için hizmetlerin sistematik bir teorik çerçeveye oturtulması gerekmektedir. Ülke nüfuslarının önemli bir çoğunluğuna istihdam sağlayan ve milli gelire giderek artan oranda katkı sunan hizmet sektörünü iyi anlamak ve hizmetleri uygun olmayan yöntemlerle ya da tek bir disiplin yaklaşımıyla sınırlandırmamak gerekir (Akehurst, 1987: 2). Hizmetlerin soyutluluğu, yalnızca sosyal ve kurumsal bir bağlamda değerlendirilmesi ve değerinin ve işlevinin tahmin edilememesi gibi sorunlar, ancak iktisat biliminin mevcut varsayımlarının aşağı yukarı ihlal edilmesiyle çözümlenebilir ve böylece bilimin en azından bir dereceye kadar fiziksellikten arındırılması sağlanabilir (Tordoir, 1987: 83). Sanayileşmiş ekonomiler giderek hizmet ekonomilerine dönüşürken, ekonomi teorilerinin insan ihtiyaçlarını ve faaliyetlerini sadece nesnel bir anlayışa dayandırması ve zihinlerin nesnel ekonomileri yönetmek için şekillendirilmesi kabul edilemez bir yaklaşımdır. Hizmetlerin özü nesnelerden ziyade ilişkiler, sosyalleşme, organizasyon ve bilgi ile alakalıdır. Bu ilişkiler, öznel ve nesneleri birbirine bağlamaktadır. Bu bağlamda hizmet ekonomilerini açıklamak için ekonomik sisteminin unsurları arasında bir ilişki teorisinin gerekliliği öne sürülebilir. Erişim işlevi gören dağıtım ve taşıma hizmetleri; düzenleme işlevi gören idari, politik, dini ve psikolojik hizmetler; kurma işleviyle yeni ve farklı mal ve hizmetlerin buluş ve keşfini sağlayan üretken hizmetler (eğitim, sağlık ve Ar-Ge gibi) bu kapsamda değerlendirilebilir (d'Alcantara, 1987: 72, 78-80).

Uluslararası ticaretin karmaşık yapısı, ortaya çıkan değişimler ve yenilikler, teknolojik gelişmeler ve küreselleşme çabaları üretim yapılarını değiştirmekte ve üretim sürecinde parçalanmalara yol açmaktadır. Artık bir ürünün üretimi birçok ülkenin ortaklığı ile yapılabilmektedir. Mal ticaretindeki karşılaştırmalı üstünlükleri, faktör donanımlarının yanı sıra mal ticaretinde kullanılan hizmet sayısı ve hizmet teknolojisi de belirleyebilmektedir. Bu unsurların

görelî büyüklükleri, sermaye yoğun bir ülkeyi emek yoğun bir malda karşılaştırmalı bir avantaj sahibi yapabilir. Hizmet sektörlerini genişleten ülkelerin nihai mal ticaretinde ek faydalar ve avantajlar sağlayacağı beklenebilir (van Marrewijk, 1997: 216-217). Hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüklerin belirleyicilerinin mal ticaretinde olduğu gibi faktör yoğunlukları veya maliyetleri kısmen kapsadığı, bunun yanında birçok karmaşık ve yeni unsurları içerdiği söylenebilir. Mal ticaretinde karşılaştırmalı üstünlükleri belirleyen üretim faktörlerinin yerini, hizmetlerde daha çok; bilgi, teknoloji ve beşerî sermaye gibi günümüz ticaretine uygun terimlerin aldığı görülmektedir. Gibbs ve Hayashi ülkelere hizmet sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlükler kazandıracak zenginliklerin Ar-Ge'ye ayrılan pay, eğitim ve beşerî sermaye gibi içsel faktörlerin yanı sıra ölçek ekonomileri, büyük bir iç pazar ve gelişmelerin önünü açacak kamu düzenlemelerinden oluşan kurumsal faktörlerden geçtiğini belirtmiştir (Gibbs ve Hayashi, 1990: 28). Tüm bu karşılaştırmalı üstünlükler ışığında ve küreselleşen ticari denge içerisinde, yalnızca en verimli hizmet sağlayıcılarının hayatta kalabileceği öngörülebilir (van Marrewijk, 1997: 217).

1.1.3. Mal ve Hizmet Ticaretinin Eşgüdümlü Gelişiminin Teorik Temelleri

Mal ticareti ve hizmet ticareti dünya ticaretinin bileşenleri konumundadır. Tarihsel süreçte uluslararası alanda mal ticareti, hizmet ticaretinden önce ortaya çıksa da malların çeşitlenmesi ile hizmet ticareti de sürece dâhil olmuştur. Her ne kadar mal ticareti ve hizmet ticareti ayrı ayrı değerlendirilse de aslında bir yapbozu tamamlayan parçalar gibi oldukları rahatlıkla gözlemlenebilir. Hizmetlerin çoğu, mal ticaretinin üretim, dağıtım ve pazarlama kısmında doğrudan ya da dolaylı olarak rol almakta, dolayısıyla mal ticareti hizmet ticaretini, hizmet ticareti de mal ticaretini tetikleyebilmektedir. Malların taşınmasında kullanılan lojistik ve sigorta hizmetleri; ticaret sürecindeki işlemleri kolaylaştıran finansal hizmetler; ürünlerin kalitesinin, emeğin verimliliğinin ve rekabet gücünün artırılmasında ve ürün farklılaştırılmasında sürdürülen Ar-Ge faaliyetleri; satılan ürünlerin garanti süreci veya bu sürecin dışındaki bakım, onarım, danışmanlık ve eğitim hizmetleri, hizmet ticaretini mal ticaretine bağlayan unsurlara örnek olarak verilebilir. Bu bağlamda ürünlerin geliştirilmesi, standardizasyonu, pazarlanması ve satış sonrası hizmetleri, mal ticaretinin hizmet süreci ile koordineli çalışması gerekliliğini de göstermektedir.

Ticaret akışları, mal ticareti ile sınırlandırılmadığı gibi bu akışların kaynak tahsisi ve tüketici refahı üzerindeki etkilerinin analizi konularında mal ticaretini, hizmet ticaretinden ayırmak için hiçbir neden gösterilemez (Lee ve Lloyd, 2002: 159). Üretim ve hizmet ara yüzünün dinamik yapısı bu iki ekonomik sektörün bölünmezliğini göstermektedir (Daniels ve Bryson, 2002: 988). Hizmetler ticareti imalat sanayi için gerekli görevleri ve bağlantıları sağlayarak ürünlerin teknik içeriğinin geliştirilmesinde, rekabet gücünün ve verimliliğin artırılmasında aktif bir rol oynayabilmektedir. Mal ticareti, hizmet ticaretinin gelişmesinde maddi bir temel olsa da mal ticareti ile hizmetler ticareti, uluslararası ticarete birbirine bağımlı ve birbirini tamamlayan iki modül durumunda olabilmektedir (Bo vd., 2018: 713). Ekonomistlerin birçoğu uluslararası ticaretin doğasının gün geçtikçe değiştiğine,

sadece mal ticaretine yoğunlaşmak yerine ara mal ve hizmet ticaretinin üzerinde durulması gerektiğine vurgu yapmaktadırlar. Dünya üretiminde büyük bir bölümün birleşik tarzda ara mal ve hizmet ticaretinden oluştuğu, bu anlamda mal ve hizmet ticaretinin benzerlikler gösterdiği ve karşılaştırmalı üstünlüklerde belirleyici oldukları görülmektedir (Baldwin ve Robert-Nicoud, 2014: 51). Ülkeler, bilgi yoğun üretici hizmetlerini kullanarak nihai mal sektörlerinde maliyet avantajı elde edebilmekte, böylece tutarlı ve verimli bir pazara da sahip olabilmektedir (van Marrewick, 1996: 611).

Uluslararası ticaretin yapısında dramatik bir değişiklik olduğu göze çarpmaktadır. Ülkelerin, ürünlerin üretim süreçlerinin belli aşamalarında uzmanlaştığı, böylece dikey ticaret zincirinin arttığı ve ülkelerin giderek birbirine bağlandığı görülmektedir. Bu dikey bağlantıların önemli bir bölümünü ise ihraç edilen ürünlerin imalatında kullanılan ithal girdiler oluşturmaktadır (Hummels vd., 2001: 75). Bununla birlikte firmaların, mal ve hizmet girdilerini başka ülkelerden ziyade aynı menşe ülkeden sağlama olasılıklarının çok daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir (Ariu vd., 2019: 173). Mirza ve Nicoletti (2004), hizmet ürününün üretim sürecinin tüketildiği yerde (ithalatçı ülkede) sona ereceğinden yola çıkarak, hizmet ticaretinde ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin etkileşimli girdileri kullanabileceğini belirtmişlerdir. Bir ülkenin mal ihracatı lojistik, sigorta, bankacılık, telekomünikasyon, bakım ve onarım gibi hizmetlerin ihracatını da beraberinde gerekli kılabilir. Bu hizmetlerin tam olarak karşılanamaması durumunda hizmet ithalatını da yönlendirebilmekte, aynı şekilde ithal edilen malın hizmet bünyesinin ülke içerisinde karşılanamaması durumunda da hizmet ithalatı genellikle aynı ülkeden söz konusu olabilmektedir.

Mal ve hizmet ticaretindeki serbestleşme önemli tamamlayıcılıklar getirmekte, aynı zamanda aynı menşe ülkeden daha yüksek mal ve hizmet ithalatına yol açabilmektedir (Ariu vd., 2019: 188). Deardorff, hizmet ticaretindeki serbestleşme ile ilgili kazanımları uluslararası taşımacılık örneği ile açıklamıştır. Taşımacılık hizmeti yapan bir kamyonun sınır ötesine geçişine izin verilmemesi, gereksiz bir boşaltma ve tekrar yükleme maliyetine neden olacaktır. Böyle bir ticaret engelinin kalkması düzenleme, zaman ve bürokrasi maliyetlerinde bir azalmayı, karşılaştırmalı avantajlardan ve ölçek ekonomilerinden faydalanmayı ve maliyetlerde tasarrufu sağlayabilecektir (Blyde ve Sinyavskaya 2007: 567; Deardorff, 2001: 237-238). Hoekman ve Shepherd (2015), hizmet ticaretini kısıtlayıcı endekslerin, imalatı yapılan ihracatla negatif bir ilişki içerisinde olduğunu ve ihracat performansını belirlemede bağımsız bir rol oynadığını belirtmişlerdir. Grünfeld ve Moxnes (2003)'in çalışması ise hizmetlerin uluslararası alanda tam olarak serbestleştiğinde, hizmet ihracatının %50'ye kadar arttığını göstermiştir.

Mal ve hizmetler arasındaki geleneksel ayrım artık pek bir anlam ifade etmezken hizmet faaliyetlerinin ulaştırma, dağıtım ve mali hizmetler gibi bölümlerinin mal endüstrilerinde olduğu gibi artan oranda sermaye yoğun hale geldiği görülmektedir (Marshall vd., 1987: 39). Hizmetlerin rekabet ve büyüme kavramları üzerinde belirleyici bir rolü vardır. Hizmetler, mamul mal ticaretinde hayati bir girdidir ve hizmet verimliliği imalat sektörü için hayati bir önem arz eder. Firmaların rekabet gücü; ulaşım, finans, hukuk, muhasebe ve telekomünikasyon gibi hizmetlere erişim sağlamasına

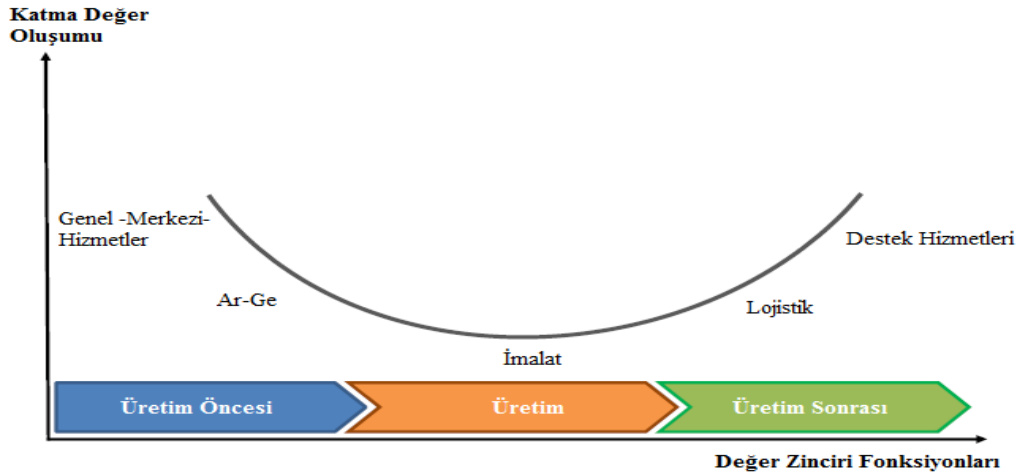
bağlı olup küresel değer zincirleri, hizmetler olmadan işleyemez. Hizmet ticaretinin genellikle dolaylı olarak gerçekleşmesi, mallarda, emek veya iş gücünde somutlaşması, teknolojik gelişmelere rağmen birçok hizmetin ticarete konu olmamasına neden olmuştur. Aslında malların değerini belirleyen üretimde kullanılan hizmettir ve ürünlerin değerindeki artış lojistik, finans, aracılık ve bilgi hizmetleri gibi hizmet girdilerindeki artışı da yanında getirecektir. Tedarik zincirindeki büyüme ile beraber mal ve hizmet ticareti de artmakta; ara girdiler, bileşenler ve hizmetler ticaretindeki hızlı artış, imalat ticaretindeki büyümede önemli bir kaldıraç görevi görmektedir (Hoekman ve Shepherd, 2015: 2-3). Bu bağlamda mal ve hizmet ticaretinin eşgüdümlü gelişimini öngören teorik temeller aşağıda sıralanmıştır.

1.1.3.1. Gülümseme Eğrisi Teorisi

Küresel üretim ağlarının yaygınlaşması daha çeşitli bir uluslararası iş bölümüne ve fonksiyonel bir uzmanlaşmaya yol açmıştır. Üretimdeki parçalanma, ürünlerin imalatında coğrafi olarak çok tanecikli bir yapıyı doğurmuş; coğrafi olarak parçalanmış üretimin ülkeleri fonksiyonel uzmanlaşmaya götürmesi ve bu iş bölümünden kaynaklanan ek kazanımlar küresel bir üretim ağının önemini ortaya koymuş ve böylece fonksiyonel iş bölümü, küresel ekonominin temel bir özelliği haline gelmiştir. Bilgi ve üretim teknolojilerindeki ilerlemelerin maliyetleri düşürmesi ise üretimdeki parçalanmanın önemini daha fazla artırmıştır (Stöckinger, 2019: 1,4-5, 30). Gerek yerel gerekse de çokuluslu şirketlerin iştiraklerinden kaynaklı yeteneklerdeki artış ve uzaktaki faaliyetlerin gerçek zamanlı uyumuna yönelik yeni teknolojik yaklaşımların daha önce sınır ötesine gönderilmemiş ara mal ve hizmetlerin ticaretini kolaylaştırdığı, aynı zamanda ara mal ve hizmet ticaretinin nihai ürünlerde bütünleştirici bir rol üstlendiği görülmektedir. Bu rol ile firmalar; alıcı, satıcı, tedarikçi, distribütör, yüklenici ve hizmet sağlayıcı olarak küresel ekonomiyle bağlantısını sağlayacak sayısız yollar elde ederken birçok fırsatı da yakalayabilmektedir (Sturgeon, 2008: 238). Piyasalardaki lider firmalar pazarların oluşumunda, penetrasyonunda ve savunmasında üretilen değer yüksek bir bölümünü oluştursa da diğer firmalar, tamamlayıcı ürün ve hizmetler sunarak bu pastadan bir pay alabilmektedir (Shin vd., 2012: 89-90).

Değer zinciri boyunca bir katma değer örüntüsünü temsil eden “gülümseme eğrisi”; değer zincirinin, girdi ve çıktı uçlarında en yüksek katma değerleri gösterirken ortasında en düşük katma değeri göstermektedir. Üretim öncesi faaliyetler tasarım ve Ar-Ge gibi çalışmalardan; üretim aşamasındaki faaliyetler imalat ve montaj gibi tekrar eden süreçlerden; üretim sonrası faaliyetler ise lojistik, pazarlama, marka yönetimi ve satış sonrası hizmetlerden oluşmaktadır (Shin vd., 2012: 90-91). Yapılan çalışmaların genellikle ampirik bir sonucu olarak karşımıza çıkan gülümseme eğrisi teorisi, birleşik bir teorik çerçeveyi betimlemezken üretim sürecinde hangi fonksiyonun ne kadar katma değer ürettiğini gösteren bir grafik olarak görülmektedir. Bu bağlamda Şekil 1, katma değer zincirini ve fonksiyonlarını göstermektedir (Stöckinger, 2019: 4).

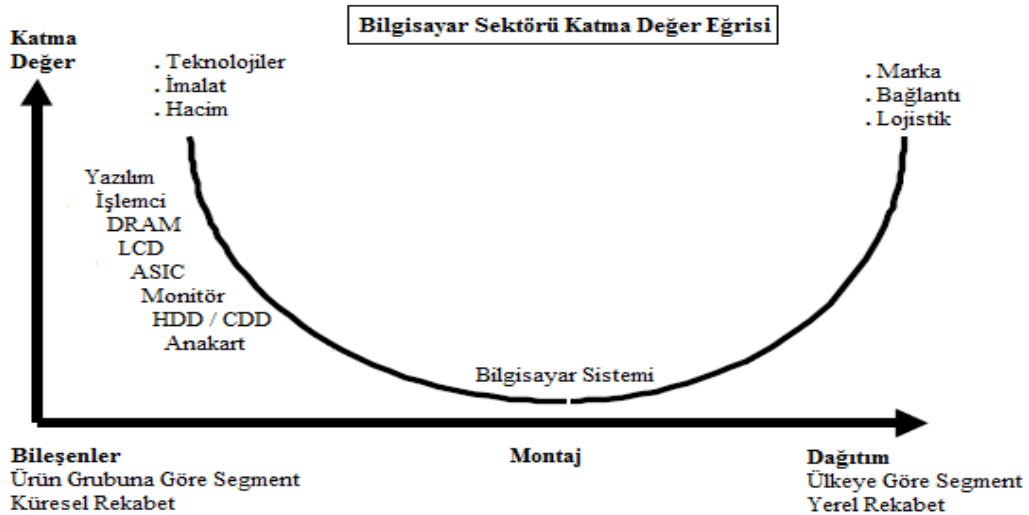
Şekil 1: Gülümseme Eğrisi (Şematik Gösterim)

Kaynak: Stöllinger, 2019: 4

Gülümseme eğrisi, ürünlerin üretim aşamasındaki katma değerinin imalat aşamalarından imalat öncesi ve sonrası hizmetlere kaydığını gösteren bir süreç olarak tanımlanabilir. (Baldwin vd., 2014: 2). Gülümseme eğrisi kavramı, ilk defa Acer'ın kurucusu Stan Shih tarafından 1992'de ortaya atılmıştır (Aggarwal, 2017: 279). 1991'deki krizden çıkmak isteyen Acer, bilgisayar sektöründe rekabet edebilmek için yeni bir vizyon geliştirmiş ve bu vizyon, Şekil 2'de Shih'nin gülümseme eğrisinde özetlenmiştir. Shih, bilgisayar endüstrisinin değer zinciri analizinden yola çıkarak, oluşan katma değer eğrisinin gülümseyen bir şekil aldığını göstermiş; lider firmaların ve bileşen tedarikçilerin eğrinin her iki ucunda da faaliyet gösterdiklerini, montaj firmalarının ise ortada yer alarak en düşük değeri meydana getirdiklerini öne sürmüştür (Shin vd., 2012: 91).

Şekil 2: Stan Shih'in Gülümseme Eğrisi

Kaynak: Dedrick vd. 1999: 7

Şekil 2'de yatay eksen, soldan sağa katma değer eğrisinin temel yapısını; dikey eksen ise katma değer düzeyini temsil etmektedir. Eğrinin sol tarafında küresel bir rekabet varken sağ tarafında bölgesel bir rekabet mevcuttur. Sol taraftaki başarı teknolojiye, üretime ve ölçek ekonomisine

bağlıyken sağ taraftaki başarı ise markalaşmaya, pazarlama kanallarına ve lojistik yeteneğine bağlıdır (Shih, 1996: 254). Değer zincirinin her iki ucu, bilgi ve yaratıcılık faaliyetleri açısından yoğunlaşırken firmaların da bu uçlarda yoğunlaştığı görülmektedir. Sol uçtaki faaliyetler Ar-Ge ile destelenirken sağ uçtaki faaliyetler pazarlama bilgisi ile desteklenmektedir (Mudambi, 2008: 706). Maliyetleri bir şirketin birincil rekabet gücü olarak gören Shih, bilgiye dayalı ekonomide endüstriyel ve kurumsal rekabet gücünün anahtarını Ar-Ge faaliyetleri olarak görmüştür (Shih, 1996: 75, 252).

Gülümseme eğrisinde IBM, Apple ve Compaq gibi firmaların sistem tasarımı ve montaj gibi geleneksel olarak güçlü faaliyetlerden uzaklaştığı, katma değeri yüksek olan pazarlama ve yazılım gibi faaliyetlere yöneldikleri gözlemlenmiştir. Eğrinin her iki ucunda, Intel ve Microsoft'un süregelen hâkimiyeti söz konusuysa tasarım, pazarlama ve müşteri hizmetlerine odaklanan Dell, Gateway ve Compaq gibi firmaların da başarısı izlenmektedir. Acer, bu çıkarım doğrultusunda eğrinin her iki ucu için fırsatlar aramıştır. Bu doğrultuda ana bilgisayar üretimine ek olarak yeni hizmet ve bilgi içeriği işlerinde uzmanlaşmaya gitmiştir (Dedrick vd., 1999: 7). Shih (1996), çalışmasında Acer'in bilgisayar montajına odaklandığını ve şirketin en az kârlı olan segmentte yer aldığını kabul etti (Rungi ve Del Prete, 2018: 38) ve bilgisayar endüstrisinde, değer zincirinin her iki ucunun orta kısmına göre daha yüksek katma değer ürettiğini gösterdi (Aggarwal, 2017: 279). Endüstriyel değişim sürecinde kendini yeniden konumlandıran Acer; ürün yelpazesini kademeli olarak genişletmiş, bilişim teknolojilerinin gelişiminde ilerleme kaydetmiş ve böylece bir markalaşma ve pazarlama hizmeti şirketine dönüşmüştür (Shih, 1996: 207).

Gülümseme eğrisi teorisine göre katma değer üretme potansiyeli, bir firmanın değer zinciri boyunca farklı fonksiyonlarda önemli oranda farklılık göstermektedir. Üretim tedarik zincirinde Ar-Ge ve tasarım gibi bilgi yoğun üretim öncesi aşamaları ile markalaşma ve perakende gibi üretim sonrası aşamaları, imalat aşamasına göre daha fazla katma değer üretebilecek potansiyele sahiptir. Bu kapsamda imalat aşaması, katma değer üretiminde üretim sürecindeki en zayıf aşama olarak görülmektedir. Bu öngörü, fabrika ekonomisi konumundaki ülkeler için olumsuz bir değerlendirme olarak yorumlanabilir. Öte yandan bir ürünün tüm üretim aşamalarında uzmanlaşmak yerine yalnızca üretim aşamasının bir bölümünde uzmanlaşmak, düşük ve orta gelirli ekonomiler için bir avantaj olarak değerlendirilebilir (Stöllinger, 2019: 1, 5).

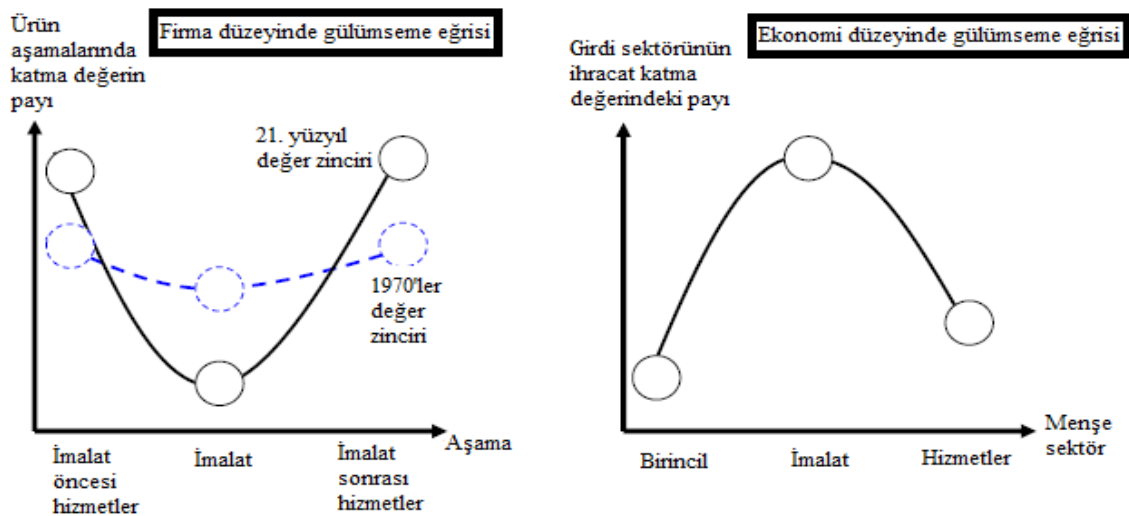
1999'da Gereffi, 2003'de Smakman ve 2006'da Pyndt ve Pedersen'in yaptığı çalışmalarda uluslararası ticarette nihai mal veya hizmetlerden ziyade değer zinciri faaliyetlerinin giderek yoğunlaştığı görülmektedir. Bununla birlikte meydana gelen değer zinciri gülümsemesiyle ilgili coğrafi gerçekler için değer kümesinin uçlarındaki faaliyetlerin çoğunlukla GÜ'lerdeki firmalar tarafından, ortasındaki faaliyetlerin ise GOÜ'lerdeki firmalar tarafından üstlenildiği gözlemlenmektedir (Mudambi, 2008: 706-707). Batılı ve Amerikalı firmaların katma değer zincirinin hâkim tepelerinde yer aldığı görülürken düşük gelirli ülkelerdeki firmaların tekstil gibi giriş seviyesi endüstrilerinde şans bulabildiği, dolayısıyla katma değeri düşük üretim aşamalarında rol oynadıkları görülmektedir (Wade, 2018: 539). Katma değeri düşük üretim aşamasında yer almak isteyen düşük ücretli ülkeler arasında artan rekabet ve ticaret hadlerindeki düşüş ise bu ülkelerin elde edecekleri kâr marjlarını

daha aşağı çekmekte ve bu yüzden imalat aşaması, gülümseme eğrisi üzerinde en az katma değer sağlayan bölümde yerini almaktadır (Stöllinger, 2019: 6).

Giriş engelleri ve yetenek birikimleri, katma değer düzeyini belirlemede ana faktörler olarak sıralanabilir. Daha yüksek giriş engelleri ve daha fazla yetenek birikiminin olduğu bir endüstride katma değer de o kadar yüksek olacaktır (Shih, 1996: 254). Nitekim yüksek katma değeri yakalayan ve bu doğrultuda uzmanlaşan GÜ'lerdeki firmalar, patent ve telif hakkı gibi fikri mülkiyet hakları çerçevesinde yasal olarak korunabilmekte ve yüksek kârlar elde ederek uzmanlıklarını da artırabilmektedirler (Stöllinger, 2019: 5). Bu kapsamda Nike'nin atletik ayakkabı pazarında değer zincirindeki yerel ayrıştırma modeli ile değer zincirinin iki ucundaki pazarlama ve tasarım faaliyetlerini kontrol altında tutup bu noktalara odaklanmasını, başarısının temel argümanı olarak görmek mümkündür. Ar-Ge, tasarım ve pazarlamayı kendi bünyesinde toplayıp ara üretim ve montajı geliştirmekte olan piyasalardaki düşük maliyetli tedarikçilerden gerçekleştiren Nike, işin somut ve soyut yönlerini ayırmada başarılı olmuş ve marka değerini yukarılara taşımıştır. Bunun gibi otomobil, müzik, film vb. birçok sektörde de benzer bir yerel ayrıştırma modeli görmek mümkündür (Mudambi, 2008: 707).

Richard Baldwin, ürünlerin üretim sürecinde ortaya koyulan değer zincirini (value chain), Şekil 3'te görüldüğü gibi katma değerın bölündüğü üç aşamada değerlendirmiştir: Tasarım, finans ve organizasyon hizmetlerini kapsayan imalat öncesi aşama; üretimin gerçekleştiği imalat aşaması; pazarlama, satış sonrası hizmetler vb. ise imalat sonrası aşama olarak bölümlendirilmiştir. Richard Baldwin, 1970 ve 80'li yıllar için yaptığı araştırmada bu süreci gösteren eğrinin konveks bir yapıda çıktığını; 1990 sonrasında ise küreselleşmenin artmasıyla beraber bu eğrinin eğiminin arttığını göstermiştir. Gülümseme şeklini alan bu eğride imalat öncesi ve sonrası aşamalar için üretilen katma değerın arttığı, imalat aşamasında ise yatay eksene yaklaşp üretilen katma değerın azaldığı gözlemlenmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2019: 212).

Şekil 3: Gülümseme Eğrisi: Firma ve Ekonomi Düzeyinde Kavramlaştırma

Kaynak: Baldwin vd. 2014: 2

Bir sektörün farklı bölümlerinin oluşturduğu katma değeri gösteren bu eğri; daha yüksek katma değer üreten değer zincirinin GÜ'ler tarafından, düşük katma değerli üretimin ise GOÜ'ler tarafından yürütüldüğünün bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır (Yan ve Islam, 2011: 1). Daha çok sanayileşmiş ülkelerde gülümseme eğrisinin eğiminin arttığı görülmektedir. Bu ülkelerde sektörlerin bütünü için imalat aşamasının toplam katma değer içerisindeki payı azalırken imalat öncesi ve sonrası faaliyetlerin payının arttığı ve küreselleşmeden pozitif bir şekilde yararlandığı görülmektedir. Öte yandan GOÜ'ler, tam tersi bir durumla karşı karşıyadır. GOÜ'lerin, imalat aşamasındaki katma değer içerisinde payı artarken imalat öncesi ve sonrası için küresel katma değerden aldıkları pay azalmakta ve görece bir kayıp yaşadıkları görülmektedir (Doğruel ve Doğruel, 2019: 212-213). Bu bağlamda iyi işler (Ar-Ge, tasarım ve pazarlama vb.) gelişmiş ekonomiler tarafından icra edilirken kötü işlerin (üretim aşamalarındaki düşük ücretli faaliyetler) gelişmekte olan ekonomilere bırakıldığına dair bir endişenin olduğu söylenebilir. İyi işler ve kârların çoğunun Kaliforniya'da, düşük ücretli montaj işlerinin ise Çin'de yapıldığı iPhone örneği konuya uygun bir misal olarak verilebilir (Baldwin vd., 2014: 3).

Rungi ve Del Prete (2018) çalışmasında, AB firma düzeyinde tedarik zincirlerindeki değer üretimini test etmiş; gülümseme eğrisinin varlığına dair sağlam bir ampirik kanıt sunmuşlardır. Araştırma, bir iş kolunun başlangıç noktasından nihai tüketicilere ulaşana kadarki süreç içerisindeki tedarik zincirinin erken ve geç aşamalarının değer üretiminde daha yüksek bir paya sahip olduğunu göstermiştir. Aynı şekilde gülümseme eğrisini doğrulayan Shin vd. (2012) eğrinin her iki ucunda faaliyet gösteren öncü firmaların ve aktif bileşen tedarikçilerin, fason üreticilere ve pasif bileşen tedarikçilere göre daha yüksek kâr elde ettiklerini bulgulamışlardır. Ayrıca, GÜ'lerdeki firmaların GOÜ'lerdeki firmalara oranla daha yüksek katma değer kazandığı; bu kazanımda inovasyonun, markalaşmanın, satış ve pazarlamanın belirleyici etkenler oldukları görülmektedir (Shin vd., 2012: 90).

Özetle, ürünlerdeki katma değeri yüksek olan hassas parçaların üretildiği ülkelerin Ar-Ge ve tasarım gibi faaliyetlerle daha çok para kazandığını ve imalat aşamasını gerçekleştiren ülkelerin ise bu işin hamallığını yaptığını gösteren diyagram gülümseme eğrisi olarak tanımlanmış, böylece üretim sürecindeki görevlerin toplandığı bir değer zinciri oluşturulmuştur (Oshima, 2019: 46). Coğrafi olarak parçalanmış üretimin gerek hizmet ayağının gerekse de imalat ayağının çeşitli ülkeler arasında dağılması bu fonksiyonel dağılımın ürün birleşiminde bir araya getirilmesini, dolayısıyla mal ve hizmet ticaretini elzem kılmaktadır. Bir ülke diğerine hizmet ihraç ederken başka bir ülke mal ihraç edebilmekte veya parçaları bir araya getiren ülkeler mal ve hizmet ithal ederek bu işin montaj ya da imalat ayağını oluşturabilmektedir. Her bir parçanın üretiminde uzmanlaşmış ülkelerin maliyetlerdeki düşüşe olan katkıları da görülebilmektedir. Bu kapsamda gülümseme eğrisindeki fonksiyonel dağılımda görüldüğü gibi tüm bu sürecin; mal ve hizmet ticaretini tetikleyebileceği, mal ve hizmet ticaretinin bu anlamda birbirlerinin gelişimini destekleyebileceği ve küresel bağlamda ticaret hacmini artırabileceği söylenebilir.

1.1.3.2. Çekim Teorisi

Ekonomileri entegrasyona teşvik eden en ideal tarife uluslararası ticarettir. Uluslararası ticaretin yönünün, ekonomik merkezler arasındaki bağlantılarla ilişkili görülmesi, ekonomistleri bu konuda teorik ve ampirik incelemelere sevk etmiştir (Paas, 2003: 1). Bu bağlantılarda özellikle klasik dış ticaret teorilerinden bu yana ihmal edilen taşıma maliyetlerinin, ülkeler arasındaki coğrafi uzaklık ile denklemin içerisine dâhil edilmesi çekim modeli ile ortaya konmuştur. Çekim modeli; bölgeselleşme hareketleri, insan göçü, DYY gibi analizlerde kullanılmasının yanı sıra ülkeler arasındaki ticaret hareketlerini açıklamada da kullanılan bir yöntemdir. Altyapısı Newton'ın evrensel çekim yasasına dayandırılan çekim modeli, tıpkı parçacıkların boyutları ve yakınlıkları ile orantılı olarak karşılıklı çekildikleri gibi, ülkelerin yakınlık ve pazar büyüklükleri ile orantılı olarak ticaretlerini artıracaklarını ifade etmektedir (Yotov vd., 2016: 12). Cisimlerin kütleleri arttıkça artı yönde, cisimler arasındaki mesafe arttıkça da eksi yönde çekim kuvvetinin değiştiğini gösteren bu yasa ticaret akımları için de kullanılmıştır. Sosyal bilimlerde ilk defa 1954'te Walter Isard, 1961'de Linder, 1962'de Tinbergen, 1963'te Pöyhönen gibi iktisatçılar tarafından kullanılan çekim modeli günümüzde de uluslararası ticareti açıklamada en fazla kullanılan teoremlerden biri olarak görülmektedir (Ata 2013: 501; Genç vd., 2011: 212-213). 1889'da Ravenstein tarafından ilk olarak İngiltere'deki göç akışlarının analizinde kullanılan ve bölgeler arasındaki küresel etkileşimi göstermede oldukça faydalı olan bu model, ekonomideki başarılı modellerden biri olarak günümüze kadar devam edegelmektedir (Anderson, 2016: 1-2).

Çekim modeli; gelir seviyesi, nüfus ve mesafe gibi fonksiyonları kullanarak iki ülke arasındaki ikili ticareti açıklamaya çalışan logaritmik bir doğrusal ilişkiyi yansıtır (Leamer ve Levinsohn, 1995: 1384). Model; iki ülke arasındaki ticaret hacminin ülkelerin ekonomik büyüklükleriyle doğru, ticaret maliyetleriyle ters orantılı olduğunu öngörürken ortak bir dilin ve kültürün bu ülkeler arasındaki ticareti artıracaklarını da öne sürmektedir. Modelin uluslararası ticaretin büyüme ve çevre ile olan ilişkisini ortaya koymadaki yüksek açıklama gücü ve kolaylığı, ekonomistlerin yaygın bir şekilde bu modelden faydalanmasını sağlamıştır (Piermartini ve Teh, 2005: 37). İktisadi analizlerde en başarılı denklemlerden biri olan çekim modeli, ikili ticareti etkilemede belirtilen değişkenlerin yanı sıra gümrük birlikleri, döviz kuru sistemleri, uluslararası sınırlar, etnik, kültürel ve dilsel bağlar gibi unsurlarla da ilişkilendirilme de genel olarak kullanılmaktadır (Anderson ve van Wincoop, 2003: 170). Bu yaygın kullanımın nedenleri olarak; ekonomistlerin coğrafya ve ticaret konularına olan artan ilgileri, modelin ikili ticaret akışlarını tahmin etmedeki ampirik zenginliği ve başarısı, teorik temelinin oluşumunda modern ticaret teorilerinin modele olan katkıları sayılabilir (Frankel, 1997: 49).

Uluslararası ticaret akışlarında, bir ekonometrik çalışma olarak çekim modeline ilk defa yer veren Jan Tinbergen (1962), serbest ticaret anlaşmalarının ticaret akışları üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur (Baier ve Bergstrand, 2007: 73). Tinbergen, herhangi bir ülke çifti arasında ticaret hacmini yöneten temel unsurların ne olduğunu istatistiksel olarak belirlediği çalışmasında ticaret

engellerinin olmadığı bir durum için uluslararası ticaretin standart bir modelini sergilemiştir. Uluslararası ticaret akışlarını açıklamak için ortaya koyduğu bu modelde baskın değişken olarak Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) ve mesafe faktörlerini temel almıştır. Bir ülkenin ihracat ve ithalat hacminin, o ülkenin GSMH'sinin büyüklüğüne bağlı olduğunu ve bu hacmin diğer belirleyicisinin ise nakliye maliyetleri olduğunu ileri sürmüştür. Tinbergen'e göre ülkelerin GSMH'si ne kadar büyüksün ve aralarındaki uzaklık ne kadar azsa ticaret hacmi de o kadar fazla olacaktır. Tinbergen, örneklem olarak gelişmiş ve gelişmekte olan 42 ülkeyi alarak ihracat akışının ihracatçı ve ithalatçı ülkelerin GSMH'siyle orantılı olduğunu göstermiş; ticaretteki engellerin kaldırılması durumunda ise çoğunlukla daha fazla sanayileşen ülkelerin ticari dengede pozitif olarak ayrıştığını gözlemlemiştir (Tinbergen, 1962: 262-263, 289). Bu araştırmanın devamında aynı değişkenleri kullanarak 1958 yılı verilerini 10 Avrupa ülkesi üzerinde deneyen Pöyhönen (1963)'in yanı sıra 1966 yılında çalışmasına ülkelerin nüfusunu da dâhil ederek çalışmayı genişleten Linnemann ile çekim modeli kullanılmaya devam etmiştir (Genç vd., 2011: 212). Linnemann'in çalışmasının, Walrasçı genel denge sistemi içerisinde teorik bir gerekçelendirmeye doğru ilerlediği söylenebilir (Deardorff, 1998: 9). Çekim modeli ortaya atıldığı yıllarda deneysel olarak teorik bir temel üzerine tam olarak oturtulamamış (Anderson ve van Wincoop, 2003: 170), ampirik olarak net ve sağlam bazı bulgular üretse de modelin sınırlı bir açıklama gücünün olduğu görülmüştür. Bu sınırlılığın nedeni, modelin sadece iki ülke arasındaki toplam ticareti yansıtmaması ve küresel bir olgu içermemesi olarak açıklanabilir (Leamer ve Levinsohn, 1995: 1384-1385).

Tinbergen'in çalışması uluslararası ticarete çekim modelini açıklayan ilk çalışma olsa da ortaya konan modelin teorik altyapısı ile ilgili bir açıklama getirmemesi bir eksiklik olarak belirtilmiştir. Bu eksikliği gidermede ilk önemli girişimin Anderson (1979) tarafından yapıldığı söylenebilir (Piermartini ve Teh, 2005: 38). Anderson tüketici tercihlerinin sabit esnek (CES) olduğu, tek sektörlü, ticarete konu olan ürünlerin menşei ülkelere göre farklılaştığı (Armington Modeli) ve ülkelerin ürettiği ürünlerde tam uzman olduğu varsayımı altında bir Cobb-Douglas tipi harcama sisteminin yeniden düzenlendiği basit bir model tipi kurmuştur (Anderson, 1979: 106-108; Baier vd., 2017: 6). Böylece 1980'lerden itibaren çekim modeli için teorik temele dayalı çalışmalar artmış ve birçok farklı ticaret teorisinden denklemler türetilmiştir. Tekelci rekabet teorisi çerçevesinde 1980'de Krugman, 1985'te Helpman ve Krugman, 1985 ve 1989'da Bergstrand'in yaptığı çalışmalar ve Heckscher-Ohlin teorisine dayandırılan 1998'deki Deardorff'un çalışması örnek olarak verilebilir (De Benedictis ve Taglioni, 2011: 64). 2000'li yıllardan sonra ise Ricardo modeline dayandırılan Eaton ve Kortum (2002)'in çalışması, Hopenhayn'in Dinamik Endüstri Modelini tek elci rekabete uyarlayan Melitz (2003)'in çalışması, Anderson (1979)'in çalışmasını genişleten Anderson ve van Wincoop (2003)'un çalışmasının modeli şekillendirdiği söylenebilir. Bunların yanında Anderson ve van Wincoop (2003)'un denklemini, firma heterojenliği ve sabit ticaret maliyetleriyle genişleten Helpman vd.nin (2008) yanı sıra tarife oranlarını ekleyerek denklemini genişleten Yotov vd.nin (2016) çalışmaları da çekim modeline katkı sunan araştırmalar olarak literatürdeki yerini almıştır.

Johnson ve Noguera (2012), 1970-2009 dönemi için brüt ve katma değerli ticaret verilerini kullanarak sınır ötesi üretim zincirlerinde belirleyici olan etmenin uzaklık olduğunu, üretimin parçalanmasındaki artışların coğrafi olarak yakın ticaret ortakları arasında daha fazla olduğunu göstermiştir. Baldwin ve Lopez-Gonzalez (2015), çoğu ülkenin ara girdiler açısından büyük oranda kendi kendine yeterli olduklarını ve bu yeterliliğin derecesinin ekonomik büyüklük ve ana tedarik ağlarından (Asya, Kuzey Amerika ve Avrupa) uzaklaştıkça arttığını tahmin etmişlerdir. Fabrika ekonomileri niteliğindeki ülkelerin en yakın ileri gelen teknoloji devlerine (ABD, Almanya ve Japonya) büyük ölçüde bağımlı olma eğiliminde olduğu görülmüştür. Çalışmada ayrıca, 1995-2007 döneminde birbirine yakın ülkelerin GSYH'lerindeki artışın diğer ülkelere göre daha yüksek olduğu; Almanya, ABD, Japonya ve Hindistan gibi yüksek gelir artışı yaşayan merkezi ülkelerle beraber çevresindeki ekonomilerin de kazandığı bir kazananlar kümesi gözlemlenmiştir. Bu göstergeler doğrultusunda, üretimdeki devrimin güçlü bir coğrafi boyut izlediği söylenebilir (Baldwin ve Lopez-Gonzalez, 2015: 1683, 1718).

Çekim modeli, sadece mal ticareti için değil hizmet ticareti için de başarılı bir şekilde uygulanmış; hatta modelin, hizmet ticaretini mal ticaretine göre daha iyi tahmin ettiği görülmüştür. Ticaret akışlarının analizinde, mal ticaretini hizmet ticaretinden ayırmak için hiçbir neden olmadığı gibi herhangi bir uluslararası ticaret teorisinin de malları kapsadığı gibi hizmetleri de kapsamı beklenmelidir. Bu bağlamda çekim modeli de bu kapsama uyarlanabilir (Kimura ve Lee, 2006: 93). Hizmet ürünlerinin; kalite, lokasyon ve ihtiyaçlara göre özel olarak tasarlanabilmesi, ölçek için güçlü bir artan getiri göstermeleri, tüketiciler ve firmalar için daha fazla çeşitlilik barındırmaları gibi özelliklere sahip olması, uluslararası hizmet ticaretini de çekim modeli için daha cazip hale getirmiştir (Lennon, 2009: 6). Özellikle ölçek ekonomilerinin getireceği uzmanlaşma ile örtüşen pazarlarda faaliyet gösteren firmalara sahip iki ülkenin, ticareti birbiriyle örtüşmeyen iki benzer ülkeye göre daha yoğun bir hizmet ticareti içerisinde olacakları beklenir (Egger vd., 2017: 533). Hizmet ticaretindeki üretici ve tüketici arasındaki fiziksel yakınlığın önemi, mesafe etkisini daha güçlü kılmaktadır (Grünfeld ve Moxnes, 2003: 8). Nitekim Türkiye'ye ithalat bağımlılığı yüksek olan ülkelere bakıldığında neredeyse tamamının Türkiye'nin komşu ülkeleri olduğu görülmektedir. Örneğin; Irak, Suriye ve Türkmenistan'ın Türkiye'den yaptıkları ithalatın, toplam ithalatlarına oranı %40'ın üzerindedir. Bu bağımlılığın ana nedeni olarak Türkiye'nin coğrafi konumu gösterilebilir (Türkiye İhracatçıları Meclisi [TİM], 2020: 62).

Çekim modeli, hizmet ticaretinin yanı sıra mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi göstermedeki başarısı ile birçok araştırmaya kaynaklık etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Grünfeld ve Moxnes (2003), Mirza ve Nicoletti (2004), Kimura ve Lee (2006), Aviat ve Coeurdacier (2007), Blyde ve Sinyavskaya (2007), Lennon (2009), Anderson vd. (2014), Hoekman ve Shepherd (2015), Egger vd. (2017), Lee (2017) gibi çalışmalar hizmet ticareti ile mal ve hizmet ticareti ilişkisinin çekim modelinde başarıyla uygulandığı çalışmalar arasında literatürdeki yerini almıştır. Örneğin Blyde ve Sinyavskaya (2007), hizmet ticaretinde çekim modelinin ikili ticaret varyasyonunu açıklamada ne denli etkili olduğunu göstermişlerdir. Araştırma, ekonomik olarak daha büyük

Ülkelerin daha çok ticaret yaptığını; birbirine coğrafi olarak daha uzak olan ülkelerin daha az ticaret yaptığını; ortak dilin, sömürge tarihinin ve kara sınırının ticareti teşvik ettiğini; hizmet ticaretinin mal ticaretini kolaylaştırdığını ortaya koymaktadır. Hoekman ve Shepherd (2015) ise uyguladıkları çekim modeli ile hizmet ticareti politikalarının kısıtlayıcılığındaki %10'luk bir artışın, imal edilen malların ikili ticaretinde %5'lik bir düşüşe neden olacağını istatistiksel olarak anlamlı bulmuşlardır.

ekim modeli, son yarım asırda uluslararası ticaret literatüründe temel bir modeli haline gelmiş, özellikle ticari politikaların etkilerini açıklamada, yeterli bir analiz ortamı sunarak araştırmacılar için mühim bir araç haline dönüşmüştür (Shepherd, 2013: 3). Sağlam teorik yapısı, göze çarpan deneysel başarısı ve sezgisel ekiciliğı ile çekim modeli, günümüzde uluslararası iktisatta kullanılan en seçkin ve popüler bir model olarak görülmektedir (Baier vd., 2017: 5). ekim modeli çerçevesinde yapılan ve yapılmaya devam eden araştırmalar, bu ngrleri kanıtlar niteliktedir. Modelin ikili ticaret çerçevesinde mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkiye dair ortaya koyduğu sonuçlar; iki değişken arasındaki tamamlayıcılığın, birbirlerini itici birer güç haline gelmelerinin ve dolayısıyla mal ve hizmet ticaretinin eşgdml gelişiminin birer göstergesi olarak görülebilir.

1.1.3.3. Küresel Değer Zinciri Teorisi

Ticaretin geleneksel ürün değişimini içeren doğasının, farklı coğrafiyalarda ya da görevlerde eklenen değer parçaları ile değiştiğı görülmektedir. Ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler, iş gücündeki uzmanlaşma ile coğrafi yoğunlaşma arasındaki bağı zayıflatmış, böylece görevlerin zaman ve mekndan ayrılması gittikçe daha kolay hale gelmiştir (Grossman ve Rossi-Hansberg, 2008: 1978). Üretimdeki parçalanmalar, ara malların ve hizmetlerin birçok ülke sınırından geçmesine ve küresel üretim ve ticaretin yapısının değişmesine neden olmuştur (Ignatenko vd., 2019: 3). Paralanmalar, ülkelerin küçük parçalarda daha hassas bir şekilde uzmanlaşmasını sağlamakta, böylece küresel anlamda üretimde teknolojik gelişmelerle beraber maliyetlerde düşüşe ve verimlilikte artışa yol açabilmektedir (Baldwin ve Yan, 2014: 25; Deardorff, 2001: 245-246). Küreselleşme, değer zincirlerinin birden fazla bölgeye dağılmasına, firmaların değer zincirlerinin bir bölümünde giderek daha fazla uzmanlaşmalarına ve diğer bölgelerdeki firmalarla yukarı ve aşağı yönlü bağlantı kurmalarına zemin hazırlamıştır (Gupta ve Subramanian, 2008: 376). Bu bağlamda KDZ kavramı endüstrilerin konumlanması, gelişimi ve geleceğı ile ilgili faydalı bir ereve çizmektedir. Endüstri içerisindeki bağlantılar, görevler ve aşamalar; zincirdeki firmaların güç dağılımı; iş ilişkilerinde ve endüstriyel konumun yapılanmasında kurumların rolü gibi özellikler bu ereve içerisinde resimlendirilir (Sturgeon, 2008: 239).

Üretim küreselleşmesi sınır ötesine mal, hizmet, bilgi, yatırım ve insan akışına yol açan karmaşık bir yapıyı doğurdu. Tedarik zinciri şeklinde tanımlanan bu yapı, özellikle zengin ülkeler arasında yapılan anlaşmalarla (ABD ve Kanada arasında 1965'te imzalanan Otomobil Paktı gibi) daha da geliştirildi. Yüksek teknolojiye sahip ülkeler ile düşük ücretli emek zengini ülkeler

arasındaki ticaretle 1985 ve 1995 yılları arasında bu gelişim daha fazla önem kazanmaya başladı (Baldwin ve Lopez-Gonzalez, 2015: 1682). KDZ kavramı ilk olarak, üretimin başından sonuna tüm süreçlerinin izlendiği ve tanımlandığı anlamı ile “meta zinciri” olarak kullanıldı. 1994’te Gereffi, hammaddeden nihai ürüne kadar giyim eşyası zincirini tanımlayarak “küresel meta zinciri” kavramını ortaya attı. Daha sonra bu kavram, 2000’li yıllarda katma değer zincirini, ticaret ve endüstriyel organizasyonun analizini ortaya koyan KDZ kavramına evrilerek daha iddialı hâle geldi (De Backer ve Miroudot, 2014, 45). Üretim zincirleri tasarımdan parça ve aksesuar üretimine, montajdan pazarlama ve dağıtımına kadar faaliyet aşamalarını izleyen, girdileri ara ürünlere ve nihai ürünlere dönüştüren bir süreci içermektedir. Her aşama emsallerine uygun işlemler veya dikey olarak entegre bir firma aracılığıyla koordine gerektirmektedir. Bu koordinenin sağlanması ile firmalar, daha büyük pazarlara girebilmekte; ölçek ekonomileri, rekabet gücü, yeni teknolojileri ve ürünleri tanıma ve yenilikçilik gibi konularda ilerleyebilme imkânına kavuşabilmektedir. Böylelikle daha ucuz hammaddeye erişim, daha geniş ürün yelpazesi, yüksek kalite ve rekabet baskısı gibi etmenler verimlilikte artış ve maliyetlerde düşüş şeklinde firmalara yansıtılabilmektedir (Baldwin ve Yan, 2014: 7).

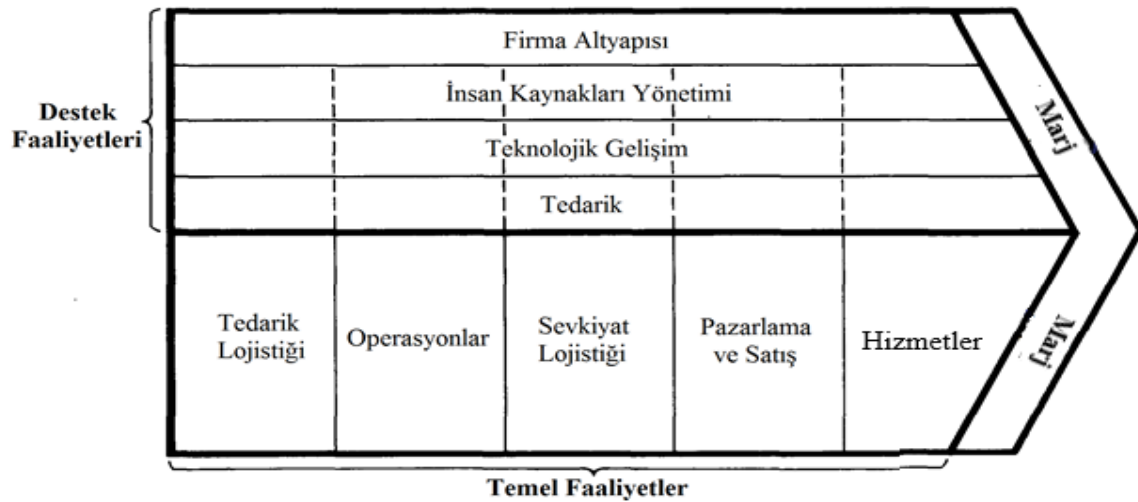
Bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmeler ve ticari engellerdeki azalmalar, bu değer zincirlerinin coğrafi olarak dilimlenmesine izin vermiştir. Doğası gereği sıralı olan üretim süreçlerinde üretimin başlaması Ar-Ge merkezlerinin ürünün hazır olduğuna dair onayına, üretimin gerçekleşip ürünlerin satış ve dağıtımına bağlıdır. Bu süreçlerin işleyişinde dâhi her aşamanın kendi içerisinde doğal bir sırası vardır. (Antras ve Chor, 2013: 2127-2128). Bir mal veya hizmetin, tasarımından başlayarak üretimin farklı aşamalarından nihai tüketiciye teslimine ve sonrasında bertarafına kadar gerekli olan tüm faaliyetleri kapsayan çok fazla ve karmaşık bir bağlantı söz konusudur. Örneğin bir mobilya endüstrisinde sunulan nihai malın ormancılık sektöründe kullanılacak tohumlar, kimyasallar ve ekipmanlarla ilişkili olduğu gibi kesilen tomrukların işlenmesindeki kereste sektörü ve bu sektöre ekipman sağlayan makine sektörü ile de ilişkili olduğu görülebilir. Mobilya sektörüne gelinceye kadar makine ve boya sektöründen girdi elde edilmekte ve hizmet sektöründeki tasarım ve markalaşma becerilerinden yararlanılmaktadır. Bununla birlikte nihai tüketiciye ulaşım ve kullanım sonrası geri dönüşüm süreçlerini de içeren çeşitli ara aşamalardan geçildiği ve kompleks bir değer zinciri kurulduğu görülmektedir (Kaplinsky ve Morris, 2000: 4). KDZ’lerin sıralı doğası, üretimdeki gözetim ve koordinasyonun ne denli önemli olduğunu göstermektedir. İletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve bilgi aktarım maliyetlerindeki sert düşüşler, firmaların farklı yerlerdeki üretimi takip ve koordine etmesini kolaylaştırırken nakliye maliyetlerindeki düşüşler KDZ’deki uzmanlaşmayı artırabilmektedir (Hummels vd., 2001: 94).

Küresel ticaretin %60’ını taşıyan küresel değer zincirleri, küreselleşmenin artmasıyla üretim, ticaret ve yatırımlarla daha alakalı hale gelmiştir. Daha fazla iş imkânı oluşturan küresel değer zincirleri, daha iyi işler meydana getirirken firmalar için eğitim ve beceri gelişimleri ile daha fazla üretkenlik, verimlilik ve kâr getirebilmektedir (Kumar, 2017). Günümüz ticaretinin önemli bir fenomeni olan küresel değer zincirleri, nihai mal ve hizmet ticaretinin yanı sıra ara ürünlerin ve

aşamaların taşeronlaştığı ve üretimin gitgide daha parçalı hale geldiği bir örüntüyü yansıtmaktadır. Genellikle bu örüntüyü organize eden ve geliştirenlerin ise büyük firmalardan oluştuğu görülmektedir (Beverelli vd., 2019: 1467). GÜ'ler, teknolojilerini düşük ücretli ülkelerdeki firmalara ödünç vererek bu firmaların işlemiş oldukları malları; kendi üretim, satış ve satış sonrası mekanizmalarına dâhil etmiştir. Bu çerçevede, uluslararası know-how hareketinin çok taraflı kazançlar sağlaması, düşük ücretli ülkelerin tamamen sanayileşmesine yol açtığı söylenebilir (Baldwin ve Lopez-Gonzalez, 2015: 1717).

Değer zinciri kavramının ilk olarak Porter'ın çalışmasında yer aldığı görülmektedir (Kaplinsky ve Morris, 2000: 6). Michael Porter, değer kavramını üreticilerin ürettikleri mal ya da hizmet için alıcıların ödemeye razı oldukları miktar olarak; değer zinciri kavramını ise firmaların ürünlerin tasarımı, üretimi, pazarlanması, teslimi ve desteklenmesi konularında gerçekleştirdiği faaliyetler bütünü olarak tanımlar. Endüstri ya da sektör bazında değer zinciri oldukça geniştir. Aynı sektördeki firmalar benzer zincirlere sahip olsalar da rakip firmaların değer zincirleri genellikle farklılık gösterir ve bu farklılıklar rekabet avantajında önemli belirleyiciler olarak karşımıza çıkar. Porter, bir sektördeki rekabeti ortaya koyan değer zincirlerini, Tablo 2'de gösterildiği gibi beş ana faaliyet kategorisinde değerlendirir: Taşıma, depolama ve envanter yönetimi gibi hammadde alımı ile ilgili faaliyetlerden oluşan Tedarik Lojistiği; işleme, paketlenme ve montaj işlemleri gibi girdilerin nihai ürün formuna dönüşümü ile ilgili faaliyetlerden oluşan Operasyonlar; nihai ürünlerin depolanması, taşınması, teslimatı, siparişlerin işlenmesi ve planlanması gibi son kullanıcıya ulaştırılmasıyla ilgili faaliyetlerden oluşan Sevkiyat Lojistiği; reklam, promosyon, fiyatlandırma, kanal seçimi gibi alıcıların ürünü satın alabilecekleri araçları sağlama ve ürünün satılmasını teşvik etme ile ilgili faaliyetlerden oluşan Pazarlama ve Satış; kurulum, onarım, eğitim ve parça temini gibi ürünün değerini koruyucu ve artırıcı hizmetlerle ilgili faaliyetlerden oluşan Hizmetler. Sektörlere bağlı olarak kategorilerden her biri rekabet avantajı için hayati derecede önemlidir (Porter, 1985: 36-40).

Tablo 2: Genel Değer Zinciri

Kaynak: Porter, 1985: 37

Porter, bir firmanın ürettiği değerin ürün maliyetlerini aşması durumunda kârlı olacağını, firmaların genel stratejilerinin bu amaç doğrultusunda oluşacağını belirtir. Firmaların pirim fiyat elde etmek için maliyetlerini kasıtlı olarak yükselteceğini söyleyen Porter, değer faaliyetleri ve marjdan oluşan değer zincirinin toplam değeri göstermesi nedeniyle rekabet gücü analizinde maliyet yerine değer kavramı üzerinden gidilmesi gerektiğini vurgular. Marj, toplam değer ile değer faaliyetlerinin oluşturduğu maliyetler arasındaki farktır (Porter, 1985: 38). Tablo 2'ye bakıldığında Porter rekabetle ilgili, değeri destekleyici faaliyetlerini ise dört genel kategoride değerlendirmiştir. Kategorilerden ilki olan Firma Altyapısı; genel yönetim, finans, planlama, hukuk, muhasebe ve kalite yönetimi gibi görevlerden oluşmakta ve tüm değer zincirini destekler yapıdadır. İkinci kategoride yer alan İnsan Kaynakları Yönetimi; personel alımı, eğitimi ve gelişimi gibi görevleri kapsamakta olup gerek ana faaliyetlere gerekse de destek faaliyetlerine yardımcı niteliktedir. Teknolojik Gelişimi içeren üçüncü kategori ise ürün ve süreç iyileştirmelerinde yer alan bir dizi görevden oluşur ve değer faaliyetlerindeki sayısız teknolojiye herhangi birini destekler niteliktedir. Son olarak üretimde kullanılan girdilerin satın alma görevinin tamamını üstlenen Tedarik kategorisi ise her değer etkinliğinde mevcut olan bir işlevi yerine getirir (Porter, 1985: 41-43). Porter'ın analizindeki bu faaliyetler, modern değer zinciri analizlerinde de kullanılmıştır (Kaplinsky ve Morris, 2000: 7).

Gereffi (1994), küresel emtia zincirinde üç ana boyut çizmiştir. Birinci boyut, hammaddelerin nihai ürünlere dönüşüm sürecini tanımlayan bir girdi-çıkı yapılarını; ikinci boyut, bölgeselliği (mekânsal dağılım veya yoğunlaşma), üçüncü boyut ise zincir içerisinde finansal, materyal ve insan kaynaklarında tahsis ve akışı belirleyen yönetim yapılarını tanımlamaktadır. KDZ'lerin teorik yapısı ile ilgili, 1999'da Gereffi ve 2002'deki Humprey ve Schmidt'in katkıları ile üreticilerin zincirin farklı aşamalarında nasıl değiştiğini inceleyen, zincirdeki dinamik hareketliliği tanımlayan ve yükseltme olarak adlandırılan ek bir analiz ögesi geliştirilmiştir (Gereffi ve Fernandez-Stark, 2011: 4). KDZ'lerin temelini oluşturan bu araştırmalarda lider bir firmanın birçok ülkedeki firmalara değer zincirini dağıttığı, koordine ettiği ve bir araya getirme sorumluluğunu üstlendiği hiyerarşik, tutsak ve piyasa yönetim modları tanımlanmıştır. Daha sonra, ilişkilerin daha eşitlikçi olduğu ilişkisel ve modüler yönetim modelinin tanımlandığı (Gupta ve Subramanian, 2008: 376), Gereffi vd. (2005) ile küresel değer zincirlerindeki yönetim modellerini açıklamak için değer zinciri analizi kapsamında teorik bir çerçeve oluşturulmuştur. Baldwin ve Robert-Nicoud (2014) ise teorik KDZ ticareti literatürünü, standart mal ticareti teorisine entegre etmiş; basit ama esnek bir analitik çerçeve sunarak KDZ'lerin üretim etkilerini ortaya koymuşlardır.

KDZ çerçevesinde geleneksel olarak kullanılan “yatay uzmanlaşma”, ticaretin yapısının değişmesiyle yerini daha karmaşık olan ve maliyet minimizasyonunun hedeflendiği “dikey uzmanlaşma” kavramına bırakmıştır. KDZ'lerdeki dikey uzmanlaşma kavramı; bir ürünün iki veya daha fazla ardışık aşamada üretildiği, üretimde iki veya daha fazla ülkenin katma değer ürettiği, en az bir ülkenin imalat aşamasında ithal girdiye yer verdiği ve ortaya çıkan çıktının bir kısmını ihraç ettiği bir ticareti tanımlamaktadır (Hummels vd., 2001: 77). Tedarik zinciri üç temel ticaret üzerinde dönmektedir; yurt içindeki talebi karşılamada üretimi gerçekleştirmek için ithal edilen girdilerin

oluşturduğu ticaret, ürünü ithal edip işlemeksizin ihraç ederek yapılan ticaret, ikiden çok ülkenin yer aldığı katma değerli ticaret (Baldwin ve Lopez-Gonzalez, 2015: 1686). Wang vd. (2017) ise bu tanımlamaları, katma değer oluşumuna göre genişleterek teoriye katkıda bulunmuşlardır.

Wang vd. (2017), toplam üretim faaliyetlerini her biri küresel pazarların farklı bölümlerini karşılamak için nihai ürünlerin üretiminde endüstriler tarafından kullanılacak yerel ve yabancı katma değer oluşumlarına göre dört türe ayırmıştır. Birinci tür, yurt içinde üretilen ve yurt içi talebi karşılayan ve böylece uluslararası ticareti içermeyen üretim faaliyetlerinden; ikinci tür, yerel katma değer ile oluşturulan ve sınırı bir kez geçen nihai malların ihracatını içeren geleneksel ticaretten; üçüncü tür, ara mal veya hizmet ticaretinde yer alan ve ülkeler arası üretim paylaşımını içeren katma değerden; dördüncü tür ise önce dışa aktarılıp sonra eve dönen daha kompleks bir katma değerden oluşmaktadır. Üçüncü tür kendi içerisinde oluşturulan katma değer sınırları bir veya birden fazla kez aşmasına bağlı olarak iki kategoriye ayrılır. Sadece bir kez sınırı geçen yerli veya yabancı katma değer ve nihai ürünün üretiminde kullanılan ara malların, ihracat ya da ithalatında somutlaşmış hali Basit KDZ Faaliyetleri olarak tanımlanmıştır. Bu faaliyet türünde üçüncü ülkeler aracılığıyla dolaylı ihracat ya da kaynak ülkelerin faktör içeriklerinin yeniden ihracatı veya ithalatı yoktur. Faktör içeriğinin en az iki defa sınırı geçmesi durumu ise Karmaşık KDZ Faaliyetleri olarak nitelenmiştir. Karmaşık KDZ faaliyetlerine, ABD'ye ihraç edilen Çin menşeli oyuncaklara Japon firmalar tarafından takılan elektronik çiplerin oluşturduğu katma değer örnek olarak verilebilir (Wang vd., 2017: 5-8).

Son 30 yılda uluslararası ticaretteki hızlı büyüme ve küresel değer zincirlerindeki genişleme, özellikle GOÜ'ler üzerinde gelir ve verimlilik artışlarıyla beraber kalkınma üzerinde kayda değer etkiler meydana getirmiş ve yoksulluğun da azalmasını sağlamıştır. Küresel değer zincirlerindeki bu genişleme değer zincirlerinin farklı aşamalarında yer alan firmaları aşırı uzmanlaşmaya iterek verimliliği ve üretkenliği artırmış; firmalar arasında ilişkileri, teknoloji transferini, sermaye ve girdilere erişimi teşvik etmiştir (World Bank Group [WBG], 2020: XIII). Küresel çapta ekonomilerdeki maddi olmayan varlıkların artan payı, zenginliğin ölçüsünün bilgi yoğun ve özgün endüstriler liderliğinde olacağının birer göstergesidir. Bu göstergeler firmalar arasında rekabete yol açmakta, bu bağlamda maliyet kontrolü ve kaldıraç yetenekleri ön plana çıkmaktadır. Böylece küresel anlamda değer zincirleri dağılmakta, firmalar karşılaştırmalı üstünlükleri ve meydana getirdikleri yenilikler ölçüsünde bu pastadan bir pay alabilmektedirler (Mudambi, 2008: 699). KDZ'lerde, firmaların rekabet güçlerini artırabilmeleri için gerekli olan stratejiler dört tür yükseltme üzerinden değerlendirilmektedir (Humphrey ve Schmitz, 2002: 1020):

- Süreç yükseltme; üretim modellerinin tekrar düzenlenmesi ya da üstün teknolojilerin tanıtılması yoluyla girdilerin çıktılarına dönüşümünün daha verimli hâle getirilmesi.
- Ürün yükseltme; daha karmaşık ürün kümelerine geçmek.
- İşlevsel yükseltme; katma değeri düşük işlevleri terk edip becerileri artıracak yeni işlevler edinmek.

- Sektörler arası yükseltme; öğrenilen yetenekleri yeni üretken sektörlerle geçmek için kullanmak.

KDZ'lerin küresel ekonomiye katkılarını içeren birçok çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam etmektedir. Hummels vd. (2001), 14 ülke üzerinde yaptıkları çalışmada KDZ'lerdeki dikey uzmanlaşmanın 1970-1990 aralığında %30 arttığını ve bu uzmanlığın ihracattaki büyümenin %30'unu oluşturduğunu bulgulamışlardır. Grossman ve Rossi-Hansberg (2008), KDZ'lerin teknolojik değişimlerden kaynaklı verimlilik artışı sağladıklarını belirlemişlerdir. Johnson ve Noguera (2013), gerek politika gerekse de politika dışı ticaret maliyetlerinin üretimin parçalanmasında şekillendirici bir rol oynadığını göstermiştir. Baldwin ve Yan (2014), KDZ'ye katılımın firmaların üretkenliğini artıracağını; bu etkinin büyüklüğünde sanayi sektörü, uluslararasılaşma süreci ve yakınlık faktörlerinin belirleyici olduğunu; üretkenlikteki artışın yüksek teknoloji sektörlerinde daha belirgin olduğunu göstermişlerdir. Kowalski vd. (2015) üretkenlik, gelişmişlik ve ihracat çeşitliliği konularında KDZ'lerin önemli faydalarının olduğunu; coğrafya, pazar büyüklüğü ve gelişme düzeyi gibi yapısal değişkenlerin KDZ katılımının temel belirleyicileri olduğunu; politika reformları, altyapı ve kurumların iyileştirilmesi gibi niteliksel gelişmelerin KDZ katılımını daha fazla teşvik edeceğini gözlemlemişlerdir. Kummritz (2016), ülkeler arası girdi-çıkıttı tablo setini kullanarak KDZ katılımlarındaki artışın daha yüksek yerli katma değer ve verimliliğe yol açtığını göstermiştir. Ignatenko vd. (2019), KDZ'lere katılımın kişi başına gelir, yatırımlar ve üretkenlik üzerinde pozitif etkileri olduğunu; birim iş gücü maliyetlerinin, kurumların ve altyapı kalitesinin KDZ'ye katılımda önemli belirleyiciler olduğunu belgelemişlerdir.

Jones ve Kierzkowski (1988) üretimin parçalanmasında, yönteminin ve yerinin değişmesinde hizmetlerin artan rolünü ele almış; hizmet sektöründeki gelişmelerin üretim bloklarını geliştirdiğini ve böylece uluslararası mal ticaretini teşvik ettiğini ortaya koymuştur. KDZ'lerle ilgili çalışmalar imalat sektörüne odaklanmış olsa da hizmetler KDZ'ler için kritik bir rol üstlenmektedir (Lee, 2017: 2). Hizmet bağlantıları, farklı konumlarda yer alan ülkelerdeki üretim bloklarını birbirine bağlama işlevine sahiptir. Hizmetlerdeki serbestleşme ve üretimdeki parçalanma, GOÜ'ler için özellikle emek yoğun teknikler gerektiren üretim bloklarını aktif olarak paylaşabilecekleri daha ince bir uluslararası iş bölümüne yol açabilmektedir. Böylece GOÜ'ler, daha ucuz hizmet bağlantıları sayesinde mal ticareti içerisinde daha fazla yer alabilmektedir. Hizmet sunumundaki teknolojik ilerlemeler koordinasyon ve iletişimin göreceli maliyetlerini düşürmekte, özellikle ulaşım ve iletişim sektörlerinde yaşanan fiyat düşüşleri parçalanma sürecini daha da teşvik etmekte, böylece hizmet bağlantıları üretim süreci içerisinde daha sık ve yoğun olarak kullanılabilir. Hizmetler, Ar-Ge içerisindeki rolü ve ortaya koyduğu teknolojik gelişmelerle, gelecekte üretim sürecindeki yeni parçalanmalar ve hizalamalar için bir fırsat olarak görülebilir. Hizmetler, ticaretteki konumu ne olursa olsun uluslararası ticareti teşvik etme biçimi açısından önem arz etmektedir (Jones ve Kierzkowski, 1988: 32, 45-46).

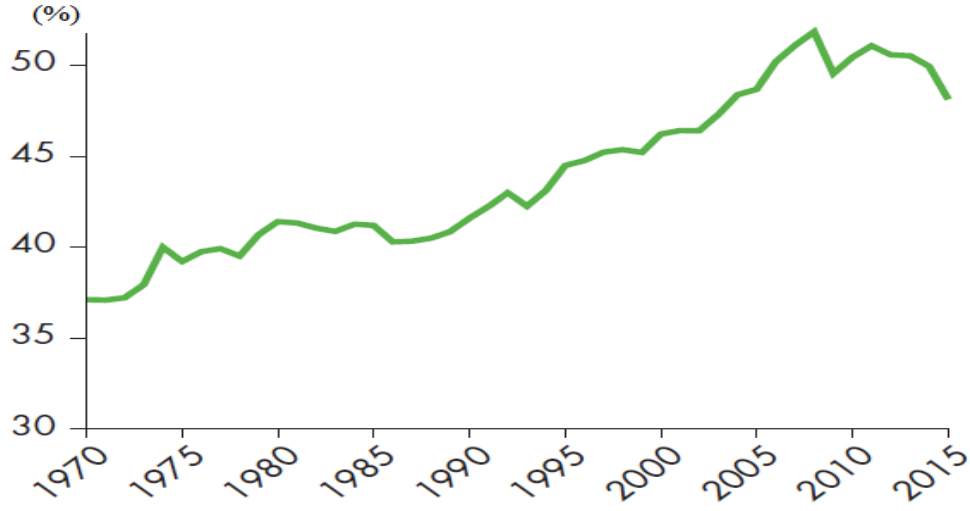
Küreselleşme, endüstrilerin küresel organizasyonunda fırsatlar oluşturmakla beraber en iyi yapının nasıl olacağı ile ilgili ülkelerin durumunu ortaya koyan yeni bir uluslararası rekabet çağını

doğurmuştur (Gereffi ve Fernandez-Stark, 2011: 35). KDZ'lerdeki genişleme, küreselleşmenin son evriminde baskın bir yapı olarak görülmektedir. Politika yapıcılar ve yapılan araştırmalar, KDZ'lerin artan önemine vurgu yapmakta, ticaret ve kalkınmadaki rollerine dikkat çekmektedirler. Öte yandan KDZ'ler küresel anlamda tek taraflı kazançlar getiren, düşük ve orta gelirli ekonomileri düşük üretkenlikteki görevlerde uzmanlaşmaya zorlayan, eski liberal politikaları teşvik etmenin yeni bir yolu olarak da görülebilmektedir (Kummritz, 2016: 1). İş bölümündeki artış ve bileşik üretimin, sistemik rekabet gücünü daha değerli hâle getirmesi; küresel pazarlarda yer almanın ve başarılı olabilmenin üretimde verimliliği gerektirmesi; küreselleşmeden en iyi şekilde yararlanabilmenin ve sürdürülebilir gelir artışı sağlamanın değer zincirinin tümü için dinamik faktörlerin anlaşılmasını gerekli kılması, küreselleşmenin hızla sürdüğü günümüzde değer zinciri analizini çok daha önemli kılmaktadır (Kaplinsky ve Morris, 2000: 9).

KDZ kavramı, modern tedarik zincirlerinin uluslararası yayılımını ve coğrafi olarak parçalanmasını analiz etmede popülerlik kazanmış; küresel endüstrileri inceleyen çalışmalarda ve uluslararası kuruluşların ekonomik kalkınma ile ilgili yayınlarında geniş çapta kabul görmüş ve kullanılmıştır (Gereffi ve Lee, 2012: 24). Küresel ekonomide ticaretin, milli gelirin ve istihdamın artan payını oluşturan KDZ'ler; ekonomileri, üreticileri, tüketicileri ve işçileri küresel ekonomiye entegre ederek birbirine bağlayan ve önemli etkiler doğuran bir yapılar bütünü olarak tanımlanabilir. AGÜ'ler ve GOÜ'lerdeki firmalar için bir atlama taşı niteliğinde olan KDZ'ler, bu firmaların gelişimleri için hayati bir koşul niteliğindedir. Bu KDZ'lere erişen ekonomiler rekabet gücü, kalkınma, işsizlik ve yoksulluk konularında olumlu kazanımları yakalama becerisine de sahip olacaktırlar (Gereffi ve Fernandez-Stark, 2011: 2). Böylece, firmalar küresel bilgiye, kaynaklara ve pazarlara artan erişimden faydalanıp (Gupta ve Subramanian, 2008: 381) kendilerini geliştirebilecek ve özellikle AGÜ ve GOÜ firmaları KDZ içerisinde karşılaştırmalı üstünlüklerine göre birçok fırsat yakalayabileceklerdir.

Aslında KDZ'ler, yüzyıllardır var olan bir yapılanmadır. Ulaşım, bilgi ve iletişim doğrultusunda gerçekleşen teknolojik ilerlemeler ve ticaret engellerindeki azalmalar ticareti teşvik ettiği gibi üretim süreçlerinin de ulusal sınırların ötesine geçişini kolaylaştırmış ve böylece KDZ'ler hızlı bir büyüme sağlamıştır. Grafik 1'de de görüldüğü üzere son yıllarda ticaret reformlarındaki terse dönüş, ekonomik büyümeler ve yatırımlardaki azalma KDZ büyümesini yavaşlatsa da KDZ'ler, küresel ticaret içerisindeki yüksek payı ile önemini devam ettirmektedir. Ekonomik performansla katkıda bulunan KDZ'lerin gelişimi, verimliliği artırarak geleneksel ticarete göre çok daha fazla gelir kazanımı sağlamaktadır. Genel olarak KDZ katılımındaki büyüme ile imalat üretkenliğindeki büyüme arasında pozitif bir ilişki gözlenmektedir. KDZ'ler, ürünleri ve üretim süreçlerini parçalayarak uzmanlaşmayı ve uluslararası iş bölümünü sağlamakta ve böylece verimliliği artırmaktadır (WBG, 2020: 2, 68-69).

Grafik 1: KDZ'lerin Küresel Ticarettteki Payı

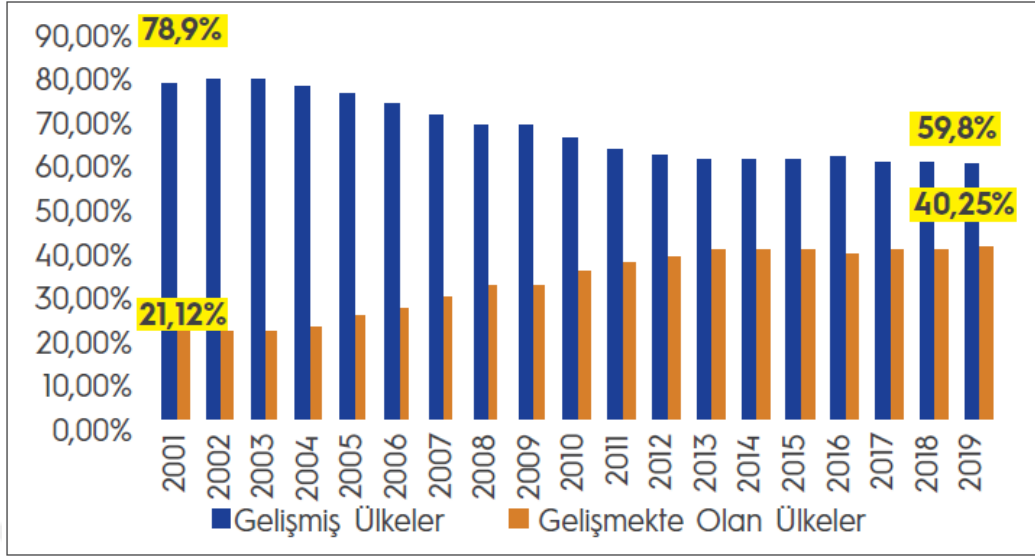
Kaynak: WBG, 2020: 2

KDZ'lere katılım, birçok ülkenin sanayileşme stratejilerinde kilit bir unsur olarak görülmektedir. Bu konudaki araştırmaların KDZ'lere katılımı belirleyen etmenler için daha çok yerel düzenlemelere, maliyetlere ve ticaret politikalarına odaklandığı görülmektedir (Lee, 2017: 1). Çok daha karmaşık bir yapıda olan KDZ'lerin değerlendirilmesinde maliyetleri büyük ölçüde azaltan hizmetlerin rolü ve mal ticaretinin hizmet ticareti ile bütünlüğü göz ardı edilebilmektedir. Değer zincirlerinin modellenmesinde rekabet gücünün bu bütünlük içerisinde değerlendirilmemesi, asıl olan karşılaştırmalı üstünlüklerin gözden kaçmasına neden olabilmektedir.

Her geçen gün KDZ'lerdeki aşamaların daha ince dilimlere ayrılması, özellikle GOÜ'lerin zincire katılımı konusunda çok daha geniş pozisyonlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda GOÜ'lerin, KDZ süreçlerinin yoğun emek gerektiren imalat aşamalarında karşılaştırmalı üstünlükler kurmaları ve bunun yanında bu üstünlüğü hizmet boyutuna taşıyıp daha çok katma değer üretebilmeleri ve becerilerini geliştirerek kendileri için yeni fırsatlar oluşturabilmeleri mümkün görülebilir. Bu fırsatların değerlendirilmesinde rekabetçi firmaların ön plana çıkması, bu doğrultuda Ar-Ge faaliyetleriyle yeniliğe ve teknolojik gelişime önem verilmesi, böylece ekonomik gelişime katkı sunulması sağlanabilir.

KDZ'lerin gelişiminin, gelişen ekonomiler için birer fırsat meydana getirebileceği ve ülkeler arasındaki gelir dağılımı farkını azaltabileceği ileri sürülmektedir. Grafik 2, KDZ teoreminin özellikle GOÜ'ler için bir merdiven niteliğinde olduğunun bir göstergesi olarak GÜ ve GOÜ'lerin dünya gelirinden aldıkların payları arasındaki farkın her geçen dönem azaldığını göstermektedir. Küresel gelir dağılımında GÜ'lerin 2001 yılındaki payı yaklaşık %79 seviyesinde iken 2019 yılında bu pay %60 seviyelerine gerilemiş, öte yandan 2001'de %21 seviyesinde olan GOÜ'lerin payı neredeyse iki katı artarak 2019 yılı itibarıyla %40 seviyesini geçmiştir. Bu makasın 2030 yılında daha da azalması beklenmektedir (TİM, 2020: 47).

Grafik 2: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin Küresel Gelir Payları

Kaynak: TİM, 2020: 47

1.2. Büyüme Teorileri

Ekonomik büyüme, genel anlamda KBGSYH'deki değişim olarak ölçümlenmektedir (Howitt ve Weil, 2010: 38). Bir ülke içerisinde bir yılda üretilen nihai mal ve hizmetlerin değerini gösteren GSYH, ölçüm ve karşılaştırma gibi kavramsal ve pratik sorunlar barındırır ve ülkenin refahını göstermede tek başına yeterli olmasa da kaba ve hazır bir yaşam standardı ölçütü olarak geçmişten bugüne kullanılmaya devam edegelen önemli bir değişken olarak görülmektedir (Helpman, 2004: 1; Henderson vd., 2012: 994; Weil, 2016: 3). Ekonomik büyüme, bireylerin gelir düzeylerini etkileyen, tüketici refahı konusunda önemli bir göstergedir. Ekonomik büyümenin belirleyicilerinin tespiti, bireylerin yaşam kalitelerinin artmasında ve yoksulluğun azaltılmasında önemli bir bulgu olacaktır (Barro ve Sala-i-Martin, 2004: 6).

Ülkeler arasında en zengin ile en fakir arasındaki farkın 1300'lü yıllarda yaklaşık 5 kat, 1870'lerde 10 kat, 2010'larda ise 100 kat olduğu gözlenmektedir. Kişi başına düşen milli gelirin Batı Avrupa ve ABD'de 1820 yılına kadar sadece 2 kat artarken sonraki 200 yılda 20 kattan fazla artması, binlerce yıllık durgun ekonomilerden hızlı ekonomik büyümelerin yaşandığı son yüzyıllara geçişi ve beraberinde çeşitli büyüme teorilerinin de evrimini sağlamıştır. Bu süreçte yaşanan gelişmeler ve farklılıklar, ekonomik büyüme çalışmalarının merkezine bazı sorular koymuştur. ABD, Almanya ve Japonya vatandaşları bugün neden yüz veya bin yıl öncesine göre çok daha zengindir? Fransa ve Hollanda'daki insanlar neden Haiti ve Kenya'daki insanlardan çok daha zengindir (Jones, 2016: 4, 7-8, 32)? Birleşik Devletler, Japonya ve Almanya gibi ülkeleri Hindistan, Endonezya ve Nijerya gibi ülkelere çok daha zengin yapan unsurlar nelerdir? Zengin ülkeler refah seviyelerini koruyacaklarından nasıl emin olmaktadır? Fakir ülkeler, zengin ülkeler sınıfına nasıl yükselebilir (Mankiw, 1995: 275)? Hindistan hükümetinin, Mısır veya Endonezya ekonomilerindeki büyümeyi

yakalayabilmeleri için yapabilecekleri bir eylem var mıdır? Eğer varsa bu eylemler nelerdir? Eğer yoksa Hindistan'ı böyle yapan kendi doğasındaki çıkmazlar nelerdir (Lucas, 1988: 5)? Ekonomik büyüme konusunda, Adam Smith'ten beri iktisatçıların araştırmalarına konu olan bu tür sorular, üzerinden iki asır geçmesine rağmen gizemini hâlâ korumaktadır (Helpman, 2004: 1). Bu bağlamda, bu tür soruların pek çok iktisatçının merakını cezbediği ve bu doğrultuda büyüme teorilerinin gelişimine de kaynaklık ettiği söylenebilir.

Ekonomik büyümenin reel ifadesinin zenginleşme olduğu söylenebilir. Yaşamın kolaylaşması ve daha rahat bir yaşam isteği insanoğlunu sürekli bir büyüme çabası içine itmiştir (Özsağır, 2008: 333). Uzun dönemde gerçekleşen pozitif büyümeler, son iki asırda meydana gelen yeni bir olgu olmakla birlikte zaman içinde ve ülkeler arasında düzensiz bir yapıya sahiptir (Howitt ve Weil, 2010: 38). II. Dünya Savaşı'ndan sonra kişi başına düşen ortalama gelirden ciddi bir artış olmasına rağmen büyüme oranlarındaki düzensizlik; hangi mekanizmaların bu düzensizliği tetiklediği ve bu gelişmelerin neden bazı ülkelerin lehine olurken bazı ülkelerin aleyhine olduğu gibi soruları gün yüzüne çıkarmaktadır (Helpman, 2004: 9). Bugün zengin olan ülkelerin, geçmişte daha hızlı ve daha uzun süre büyüme ivmesine sahip olduğu görülmektedir (Weil, 2016: 3). Uzun dönemli büyümeyi yakalayabilen üretimde bölüşümü sağlayabilen ülkeler refah toplumlarıdır. Ülkelerin büyümeleri zaman zaman hızlanıp yavaşlasa da sanayi devriminden itibaren üretim ve kişi başına düşen ortalama gelir küresel çapta artma eğilimi içerisinde (İnal, 2013:1).

Kuznets (1973), bir ülke için ekonomik büyümeyi nüfusa artan oranda mal çeşitliliği tedarik etme süreci olarak nitelemiş ve bu sürecin uzun vadedeki süreğenliğini gerekli görmüştür. Bu süreğenliğin ve artan kapasitenin itici gücü olarak, teknolojik gelişim ile kurumsal ve ideolojik düzenlemeleri göstermiştir. Kuznets'e göre, teknolojinin verimli kullanılması ve ilerlemesinin teşvik edilmesiyle bilgi birikiminin getireceği yeniliklerin kurumsal ve ideolojik ayarlamalarla optimal şekilde kullanımı ekonomik büyümeyi yanında getirecektir (Kuznets, 1973: 247). Mülkiyet hakları gibi kurumsal yapıların yeterince geliştirilememesi teknolojik ilerlemenin yavaş seyretmesine ve dolayısıyla yoksulluğun süreğen bir yapıda olmasına neden olmaktadır. Bu kapsamda, kurumlarını ve altyapılarını geliştirebilen ülkelerin, üretimlerini ve yatırımlarını artırarak başarılı olabilecekleri söylenebilir. Bu bağlamda mal ve hizmet üretim kapasitelerindeki genişlemeleri yansıtan büyüme için ön koşul piyasalar, mülkiyet hakları ve parasal değişim konularında sağlanacak uygun teşvik sistemidir. Bu teşviklerin tasarruflar, beşerî sermaye yatırımları ve yeni teknolojilerin önünü açarak üretimi artırması ve büyümeyi gerçekleştirmesi beklenebilir (Parasız, 2003: 10-11, 19).

Bir ülkenin üretimde kullandığı emek, sermaye ve doğal kaynaklarla birlikte teknoloji ve bilgi de hızla değişmektedir. Bu faktörlerdeki niceliksel ve niteliksel artışlar ekonomik büyümeyi meydana getirmektedir. Büyümenin rakamsal olarak temel göstergesi ise üretim hacmindeki ve milli gelirdeki artışlardır. Bu bağlamda bir büyüme modelinin esas amacı, üretimde kullanılan faktörlerin çıktıda meydana getirdiği değişimi ölçmek olacaktır (Yardımcı, 2006: 98-99). Bir ekonomi için üretimin zorunlu bir hareketlilik olduğu, ekonomi politikalarının öncelikli hedefinin üretimi artırıp

büyüme ile beraber ulusun zenginliğini artırma çabası olduğu gözlemlenmektedir. Tarih boyunca da bu zenginliğin nedenleri ve kaynakları araştırma gelmiştir.

Pozitif ve normatif dallar, kesin ayrımı her zaman mümkün olmamasına rağmen büyüme teorileri içerisinde de kendini göstermektedir. Normatif büyüme teorilerinde sorunlara karşı nasıl davranılması gerektiği veya büyümenin nasıl olması gerektiği gibi normlara ulaşma çabası görülürken pozitif büyüme teorilerinde gerçekte durumun nasıl gerçekleştiği ve ekonominin nasıl işlediği görülmektedir. Bunun yanında John Hicks, pozitif ekonomiyi uygulamalı ve saf (pure) olarak ikiye ayırmıştır. Uygulamalı kısımda, teorinin yanında daha da önemli olarak ekonometri bulunmaktadır. Saf teoride ise olaylarla, zaman ve mekânla sınırlanmayan ekonominin işleyişi soyut olarak incelenmektedir (Bulutay, 1972: 4-5). Daha fazla araştırmacının büyüme alanında yeni deneysel soruları araştırması ile büyük ölçüde ampirik bir alan haline gelen ekonomik büyüme, yapısı gereği makro sonuçlarla ilgilense de mikroekonomik temellerle sıkı sıkıya ilgilidir. Bu yönüyle ekonomik büyüme teorilerinin mikroyu ve makroyu birleştirmesi, teorileri daha özel bir konuma yerleştirmektedir (Acemoglu, 2012: 546).

Günümüzde ekonomik büyüme makroekonomik analizlerin temelini oluşturmakta, uzun dönem büyüme analizleri iktisatçılar tarafından oldukça önem arz etmektedir. Büyüme konusundaki ilk devrimi Adam Smith'in yaptığı söylenebilir. Büyümenin kaynağını temelde iş bölümü olarak gören Smith, uluslararası ticaretin uzmanlaşma ile beraber büyümeye katkı sunacağını belirtmiştir. İkinci devrim olarak Neo-Klasik modeller görülebilir. Bu model içerisinde öne çıkan Solow; sermaye birikimi ve teknolojik gelişmeleri (dışsal), büyümenin itici güçleri olarak görmüştür. 1980'lerden sonra önemle üzerinde durulan içsel büyüme teorileri ise üçüncü bir devrim olarak nitelendirilebilir. Romer ve Lucas'ın temellerini attığı, Neo-Klasik modellerin eksikliklerinden yola çıkan bu yeni teoriler uzun dönem büyüme oranının model içinde belirlendiğini ve uluslararası ticaretin büyüme üzerinde etkili olacağını belirtmişlerdir. Bu bağlamda Thomas Malthus, David Ricardo, Frank Ramsey, Allyn Young, Frank Knight ve Joseph Schumpeter gibi birçok iktisatçı da modern ekonomik büyüme teorilerinin temellerine katkıda bulunmuşlardır. Temel denge dinamikleri, rekabet stratejisi yaklaşımları, azalan getiriler, fiziksel ve beşerî sermaye birikimi, emeğin verimliliği, teknolojik ilerlemeler, monopol güç, gelir ve nüfus ilişkisi gibi konuların bu iktisatçılar tarafından irdelendiği görülmektedir. Sonuç olarak, büyüme edebiyatında klasik modellerden içsel büyüme teorilerine kadar genel amacın, ekonomik büyümenin unsurlarını ve membalarını açıklamak olduğu söylenebilir (Parasız, 2003: 1; Türker, 2009: 87-88).

1.2.1. Klasik Büyüme Teorisi

Ekonomik büyümenin temeli 16. yüzyılın başlarına kadar dayanmaktadır. İktisat okullarının gelişiminde karşımıza ilk olarak Merkantilizm çıkmaktadır. Güçlü devlet olgusu, kıymetli maden stoku ve dış ticaret merkantilist düşüncenin üç temel faktörü olarak görülmüştür. Devletin ekonominin içerisinde aktif olarak yer aldığı bu düşüncede, dış ticaret fazlasının değerli maden

sokunu artıracığı ve böylece ekonomik büyümenin gerçekleşeceği öngörülmüştür (Malatyalı, 2016: 64). Bu doğrultuda ticarete ve sanayiye daha çok önem verilmiş; ödemeler bilançosu fazlası, ihracat artışı, nüfus artışı, güçlü donanma ve sömürgecilik (devlet gücü doktrini) ekonomik büyümenin yapı taşları olarak kabul edilmiştir (Seyidoğlu, 1994: 5). Merkantilist düşünceye bir tepki olarak doğan Fizyokratlar ise Merkantilistlerin aksine tarıma önem vermiş; reel ürünün sadece tarım sektöründe üretilebileceğini vurgulamışlardır. Üretilen ürünle beraber oluşan artığın (residual), toplum tarafından biriktirilerek ulusal zenginliği artıracığı belirtilmiştir (Altıntaş ve Çetintaş, 2010: 35). “Doğa kanunu” anlamına gelen Fizyokrasi, ekonomik büyümenin kaynağı olarak tarımı gören ve devletin ekonomik yapıya müdahalesine karşı çıkan bir akım olarak tarihteki yerini almaktadır. Fizyokratların serbest ticaret anlayışı ve beraberinde gerçekleşen sanayi devriminin, klasik akımın doğuşuna zemin hazırladığı söylenebilir (Malatyalı, 2016: 64).

Sanayi devrimi ile beraber Adam Smith, David Ricardo, John S. Mill, Thomas Malthus ve Karl Marx gibi iktisatçılar gelişen dünyada ekonomik büyümenin ve kalkınmanın bireylerin refahı üzerindeki etkilerine ilgi duymuş, bu bağlamda ortaya atılan fikirler Klasik iktisadın temelini atmış ve modern ekonomik düşünce üzerinde hâlâ geçerli olan izler bırakmıştır. Bu fikirler arasında teknolojik gelişimin önemi, yatırımın azalan getirisi, insan davranışlarına yol gösteren sosyal, politik ve ekonomik kurumların rolü görülürken ekonomik gelişim konusunda siyaset, sosyoloji ve tarih alanlarını bir arada değerlendiren bütüncül bir bakış açısı benimsenmiştir (Van den Berg, 2017: 43). 20. yüzyılda ise Frank Ramsey, Allyn Young, Frank Knight, Joseph Schumpeter gibi iktisatçıların modern ekonomik büyüme teorilerinin yapı taşlarını ören fikirleri ile Klasik iktisadı şekillendirdiği görülmektedir. Rekabetçi davranış ve denge dinamikleri konusunda temel yaklaşımlar sergileyen görüşlerin yanı sıra azalan verimlerin fiziksel ve beşerî sermaye ile ilişkisi, kişi başına düşen gelirin nüfusun büyümesi ile ilişkisi, emeğin artan verimliliği, teknolojik gelişim, yeni ürünlerin ve yöntemlerin keşfi gibi konular hakkında da birçok görüşün ortaya atıldığı görülmüştür (Barro ve Sala-i-Martin, 2004: 16).

İngiltere’de tohumları atılan ve filizlenen Merkantilist düşüncenin, Smith’in Ulusların Zenginliğindeki kıyasıya eleştirisi ve sanayi devrimiyle beraber 19. yüzyılın başlarında tamamıyla terkedildiği ve klasik iktisadın güç kazanmaya başladığı aşîkârdır. Bundan sonrası için İngiltere, tüm dünyaya sanayi mallarının yanında “bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler” ilkesini de ihraç etmiştir (Öziş ve Atbaşı, 2020: 121). Bu anlamda ekonomik büyümeyi ilk inceleyenler arasında Adam Smith, iktisat biliminin öncülerinden sayılabilir. Smith, 1776 yılında yayınladığı eserde (Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme); sanayi devrimi, sanayideki büyüme ve yenilikler, iş bölümündeki artış gibi unsurlar üzerine bir büyüme modeli inşa etmiştir. Model, sanayi devriminin bir ürünü olarak kabul edilebilir. Emeğin verimliliğinin belirleyicisi olarak görülen iş bölümü, insanların kendi kişisel çıkarlarını gözetmesi ve birbirleriyle mübadele etme eğilimlerinin birer sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Ünsal, 2016: 39).

İş bölümü üzerine inşa edilen Smith’in modelinde, iş bölümünün hem firma içi hem firmalar arasında yer aldığı, iş bölümü arttıkça emeğin verimliliğinin de artacağı belirtilmiştir. Smith,

Ulusların Zenginliği kitabının birinci bölümünde iş bölümünden elde edilecek avantajları üç farklı durumla açıklamıştır. İlk olarak her işçiye yüklenen işin basit hale getirilerek tek uğraş olarak verilmesi ve böylece o işte uzmanlaşmanın sağlanmasıdır. İkinci durum, iş bölümünün olmadığı bir ortamda bir işten diğer bir işe geçerken kaybedilen zamanın tasarruf edilerek üretim sürecinde kullanılmasının sağlanmasıdır. Son olarak ise işçiliği kolaylaştıran ve azaltan ve bir kişinin birçok kişinin işini yapmasını sağlayan makinelerin, işçiler ya da makine imalatçıları tarafından geliştirilmesini veya icadını sağlayarak teknolojik ilerlemenin sağlanmasıdır (Eltis, 2000: 71; Ünsal, 2016: 40-43). Nitekim 1750 ile 1850 yılları arasındaki icatların deneme yanılma yöntemini kullanan esnaflar tarafından ortaya konması (Yeldan, 2011: 22), Smith'in üretim artışı konusunda belirttiği yeniliklerin çıkış kaynağı olarak görülebilir. Smith, istihdamdaki her artışın farklı istihdam sınıflarına ve görevlerde daha fazla alt bölüme yol açacağını belirtmiştir. Böylece üretimdeki parçalanmanın artması ve alt bölümlerdeki artış en uygun makineyi icat etmek için daha çok uğraşa neden olacak ve bu makinelerin icadı ile verimlilikte artış yaşanacaktır (Eltis, 2000: 72). Smith'in bu durumlarla ilgili; iş bölümü hakkındaki toplu iğne örneği, uzmanlaşma konusundaki çivi örneği, zaman tasarrufu ile ilgili kır işçisi örneği ve teknolojik ilerleme konusunda işçilerin kendilerine düşen işi kolaylaştırmak için icat ettikleri makine örneği açıklayıcı örnekler olarak görülebilir. Bununla birlikte Smith, iş bölümünün artması ya da mübadele eğiliminin oluşmasını piyasanın büyüklüğüne bağlamıştır. Küçük bir piyasada hiç kimse tek bir ürün üretmeyecektir. Örneğin çok küçük köylerde her çiftçi kendi ailesinin et, ekmek veya içecek gibi ihtiyaçlarını kendisi üretecektir (Bullock, 2007: 10, 13, 14, 24).

Smith, ekonomik büyümeyi; artan uzmanlaşma ve iş bölümüne, reel sermaye birikimine, siyasal politikalara ve sosyal çevreye bağlamaktadır. Üretimdeki büyüme ve gelirin ücretler ile kârlar arasındaki dağılımını gösteren Smith, iş bölümünün meydana getirdiği artan getiri kavramını ortaya koyarak ekonomik büyüme teorilerine önemli bir katkı sağlamıştır (Masoud, 2014: 49). Smith, emeği tek değer standardı görmesine rağmen sermaye ve toprağı da üretim faktörü olarak tanımıştır. Ücret, kâr ve rant gelirin üç orijinal kaynağıdır. Emeğin ücret kazanımında ve kâr elde edilmesinde, toprak tek araç olarak görülmüştür (Öztürk, 2010: 62). Toprağın büyümesi ancak teknolojik iyileşme ile mümkündür ve bu tür teknolojik ilerlemeler büyümeyi de artırabilir. Smith, ekonomik büyümenin sonsuza kadar olmayacağını, nüfus artışı ve sermaye birikiminin sınırlı olduğu yerde (güçlü devlet) duracağını öngörmüştür (Masoud, 2014: 49). Bir ülkenin kalkınma potansiyeli tam olarak gerçekleştiğinde büyümenin sona ereceğini, daha sonra yasaların ve kurumların gelişimine bağlı olarak gelişimin kısmen olabileceğini belirtmiştir. Smith ayrıca, tarımı sanayiden daha yararlı bir büyüme sektörü olarak görmüştür (Eltis, 2000: 70).

Smith'in teorisinin ana hatlarının emek verimliliği, sermaye birikimi ve nüfus artışından oluştuğu söylenebilir. Piyasa büyüklüğündeki artışların ölçek ekonomileri ile beraber üretim maliyetlerini azaltacağı öngörülmüştür. Üretim ve pazarlamadaki ölçek ekonomilerinin daha büyük iş bölümü ve makinelerdeki gelişmeler sayesinde gerçekleşeceği ve bu gelişmelerin kendi kendini pekiştireceği belirtilmiştir. Verimlilikteki farklılıkları iş bölümü derecesindeki farklılıklara bağlayan

Smith, iş bölümünün ekonomik faydasını pazarın kapsamı ile sınırlamış, pazarın büyüklüğünü ise mevcut sermaye miktarının ve ticarete getirilen kurumsal kısıtlamaların bir fonksiyonu olarak görmüştür. Değişmeyen sermaye stoku ne kadar yüksek olursa olsun durgunluğu ifade eder. Azalan sermaye stoku gerilemeyi ifade ederken artan sermaye stoku ise ekonomik anlamda ilerlemeleri getirecektir. Teknolojik gelişmeler ancak yeterli sermaye olduğu ölçüde uygulanabilecektir. Müteşebbis, işçiler arasında en uygun istihdam dağılımını yaparken onların icat edebileceği ya da kendisinin satın alabileceği en iyi makineleri tedarik etmeye çalışacaktır. Bunun yanında kurumsal yapılar, önemli birer politika değişkenleridir ve gelişmiş bir kurumsal yapı serbest ticaret ile birlikte ekonomik büyüme oranını en yüksek seviyeye taşıyabilir. Son olarak nüfus oranı ise işçi ücretleri ile ilişkilendirilmiştir. Rekabetçi bir iş gücü piyasasında ücret oranı, emek arz ve talebinin eşitlendiği ücret seviyesinin altına düştüğünde talep baskısı ücretleri yükseltmek için harekete geçecektir. Ters durumda ise aşırı arz emeğin aldığı payı düşürecek. Ücretlerin yüksek seviyelerde olması evlilikleri teşvik edecek ve böylece nüfus artacaktır. Ters bir durumda ise süreç nüfusun azalması yönünde işleyecektir. Smith'e göre nüfus tabanını dengede tutmanın yolu, sabit bir nüfusla tutarlı olacak bir ücretin (geçimlik ücret) belirlenmesidir. Bunun haricinde emeğe olan talep sürekli olarak artıyorsa ücretler, evliliği ve dolayısıyla nüfus artışını teşvik etmelidir. Zira nüfustaki artışla beraber büyüyen iş gücü, gelir ve sermayenin ve dolayısıyla ekonominin büyümesi anlamına gelecektir. Büyüyen ekonomilerde yüksek ücret oranları, gerileyen ekonomilerde ise düşük ücret oranları görülecektir (Adelman, 1961: 25-32).

Smith'in analizinde çıktı genişleme oranı, tasarruflarla belirlenen yatırım oranı ile doğru orantılıdır. Yatırımlar pozitif olduğunda çıktı artacak, sermayenin genişlemesiyle de bu artış daha yüksek bir çıktı artışı sağlayacaktır. Bu artışın sebebi olarak daha büyük bir sermaye stokunun daha fazla iş bölümüne, bunun da iş gücünün verimliliğinde artışa neden olduğu gösterilebilir. Sermaye stokundaki artış yatırımın kâr oranını düşürme eğiliminde, faiz oranlarındaki düşüş ise sermaye genişleme oranını artırma eğiliminde olacaktır (Adelman, 1961: 32, 33, 37). Sermaye artışı nüfus artışına paralel arttığı sürece ücret haddi yüksek kalacaktır. Ekonomi toprak ve iklimi, kanunları ve kurumlarıyla beraber elde edebileceği nihai zenginliğe eriştiğinde ekonomideki büyüme yerini durgunluğa bırakacaktır. Artık, sermaye birikimi yavaşlayacak ve ücretler düşüşe geçecektir. Sonuç olarak, Smith'e göre ekonomik büyüme sonsuz değildir; kâr haddi faiz haddine düştüğünde büyümenin doğal sınırını gösteren durgunluk dönemine geçilecektir. Net yatırımların olmadığı bu dönemde nüfus sabit, ücretler geçimlik düzeyde, rant ise oldukça yüksek seviyelerde olacaktır (Kazgan, 1984: 96-97).

Özetle, Adam Smith'in ekonomik büyümeyi içsel bir olgu olarak kapsamlı bir şekilde açıkladığı, yeni teknik bilginin bir mal olarak kabul edildiği, büyümenin belirgin bir sınırının olmadığı (Kurz ve Salvadori, 2003: 114), büyümenin temel ekonomik belirleyicisinin ise sermaye oluşum hızı olduğu görülmektedir. Bu kapsamda elverişli bir siyasi ve yasal ortamın sağlandığı kurumsal düzen, siyasi kurumlar, serbest ticaret, rekabetteki düzenlemeler, can ve mal güvenliği gibi faktörler yatırımlarda ve dolayısıyla sermayede artışa neden olarak bu aşamada önemli bir rol

üstlenmektedir (Uçak, 2013: 45-46). Sermaye birikiminin nüfus artışına ve istihdama yol açacağı, bunun yanında pazarın genişlemesiyle de iş bölümünün ve emeğin verimliliğinin artacağı öngörülmüştür. Sermayedeki artış rekabeti artırarak üretilen ürünlerin fiyatları ve iş gücü maliyetleri düşecektir. Böylece, işçilerin yaşam kaliteleri artacak ve işçiler piyasadan daha fazla ürün alabileceklerdir (Eltis: 2000: 69). Piyasaların “görünmez bir el” yardımıyla kendilerini yeniden organize ettiğini söyleyen Smith, mükemmel bir rekabetin bu organizeyi sağlayacağını vurgulamıştır (El Yamani vd., 2020: 282). Smith’in, ekonomik büyümenin teşvikini öncelikle doğru bir kurumsal çerçeveye bağladığı görüşünün (Lewis, 2013: 19) yanı sıra iş bölümü, yaparak öğrenme, ölçeğe göre artan getiri, dışsallıklar ve serbest rekabet gibi ekonomik büyümeye dair düşünceleri ile modern ekonomik büyüme teorilerine kaynaklık ettiği söylenebilir (Uçak, 2013: 46). Bu bağlamda Smith’in 18. yüzyıl ekonomilerinin çalışma biçimleri konusundaki doğru tespitleri birçok kesim tarafından başarılı görülmüştür. Aynı şekilde kamu politikası üzerindeki etkisi ve merkezi politika önermeleri uzun süreler geçerliliğini devam ettirmiş; Wealth of Nations (Ulusların Zenginliği), 1930’lara kadar İngiliz ekonomi politikasına hâkim olmuştur (Eltis, 2000: 105).

Klasik büyüme modelinin kuruluşundaki en büyük payın David Ricardo’ya ait olduğu söylenebilir. Ricardo, aslında direkt olarak ekonomik büyümeyi incelemekten ziyade üretim faktörlerinin (müteşebbis-sermayedar, toprak ve emek sahibi) gelir bölüşümü üzerinde durmuştur. Çalışmasında az sayıda fonksiyonel ilişkiyi ele almasına (Ricardo’nun kusuru) rağmen önemli ve cesur sonuçlara (muhteşem dinamikler) varmıştır. Ortaya konan modelde faktör paylarında uzun dönemde gelişmeler meydana gelecektir. Normalüstü kâr ortadan kalkarken kârlar asgari ya da normal seviyeye gelecek ve kârların toplam hasıla içerisindeki payı azalacak, bununla birlikte nüfustaki büyüme ve sermaye birikimi sonucu rantın payı artış gösterecektir. Emeğin aldığı pay olan ücret ise yine uzun vadede, asgari seviyede ve sabit olarak kalacaktır. Uzun dönemdeki bu değişimler, oturduğu yerden gelirini artıran toprak sahipleri ile uğraşlarına rağmen geliri azalan müteşebbisler arasında bir çıkar çatışmasını ortaya çıkarırken asgari ücret seviyesinde çalışmaya razı olan işçiler ile müteşebbisler arasında böyle bir çatışma oluşmayacaktır (Hiç, 1981: 2-4). Böylelikle Ricardo, emeğin aldığı payın arz tarafından belirlendiğini varsayarak ücretler ile kârlar arasındaki dağıtım sorununu çözmüştür (Kaldor, 1961: 180). Bu açıdan bakıldığında Ricardo’nun büyüme ve gelir dağılımı arasındaki ilişkinin kilit rol oynadığı basit ama etkileyici olan makroekonomik modeli, modern büyüme teorisinin öncüsü olarak kabul edilebilir (Caravale ve Tosato, 2003: 3).

Ricardo’nun büyüme modelinde emekte azalan verim, teknik ilerleme hızı ve Malthus’ın nüfus teorisi gibi varsayımlar ilk bakışta göze çarpmaktadır. Ricardo, ekonomide tam istihdam ve tam rekabet şartlarının süreklilik göstereceğini söyleyerek ekonomiyi iki safha halinde incelemiştir. Bunlardan ilki olan ekonominin gelişme safhasında; kârlar yüksek, tasarruflar artışta ve dolayısıyla sermayenin birikim hızı da yüksek olacaktır. Sanayide teknik ilerleme hızı yüksektir ve sanayide istihdam edilen emek ve sınai mallar için artan verimler kanunu geçerlidir. Bununla beraber ücretler, kârların yüksekliği ve müteşebbisler arasındaki rekabetin artmasından dolayı asgari ücretin üzerinde belirlenecektir. Ekonominin tabii gelişmeler sonucunda kendiliğinden girdiği ikinci aşama olan

durgunluk safhasında ise normalüstü kârlar ve dolayısıyla yatırımlar sıfırlanırken sadece yenileme yatırımları yapılacaktır. Ücretler, kısa dönemde emeğin arzına ve talebine göre belirlense de uzun dönemde nüfusun artmasıyla -Malthus'ın nüfus kanunu gereği- asgari ücret düzeyinde sabit kalma eğiliminde olacaktır. Sonuç olarak durgunluk safhasında yatırımlar ve nüfus artış oranı sıfırlanacak, ücretler asgari seviyeye düşecek, toplam gelir ve kişi başına gelir sabitlenecektir. Ricardo, tarımda teknik ilerleme hızının düşük olduğunu ve toprağın kıt olması nedeniyle daha az kaliteli toprakların ekime açılmasının tarım kesimi için azalan verimler kanununu geçerli kılacağını belirtmiştir (Hiç, 1981: 4-6). Toprağın marjinal verimliliğindeki azalmayla birlikte emeğin ve sermayenin de marjinal verimliliği düşecektir. Bu düşüşün hızını yeniliklerin ortaya çıkma hızı belirleyecektir. Tarım tekniklerinde iyileştirmeler, azalan getirilerin ilerlemesini geçici olarak kontrol edebilecektir. Tüm bunlar Ricardo'nun modelini şu şekilde özetlemektedir; uzun dönemde genişleyen ekonomilerde çıktı büyüme hızı yavaşlarken gerileyen ekonomilerde üretimin azalma hızı yavaşlar. Sanayi sektörünün artan getirilere, tarımın azalan getirilere tabi olmasına rağmen tarımdaki çıktı, sanayideki çıktıya göre daha hâkim olacaktır (Adelman, 1961: 44-45).

Ricardo'nun nüfus öngörüsü ve ücretler konusundaki görüşleri, Smith'in görüşlerine benzemektedir. Toplumlar ilerledikçe ücretler, yükselme eğiliminde olacaktır. Doğal ücretin üzerinde oluşan piyasa ücretlerinin büyümeyi teşvik edeceğini, yüksek piyasa ücretlerinin işçiyi memnun edeceğini ve böylece nüfusun artacağını belirtmiştir. Ters durumda düşük ücretler, nüfus genişlemesini engelleme eğiliminde olacaktır. Nüfusun artması ile emek sayısı artacak ve ücretler doğal fiyata gerileyecektir (Fiaschi ve Signorino, 2003: 6, 13). Ayrıca tarımsal yeniliklerin de nüfus artışını teşvik edeceği belirtilmiştir. Bu çerçevede, Ricardo'nun doğal ücret oranı, sosyokültürel çevrenin ve toprağın marjinal verimliliğinin bir fonksiyonu olarak görülebilir. Bu benzerliklerin yanında Ricardo ve Smith'in öngörülerinde arasında birçok farklılık da söz konusudur. Smith, nüfus artışına paralel emekteki büyümeyi orantılı artışlarla belirlerken Ricardo, piyasa ve doğal ücret oranları arasındaki farkla işlevsel olarak ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte Ricardo, Smith'in aksine nüfus artış hızı için açık bir üst sınır getirmiştir. Geçim ücretini; Smith, fizyolojik olarak belirlerken azalan getirinin olmadığı durumda zaman içinde sabit kabul etmiş, bunun aksine Ricardo, tarihsel olarak değişken kabul etmiştir (Adelman, 1961: 48-52). Ricardo'nun modelinde emek ve sermaye açısından azalan verimler geçerliyken Smith'in modelinde sermaye için azalan verimler, emek için ise artan verimler söz konusudur (Hiç, 1981: 2).

Ricardo, sermayeyi; metaların üretiminde emeğe işlerlik kazandıran her türlü ekonomik kaynak olarak tanımlamış, biriktikçe daha fazla değer üreteceğini ve değer ürettikçe de birikeceğini belirtmiştir (Gençoğlu, 2020: 243). Sermayeyi sabit ve döner sermaye olarak inceleyen Ricardo alet, hammadde ve makinelerden oluşan parçaların sabit sermayeyi; ücret fonunun ise döner sermayeyi oluşturduğunu söylemiştir. Döner sermayenin sabit sermaye ile birlikte sabit orantılı olarak büyüdüğünü kabul etmektedir. Sermaye, artan gelir ya da azalan tüketimler sonucundaki tasarruflarla artabilir ve ekonominin net geliri ile beraber büyür. Sermaye birikimi, geçim sonrası kalan net artılara ve kâr oranlarının asgari düzeye inmesine bağlıdır ve sermaye birikim oranı, ancak tasarruf etme

istegi ve kararlılığı ile düzenlenir. Ekonomik büyümenin başlangıç aşamasında sermaye birikimi hızla ilerler. Nüfus arttıkça kârın toplam çıktı içerisindeki payı düşmeye ve sermaye birikim oranı azalmaya başlar. Nüfusun artması verimsiz toprakların da ekilmesini gerektirir. Bu durumda geçimlik ücret, kâr oranlarına yaklaşır ve sermaye birikimi durur. Böylelikle ücretler geçimlik ücret seviyesine inmiş, kârlar asgari seviyeye düşmüş, toplam ürün, sermaye ve nüfus en yüksek noktasına ulaşmış ve artık sabitlenerek ekonomi durağan duruma gelmiştir. Bunların haricinde gerçekleşecek bir teknolojik gelişim, sadece azalan getirilerin ilerlemesini yavaşlatırken yenileme yatırımları ise sermaye yatırımını teşvik edecek ve yukarıda bahsedilen döngü baştan başlayarak devam edecektir (Adelman, 1961: 52-57). Özetle, toprakların farklı özellikler barındırması nedeniyle azalan verimlerin ortaya çıkardığı rantı “diferansiyel rant” olarak tanımlayan Ricardo, bu tür bir rantın ekonomiyi eninde sonunda durgunluğa götüreceğini savunmuştur (Alkin, 1987: 24-25). Bununla birlikte Smith’in, ekonominin duraklama döneminde toprak sahiplerinin rantının yükseleceğini söylemesi ve bunu mantıksal bir zemine oturtamaması ile ilgili açıklanamayan boşluğu; Ricardo, sisteme azalan verimleri dâhil ederek doldurmuştur (Kazgan 1984: 97).

Ortaya koyduğu model ile içsel bir büyüme öngören Ricardo, teknolojik ilerlemenin; ürünün faktör gelirleri arasındaki dağılımı ve sistemin performansı, büyümesi ve istihdamı ile ilişkili olduğunu ve bu unsurlara göre farklı biçimler alabileceğini açıklayan ilk ekonomistlerdendir (Kurz ve Salvadori, 2003: 115, 117). Ricardo, kapitalist girişimcilerin ücretlerdeki artış karşısında her zaman düşme eğiliminde olan kâr oranlarını korumak için daha fazla emek tasarruf ederek makineler kullanacaklarını belirtmiş, bu kapsamda teknik gelişmeleri kapitalizmin sürekliliği açısından önemli bir şart olarak nitelemiştir (Gençoğlu, 2020: 252). Üretim faktörleri arasındaki bölüşümü incelerken büyüme teorisini de kuran Ricardo, ekonomilerin uzun dönemde durgunluğa nasıl girdiklerini kapsamlı bir çerçevede ve dinamik bir süreç içerisinde incelemiştir (Kazgan, 1984: 98). Bunların yanında kötü ekonomilerin sebebini; yetersiz eğitim, kötü yönetim ve mülkiyet hakkının güvence altına alınmaması olarak göstermiştir. Bu sebeplerin yoğun nüfuslu AGÜ’lerde olmasının daha olumsuz etkilere neden olacağını, hatta bu ekonomilerdeki sermaye artışlarının nüfusu daha fazla artırarak ekonomiyi daha da kötüleştireceğini söylemiştir. Böyle ülkelerde sanayideki ilerlemelerin, nüfus denetimiyle beraber uygulanmasının gerekliliğini vurgulamıştır (Adelman, 1961: 58).

Klasik ekonomik büyümede nüfus teorisiyle etkili olan Malthus, karşılıklı talebi ve üretimi teşvik etmenin yolunun yeterince büyük bir kamu ve sınai sektörü ile desteklenerek otarşının sağlanacağı bir tarımdan geçtiğini vurgulamıştır. Malthus’a göre gıdaya her zaman yoğun bir talep söz konusu olacaktır (Eltis, 2000: 322-323). Malthus’ın nüfus teorisi, en elverişli şartlar (yüksek bir ücret seviyesi) dâhilinde, nüfusun kendi haline bırakılması ile ölüm oranlarının düşeceğini ve nüfusun geometrik bir dizi halinde artacağını (25 yılda iki katına çıkacağını) öngörmektedir. Aynı şekilde gıdanın da aritmetik bir dizi ile artacağını savunan Malthus, nüfustaki artışa paralel tarımda da azalan verimlerin geçerli olacağını ileri sürmüştür (Galor ve Weil, 1999: 150; Hiç, 1981: 11-12). Malthus, aritmetik diziye bağlı olarak artan gıda maddelerinin geometrik diziye bağlı olarak artan nüfusu karşılayamayacağını, bundan dolayı devlete sosyal bir yön vermenin anlamsız olduğunu

belirtmiştir. Verilecek olan sosyal yardımların gıda maddelerinin üretimini hızlandırmayacağını, aksine nüfus artışını daha da hızlandırıp toplumdaki fakirliği artıracığını öngörmüştür (Alkin, 1987: 24).

Malthus'ın azalan getirileri, sabit arazi arzı varsayımı altında toprağı işleyecek insan sayısındaki artışın emeğin marjinal ürününü azaltacağı ve dolayısıyla yaşam standartlarını düşüreceğini öngörmektedir. Nüfusun büyüklüğü, teknoloji düzeyine bağlanmış; daha iyi bir teknolojinin daha büyük bir nüfusu destekleyeceği belirtilmiştir (Galor ve Weil, 1999: 150; Jones, 2016: 8). Öte yandan Malthus ister tıbbi gelişmelerden isterse de gıda tedariki nedeniyle oluşacak nüfus artışının, gıda arzı yeterince artırılamayacağı için zamanla sona ereceğini ileri sürmüştür (Lewis, 2013: 308). Bununla birlikte Smith'i, endüstriyi tarımla eşit tuttuğu için eleştirmiş; büyümenin asıl kaynağının tarımsal üretim olduğunu, nüfusu desteklemede tek girdinin gıda olduğunu ve tarımsal üretimdeki artışın nüfusun büyüme oranını belirlediğini, aksi takdirde nüfustaki azalmanın azalan getirilere ve yüksek maliyetlere neden olacağını belirtmiştir. Bu eleştiriler, Malthus'ın Fizyokratlarla pek çok ortak yanının olduğunu göstermektedir (Eltis, 2000: 321). Ayrıca Malthus, klasik düşüncenin aksine ekonomide efektif talep yetersizliğinin bulunabileceğini ve genel aşırı üretimin olabileceğini söyleyerek Keynes'e öncülük etmiştir (Kazgan, 1984: 106).

Nüfus Büyüme Teorisinin ortaya atıldığı dönemi iyi açıklayabilmesine rağmen günümüzde bu teorisinin geçerliliği pek mümkün görünmemektedir. Daha çok teknolojik ilerlemelerin üretimi ve geliri artırdığı, artan gelirin ise çocuk sahibi olma konusunda fırsat maliyetini artırdığı günümüzde (Parasız 2003: 9), özellikle gelişmiş ekonomiler için Ricardo ve Malthus'ın teorilerinin geçerli olamayacağı söylenebilir. Bu ülkelerde sanayinin gelişiminin ve öneminin tarıma göre çok daha fazla arttığı izlenmektedir. Teknik gelişim hızının Ricardo'nun tahminlerinin oldukça üzerinde olması ve sabit sermayedeki hızlı artışlar, toprak kıtlığı nedeniyle oluşacak olan azalan verimlerin gerek emek gerek sermaye açısından teoride öngörüldüğü gibi oluşacak sonuçlarının görülmemesine neden olmuştur. Yine GÜ'lerde nüfus artışı ile gelir arasında kesin bir ilişki görülmezken doğum oranları Malthus'ın teorisinin aksine gelir seviyesinin yükselmesine rağmen azalmaktadır. Her ne kadar doğum oranları az olsa da ölüm oranlarındaki düşüşten dolayı nüfusun tabii artış hızı yükselmiş, fakat bu yükseliş gelir seviyesinden çok, sağlık alanındaki gelişmelerle açıklanmıştır. Sonuç olarak emek arzı konusunda asgari bir geçim seviyesi sağlanmamış ve sonsuz esneklikte bir uzun dönem emek arz eğrisi oluşmamıştır. Gelişen ekonomilerin, Ricardo'nun teorisi ile birçok yönden uyduğu söylenebilir. Tarımsal üretimin ağırlığı, azalan verimlerin geçerliliği, teknik gelişme hızının düşük olduğu gibi varsayımlar çoğu gelişen ülke için geçerliliğini korumaktadır. Bunun aksine Malthus'ın teorisinin gelişen ekonomiler için kesin bir büyüme sürecini barındırdığı söylenemez. Malthus'ın öngörüsünün tersine bu ülkelerde nüfus artış hızının sağlık tedbirlerinden, toplam hasıla artışının ise yatırım oranlarındaki düşüşten kaynaklandığı görülebilir. Son olarak AGÜ'ler için Malthus'ın görüşleri dâhilinde kişi başına düşen gelirdeki artışın, doğum haddini yükseltebileceği veya ölüm haddini düşürebileceği söylenebilir (Hiç, 1981: 13-16).

İlk sistemli büyüme teorilerinden olan Ricardo'nun teorisi; Jhon S. Mill, James Mill, McCulloch ve Senior gibi iktisatçılar tarafından da geniş ölçüde benimsenmiştir. Gerek Ricardo'nun gerekse de Smith'in büyüme modeli AGÜ ve GOÜ'lerin gelişme seyrini tam olarak izah edememesine rağmen ilk sistemli büyüme teorileri olması bakımından önem arz etmektedir (Hiç, 1981: 1, 2). Ricardo, çağdaşlarının anlayabileceği şekilde daha net ve keskin sonuçlara ulaşmıştır. Bu sonuçlara ulaşmada; pazar konusu için tarım-sanayi ve ihracat-ithalat arasındaki dengeyi sağlayacağını varsayarak Smith'i, tarımdaki azalan getirilerin etkisine büyük önem atfederek de Malthus'ı takip etmesi etkili olmuştur (Eltis, 2000: 324).

Adam Smith'in fikirlerinden etkilenen bir diğer iktisatçı Jean B. Say'dır. Say'ın ekonomik büyüme üzerindeki düşüncelerinin temelinde sanayileşme yatmaktadır. Ekonomik büyümenin hızlı sanayileşme ile mümkün olabileceğini, sanayileşmenin olduğu ülkelerde ekonomik bir bunalımın olmayacağını savunmuştur. Say'e göre, Fransa'nın İngiltere gibi sanayileşememesinin nedeni devletin ekonomiye çok fazla müdahale etmesidir. İngiltere'de bu tür müdahalelerin çok düşük seviyelerde olması ve kapitalistlerin yanında girişimci sınıfın da oluşması, sanayileşmeyi hızlandırmıştır. Bu anlamda Say, kapitalist ile girişimci arasındaki ayrımı ilk defa ortaya koyarak girişimci sınıfın önemini vurgulamıştır (Alkin, 1987: 26). Say, 19. yüzyılın başlarında başarılı bir girişimci olmada birtakım yönetsel yeteneğin gerekli olduğunu vurgulamış, bu bağlamda gerekli olan genel yönetim kapasitelerini belirterek "maceracı ve uzman üretici" için arzu edilen nitelikleri ve yetenekleri sıralamıştır (Long, 1983: 48-49, 54-55).

Say'e göre talebi meydana getiren, ürünlerin üretiminde kullanılan faktörlere yapılan ödemelerdir. Üretimin artmasıyla talep ya da satışlar düşmeyecek, dolayısıyla kârlar da azalmayacaktır. Say Kanunu ya da Mahreçler Kanunu olarak adlandırılan bu görüşü, Say; "her arz kendi talebini yaratır" şeklinde dile getirmiştir. (Alkin, 1987: 25-26). Say'e göre, belirli bir çıktıyı üretimden elde edilecek gelirle satın almak daima mümkündür (Spithoven, 1996: 44). Say, Mahreçler Kanununu uluslararası ticaret için de uygulamıştır. Buna göre, malların mallarla değişimine karşın ihracatın da ithalatla değişimi söz konusudur. Uzun dönemde ülkeye giren mal girişi ve çıkışı arasında denge kurulacak ve para miktarı da kendiliğinden değişim miktarına uyum sağlayacaktır (Kazgan, 1984: 117).

Say, sisteme dinamik bir büyümeyi kazandıracak faktörün teknolojiye ilerlemeler olduğunu vurgulamıştır. Yeni kamu hizmetlerinin oluşumunu sağlayacak olan servetin büyümesi, bilim ve teknolojiye gelişimlerin devamlılığına bağlıdır. Say, arzdaki her artışın talebi artıracığı prensibinden yola çıkarak, tüketimin yapay olarak uyarılmasının ticarete fayda sağlamayacağı sonucuna ulaşmıştır. Ekonomik büyüme, daha iyi ve daha fazla üretim aracının temini ile mümkün olacak, bu bağlamda makroekonomik politikalar bu amacı güdecektir (Spithoven, 1996: 43-44). Say, para arzı konusunda da devletin müdahil olmaması gerektiğini söylemiştir. Çünkü para miktarı mübadele miktarını değil, mübadele miktarı para miktarını belirleyecektir. Bu düşünceden hareketle, Say'ın miktar teorisini benimsemeye eğilimli olduğu söylenebilir (Alkin, 1987: 26).

İngiliz klasik iktisatçıların sonuncusu olarak kabul edilen John S. Mill'in, ekonomik büyüme üzerindeki görüşlerine bakmakta fayda vardır. Özellikle uzun dönemli ekonomik eğilimler üzerinde yoğunlaşan Mill'in, sürekli sermaye birikimini esas alan klasik ekonomik dinamikler teorisini tamamladığı söylenebilir (Sharipov, 2015: 763). Ricardo'nun görüşlerini benimseyen Mill'in, bazı görüşlerinde farklılıklar olduğu da göze çarpmaktadır. Nüfus artışının denetlenebileceğini söyleyen Mill, en azından uzun dönemde Malthus'ın öngördüğü gibi bir tehlikenin olmayacağını varsayar. Bu şekilde rantın alacağı payın bir kısmı ücretlere gidecektir. Bunun yanında Mill, kapitalistlerin kârı için mücadele etmesini kınanacak bir durum olarak görmüş ve bu çabanın, toplumsal mükemmelliğe götüremeyeceğini belirtmiştir. Ona göre ekonomideki temel sorun, hızlı bir gelişmenin gerekliliği değil daha eşit bir bölüşümün (gelir seviyesi veri iken) sağlanmasıdır. Son olarak, ekonomiler uzun dönemde durgunluk safhasına geçiş yapsa da teknik yeniliklerin durgunluğu yavaşlatması konusunda, Mill'in Ricardo'ya göre daha iyimser olduğu söylenebilir. Ayrıca Smith ve Ricardo'nun aksine Mill, durgunluk dönemini elverişli şartların olduğu ve sefaletin olmadığı bir mutluluk çağı olarak görmüştür (Kazgan, 1984: 98-99).

David Ricardo ve Thomas Malthus gibi klasik iktisatçıların kendi dönemlerinde toprağı sermayeden daha değerli görmesi, emekten sonra en önemli üretim faktörü olarak toprağı ön plana atmıştır. Avrupa'da Sanayi Devrimi ile beraber sermayenin önemi anlaşılmış ve sermaye birikiminin ekonomik büyümenin anahtarı olduğu inancı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra zirveye ulaşmıştır (Weil, 2016: 75). Birçok klasik iktisatçı, ekonomik büyümeyi sermaye birikiminin bir sonucu olarak görmüş; üretim faktörlerindeki gelişmelerin verimliliğe ve operasyondaki sermaye boyutunda bir artışa neden olacağını belirtmiştir (El Yamani vd., 2020: 288). Bu kapsamda, sermaye birikimi ve büyüme Adam Smith, David Ricardo ve Karl Marx gibi klasik iktisatçıların incelediği en önemli konular arasındadır. Smith'e göre ulusların zenginliği; piyasa hacmi, yaratıcılık ve iş bölümü üzerine bina edilmiştir (İnal, 2013: 6). Öte yandan Klasik iktisatçılar, teknolojiye ilerlemelerin ve sermaye birikiminin büyümenin lokomotifi olduğuna inansalar da insanların eninde sonunda asgari geçim düzeyinde yaşamaya (nüfus teorisi gereği) mahkûm olacakları sonucuna varmışlardır (Parasız, 2003: 9). Burada, Ricardo'nun ücretlerdeki düşüşün diğer bir sebebini "teknolojik işsizlik" olarak gördüğünü hatırlatmakta yarar vardır. Ricardo'ya göre, teknolojik gelişmelerle beraber yeni makinelerin kullanımı iş gücü tasarrufuna neden olacak, ücret fonu ve işçi talebi azalacaktır. Bu bağlamda, Ricardo'nun öne sürdüğü "teknolojik işsizlik" kavramının, Marx'ın "yedek işsiz ordusu" tanımına kaynaklık ettiği de söylenebilir (Kazgan, 1984: 106, 110).

Klasik iktisatçıların dengesiz bir iç büyümeden çok, daha dengeli bir uluslararası ekonomik büyümeyi benimsedikleri görülmektedir. Karşılaştırmalı üstünlüklerin benimsenmesi, kaynakların en verimli şekilde kullanılmasını ve üretkenlik artışını sağlayacaktır. Serbest ticaretin benimsenmesiyle ürün fiyatları, ücretler ve kiralalar düşerken reel ücretler ve kârlar artacak, böylece imalat sanayiye daha büyük yatırımlar gelecek ve reel gelirden kalıcı bir büyüme yaşanabilecektir. Serbestleşmenin getireceği uluslararası uzmanlaşmadan kaynaklanacak olan kazancın gümrük tarifeleri ile elde edilecek korumacılığa dayalı olan kazançtan çok daha fazla olacağı beklenmelidir.

(Letiche, 1959: 488). Adam Smith, liberal bir sistemin gerekliliğini vurgulamış; her türlü devlet müdahalesinin yatırımları azaltacağını ve kaynak dağılımını olumsuz etkileyeceğini belirtmiştir. Çin ve Bangladeş gibi ülkelerin gelişimlerini tamamlamadan durgunluk safhasına girmelerini, liberal çizgiden çıkmalarına bağlamıştır. Ricardo ise ödemeler bilançosunun, devlet müdahalesi olmaksızın (otomatik altın standardı mekanizmasının işlemeyle) dengeye geleceğini öngörmüştür (Hiç, 1981: 4, 18). Bu bağlamda Merkantilistlerin dış ticaret fazlası konusunda devlet müdahalesini öngörmesine karşın Klasikler, ödemeler bilançosunun kendiliğinden dengeye geleceğini söyleyerek serbest ticaretin savunuculuğunu yaptıkları söylenebilir.

Klasik iktisat, yurt içindeki arz-talep mekanizmasının serbest ticaretle birlikte ülkeler arasında da geçerli olacağını ve böylece dış ticaret dengesinin sağlanacağını savunmaktadır. Bu varsayımın arkasında, “Fiyat-Altın Para Akım Mekanizması” görüşü ile David Hume’un olduğu görülmektedir. Birleşik Kaplar Teorisinde olduğu gibi, uluslararası ticaret fazlası veren ülkelere değerli madenlerin gelmesiyle fiyatların yükseleceği ve bundan dolayı ihracatın azalıp ithalatın artarak fazlalığın ortadan kalkacağı belirtilmektedir. Bu iddianın bir sonucu olarak, Merkantilistlerdeki gibi uluslararası ticaret fazlası oluşturmak için politikalar üretilmesinin gereksiz olduğu belirtilmiştir (Öziş ve Atbaşı, 2020: 122). Ne var ki, İngiltere’nin o dönemde büyük altın stoku biriktirmesi, mekanizmanın tam olarak söylenildiği gibi çalışmadığının bir göstergesi olarak iktisat tarihindeki yerini almıştır (Kazgan, 1984: 118)

Klasik büyüme teorileri, nüfustaki büyümeyi kişi başına düşen gelire bağlamaktadır. Hayatın sürdürülmesi için gerekli olan reel geçim ücret oranının cari reel ücret oranından az olması durumunda nüfusun azalacağını, tersinde ise artacağını öngörmüşlerdir. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarındaki hızlı nüfus artışları, Klasik iktisatçıların bu öngörülerinde etkili olmuş ve nüfus büyüme teorileri açısından ampirik bir temel oluşturmuştur. Ancak daha sonraki yıllarda çocuk sahibi olmanın getireceği yüksek fırsat maliyeti doğum oranlarını düşürmüş, özellikle batı ülkelerinde nüfus artış oranı düşmüştür. Göstergeler Klasik iktisadın aksine gelir arttıkça nüfusun azaldığı yönündedir. Tüm bunlar Klasik teorilerin günümüzdeki öneminin azalmasına neden olmuştur (Parasız, 2003: 77, 79). Günümüzdeki sermaye piyasalarının artan karmaşıklığının kâr ve yatırım arasındaki bağı zayıflatmış söylenebilir. Bu nedenle büyümenin, ekonominin belirli bir sektöründe ücretler üzerinde bir fazlalığın varlığına bağlı olmadığı, artık yaygın olarak kabul edilmektedir. Ancak Klasik ekonomik büyüme teorisinde mantıksal zayıflıklar yoktur ve tüm iyi ekonomiler gibi, varsayımlarının geçerli olduğu yerde geçerli olacaktır (Eltis, 2000: 337).

1.2.2. Marxist Büyüme Teorisi

Marxist büyüme teorisinin, Ricardo’nun “ekonomik artık” kavramı üzerine bina edildiği söylenebilir (Yeldan, 2011: 181). Karl Marx, birçok konuda klasikleri takip etmiş; ekonomik büyüme konusunda ise dinamik bir makro model sunmuştur. Büyüme sürecini devamlı bir dengesizlik hâli olarak kabul eden Marx’ın, bu konuda Hegel’den etkilendiği söylenebilir. Marx’a göre, kapitalist

sistem teknik ilerlemeler ve yatırımlar nedeniyle dinamik bir yapıdadır. Yatırımlar teknik ilerlemeler sonucu olabileceği gibi teknik ilerlemenin sağlanması için de bir öncül olabilir. Bunun yanında yatırımlardaki fazlalık ya da eksiklik kapitalist sistemlerde konjonktür dalgalanmalarına neden olacaktır (Hiç, 1981: 34). 19. yüzyılda İngiliz sermayesinin giderek genişlediğini gözlemleyen Marx, üretim ölçeğindeki büyümenin kapitalist sistemi daha fazla etkinleştireceğini ve bu yüzden her işletmenin daha büyük yatırımlarla sermaye stokunu artırma baskısıyla karşı karşıya kalacağını ileri sürmüştür (Yeldan, 2011: 181-182). Özetle Marx, makro düzeyde bir dinamik tahlil gerçekleştirmiş; kurumların da değiştiği ekonomik büyüme ve değişim süreçlerini incelemiştir (Kazgan, 1984: 365).

Marx, Ricardo'nun emek-değer teorisini sistemleştirmiş; kullanım değeri ile mübadele değeri arasında ayrıma giderek emeğin evrensel ve tarihsel özelliklerini ortaya koymuş ve böylece teorisinin gelişimine katkıda bulunmuştur. Ricardo'dan farklı olarak, malların içerisindeki emeğin onların değerini belirlemediğini, fakat değerın özünü oluşturduğunu belirtmiştir (Kazgan, 1984: 370). Marx, üretmek için emek harcayan işçiyi ve artık değer oluşturup sermayeyi değerlendiren emeği üretici olarak tanımlamıştır. Paranın; değer ölçüsü ve fiyat ölçeği olarak iki görevi olduğunu belirtmiş; insan emeğinin, sosyal cisimleşmiş hali olarak değer ölçüsü görevini, belirli bir metal ağırlığı olarak da fiyat ölçeği görevini yerine getirdiğini söylemiştir (Marx, 2018: 105, 801). Marx, emek arzı konusunda ise Malthus'ın nüfus teorisini reddetmiş; bu varsayımın insan için “şeref kırıcı bir iftira” niteliğinde olduğunu belirtmiş ve nüfusu, dışsal (egzojen) bir değişken olarak kabul etmiştir (Kazgan, 1984: 391).

Modeldeki bir diğer önemli kavram ise “artık değer” kavramıdır. Sermayenin üretim sürecinde meydana getirdiği artık değer, üretime katılan faktörlerin toplam değerini aşan ürün değeri olarak tanımlanabilir (Marx, 2018: 212). Marxist düşünce yapısında gerekli ve zorunlu olandan daha fazla üretilmesi anlamına gelen artık değer, emeğin kapitalist sömürsünü tanımlamak için gerekli ama yeterli değildir. Kapitalizm; daha büyük miktarda artık oluşturmak için artışı, yeniden yatırıma dökerek daha fazla artıklar oluşturan (artık yaratma baskısı) üretim tarzı olarak görülmektedir. Artık değer, doğrudan büyüme oranının belirleyicisi olan kâr oranının arkasındaki destekleyici güçtür (Yeldan, 2011: 182, 184). Marx, kapitalistlerin; kapitalist birikim yasasını, sermaye birikimini engelleyecek emeğin sömürülme derecesinde gerçekleşen ücretlerdeki düşme ya da yükselmeleri her zaman dışlayacak, sözde bir doğa yasası gibi algıladıklarını ifade etmiştir (Marx, 2018: 600). Artık değerler toplamı, kapitalist birikimin ölçeğini de belirler. Toplam artık değer ise sömürme haddi ve kullanılan emek miktarı ile belirlenir. Sömürme haddinin büyümesi, işçilerin fazla mesai yapmalarına ya da emek verimliliğinin artmasına bağlıdır. Bu şekildeki artışlar; artık değerde büyümeye, birikimin artmasına ve böylece sermaye stokundaki artışla beraber emek verimliliğinin de yükselmesine neden olacaktır. Birbirini bu şekilde tetikleyen mekanizma kümülatif bir birikim oluşturacaktır. Kapitalizmin gelişmesi, sermaye stokunun büyümesi ve emek veriminin artması belirli bir ürünü üretmek için kullanılan emeği azaltacak ve ortaya göreceli bir nüfus fazlası (yedek işsiz ordusu) çıkacaktır. Marx bunu “teknolojik işsizlik” olarak tanımlamış, bunun sonucunda ücret haddinin düşeceğini ve emekçi sınıfın gitgide daha kötü koşullara maruz kalacağını öngörmüştür.

Marx ekonomideki genişleme, daralma ve kriz aşamalarının döngüsel olarak devam edeceğini, birikim sonucu oluşan ve gittikçe şiddetlenen bu devresel dalgalanmaların kapitalist sistemin yıkılışına zemin hazırlayacağını vurgulamıştır (Kazgan, 1984: 387, 391-392, 397, 403).

Kapitalist üretimde; emeğin verimliliği ve ölçek ekonomileri, metaları ucuzlatarak rekabet savaşına neden olmakta ve böylece büyük sermayelerin küçük sermayeleri saf dışı bıraktığı - fevkalade sosyal bir mekanizmaya evrilen kredi sisteminin yardımıyla merkezileşmiş sermayelerden oluşan- bir tekel yapı meydana gelmektedir (Marx, 2018: 605). Kâr oranlarının azalmasını kapitalistler arasındaki kavgacı rekabete bağlayan Marx, kapitalist sistemde azalan kâr oranları kanununun geçerli olduğunu ifade etmiştir. Bu rekabet sonucu sermayenin organik birleşimi artarken ürünün değerini belirleyen emeğin payı azalmakta ve böylece sömürü oranı azalırken kâr oranı da azalmaktadır (Yeldan, 2011: 192). Böylelikle kapitalist sistemin bünyesindeki kâr hırsı, rekabet, teknolojik gelişme gibi nedenler sabit sermayenin değişken sermayenin (emek) yerine geçmesiyle oluşacak yedek işsiz ordusuna (Uğur, 2006: 322-323) ve işçilerin ekonomik durumlarının kötüleşmesine neden olacaktır (Hiç, 1981: 51). Bu aşamada sermayenin daha az elde yoğunlaşmasıyla tekelleşme artacak, kârlar azalacak ve böylece reel ücretler düşecektir. Sonuç olarak, sistemin kendi iç çelişkileri sonucu oluşan sınıf mücadelesi, kapitalizmin çökmesini ve yerine sosyalizmin gelmesini sağlayacaktır (Uğur, 2006: 323). Teorik olarak Marx'ın bu düşüncesi sorgulanabilir niteliktedir. Çünkü sermayenin organik birleşimindeki bir artış, yalnızca emeğin verimliliğini değil aynı zamanda teknolojiye de değişim meydana getirebilir. Bu etkilerin her ikisi de kâr oranını aşağı doğru götürecektir baskılara engel olacak eğilimdedir. Sonuç olarak yedek işsiz ordusunun seküler büyümesi ve ücretlerin toplam üretim içerisindeki payının azalması gerekmeyecektir (Adelman, 1961: 91-92).

Marx'ın sisteminin bütününe baktığımızda (Hiç, 1981: 32-33):

- Toplam net hasıla; istihdam edilen emek ve toplam sermaye miktarına, doğal kaynaklara ve teknik bilgi düzeyine bağlıdır.
- Teknik bilgi seviyesi, teknik ilerleme ve yatırım düzeyine bağlıken yatırım düzeyi, kâr haddine bağlıdır.
- Kâr haddi; sabit sermaye ile değişken sermayenin (emeğe ödenen toplam ücret) toplamının artık değere bölünmesiyle elde edilir. Bu bağlamda artık değer, toplam net hasıladan değişken sermayenin çıkarılmasıyla bulunur. Değişken sermaye ise yatırım seviyesine bağlıdır.
- İstihdam edilen emek miktarı, yatırım seviyesine ve böylece oluşacak olan sermaye birikim hızına bağlıdır. Piyasada emek arz fazlalığı bulunacağından istihdam edilen emeğin, emek talebi tarafından belirleneceği de söylenebilir.
- Artık değer, teknik bilgi seviyesine ve tüketim düzeyine bağlıken tüketim düzeyi, emeğe ödenen toplam ücrete bağlıdır.

Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından 1848 yılında yayımlanan Komünist Beyannamesi, Avrupa ülkelerinin sanayileşmesinin ilk dönemlerine rastlamaktadır. Marx, özellikle sınıf çatışmaları gibi toplumsal olayları ekonomik olaylarla iç içe inceleyerek tarihi bir analiz metodu kullanmıştır. Toplumların ilkel komünizm, kölelik, derebeylik gibi safhalardan geçerek kapitalizme geldiklerini, ancak kapitalizmin de işçi ve kapitalist sınıf arasındaki çatışmalarla yıkılıp yerini sosyalizme bırakacağını öngörmüştür. Böylelikle insanlar üretime kabiliyetleri oranında katılacak ve üretimden ihtiyaçlarına göre pay alabilecektir (Hiç, 1981: 19, 34-37). Sosyalist sistemde; üretim, tüketim ve sosyal hayat devlet tarafından belirlenirken üretim araçlarının çoğunluğu devlet mülkiyetindedir. Özel mülkiyet kavramının adaletsiz bir bölüşüme ve işçi sınıfının sömürülmesine neden olduğu düşüncesi, sistem içerisinde özel mülkiyetin kalkmasına ve kişilerin tüm kamu mallarından eşit oranda yararlanmasına olanak tanımaktadır. Bu kapsamda sosyalist büyüme teorileri Karl Marx'ın düşünceleri çerçevesinde şekillenmekte, emeğin ön planda ve büyüme sürecinin sürükleyicisi olduğu bir sisteme dayanmaktadır. Bu sistemi benimseyen ülkelerde emek yoğun sektörlerin piyasalara bayraktarlık ettiği söylenebilir (Malatyali, 2016: 64).

Marx'ın birçok konuda olumlu tespitlerine rağmen büyüme modeli ve toplumların ekonomik ve sosyal ilerlemeleri ile ilgili bazı hatalara düştüğü görülmektedir. Bu hataların daha çok modelin iç tutarlılığı ile ilgili ve teknik nitelikte olduğu söylenebilir. Modeldeki emek değer teorisi gibi varsayımların eleştirilmesinin yanı sıra sabit sermaye yatırımları çerçevesinde sermaye yoğun teknikler kullanılması ile artık değer sınırının sabit kabul edilmesi varsayımlarının çeliştiği izlenmektedir. Bunun yanında istihdam edilen işçilerin sefaletlerinin artacağı iddiası da modelin bütününe oluşturan varsayımlarla çelişmekte, ayrıca teknik ilerlemelere rağmen kâr hadlerinin azalması ile kapitalist sistemin dinamikliği görüşünün de ters düştüğü görülmektedir. Tüm bu çelişkilerin haricinde mevcut dönem ve sonrasındaki fiili gelişmelerin Marx'ın savlarının zıt yönde meydana gelmesi, Marx'ın modelini zayıflatan en önemli neden olarak görülebilir. İşçi ücretlerinin yükselmesi ve alınan sosyal politika tedbirleri, kârların ücretlerle beraber artması, piyasalarda tekellerin oluşum yerine tekellerin rekabet ya da oligopol tipi yapıların oluşması ve bunlara rağmen küçük firmaların ve orta sınıfın varlığını devam ettirebilmesi gibi gelişmeler Avrupa'da yaşanan ve Marx'ın öngörülerine ters düşen durumlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Hiç, 1981: 36-39). Aynı şekilde sermaye birikim oranının hızlı bir şekilde artmasına rağmen iş gücünün yapısal işsizliğinin belirgin bir şekilde artmaması, konjonktürel dalgalanmaların büyüklüğünün seküler olarak artmaması, endüstriyel yoğunlaşmanın çok az artması ve gelir eşitsizliğinin azalması da Marx'ın beklentilerinin aksine gelişen durumlardır (Adelman, 1961: 92).

Marx'ın uzun vadeli tahminlerindeki sektelere rağmen ekonomik büyüme ve kalkınma konusundaki analizleri bir entelektüel başarı olarak görülebilir. Toplulukların yasal, kurumsal, kültürel ve sosyal yaşamının ekonomik faaliyetlerin bir sonucu olduğu öngörüsü Marx'ın teorilerini daha önceki teorilere göre daha geniş kapsamlı kılmaktadır. Öne sürdüğü bazı görüşler sonraki dönemlerde doğrulanmamış olsa da analiz çerçevesinin esnek bir şekilde uygulanması dâhilinde yararlı sonuçlar verebilir. Örneğin Marx'ın genişletilmiş yeniden üretim şeması Harrod-Domar

modelinde uzun vadeli kalkınma konusunda tasarruflar ve yatırımlar (parasal ve reel akışların sağladığı) arasındaki ilişkinin analizinde yararlı bir temel sağlayabilir. Nitekim Harvey Leibenstein 1957'deki çalışmasında, Marx'ın dengesizlik sistemini yeniden formüle ederek az gelişmişliğin sorunlarına faydalı bir yaklaşım sunmuştur (Adelman, 1961: 93).

1.2.3. Schumpeteryen Büyüme Teorisi

Ar-Ge ve inovasyonda tekelin rolünü vurgulayan (Acemoglu, 2009: 430), ekonomik bir etkinlik olarak teknolojik yeniliği içeren süreçlerin özünü ve mimarisini ilk çalışan kişi Joseph A. Schumpeter'dır. 1934 yılındaki yayımladığı “Ekonomik Kalkınma Teorisi” ile 1947 yılındaki “Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi” adlı eserinde, piyasada teknolojiyi yönlendiren unsurları belirtmiştir. Schumpeter'a göre ekonomik büyümenin temelinde yenilik çalışmaları süreci yatmaktadır. Yenilik, bilinçli ekonomik faaliyetlerinin bir sonucudur. Teknolojik yenilikler; planlanmalı, organize edilmeli ve kâr amacı güden girişimciler (kıt kaynaklarını yenilik çalışmalarında kullanan) tarafından uygulanmalıdır. Yeniliklerin başlangıç maliyetleri ise beklenen kârlarla karşılanmalıdır. Böylelikle Schumpeter, yenilik yapan girişimcilere marjinal maliyetlerinin üzerinde bir fiyat belirlemelerine olanak (teknolojik gelişim için motivasyonun ödüllendirilmesi) vermiştir. Bu bağlamda Schumpeter, tekeli piyasaların şartlarını ortaya koyan Romergil geleneğin bir öncüsü olarak görülebilir (Yeldan, 2011: 251-252).

Schumpeter'a göre kapitalizm, doğası gereği değişimi içerir ve asla durağan değildir. Kapitalist sistemin bu evrimsel karakteri, endüstriyel değişimi de şartlandırmaktadır (Schumpeter, 2013: 82). Schumpeter, Malthus'ın nüfus-ücret varsayımını ve Marx'ın ücretlerin asgari seviyede kalacağı öngörüsünü kabul etmemektedir. Schumpeter, kapitalist sistemin iç faktörlerin etkisiyle uzun vadede başarılı bir şekilde gelişeceğini ve sistemin getirdiği hasıla artışının işçilerin ücretini ve refahını artıracaklarını iddia etmiştir. Bunun yanında, kapitalist sistemin bu denli başarılı olmasına rağmen nihayetinde son bulacağını ve yerine sosyalist bir sistemin geçeceği bir sürecin meydana geleceğini belirtmiştir. Schumpeter, bu süreci sistemin başarılı olmasına bağlamıştır. Buna göre daha fazla refah isteyen işçiler ile özgürlük içinde yetişen aydınlar, sisteme karşı bir tavır alacaklardır. Bu durumda kapitalist sistem kendini savunacak taraftar bulamayacak ve ihtilale gerek olmadan yerini sosyalist sisteme devredecektir (Hiç, 1981: 51-52, 59). Bu bağlamda, kapitalist sistemlerin doğasında kendi kendini yok etme eğilimi olduğu, kapitalist çerçevenin ise zamanla sosyalist bir çevreye dönüşeceği söylenebilir (Adelman, 1961: 107). Schumpeter'ın kapitalizmin geleceği ile ilgili görüşleri Marx'ın görüşleriyle uyuşsa da Marx'ın, kapitalizmin ekonomik başarısızlık yüzünden yıkılacağı öngörüsüne (Marxist çelişki) karşın Schumpeter'ın, kapitalizmin yaratıcı başarısındaki aşırılık nedeniyle yıkılacağı öngörüsü (Schumpeter paradoksu) iki görüş arasında keskin bir ikilem sunmaktadır (Elliot, 1980: 45-46). Aynı şekilde kapitalist sistemin yıkılma sürecini; Marx, oluşacak olan ekonomik buhran sonucu kanlı bir ihtilale olacağını öngörürken Schumpeter, sosyal ve psiko-sosyal sebepler yüzünden ihtilalsiz ve dirençsiz bir şekilde gerçekleşeceğini ileri sürmüştür. Tüm bu farklılıklara

rağmen Schumpeter’ın tarihçi bir metot kullanması, dinamik bir analiz sunması ve kapitalist sistemin eninde sonunda yıkılacağı öngörülerini Marx’ın görüşlerine olan benzerlikleri ve bu görüşlerden faydalandığının birer göstergesi olarak görülebilir (Hiç, 1981: 59-60).

Schumpeter’a göre kapitalist toplumlarda süreleri; 3-4 yıl (Kitchin), 7-11 yıl (Juglar) ve 50-60 yıl (Kontradief) olan üç tip ekonomik dalgalanma olabilir. Bütün bu dalgalanmalar müteşebbislerin rolü ve yenilikler ile izah edilmektedir. Yeniliklerin uygulanması için yapılan yatırımların belirli sürelerde kümelenmesi ve farklı süreler boyunca ortaya çıkması -ekonomi gelişme eğilimi göstermese bile- bu tür dalgalanmalara neden olacaktır. Bunun yanında ekonominin gelişme trendi ise müteşebbislerin artmasını sağlayacak sosyal ve ekonomik koşullara bağlıdır (Hiç, 1981: 52). Bu bağlamda tekelci kiralardan beklentileri ile güdülenen girişimcilerin yatırımlarından kaynaklanan yeniliklerin (Aghion vd., 2014: 517), firmalar ya da tüketicilerin kâr veya faydalarını maksimize etmek için üstlendikleri bilinçli fiilleri ortaya koymalarının ve böylece yeni ürün veya süreçleri içselleştirilerek teknik ilerlemeler sağlamalarının Schumpeteryen büyüme modellerinin özünü oluşturduğu söylenebilir (Acemoglu, 2009: 421; Dinopoulos ve Şener, 2007: 2). Kapitalizmin motorunu harekete geçirecek dürtü; yeni üretim veya nakliye yöntemleri, yeni tüketim malları, yeni pazarlar ve yeni organizasyon biçimleridir (Schumpeter, 2013: 83).

Schumpeter, dış ticarete açılmanın mevcut kaynak miktarında bir artışa, piyasalarda genişlemeye ve böylelikle yenilik faaliyetlerinin artmasına neden olacağını söylemiş (Yeldan, 2011: 258); kapitalist sistemin dinamiklerini, “inovasyon” ve “girişimci” kavramlarına bağlamıştır (Adelman, 1961: 94). Schumpeter kalkınma ile büyüme arasında bir ayrıma gitmiş; tasarrufların ve nüfusun artması gibi faktörlerin büyümeyi, yeniliklerin sağladığı ekonominin iç bünyesindeki gelişmelerin ise kalkınmayı meydana getirdiğini söylemiştir (Hiç, 1981: 58). Bu kapsamda nüfus artışı dışsal olarak kabul edilmiş ve kalkınmadan ziyade büyüme ile ilişkilendirilmiştir. Schumpeter’a göre, sermaye birikim oranı teknolojinin değişim oranına bağlıdır (Adelman, 1961: 97, 99), fakat ne sermaye birikimleri ne de teknolojik ilerlemeler sonucu üretim fonksiyonunda meydana gelen kaymalar ekonomik büyümedir; ekonomik büyüme, yapısal değişimdir (Yeldan, 2011: 253).

Girişimciyi kuruluş ya da organizasyon faaliyetlerini yerine getiren ve çevre baskısını kırabilen “iş bitirici” (fixer) kimseler olarak tanımlayan Schumpeter, kalkınmayı oluşturacak yenilikleri (geliştirme sürecini) ise beş değişik hareketle tanımlamıştır (Schumpeter, 1947: 153-154):

- Piyasaya yeni bir ürünün veya farklılaştırılmış bir ürünün sürülmesi,
- Yeni veya geliştirilmiş bir üretim tekniğinin kullanılması,
- Yeni veya değiştirilmiş bir pazarın açılması,
- Yeni bir hammadde veya yarı mamul kaynağının keşfi,
- Endüstri organizasyonundaki değişiklikler.

Kapitalizmi Marx'ın da dediği gibi evrimsel bir süreç olarak gören Schumpeter'in (Elliot, 1980: 46) teorisinin bir diğer ayırt edici özelliği, “yaratıcı yıkım” olarak adlandırdığı yeni inovasyonların, eski teknolojilerin yerini aldığı süreç ile ilgilidir (Aghion vd., 2014: 515). Ekonomik yapı içerisinde sürekli devinim yaratan bu süreç, eskiyi yok ederek yeniyi yaratacaktır. Bu yaratıcı yıkım süreci kapitalizmin yerleşmiş gerçeğidir (Schumpeter, 2013: 83). Yenilik ortaya çıkana kadar girişimcinin elde ettiği kâr da kapitalizmin doğası gereği geçicidir; sonraki rekabet ve adaptasyon sürecinde ise yok olmaya mahkûmdur (Schumpeter, 1939: 103). Firmalar, yeni ürünlerini başarılı bir şekilde tanıtmak için rekabet halindedir (Segerstrom vd., 1990: 1077). Her yenilik farklı üretim ve yönetim teknikleri içerirken ortaya çıkan yeni faaliyetler, daha önce kurulan firmaların tekeldi konumlarını ve piyasa güçlerini yıkmakta, önceki yenilikleri zayıflayıp piyasa dışına atmaktadır. Teknolojik yenilikler, mevcut firmalara karşı yıkıcı bir hareket sürecini canlandırmakta, böylelikle tekellerin sonsuza dek varlıklarını sürdürmelerine engel olmaktadır. Bu bağlamda Schumpeter, neo-klasiklerin aksine kapitalist ekonomilerin hiçbir zaman durgun bir dengede sabitlenmeyeceklerini ve yenilikçi faaliyetlerin sürekliliğini içeren dinamik bir yapıda güncelleneceklerini ileri sürmüştür. Kısaca, Schumpeteryen yaklaşımının teknoloji ve yönetsel kurumlarda eskileri bertaraf eden dinamik bir yenilik süreci betimlediği söylenebilir (Yeldan, 2011: 252-253).

Sonuç olarak Schumpeter; girişimci yeniliklerden meydana gelecek ekonomik değişimi, kalkınmanın motoru olarak görmüştür (Sharipov, 2015: 763). Schumpeteryen yaklaşım, kapitalist ekonominin dinamik evriminin yenilik hızı oranına göre belirlendiğini ve bu oranın girişimcilik yeteneğinin nüfustaki dağılımına ve kredi kuruluşlarının riskli teşebbüsleri finanse etme isteğine bağlı olduğunu açıklamaktadır. Girişimcilerin yenilikçi faaliyetlerinin artmasında ise en etken rol, sosyokültürel çevreye düşmektedir. Bu tür faaliyetlerin teknolojik yenilikleri meydana getireceği ve böylece kâr oranının pozitif kalacağı açıktır. Seküler olarak ilerleyen teknolojik gelişmeler sonucu azalan getirilerden söz edilemez ve kişi başına düşen gelire bir tavan sınırı konulamaz. Bu şekilde kendini yenileyen ekonomik döngü içerisinde toplamda ve kişi başına düşen çıktıda sınırsız bir artış süreci yaşanacaktır. Öte yandan, ekonomideki bu çevrimsel döngünün sosyokültürel çevrenin gelişmediği bir toplumda oluşması pek mümkün görünmemektedir. Geleneksel kalıpların ve değerlerin değişmemesi girişimciliğe engel olacak, yavaş çıktı büyümesi ve durgun sosyal kurumlarla beraber bir kısır döngü meydana getirecektir (Adelman, 1961: 107-108). Schumpeter'in teorisi, ekonomik dalgalanmaları tam olarak açıklayamamış ve kalkınma hakkındaki görüşleri belirsiz ve eksik kalmıştır. Buna rağmen, konjonktür teorilerinde mutlaka ele alınması gereken yenilikçilik ve girişimcilik gibi unsurların bizlere yeni ve zengin bakış açıları kazandırdığı ve ufkumuzu genişlettiği söylenebilir (Hiç, 1981: 60).

1.2.4. Keynesyen Büyüme Teorisi

John M. Keynes, 1926 yılında yayımladığı “Laissez-Faire'in Sonu” kitabı ile klasik düşüncenin ekonomi politikası olan liberalizmi incelemiş; hükümet düzenlemelerinde tasarruflar ve yatırımlarla

ilgili önerilerde bulunmuştur. Devletsiz liberalizmin sona geldiğini, rasyonel bireylerin hareket alanlarının daraldığını ve yeni bir değişimin yolda olduğunu belirtmiştir (Bayraktar, 2012: 255). Keynes, mantıklı bir şekilde yönetilen Kapitalizmin herhangi bir alternatif sistemden çok daha verimli olacağını, bunun ise yeni bir inançlar dizisi içerisinde verimli bir sosyal organizasyonla mümkün olabileceğini söylemiştir (Keynes: 1926: 15). I. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Büyük Buhranla beraber gelişmiş batı ülkelerinde görülen işsizliğin, otomatik tam istihdam görüşü ile bağdaşmasının artık olanağı kalmadığı görülmüştür (Alkin, 1987: 69). Nitekim 1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında Keynes'in tavsiyeleri üzerine uygulanan politikalarla Keynesçilik, 1930'larla beraber genel bir küresel siyaset hâline gelmiştir. Keynes'in ortaya attığı fikirler ve geliştirdiği kavramlar, kapitalist sistemler içerisinde uygulama alanı bulmuş ve sistemin önemli bir dayanağı olmuştur (Bayraktar, 2012: 255).

John M. Keynes, 1936 yılında yayımladığı "İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi" adlı eserinde piyasa mekanizmasının otomatik olarak tam istihdamı sağlayamayacağını ileri sürerek kısa dönemli statik bir analiz ortaya koymuştur (Ünsal, 2016: 83). Büyük ekonomik hastalıkların çoğunun risk, belirsizlik ve cehaletten kaynaklandığını söyleyen Keynes, bu sebeplerin aynı zamanda gelir eşitsizliklerine, işsizliğe, verimlilik ve üretimde bozulmalara neden olduğunu söylemiştir (Keynes, 1926: 13). Keynes, kapitalizmin içsel olarak kriz üretmeye eğilimli olduğunu (Öziş ve Atbaşı, 2020: 122), piyasa ekonomilerinin kendiliğinden işleyişinin önüne geçilemez bir şekilde işsizliğe yol açacağını (El Yamani vd., 2020: 285); ücret-fiyat yapışkanlığı, tasarruf-yatırım uyumsuzluğu ve likidite tuzağı gibi nedenlerin tam istihdam dengesine engeller oluşturacağını, bu bağlamda devletin ekonomiye dolaysız yoldan müdahale etmesi gerektiğini vurgulamıştır (Kazgan, 1984: 277-279). Devlet istihdamın, gelirin ve talebin artması için özellikle maliye politikası araçlarıyla piyasaya müdahale etmeli, piyasayı canlandırmak için gerekli talep açığını bütçe açıklarıyla telafi etmelidir (El Yamani vd., 2020: 284; Uğur, 2006: 262). Bununla birlikte Keynesyen iktisatçılar altyapı yatırımı, savunma, sosyal güvenlik, eğitim ve sağlık hizmetleri gibi alanlara yapılacak kamusal harcamaların özel yatırımları tamamlayıcı etkisinin yanında ekonomik büyümeyi de olumlu etkileyeceğini savunmuşlardır (Sancar, 2012: 4).

Keynesyen iktisat, ekonomideki dalgalanmaları karşılayan ve tam istihdam düzeyindeki kararlı dengelere ulaşmak için toplam talebi yönlendirici kararlar alan bir düşünce okulu olarak görülebilir (Erdem ve Dumrul, 2014: 49). Laissez-faire anlayışı ile oluşan ekonomik sistemde, sınırsız para kazanma fırsatı bireyler için büyük bir teşviktir ve bu sayede ekonomik kaynakların zenginliği de artacaktır (Keynes, 1926: 8). Keynes, toplumsal iyiye ulaşmanın yolunu materyal ihtiyaçların karşılanması olarak görmüştür. Bunu temin edecek olan ise ekonomik büyümedir ve bu da teknik ilerlemelere ve sermaye birikimine bağlıdır. Bununla birlikte gayretli, hedefe odaklanmış ve para kazanmayı seven insanların toplumun ekonomik seviyesine de hizmet edeceğini ve böylece ekonomideki iyileşmelerin toplumun ahlakını da iyileştireceğini söylemiştir (Öziş ve Atbaşı, 2020: 137-138).

Keynes, Büyük Buhranı ve meydana getirdiği işsizliği talep yetersizliğine bağlamış; kısa dönemde (toplam arz esnekliğinin sonsuz olduğu durumda) GSMH düzeyinin ve istihdam hacminin belirleyici unsurunun talep olduğunu vurgulamıştır. Talep, tüketim ve yatırım harcamalarından oluşmakta; kısa dönemde yatırım harcamalarını faiz haddi, faiz haddini ise para arzı ve talebi belirlemektedir (Alkin, 1987: 70). Keynes'in sisteminde yatırımlar otonom kabul edilmekte ve bu yüzden sadece faiz haddine bağlı olduğu ifade edilmektedir. Tarihsel boyutta sonradan meydana gelen gelişmeler, gelir ve üretim seviyesindeki artışların (hızlandıran prensibi) faizden çok daha etkili olduğu yönündedir. Bu bağlamda, Keynes'in durgunluk öngörüsünde bu unsurların ihmal edildiği söylenebilir (Hiç, 1981: 70, 163).

Efektif talepteki artışın ekonomik büyümeyi teşvik edeceğine inanan Keynesgil sistemde, eksik istihdamdaki ekonominin tam istihdam seviyesine getirilmesi için efektif talebin (tüketim ve yatırım harcamaları) artması gerektiği vurgulanır. Girişimcilerin yatırım kararlarını etkileyen faiz haddinin para arzı ve para talebi tarafından belirlenmesi, denge reel gelir düzeyinin ekonominin parasal yönü tarafından etkileneceğinin bir göstergesidir. Keynes, ekonomik durgunluklarda tüketim, tasarruf ve yatırımların düştüğünü, bu haldeki çözümlerlerden birinin devletin altyapı yatırımlarından oluşacak maliye politikasından; diğerinin ise daha düşük faiz oranları ile yatırımların canlanacağını, para arzındaki artış ile de bireylerin gelirlerinde ve dolayısıyla talepte bir artışın yaşanacağı para politikasından geçtiğini savunmuştur. Bununla birlikte ekonomide, tam istihdam seviyesine varıncaya kadar toplam arz esnekliği sonsuz olacak, para arzı artışları sadece tam istihdam seviyesi geçildiğinde fiyatlar genel seviyesini etkilemeye başlayacaktır (Alkin, 1987: 155, 163; El Yamani vd., 2020: 284; Sharipov, 2015: 764).

Keynes, ekonominin kendiliğinden tam istihdama geleceği görüşünü reddederek Klasik ve Neo-klasik okulların temel görüşünü sarsmış ve iktisadi düşünceye yeni ufuklar açmıştır. Bunun yanında gelenekçi teorilerin birçok varsayımına karşı çıktığı da görülmektedir. Keynes; Klasiklerin, birey çıkarları ile toplum çıkarlarının daima uyuşacağı görüşünün -bireyle toplum arasındaki çıkar çatışmasını ortaya koyan, tasarruf ve yatırım yapanların ayrı kişiler olması nedeniyle oluşan tasarruf-yatırım dengesizliğinde olduğu gibi- her dönem geçerli olamayacağını belirtmiştir. Gelenekçi teorinin, yalnız zenginlerin tasarruf yapacağını öngörmesiyle oluşan gelir dağılımı eşitsizliğini gelişim için zaruri görmesinin aksine Keynes, gelir dağılımındaki adaletin; düşük gelir düzeylerindeki marjinal tasarruf eğiliminin daha büyük olması sebebiyle tüketimi artırıp istihdam ve geliri yükselteceğini öngörmüştür. Ekonomideki aksamayı ücret esnekliğine bağlayan geleneksel teorilerin aksine ücretlerin aşağı doğru katı olduğunu söyleyerek kurumsal sertliklerin bulunmadığını belirtmiştir. Devletin iktisadi sisteme müdahalesinin gerekliliğini belirterek politik kararları iktisat teorisine geri getirmiştir. Bunun yanında öne sürdüğü kavramlarla istatistiki çalışmalara olanak sağlamış; milli gelir ve muhasebe hesapları bütün ülkeler için yapılmaya başlanmıştır. Son olarak, gelenekçi iktisadın mantıksal bir kavram olarak gördüğü “zaman” fikrini, tarihsel olaylarla geri getirerek iktisat teorisinin analitik olarak incelenmesinin yolunu açmıştır. Bu bağlamda, Keynes'in kurduğu sistem her ne kadar statik olarak görülse de modelin genişletilmesi ile dinamik büyüme,

birikim ve konjonktür teorilerinin kurulmasına öncülük ettiği söylenebilir (Kazgan, 1984: 260-262, 292).

Sonuç olarak, Keynesçilik; sınıflar arası uzlaşmaya, devlet politikalarıyla aracılık eden bir sistem olarak tanımlanabilir. Bu sistemin dinamikliği, ücretlerdeki artışlar ve yatırımları artıracak unsur olan kârların korunması ile sağlanmaktadır. Keynesçi politikalar, Liberallerin itirazlarına rağmen II. Dünya Savaşı sonrası, gelişmiş kapitalist ülkelerin çoğunda hayata geçmiştir. Keynesyen talep yönetimi, yüksek bir büyümenin yanında istihdamı artırmış, ücret ve çalışma şartlarını iyileştirmiştir. Ülkelerdeki hızlı ekonomik büyümeler GOÜ'ler için maddi kaynak sağlarken sosyal güvenlik, eğitim ve sağlık gibi alanların gelişmesini de sağlamıştır. Keynes, kapitalizmin kendi kendini düzenleyebilecek bir ekonomik sistem olmadığının altını çizmiş ve öne sürdüğü kapsamlı devlet planlaması ile büyük kamu yatırımlarına öncülük etmiştir (Bayraktar, 2012: 256, 259). Keynes'in görüşleri Hansen, Lerner, Harrod, Robinson, Duesenberry, Samuelson ve Domar gibi birçok iktisatçı tarafından benimsenmiş ve geliştirilmiştir (Kazgan, 1984: 280). Öte yandan Keynesyen yaklaşımın artan istihdam, ekipman kullanım seviyesi ve üretim organizasyonunun iyileştirilmesi gibi diğer üretim değişkenlerini dikkate almaması, depresyondaki bir ekonominin özel durumunu esas alan ve kısa vadeli dönemleri kapsayan kısıtlı bir yaklaşım olarak eleştirilmesine neden olmuştur (El Yamani vd., 2020: 284-285; Sharipov, 2015: 765). Nitekim Keynesyen teori, 1950 ve 1960'lı yıllarda yaygın olarak kullanılsa da 1970'li yıllar ve sonrasında meydana gelen ekonomik sorunların açıklanmasında ve çözümünde zayıf kalmış ve üstünlüğünü kaybetmiştir (Uğur, 2006: 262).

1.2.5. Harrod-Domar Büyüme Teorisi

Keynes'in Genel Teorisinde sermaye birikimi ve ekonomik büyüme ihmal edilmiş, dolayısıyla statik bir model ortaya konmuştur. Keynes'in Genel Teorisinin hemen ardından İngiliz iktisatçı ROY F. Harrod, 1937 yılında "Bay Keynes ve Geleneksel Teori" adlı makalesi ile Keynes'i eleştirmiş; 1939 yılındaki "Dinamik Teori Üzerine Bir Deneme" adlı makalesi ile de kendisine farklı bir hareket noktası oluşturmuştur. Harrod'ın Dinamik Teorisi, yatırımların toplam talep üzerindeki etkisine sermaye birikimini de ekleyerek piyasa mekanizmasının tam istihdamı kendi kendine gerçekleştirip gerçekleştirmeyeceğini, Keynes'in statik modelinin aksine büyüyen-dinamik bir ekonomi üzerinde incelemiştir. Aynı şekilde Amerikalı iktisatçı Evsey D. Domar'ın da II. Dünya Savaşı sonrasında Harrod'dan bağımsız olarak benzer bir model sunması, söz konusu iki modelin birlikte değerlendirilmesine (Harrod-Domar Modeli) neden olmuştur (Sharipov, 2015: 765; Ünsal, 2016: 83-84). Keynes, yatırımların gelir artırıcı işlevini ortaya koysa da kapasite artırıcı rolünü görmezden gelmiştir (Hiç, 1981: 71). Bunun yanında, Keynesgil modelin statik yapısı uzun dönemli ekonomik sorunları incelemeyi güçleştirmektedir. Modelin bu tür eksikliklerini gideren ve modeli, dinamik hale getirip uzun dönemli incelemelerin yapılmasını sağlayarak genişleten Harrod ve Domar olmuştur (Alkin, 1987: 170; El Yamani vd., 2020: 285). Bu anlamda, Harrod-Domar modelinin,

dengeli büyümeyi ön plana koyduğu ve bu tür bir büyümenin sürekliliğinin nasıl sağlanacağını incelediği söylenebilir (Malatyahı, 2016: 64). Harrod'un açıklamaları, yetersiz tanımlanan davranışsal ve beklenti teorilerine dayanırken Domar'ın, kararlı büyüme konusunda arz ve talep dengesi gereksinimlerine daha çok odaklandığı görülmektedir (Solow, 1994: 45).

Domar, ekonomik büyümenin, toplumun temel yapıları tarafından belirleneceğini, eksiksiz bir büyüme teorisinin fiziksel çevreyi, politik yapıyı, teşvikleri, bilimle ilgili politik ve sosyal tutumu, sermaye ve servet birikimindeki hareketliliği içermesi gerektiğini belirtir (Domar, 1957: 272). Büyüme teorisinde tasarruf-yatırım eşitliğini bozmayacak şekilde oluşan tasarruf ve yatırımlardaki artışların meydana getirdiği büyüme, durağan büyüme (steady state growth) olarak adlandırılır. Harrod, ortaya koyduğu analizle serbest piyasa koşullarının geçerli olduğu kapitalist bir ekonomide Keynes'in tesadüfi büyümesinin aksine durağan bir büyümenin mümkün olabileceğini göstermiştir (İnal, 2013: 43). Dinamik bir teoriyi sistem içerisindeki büyüklükleri artırıp azaltan belirli kuvvetlerin devamlı olarak işlediği bir sistem olarak tanımlayan Harrod, dinamik düşünmenin gerekliliğinin altını çizmiş; yeni bir yaklaşım yöntemine ve zihinsel bir devrime ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Örneğin, istikrarlı bir şekilde artan ihracat artışının veya büyüyen bir akışta devam ederek emek tasarrufu sağlayan icatların açıklanmasında statik yöntemin yeterli olmayacağını ve statik teorisinin bu tür artışları her defasında azalmaya meyilli göreceğini belirtmiştir (Harrod, 1939: 14-15). Harrod, statik koşullarda sağlanamayan tam istihdam dengesinin dinamik koşullarda da sağlanamayacağını, serbest piyasa koşullarının işlediği bir ekonomide büyümenin kararsız olacağını belirtmiştir. Bu kararsızlığın aşılmasında gerek kısa gerekse de uzun dönemde devlet müdahalesinin şart olduğunu, aksi takdirde ekonominin durgunluğa gireceğini açıklarken statik koşullarda görüldüğü gibi dinamik koşullarda da büyümenin ancak devlet müdahalesi ile gerçekleşebileceğini ve böylece tam istihdam dengesinin sağlanabileceğini belirtmiştir (İnal, 2013: 7, 39-40). Toplam talep ile toplam arzın dinamik bir denge sağlamasını, devamlı büyüyen sermaye birikimine, dolayısıyla yatırımların büyümesine bağlamış, bu bağlamda devletin tasarruf oranını ve teknolojik gelişim oranını etkileyerek sermayenin verimliliğini ve yatırımların dengeli bir şekilde büyümesini sağlayacağını söylemiştir (Sharipov, 2015: 765).

Harrod, ileri sürdüğü teoriyi geliştirirken üç önerme ortaya koymuştur (Harrod, 1939: 14):

- 1) Bir topluluğun gelir düzeyi, tasarruf arzının en güçlü belirleyicisidir.
- 2) Gelirdeki artış oranı, tasarruf talebinin önemli bir belirleyicisidir.
- 3) Talep arza eşittir; temel denklem hızlandırma prensibi ile çarpan teorisinin birleşiminden oluşur.

Reel ekonomik değişkenleri temel alan Harrod-Domar büyüme modelinde; mal ve hizmetler piyasası, emek piyasası ve sermaye piyasası şeklinde üç piyasa ele alınmıştır (Morgil, 1988: 121). Model, dışa kapalı serbest piyasa koşullarının işlediği bir ekonominin dengeye gelmesini, toplam talebin toplam arza eşit olmasına veya başka bir tanımlamayla tasarrufların yatırımlara eşit olmasına

bağlamıştır (İnal, 2013: 40). Bir önceki dönemde oluşan arz-talep dengesinin, bu dönemde de devam etmesi için arz ve talep artışlarının da birbirine eşit olması gerekir. Bu yüzden dengenin sağlanmasında alınacak olan yatırım kararları oldukça önemlidir. Modelde, üretimdeki artışın; gereğinden fazla olmasının arz yetersizliğine, gereğinden az olmasının ise arz fazlalığına neden olacağı ileri sürülerek ilginç bir çıkarım da bulunulmuştur. Modelde öngörülen ekonomik denge, gerekli büyüme hızından yüksek ya da düşük kararlar alınmasının dengeden uzaklaşılmasına neden olacağı yönündedir ve bu yüzden Harrod-Domar'ın öngördüğü ekonomik dengenin her an bozulabileceğine ithafen (neo-klasikler tarafından) “bıçak sırtı denge” olarak adlandırılmıştır (Alkin, 1987: 171, 187). Bu anlamda uzun dönemde en iyi ihtimalle sağlanan bu dengede, temel parametrelerdeki (tasarruf oranı, emek artış oranı ve sermaye-çıktı oranı) küçük bir kayma işsizlik ya da uzun dönemli bir enflasyona neden olacaktır (Solow, 1956: 65).

Ekonomik büyümeyi, tasarruf oranı ve sermaye-hasıla katsayısı ile açıklayan Harrod ve Domar; büyümenin tasarruflarla aynı yönde, sermaye hasıla katsayısıyla ile zıt yönde bir ilişki içerisinde olacağını analiz etmiştir (Malatyalı, 2016: 64). Tasarruflar milli gelirin bir işlevidir ve toplam arz; ekonomideki sermaye stoku, sermayenin potansiyel ve sosyal verimliliği tarafından belirlenmektedir. Buradaki sosyal verimlilik, sermaye artışı sonucu ekonominin tamamında meydana gelecek hasıla artışını; potansiyel verimlilik ise oluşturulan kapasitenin tamamının kullanılmasıyla ortaya çıkacak hasıla artışını tanımlamaktadır. Yatırımlarda meydana gelecek her artış, talep düzeyini veya milli geliri çarpan etkisiyle yükseltecektir (Alkin, 1987: 174). Bunun yanında Harrod, tasarruf oranı yüksek olan ülkelerin daha hızlı büyüme kaydedeceklerini belirtmiştir (İnal, 2013: 46).

Uzun vadeli sorunları kısa vadeli araçlarla tutarlı bir biçimde inceleyen Harrod-Domar modeli (Solow, 1956: 66), Keynes'in teorisini dinamikleştirmek için çarpan ilkesinin yanına yatırımların kapasite ya da gelir artırıcı etkisini tanımlayan hızlandırıcı ilkesini de eklemiştir. Hızlandırıcı katsayısı ise sermaye/hasıla oranını temsil etmektedir (Hiç, 1981: 175). Bu bağlamda, net yatırımın ikili etkisi, Harrod-Domar büyüme modelinin temel varsayımı olarak görülebilir. Net yatırımlar, üretime yönelik talebi meydana getirirken aynı zamanda üretimle beraber ekonominin kapasitesini de artıracaktır. Örneğin yeni bir fabrikanın kuruluşu demir, çimento ve makine gibi talepleri doğururken fabrikanın üretime geçmesiyle ekonominin üretken kapasitesi artacaktır. Yapılacak sabit net yatırımlarla ekonominin dönemden döneme ayakta kalması olanaksızdır (Parasız, 2003: 89, 92). Bugünkü yatırımların yarınki üretim kapasitesini artıracığı öngörülürken ortaya boş bir kapasitenin çıkmaması için artan kapasitenin yarın kullanılması şarttır. Bunun için de yarınki yatırım harcamalarının yanında toplam talep ve gelir seviyesinin bugüne kıyasla artırılması gerekmektedir. Boş kapasitelerin ortaya çıkması demek, ileriki yıllarda yatırımların ve gelir seviyelerinin düşmesi demektir (Hiç, 1981: 71-72). Kısaca, arz artışını geçen dönemin yatırımları belirlerken talep artışının da arz artışına eşit olması gerekir. Bunun için girişimciler, bir denge dönemi saptayıp yatırımlarını her dönem artıracaklarına karar verdikçe başlangıçtaki denge devam edecektir (Alkin, 1987: 176). Bu şekliyle, boş kapasite oluşturmayacak gelir ya da yatırım artış hızı, Domar'ın büyüme modelindeki denge büyüme hızını da tanımlamaktadır (Hiç, 1981: 74). Domar'a göre, yatırımlar

sermaye stokunu artırırken böylece üretim kapasitesini de artıracaktır. Tam istihdam üretim düzeyinin sürekliliğini korumak için üretilecek bütün malları satın alabilecek kadar talebin olması şarttır. Bunun için gereken yatırım hızı ise sermayenin marjinal verimliliği ile marjinal tasarruf eğiliminin çarpımı kadar olmalıdır (Uğur, 2006: 118).

Harrod, büyüme teorisinde başlıca üç sorunu irdelemiştir. Bunlardan ilki, tasarruf/gelir oranı ve sermaye/hasıla oranı sabitken gerçekleştirilebilecek sabit derecedeki büyüme (üstel büyüme) oranıdır. İkinci sorun, bu üstel (eksponansiyel) büyüme sürecindeki dengesizliklerle ilgilidir. Üçüncü sorun ise uzun dönemde ekonominin devam ettirebileceği maksimum büyüme oranının ne olacağına dairdir. Harrod, büyümenin sermaye birikimi tarafından belirlendiğini, emek ile sermaye arasında bir ikamenin olmadığını, mevcut sermaye donatımına eklenecek emeğin üretimi artırmayacağını, emeğin ancak teknoloji ile beraber büyümeye katkı sunabileceğini varsaymıştır. (Kazgan, 1984: 297). Bu bağlamda Harrod üç ayrı büyüme hızından bahsetmiştir: Planlanan tasarruflarla yatırımların eşit olduğu, dolayısıyla atıl kapasite ya da kapasite fazlalığının olmadığı “Gerekli Büyüme Hızı”; dönem sonunda gerçekleşecek olan üretim artışını gösteren “Fiili Büyüme Hızı”; nüfus artışı ve teknolojik ilerlemelerin desteklediği, tüm üretim faktörlerinin kullanılmasıyla ulaşılabilecek en yüksek büyümeyi ifade eden “Doğal Büyüme Hızı” (Alkin, 1987: 181-183). Harrod, doğal büyüme hızını; tam istihdam koşulları altında nüfus artışı, sermaye birikimi ve teknolojik gelişimin mücadele ettiği maksimum büyüme oranı olarak tanımlamıştır. Sistemin, doğal hızın izin verdiğinden daha fazla ilerleyemeyeceğini söyleyen Harrod; dengenin bozulmasının depresyon, işsizlik veya enflasyonla sonuçlanacağını belirtmiştir (Harrod, 1939: 30). Sonuç olarak Harrod Modeli bu üç büyüme hızının karşılaştırılmasını esas alır. Üç büyüme hızının birbirine eşit olması sürekli ve istikrarlı bir büyümeyi sağlayacaktır. Öte yandan bu büyüme hızları arasındaki eşitliğin bozulması durumunda bu eşitliği tekrar sağlayacak bir mekanizma yoktur ve bozulan denge yoğunluğu artarak daha fazla genişleyecektir (Uğur, 2006: 190). İstikrarsız bir büyüme ekonomiyi canlılığa (boom) ya da durgunluğa götürecektir. Ekonominin bir kez dengeli büyüme yolundan ayrılması demek zamanla dengeli büyümeden daha da uzaklaşması demektir. Ekonominin uzun dönemde bu şekliyle istikrarsızlığa yönelmesi Harrod’ın modelinin en belirgin özelliği olmuştur (Parasız, 2003: 105).

Özetle Harrod, Keynes’in statik şartlarda ortaya koyduğu olumsuz sonuçların dinamik şartlarda ve uzun dönemde de problem oluşturacağını, ekonominin denge durumunda kararlılık sorunu yaşayacağını ve tam istihdam dengesinin bir tesadüf sonucu oluşabileceğini belirtmiştir. Serbest piyasa koşullarının etkin olduğu kapitalist ekonomilerde gerçekleşecek büyümelerin kararsız olacağını, sistemin ters işaretler üretip enflasyonist zemine ya da durgunluğa doğru evrileceğini (Harrod’ın ilk problemi) öngörmüştür. Bu sebeple Harrod, sistemin kararlı bir büyüme dengesinde kalabilmesi için Keynes’te olduğu gibi devlet müdahalesinin gerekliliğini vurgulamıştır (İnal, 2013: 43-46). Garantili ve doğal büyüme oranları arasındaki uzlaşmayı ifade eden Harrod’un ilk problemi, yalnızca gelişmiş ekonomiler için geçerliyen garantili büyüme yolunun istikrarsızlığını ifade eden ikinci problemi ise GÜ’lerin yanı sıra GOÜ’lerde de görülebilmektedir (Skott, 2021: 131). Harrod-Domar modelinin istikrarsız bir büyüme öngörüsünün nedeni ise sermaye/hasıla oranının sabit olarak

kabul edilip faiz haddi mekanizmasının yol açtığı yatırım-tasarruf çelişkisinden dolayı tam istihdamın oluşmaması olarak görülebilir. Harrod, ayrıca ekonomik büyüme oranı için çizdiği üst sınırın yanında amortisman ve eksi yatırım düzeyine göre belirlenen bir alt sınırın varlığından da bahsetmiş, fakat bu fikri yeterince geliştirememiştir. Bu konuyu daha sonra Hicks sistematik bir şekilde incelemiş ve büyümede alt ve üst sınırların varlığına dayalı bir konjonktür modeli inşa etmiştir (Hiç, 1981: 97, 131).

1.2.6. Post Keynesyen (Cambridge) Büyüme Teorisi

Post Keynesyen İktisat, Keynes'in Genel Teorisi sonrası doğmuş ve 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişimini hızlandırmıştır (Horvath Kutlu ve Horvath, 2020: 333). Keynes'in fikirlerinin geliştirildiği Cambridge Üniversitesindeki (Lavoie, 2014: 4) bir grup heterodoks ekonomistin görüşlerine dayanan Post Keynesyen İktisat, Keynesyen yaklaşımın spesifik bir yorumu olarak görülebilir. Bu anlamda temelinin, Harrod'ın (1939) büyüme modeli ile atıldığı kabul edilirken Nicholas Kaldor, Luigi Pasinetti ve Joan Robinson'ın analitik araçlar geliştirerek modele katkı sunduğu görülmektedir. İzledikleri metotlarla ana akım iktisat yaklaşımından ayrılan, teori ile gerçek dünya arasındaki uyumluluğu temel alan Post Keynesyen Okulun, bu anlamda Keynes'in metodolojik yaklaşımının kuvvetlenmesinde önemli bir rol üstlendiği söylenebilir (Kutlu ve Horvath, 2017: 96, 104).

Keynes, kapitalist bir ekonominin en önemli sorunlarını tam istihdam ve gelir dağılımı olarak belirtmiş, ancak gelir dağılımı konusunda sistemli bir makro teori kurmamıştır (Alkin, 1987: 200-201). Geliri, ücretlerin ve kârların bir toplamı olarak tanımlayan Post Keynesyen iktisatçılar (Oliveira vd., 2021: 209); toplam talebi, ekonominin uzun vadedeki büyüme oranının ana kaynağı olarak görmüş; büyüme ile gelir dağılımı arasındaki ilişkiyi vurgulayarak ve gelir dağılımında özellikle ücretler ve kârların büyüme üzerindeki etkilerine dikkat çekerek (Dutt, 2012: 431-432) bu eksikliği gidermeye çalışmışlardır. Post Keynesyen Teorem, Klasiklerin merkezindeki ekonomik büyüme ve dağılım konularına Keynesyen efektif talep öğretisini eklemiştir. Büyüme teorisi kapsamında ise ekonomideki potansiyel büyüme oranının belirlenmesinde; kâr oranı, yatırım planı, tasarruf yönelimi, teknolojik gelişim gibi unsurların ilişkileri irdelenmiştir. Kısa dönemde gerçekleşen konjonktürel dalgalanmalar ile uzun dönem büyüme analizi birlikte incelenmiştir. Üretim ve gelir üzerindeki etkileri bakımından yatırımların tasarruflar karşısındaki önceliği ve ekonominin devamlı tam istihdam düzeyinde olamayacağı öngörüsü, Post Keynesyen büyümeyi Neo-Klasik büyümeden ayırmış, bu bağlamda gelir dağılımının aktif rolü üzerinde durulmuştur (Horvath Kutlu ve Horvath, 2020: 333, 337). Bunun yanında Post Keynesyenlerin, stagflasyon konusuna çözüm aradıkları da görülmektedir (Uğur, 2006: 346).

Post Keynesyen iktisatçıların en önemlilerinden biri olan Kaldor, yapmış olduğu çalışmada farklı büyüme oranlarına sahip kapitalist ülkelerin ekonomik gelişimi ve değişimi ile ilgili, teorik

modellerin bir başlangıç noktası olarak aşağıdaki stilize edilmiş gerçekleri önermiştir (Kaldor, 1961: 178-179):

- Toplam üretim hacminde ve emeğin verimliliğinde istikrarlı bir büyüme vardır ve verimlilik artışının düşeceğine dair bir eğilim mevcut değildir.
- Sermayenin sayısal değeri ne olursa olsun, işçi başına düşen sermaye miktarındaki artış sürekli dir.
- Gelişmiş kapitalist toplumlarda sermaye üzerinden sabit bir kâr oranı vardır ve bu kâr oranı, “net” uzun vadeli faiz oranından önemli derecede yüksektir.
- Uzun vadede gelir ve sermaye aynı oranda büyüme eğilimindedir.
- Gelirdeki kâr payı ile çıktıdaki yatırım payı arasındaki güçlü korelasyonun yanında yatırım katsayısının sabit olduğu dönemlerde bile kârların istikrarlı bir payı söz konusudur.
- Farklı toplumlarda; iş gücü verimliliği ve toplam çıktının büyüme oranında, yatırım katsayısı ve kâr payındaki değişikliklerden kaynaklı hızlı büyüyen ekonomilerde önemli farklılıklar (çeşitlilik aralığı %2-5 olan) vardır.

Gelir dağılımı teorilerinde Keynesgil araçları ve özellikle çarpan kavramını en etkin kullanan kişinin Kaldor olduğu söylenebilir. Nicholas Kaldor, tasarruf-yatırım dengesinin sadece fiyat-maliyet ilişkilerindeki değişimlerden kaynaklandığını söylemenin, üretim ve istihdamdaki değişimlerin açıklanamaması ve efektif talep fikrinin kaybolması anlamına geleceğini ve böylece üretimin mevcut kaynaklarla sınırlandığı Say Kanununa dönüleceğini belirtmiştir (Alkin, 1987: 202-203). Kaldor, tasarrufların yatırımlara eşit olduğu denge durumunda gelir düzeyini ve dağılımını belirleyen etmenin yatırım kararları olacağını vurgulamış; dengeden uzaklaşılması durumunda yatırımlarda meydana gelecek artışın, tasarruf-yatırım eşitliğini sağlayana kadar kâr marjlarını artıracak ve böylece sistemin sürekli olarak tam istihdam dengesinde karar kılacağını ileri sürmüştür (Alkin, 1987: 204-206; Harcourt, 2008: 188). Öte yandan kâr payının buradaki eşitleyici rolü, ekonominin kendiliğinden (fiilen) dengeye geleceği bir eğilimin oluşacağı anlamına gelmemektedir. Kaldor’un bu öngörüsü, toplumdaki işçi ve sermayedar sınıfın tasarruf meyillerinin farklı oluşması durumunda denge uyarlanma sürecindeki kârın oynadığı rolü belirtmektedir (Kazgan, 1984: 306).

Post Keynesyen büyüme modeli, kâr oranı ile büyüme oranı arasındaki basit bir ilişkiye dayanmakta (Yeldan, 2011: 171), tam istihdam durumunda dengeli büyümeyi sağlayacak olan değişkenin tasarruf eğiliminin esnekliği olduğunu kabul etmektedir. Bunun yanında Kaldor, fonksiyonel gelir dağılımı kapsamında işçilere göre sermaye sahiplerinin marjinal tasarruf eğiliminin daha büyük olduğunu belirtmiştir (Harcourt, 2008: 188; Parasız, 2003: 111-112). Böylece gelir dağılımında, yatırımların tasarruflardan fazla olması durumunda, ekonomide Keynesgil bir talep fazlası oluşacak ve girişimciler fiyatları yükseltecektir. Bu durumda reel ücretler düşecek, kâr oranı yükselecek ve toplam tasarruflar artarak yatırım düzeyi ile aynı seviyeye gelecektir. Bu bağlamda,

Kaldor'un gelir dağılımındaki değişikliklerle ekonomideki dengenin sağlanacağı varsayımının, Harrod'ın öngörüsündeki istikrarsızlığı giderdiği (Hiç, 1981: 181-182) ve dengeli büyüme çözümünün varlığını -büyümenin doğal oranını açıklığa kavuşturarak- daha inanılır kıldığı söylenebilir. Pasinetti, davranışları sermayedar gibi olan ücretlilerin Kaldor'un modelinde pasif durumda gösterilmesini istisnai bir durum (Pasinetti Paradoksu) olarak nitelemiştir (Parasız, 2003: 113-115). Daha sonra Kaldor'un modeline, birikmiş işçi tasarruflarının getirisini ekleyerek modeli geliştirmiş; sermaye getirisinin aynı olması koşuluyla ekonominin büyüme çizgisinin, sermayedarların tasarruf eğilimi tarafından belirleneceğini ileri sürmüştür (Kazgan, 1984: 306). Pasinetti, işçilerin tasarrufa gitmeleri durumunda kâr gelirlerinin bir kısmının işçi kesimine gideceğini saptamıştır. Öte yandan, her iki tarafın sermaye geliri içerisindeki payının sabit olacağı uzun dönem denge şartında işçilerin yapmış oldukları tasarrufların, ilave tüketimlerine -tasarrufların getirdiği ek gelir sonucu oluşan- eşit olacağını ve böylece ekonomide gerçekleşen toplam tasarrufu etkilemeyeceklerini belirtmiştir (Hiç, 1981: 182). Pasinetti'nin kurmuş olduğu model, kâr oranının belirlenmesinde Neo-Klasik okulun öngördüğü gibi marjinal verimliliğin bir etkisinin olmadığını, kâr oranının yanında sermaye birikimi ve büyümedeki esas katkının sermayedarların tasarruf eğilimlerinden kaynaklandığını göstermektedir (Bulutay, 1972: 25).

Kaldor'un teknolojik gelişimin sermaye birikimine bağlı olduğu ve bilginin yatırımlarla birlikte büyüdüğü varsayımları ile Marxgil anlayışa yakınlaştığı söylenebilir (Kazgan, 1984: 306). Yatırımların toplam talep ve çıktı düzeyindeki katkısının yanı sıra yeni sermaye mallarını ve dolayısıyla teknolojik ilerlemeyi sağlayacağını söyleyen Kaldor (Millemaci ve Ofria, 2014: 143), verimlilik konusunda teknolojik ilerlemeleri içsel bir olgu olarak görmüş; teknolojik gelişmelerin talebi genişleteceğini ve beraberinde ölçek ekonomilerini getireceğini öngörmüştür (Çetin, 2009: 358). Kaldor, gelişmiş bilginin büyük ölçüde yeni ekipmanların tanıtılmasıyla ekonomiye aşılacağını, üretimi kontrol eden insanların yeniliğe açık oldukları ve bu konuda istekli oldukları sürece üretimin de o denli hızla artacağını belirtmiştir (Kaldor, 1961: 207). Teknolojik ilerlemeler, kârlılık için sermaye donanımının düzeninde ikame hiyerarşisi için yararlar sağlayacak ve üretim organizasyonunda iyileştirmeler yapılmasına izin verecek, böylece sermaye ikamesinin olmadığı yeniliklerle çok az yatırım yaparak çıktıda artış sağlanabilecektir (Adelman, 1961: 127). Kaldor, 1966 yılında bu kapsamda yapmış olduğu çalışma ile imalat sanayinin ekonomik büyümenin lokomotif görevinde olduğunu analiz etmiş, aynı zamanda sanayi üretim artışının iş gücü verimliliğini artıracağını da ortaya koymuştur (Çetin, 2009: 359).

Keynes Okuluna mensup diğer bir iktisatçı Joan Robinson, ekonomi politikaları ile değişeceğine inandığı kapitalist ekonomilerin, serbest piyasa işleyişindeki davranışları incelemiştir (Kazgan, 1984: 308). Robinson, Post Keynesyen ifadesini, geçmiş ile gelecek arasındaki değişimleri göz önünde bulunduran bir ekonomik teori veya analiz yöntemi olarak tanımlamıştır (Robinson, 1978: 12). Kurmuş olduğu makroekonomik dağılım modelinde, teknik ilerlemelerin etkisini de dikkate alarak gelir dağılımını araştırmış; toplumdaki farklı grupların almış olduğu yatırım ve tüketim kararlarının ücretleri etkileyeceğini ve uzun dönemde milli gelirin üretim faktörleri arasında

nasıl paylaşılacağını belirlediğini iddia etmiştir (Alkin, 1987: 203). Robinson, birikim oranı ile ortaya çıkan kâr arasında -büyüme oranının bir sonucu olarak- çift taraflı bir ilişkinin olduğunu söylemiştir (Parasız, 2003: 117). Bu ilişkiyi diyagram üzerinde temsil etmiş ve iki eğrinin kesişme noktasında beklenen kâr oranı için gerekli birikim oranını göstermiştir. Bu oran; firmaları, içinde bulundukları durumdan memnun eden oran anlamında “arzulanan birikim oranı” (the desired rate of accumulation) olarak adlandırılmıştır (Asimakopulos, 1989: 272). Robinson, girişimcilerin mücadeleci ruhunun yatırımları belirlediğini söylemiş ve arzulanan birikim oranını ekonominin ana belirleyici unsuru olarak görmüştür. Bu şekliyle Robinson’ın büyüme modelinin, yatırımların belirlenme biçimi dışında Kaldor’un modeli ile benzeştiği söylenebilir (Hiç, 1981: 182-183).

Robinson, sermaye birikimi konusunda yoğunlaşarak Keynes’in temel tezini uzun döneme yaymış ve kâr-büyüme ilişkisine dayalı bir model geliştirmiştir. Harrod’ın bıçak sırtı büyüme modeline karşı çıkan Robinson, Kaldor’un yaklaşımını benimsemiş; tasarruf oranının esnekliğinin dengeli büyümeyi sağlayacağını ifade etmiştir (Parasız, 2003: 117). Öte yandan Kaldor’un, daha çok alternatif büyüme biçimleri üzerinde durduğu, istikrarlı büyüme çeşitlerinin yanında istikrarsız büyüme çeşitlerini de incelediği görülmektedir. Bu kapsamda ekonomilerin istikrarlı büyümesini altı etkene bağlayan Robinson, bunları; yatırım politikası, tasarruf şartları, teknolojik koşullar, rekabet koşulları, ücret anlaşmaları ve mali şartlar olarak sıralamıştır. Bu altı etkeni sentezleyip farklı büyüme biçimleri ortaya koymuş ve bunlara çeşitli maden isimleri vermiştir. Örneğin, Harrod’ın ileri sürdüğü gerekli büyüme ile doğal büyümenin eşitlendiği dönemi, “altın çağ” olarak nitelendirmiştir (Kazgan, 1984: 308).

Sonuç olarak, Post Keynesyen model çerçevesinde; işçilerden ve sermayedarlardan (kapitalist-girişimci) oluşan bir toplum, gelir türü olarak ise ücret ve kârın -faiz ve kirayı da kapsayan- olduğu bir ekonomi tasnif edilmiştir. Tüm ücret gelirlerinin tüketildiği, kâr gelirlerinin ise bir kısmının tasarruf edildiği ve yatırıldığı öngörülmektedir (Adelman, 1961: 109). Yatırımların bağımsız olması ve tasarrufların yatırımlar tarafından belirlenmesi (Hiç, 1981: 181), uzun dönemdeki ekonomik büyümenin ise sosyal sınıflar arasındaki gelir dağılımına bağlı olması (Yeldan, 2011: 171) modelin temel doktrini olarak göze çarpmaktadır. Bu varsayımlar çerçevesinde öne sürülen Kaldor, Pasinetti ve Robinson modelleri ABD’de geliştirilen Neo-Klasik çerçevenin oluşturduğu büyüme modellerinin bir eleştirisi ve alternatifi olarak tanımlanabilir (Bulutay, 1972: 20).

1.2.7. Neo-Klasik Büyüme Teorisi

Ekonomik büyüme teorileri konusunda birinci devrimin Adam Smith’e, ikinci devrimin ise Neo-Klasiklere ait olduğu söylenebilir (Parasız, 2003: 131). Neo-Klasik okul, 1870-1920 döneminde klasik düşünceyi ve liberal ideolojiyi sürdüren ve emek-değer teorisinde köklü değişimler yapan iktisatçılar tarafından geliştirilen ekonomik yaklaşım biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Uğur, 2006: 346-347). Neo-Klasik okul içerisinde Marshall ve Wicksell gibi tam rekabet ile maksimum sosyal faydaya ulaşarak gelir dağılımı üzerinde duranlar; Wieser ve Pigou gibi bireysel ve sosyal

faıdanın aynı olmadığını savunarak sosyal faıdanın önemi üzerinde duranlar; Wicksell ve Fisher gibi konjonktür dalgalarını inceleyen iktisatçıları görmek mümkündür (Kazgan, 1984: 130). Neo-Klasik görüşler, dar kapsamda belirtilen tarihlerde süregelen olsa da daha sonra yapılan katkılarla birlikte günümüzde de birçok iktisatçı tarafından savunulmaktadır (Uğur, 2006: 346-347).

Neo-Klasikler, Klasiklerin emek-değer teorisinin yerine marjinalist değer teorisini, ücret fonu teorisini yerine marjinal ürüne dayalı bölüşüm teorisini öne sürerek (Uğur, 2006: 347) farklı ve köklü bir değişim ortaya koymuş, aynı zamanda para ve konjonktür teorilerine büyük katkılarda bulunmuşlardır. Klasiklerin emek-değer teorisini Karl Marx'ın Sosyalizmi haklı göstermek için kullanması, “değer” kavramının yeni bir izahını gerektirmiştir. Bu kapsamda Neo-Klasikler; değeri, nesnel reel maliyet yerine kişisel olarak belirlenen, psikolojik etkenler içeren ve faıdanın ön plana alındığı öznel reel maliyet olarak nitelendirmiştir. Bunun yanında Klasiklerin toplumsal sınıf yapısı öngörüsünden vazgeçerek “bireyler topluluğu” çerçevesinde toplumu atomlaştırdığı da görülmektedir (Kazgan, 1984: 126). Bu bağlamda Neo-Klasik iktisat; ekonomik ve sosyal olayların bireysel davranışlar kapsamında açıklandığı, marjinal değer ve bölüşüm konularında ortak görüşe sahip iktisat okullarının birleştiğı bir bütün olarak görülebilir (Candan ve Hanedar, 2005: 2-3). Öte yandan Neo-Klasik okulun toplumdaki sanayici kapitalistleri hâkim sınıf olarak görmesi ve laissez-faire'a bağlılığı, Klasik okulun ideolojik olarak devamı şeklinde yorumlanabilir. Okul, batıdaki kapitalist sanayinin çıkarları doğrultusunda serbest uluslararası ticareti kuvvetli bir şekilde savunmuştur (Kazgan, 1984: 130-131).

Neo-Klasik büyüme modeli, üç ana varsayım üzerine kuruludur. Birinci varsayıma göre, girdiler ne kadar artırılırsa çıktı da o kadar artacaktır (ölçeğe göre sabit getiri). İkinci varsayım, piyasaların arz ve talep mekanizması ile sürekli olarak temizleneceğini (tam rekabet koşulları) belirtir. Üçüncüsü ise bir üreticinin diğer üreticiye fiyatlandırılmayan bir maliyet yükleyemeyeceğı ya da fayda sağlayamayacağı (dışsallıkların yer almadığı) varsayımdır (Ünsal, 2016: 112). Neo-Klasikler, gelir düzeyini veri alarak fiyat mekanizması ile bireylerin etkinliklerini ideal bir şekilde düzenleyen bir piyasayı (tam rekabet piyasası) ortaya koymuşlardır. Model, öne sürülen dengelerin optimal (etkin) olması nedeniyle normatif niteliktedir (Guerrien, 1991: 54, 138). Neo-Klasik analizlerde üzerinde durulan asıl konu etkinliktir. Toplam girdi arzı ve üretim fonksiyonu veri iken tüketicinin fayda maksimizasyonu ve üreticinin kâr maksimizasyonu altında üretim kaynaklarının etkin dağılımı incelenmiştir (Kazgan, 1984: 129). Neo-klasik modeller sermayeyi ve emeğı, tamamlayıcı faktörler olarak gören klasik modellerin aksine bu üretim faktörlerini rekabetçi veya ikame faktörler olarak görmüş (Kaldor, 1961: 180); rant kavramını ise üretim girdilerinin tümüne, iktisadi rant olarak genelleştirmişlerdir (Kazgan, 1984: 129). Klasiklerden farklı olarak çalışmalarında mikroekonomiye ağırlık veren Neo-Klasikler, fayda ve kâr maksimizasyonundan hareketle arz-talep mekanizması kapsamında denge, fiyat ve çıktı dağılımını ele almışlardır (Uğur, 2006: 347). İktisadi ilişkileri, fonksiyonlar ve değişkenler gibi matematiksel ibarelerle kesinleştirerek fiziki bilimlere yakınlaştırmaya çalışmışlardır (Candan ve Hanedar, 2005: 1, 3; Uğur, 2006: 347).

Neo-Klasik büyüme teorisi, temelde sermaye stoku ve üretim fonksiyonu ile ilgilidir. Üretim fonksiyonlarının bağımsız değişkenleri sermaye ve emektir. Yatırımlar, tasarruflara eşittir ve sermaye stokuna yapılan net ilavelerden oluşur (Alkin, 1987: 187). Tasarruf oranındaki artışlar üretim ve sermayenin büyüme hızını geçici olarak artırır, fakat ekonominin büyüme ritmini değiştirmez, bu bağlamda ekonomik büyümenin dışsal nitelikte olacağı kabul edilmiştir. Bununla birlikte, Neo-Klasik model; tasarruf, yatırım ve büyümenin nüfustaki artışa ve teknolojik değişimlere karşı verdikleri tepkilere cevaplar arar. Nüfus ve teknoloji, dışsal kabul edilir; nüfustaki büyüme oranı ve teknolojik değişim oranı ekonomik büyümeyi etkilerken bunun aksine ekonomik büyüme her iki değişkeni de etkilememektedir. Teoride, emek birimi başına sermaye ve çıktının ilişkisi ele alınırken kişi başına sermaye stokundaki hızlı artışların, reel GSMH (RGSMH) ve kişi başına geliri hızla artıracığı öngörülmüştür (Parasız, 2003: 131, 135-136). Devlet, klasik fonksiyonları yerine getirecek kadar küçük olmalı ve denk bütçe hedeflemelidir. Bununla beraber tam istihdam dengesi otomatik sağlandığından, devletin istihdamı artırmaya yönelik maliye ve para politikaları yürütmesine gerek olmayacaktır. Uzun vadede para arzı, reel büyüme hızıyla paralel bir şekilde artırılmalıdır. Neo-Klasikler, Keynesgil birçok kavram ve fonksiyonel ilişkiyi kabul etmiş, fakat ekonominin tam istihdamda kendiliğinden dengeye gelmesi konusunda faiz ve ücretleri esnek, yatırımların faiz esnekliğini ise yüksek kabul ederek Keynesyen görüşten ayrılmışlardır (Birol ve Gencer, 2014: 263-264). Fiyatlandırma mekanizmasına da yansıyan bu görüş ayrılığı, her zaman tüm pazarların dengelenmesine gerek olmadığını savunan Keynesyen görüşteki yapışkan fiyat varsayımı yerine ekonomik birimlerin sürekli optimizasyonunu sağlayacak fiyatların tamamen esnek olduğu varsayımını da içermektedir (Mankiw, 1985: 529).

Neo-Klasiklerde uzun dönem büyüme, sermaye birikimi süreci ve para teorisi kapsamında incelenmektedir. Para arzı sabit, nüfus ve teknoloji veri iken yatırımlardaki ve sermayedeki artış reel geliri yükseltecek, faiz haddi ve fiyatlar genel düzeyini düşürecektir. Yatırım ve tasarruf fonksiyonlarının faiz esnekliği yüksek kabul edildiğinden faiz haddindeki düşme sermaye birikimini artıracak ve bu sarmal herhangi bir yatırım-tasarruf çelişkisine meydan vermeden devam edecektir. Neo-Klasiklerin; nüfus artışı ve sermaye birikiminin devamlılığını öngörmesi, uzun dönemde emek arzındaki artışın ekonomiyi durgunluk aşamasına götüreceğini savunan Malthus'ın nüfus kanununu reddetmesine neden olmuştur. Bunun yanında faktör fiyatlarının değişebilirliği (ücret katılığının olmaması) ve teknik ilerleme hızının yüksek kabul edilmesi de ekonominin tam istihdam seviyesinde ve sürekli olarak gelişme göstereceğinin bir işaretidir (Hiç, 1981: 62-63, 135). Meydana gelecek dışsal bir teknolojik gelişme, sermayenin marjinal verimliliğindeki azalmayı bir ölçüde tazmin edecek, böylelikle büyüme sağlanabilecektir (Kibritçiöğlu, 1998: 214).

Neo-Klasik büyüme modeli; teknolojinin dışsal ve sabit olduğu varsayımı altında faiz hadlerinin düşeceğini, böylece zengin ülkelere göre fakir ülkelerin daha hızlı büyüyüp onları yakalayacağını (catching up process) ve uzun dönem büyüme oranlarının birbirine yaklaşacağını (yakınlaşma hipotezi) ileri sürmüştür. Ülkelerin faktör donanımlarındaki farklılıklar ve sermayenin azalan getirisi nedeniyle ülkeler arasındaki büyüme oranları değişecektir. Faiz oranı düşük zengin

lkelerden faiz oranının yüksek olduğu fakir ülkelere doğru sermaye akışının olacağı, fakat zamanla faiz haddi farklılıklarının ortadan kalkıp ülkelerin reel büyüme yzdelерinin sıfıra doğru giderek yakınlaşacağı belirtilmiştir. Sonuç olarak zengin ülkelerde görülen kişi başına düşen gelir seviyesi fakir ülkelerde de görülecektir (Kibritçioğlu, 1998: 214-215). Neo-Klasik teori, ngrdğu bu sonuç ile teknik ilerlemenin olmadığı durumlarda büyümenin geçici olacağını ve ekonomilerin yakınlaşacağını ileri sürmüştür (Parasız, 2003: 136). Nitekim Angus Maddison'ın, 1982'deki "Kapitalist Gelişmenin Aşamaları" adlı eserinde analiz ettiği 1870-1979 dönemi için 16 G'nn birbirleri ile yakınlaştığı sonucuna vardığı görülmüştür (İnal, 2013: 76).

Yakınsama konusunda sonradan yapılan ampirik çalışmaların (Barro 1991 ve Romer 1994 gibi), yakınlama hipotezinin dünya ekonomileri ile ilgili yapılan gözlemlerle uyuşmadığı görülmüştür (Kibritçioğlu, 1998: 215). Bu anlamda Maddison'ın 1982'deki çalışmasındaki yakınsamanın, II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmesi ve örneklem grubunun sanayileşmiş ülkelerden oluşması (Romer, 1994: 4) bu uyuşmazlığın eleştirel bir göstergesi olarak görülebilir. Nitekim Baumol, 1986'daki çalışmasında AG'lerden ziyade G'lerin birbirlerine yakınlaştığını gözlemlemiştir (İnal, 2013: 76). Aynı şekilde küresel çapta kişi başına düşen gelirlere bakıldığında yoksul ülkelerin daha yoksul hâle, zengin ülkelerin ise daha zengin hâle geldiği görülmüştür. Bu eleştirilere karşı geleneksel Neo-Klasik kuşaktan gelen ekonomistler, yakınsamanın gerçekleşmesi için ülkelerin tümünün "aynı" durağan hal dengesinde olması gerektiğini söylemişlerdir. Koşul; ülkelerin tasarruf oranı, üretim fonksiyonu, teknik ilerleme oranı, yıpranma oranı ve nüfus artış oranı aynı olunca gerçekleşecektir. lkeler kendi durağan hal dengelerine doğru ilerlerken bu dengeye olan uzaklığı nispetince hızla büyüyen ülkelerin, durağan hal dengesine yaklaştığı büyümelerinin yavaşlayacağı ileri sürülür. "Koşullu" yakınsama olarak adlandırılan bu ilkenin geçerliliği; Mankiw, Romer ve Weil (1992)'in yaptıkları çığır açan bir çalışma ile ortaya koyulmuştur (Yeldan, 2011: 149-150). Çalışma, Solow'un öngörüsünde olduğu gibi tasarruf oranındaki artış ile ülkenin zenginliği arasında, nüfus oranındaki artış ile de ülkenin fakirliği arasında doğrusal bir ilişkinin olduğunu teyit etmiş, aynı zamanda nüfus artış oranı ve sermaye birikim oranı sabit tutulduğunda ülkelerin birbirlerine yakınlaştığını da ortaya koymuştur (Mankiw vd., 1992: 407). Bu anlamda Neo-Klasik büyüme modeline önemli bir katkı sunan Mankiw-Romer-Weil modeli ile fiziksel sermayenin yanında beşerî sermayenin de girdi olarak eklenmesiyle Solow modelinin artırılmış bir uzantısı ortaya koyulmuştur (Rodrigues ve Souza, 2020: 1).

Robert Solow 1956 yılında yayınladığı "İktisadi Büyüme Teorisine Bir Katkı" adlı makalesinde, "modern büyüme teorisinin ikinci dalgası" adıyla geliştirdiği model ile Neo-Klasik büyümeyenin ngrdğu sonuçları incelemiş (nsal, 2016: 111); aynı şekilde Swan (1956), sermaye birikimi ile üretken emeğin büyüme ilişkisini incelediği çalışmasını Neo-Klasik bir biçimde ele almıştır (Swan, 1956: 334). Solow, modelin birçok uygulamasını geliştirerek daha çok ön plana ıkırsa da bu iki iktisatçının aynı yıl yayınladıkları çığır açan makaleleri, hem ekonomik büyümeye hem de makroekonomi alanına bakış açısını şekillendirmiştir (Acemoglu, 2009: 26). Araştırmaların Neo-Klasik çerçevede alınması ne sürülen modellerin, Neo-Klasik büyüme modeli olarak

adlandırılmasına neden olmuştur. Böylece, Neo-Klasik model çerçevesinde ekonominin dinamik davranışları analiz edilirken Solow ve Swan'ın önemli katkıları ile oluşan ve Solow-Swan modeli olarak adlandırılan üretim fonksiyonu görülmeye (Barro ve Sala-i-Martin, 2004: 30) başlamıştır. Solow ve Swan'ın büyümenin uzun vadede yalnızca sermaye birikimi ile sürdürülemeyeceği öngörüsü, modern büyüme teorilerinin başlangıcı olarak görülebilir (Howitt ve Weil, 2010: 39-40). Solow büyüme teoremini Harrod-Domar teoreminden ayıran temel özelliğin, Neo-Klasik üretim fonksiyonu olduğu söylenebilirken aynı zamanda Solow'un modeli, tüm sadeliğine rağmen dinamik bir genel denge modeli olarak tanımlanabilir (Acemoglu, 2009: 26-27).

Solow modeli; emek, sermaye, çıktı ve bilgi (emeğin verimliliği) değişkenlerinden oluşmaktadır (Parasız, 2003: 144). Model ile rasyonel bireylerin bulunduğu kapalı bir ekonomide (Yener Ercan, 2002: 130), üretim aşamasındaki emek ve sermayeyi ikame faktörler olarak kabul eden, üretim faktörlerinin üretimden marjinal verimliliklerine göre pay aldığı, tam rekabet şartlarının hakim olduğu, tam istihdam altında sermaye çıktı oranının değiştiği (Parasız, 2003: 143), sermayenin azalan marjinal verimliliğe tabi olduğu, teknolojinin dışsal olarak görüldüğü ve bağımsız bir yatırım fonksiyonunun yer almadığı bir ekonomik tablo ortaya konmuştur (Kibritçioğlu, 1998: 214). Solow, geliştirdiği büyüme modeli ile tasarrufların, nüfus artışının ve teknolojik gelişmelerin zaman içerisinde çıktı üzerindeki etkilerini ortaya koymuş; ülkelerin yaşantı seviyeleri arasındaki farklılıkların nedenleri üzerine kısmi açıklamalar yapmıştır. Bununla birlikte üretilen çıktı miktarının, bugün için hangi oranda tüketileceğini ve gelecek için hangi oranda tasarruf edilmesi gerektiğini belirleyen bir çerçeve çizerek ekonominin önemli bir sorununa çözüm sunmuştur (Parasız, 2003: 143). Solow, büyüme muhasebesi (growth accounting) isimli yöntemi ile büyümenin üç kaynağı olarak gördüğü emek miktarı, sermaye stoku (yatırımlarda) ve teknik ilerlemelerdeki artışın hangisinin büyüme üzerinde daha etkin olduğunu araştırmıştır (İnal, 2013: 70; Sharipov, 2015: 768).

Solow'un formüle ettiği standart Neo-Klasik model, çok çeşitli öngörüler sunabilmektedir (Mankiw, 1995: 277; Yeldan, 2011: 130-131):

- Tüm piyasa ekonomileri istikrarlı ve uzun dönemli bir denge durumuna (durağan hal dengesi) doğru, kalkınmanın başlangıç seviyesinden bağımsız bir yol izlerler.
- Uzun dönemde kişi başına düşen gelir seviyesi, toplam hasıla içerisinde tasarrufun payına ve nüfus artışına bağlıdır. Gelir düzeyi; tasarruf oranı ile doğrusal, nüfus artışı ile ters orantılıdır. Sabit durumdaki büyüme oranının belirleyicisi teknolojik yeniliklerdir.
- Uzun dönemli denge halinde, hasılanın sermaye ve emek niteliğindeki faktörler arasındaki bölüşüm oranı ve sermaye/hasıla oranı sabittir.
- Ekonomide uzun dönemli dengeye doğru gidildikçe sermayedeki azalan getirilerden dolayı büyüme oranı düşecektir.

- Kişi başına düşen hasılanın büyüme oranındaki düşüş ile zaman içerisinde yoksul ekonomiler, zengin ekonomileri yakalayacak ve ülkeler arasındaki gelir seviyesi farklılıkları yok olma eğiliminde olacaktır.

Solow-Swan modeli, sermayenin azalan marjinal ürününün Inada koşulu kapsamında üretime katkısının artması ile emek artırıcı verimliliğin büyüme oranını aşan herhangi bir geçici büyüme patlamasını daima sona erdireceğini öngörmektedir (Howitt ve Weil, 2010: 40). Solowgil bakış açısı, büyüme ile ilgili iki tür sınıflandırma yapmış, ülkelerin birbirinden farklı iki büyüme tecrübesinden birini yaşayacağını ileri sürmüştür; geçici fiziksel sermaye birikim tecrübesi ve durağan durumdaki üretim tecrübesi. Bunlardan ilki, sermayenin iş gücünden daha fazla büyümesi ile sermaye birikiminin artacağını ve ekonomik büyümenin gerçekleşeceğini belirtmektedir. Bu süreç, uzun dönemli durağan hal dengesine doğru gidildikçe azalan getirilerden dolayı geçici bir büyümeyi içerir. İkinci büyüme süreci ise sermaye birikiminin hızını kaybettiği ve makro göstergelerin durağanlaştığı bir durumda yapılacak şeyin yeniden üretmek olduğunu deneyimlemektedir. Durağan durumdaki büyüme, teknolojik gelişmelerle dışsal olarak sağlanacaktır. İkinci duruma Solow'un 1957'deki iz bırakan çalışması örnek olarak verilebilir. Çalışmasında ABD özel sektöründeki büyümeyi inceleyen Solow, savaş sonrası hasılanın yarısına yakınının toplam faktör verimliliğindeki gelişmelerden kaynaklandığını analiz etmiştir (Yeldan, 2011: 111-112, 132, 136).

Solow modelinde; durgun durum, ekonomideki uzun dönem dengeyi göstermektedir. Durgun durumdaki sermaye birikiminin asıl belirleyicisi tasarruf oranıdır. Tasarruf oranının yüksekliği, daha fazla sermaye birikimini ve daha fazla çıktı miktarını yanında getirecektir. Ancak bu büyüme geçici bir büyümedir ve ekonomi sermaye ve çıktının sabitleneceği durgun duruma doğru yol almaktadır. Bu durumda etkili olacak iki değişken nüfus artışı ve teknolojik gelişmelerdir. Bu iki değişken toplam çıktıda sürekli artışa neden olan dışsal değişkenlerdir. Tasarruf oranının sabit olduğu dengeli büyümede, teknolojik ilerlemelerin yansız olması (Harroddgil yansızlık) gerekmektedir. Yalnızca emeğin verimliliğini artıracak (yansız) bir teknolojik gelişme durumunda; kişi başına düşen sermaye, üretim ve tüketim teknik ilerleme oranında büyüyecektir. Bu şekilde sadece teknolojik gelişmelere bağlı olan çıktı miktarındaki artışlar "Solow Tortusu" olarak adlandırılmaktadır (Parasız, 2003: 136, 148, 151-152, 157-162). Bununla birlikte Neo-klasik teoride teknik ilerleme, iş gücünün makine ile yer değiştirmesi olarak görülmemiş; eğitim düzeyinin artması, organizasyonlardaki iyileşmeler gibi üretimdeki niteliksel değişiklikleri ifade eden bir kavram olarak tanımlanmıştır (Sharipov, 2015: 768).

Uzun dönemdeki sürekli büyümeyi teknolojik ilerlemelere bağlayan Solow modeli, görece olarak daha yüksek yatırım oranları barındıran ülkelerin diğerlerine göre daha zengin olma eğiliminde olacağını, yüksek nüfus artış oranlarının görüldüğü ülkelerin ise daha yoksul olma eğiliminde olacağını öngörmüştür. Bir başka deyişle zenginliğin anahtarı, daha fazla yatırım ve daha az nüfus artışıdır, böylece işçi başına daha fazla sermaye birikecek ve emek verimliliği artabilecektir. Nüfus artışı fazla olan ülkelerin ise sermaye-iş gücü oranını sabit tutmaları için sermayelerini

genişletmesi gerekecektir (Jones, 1998: 32-33, 43). Bu bağlamda Solow, kişi başına çıktı düzeylerinin ülkeler arasında farklı olmasını, bu ülkelerin tasarruf oranlarındaki ve nüfus artış hızlarındaki farklılıklara bağlamıştır. Bununla birlikte politika değişiklikleri geçiş döneminde büyüme hızını etkilese de denge durumundaki büyüme hızını etkileyememektedir (İnal, 2013: 67-68). Teknolojinin ve nüfusun dışsal kabul edildiği bu model için kamunun, uygulayacağı politikalarla ilgili belirgin bir rolü olmadığı söylenebilir (Shaw, 1992: 611). Tam istihdam hedefi dâhilinde; vergiler, harcamalar ve para politikaları gibi yöntemlerin kullanılması ile uluslara ağır sermaye birikimi ve düşük tüketim ya da hızlı büyüme ve yüksek istihdam konularında bir seçme alanı bıraktığını söyleyen Solow, bu tür politikaları ciddi baskılar gerektireceği için önermemektedir (Solow, 1956: 93). Buna rağmen ekonomik refahı gözetken kamu otoriteleri, en yüksek tüketim seviyesindeki durgun durumu (Sermayenin Altın Kural Seviyesi) belirlemek isteyeceklerdir. Bu seviyede ise sermayenin marjinal getirisi, sermayenin yıpranma oranına eşit olacaktır (Sharipov, 2015: 768; Parasız, 2003: 148, 152-154).

Sonuç olarak, Harrod-Domar modelinin istikrarsız bir büyümeyi öngörmesine karşın Meade, Solow ve Swan gibi iktisatçılar Neo-Klasik varsayımlar çerçevesinde tam istihdam dengesi altında yatırım fonksiyonunun esnek olduğu istikrarlı büyüme modelleri ortaya koymuşlardır. Neo-Klasik düşüncenin matematiksel olarak tutarlı olmasına rağmen varsayılan fonksiyonel ilişkilerin realitelerle çeliştiği ve gerçek hayatta yaşanan eksik istihdam ve konjonktürel dalgalanmaları açıklamada yetersiz kaldığı görülmüştür. Neo-Klasik büyüme modeli, varsayımlar ve kullandığı araçlar bakımından tutarlı olsa da modele yöneltilecek önemli eleştiriler söz konusudur. Üretim fonksiyonunun birinci dereceden homojen kabul edilmesi, sermaye faktörünün ölçüm sorunu, üretim fonksiyonunda toprağın yer almaması (Hiç, 1981: 62-63, 131, 191-192), üretim faktörlerinin fiyatlarındaki oynaklık ve girişimcilere önem vermeyip bir yatırım fonksiyonuna yer açmaması (Bulutay, 1972: 35) bu eleştirilerin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bunlarla birlikte; teknolojinin dışsallığı, ülkelerin yakınsamasında politikaların göz ardı edilmesi, üretim faktörlerinde ölçeğe göre azalan getiri varsayımı ve üretim fonksiyonunda sabit getirinin kabul edilmesi gibi eleştiriler ise büyüme analizi çerçevesinde içsel büyüme teorileri tarafından sorgulanmıştır (Atamtürk, 2007: 91).

1.2.8. İçsel Büyüme Teorileri

20. yüzyılın ortalarıyla beraber gerçekleşen bilgi devrimi, bilginin üretim faktörü olarak değerlendirilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte büyüme yazınına; bilgi ekonomisi, beşerî sermaye, Ar-Ge, teknoloji yayılımı ve yaparak öğrenme gibi yeni kavramlar eklenmiştir (Yardımcı, 2006: 97). 1945 sonrası büyüme teorilerinde üç dalganın olduğu söylenebilir. Harrod ve Domar'ın çalışmaları ilk dalgayı oluştururken ikinci dalga Neo-Klasik görüşlerin gelişiminden meydana gelmiştir. Son dalga ise Neo-Klasik modeldeki eksiklere bir tepki olarak başlayan, temelinde Romer ve Lucas'ın etkin bir rol oynadığı, sermaye kavramına farklı bir yorum getiren ve gelişimini sürdüren yeni teorilerden oluşmaktadır (Solow, 1994: 45, 49). 1958'de Jacob Mincer ve 1964'te Gary Becker'ın

beşerî sermaye kavramını iktisat yazınına kazandırmalarının yanında Richard Nelson ve Edmund Phelps'in 1966 yılında yayınladıkları "İnsana Yatırım, Teknolojik Yayılma ve Ekonomik Büyüme" adlı çalışması; beşerî sermaye, teknoloji ve büyüme arasındaki ilişkiyi kuran ilk makale olarak görülmektedir (İnal, 2013: 89).

Hindistan'daki tarlaların tırpanlanarak, ABD'dekilerin ise klimalı bir biçerdöver ile biçilmesi ülkelerin aynı teknolojiyi kullanmadıklarını göstermektedir (Basu ve Weil, 1998: 1025). Teknolojik değişime ilkel bir bakış açısıyla ekonomik teşviklerin etkisi dışında bir süreç olarak değerlendiren bazı makro iktisatçıların (Helpman, 2004: 9) aksine içsel büyüme teorileri; teknolojinin, bütün ülkelerin erişimine açık olan bir kaynak olmadığını, içsel olarak belirlendiği için ülkelerde farklı hızlarda büyüyebileceğini (İnal, 2013: 77) ve ekonomik kararlardan etkileneceğini belirtmişlerdir. Bununla birlikte ülkelerin gerekli tedbirleri almadığında, ülkeler arasındaki gelir farklarının artacağını ve bu yüzden yakınsama teorisinin geçersiz olacağını ileri sürmüşler, ayrıca en uygun büyüme oranı için devlet müdahalesinin gerekliliğini vurgulamışlardır (Yülek, 1997: 2). Devletin Ar-Ge faaliyetleri yapan firmaları desteklemesi, gerekli yasal zemini hazırlaması ve fikri mülkiyet haklarını koruma altına alması yenilikçi firmaların Ar-Ge faaliyetlerini teşvik edecektir. Bu yönüyle devlet, Ar-Ge faaliyetlerinin oluşturacağı pozitif dışsallıkları göz önüne alarak teşvik ve sübvansiyonlarla büyümeyi hızlandırabilecek anahtar bir rol üstlenmektedir (Türker, 2009: 93).

"İçsel Büyüme" terimi, ekonomik büyümenin dışsal faktörlerden ziyade ekonomik sistemin içinden kaynaklandığını belirtirken bu kapsamda oluşturulan içsel büyüme teorileri ise bir bütün olarak ekonominin davranışlarına odaklanan 1980'lerdeki teorik ve deneysel çalışmalardan oluşmaktadır (Romer, 1994: 3). Bu çalışmaların ortak noktası klasik varsayımın öngördüğü, sermayenin üretkenliğindeki uzun vadeli bir azalmanın reddine dayanmaktadır. Bunun yanında içsel büyüme modeli olarak tanımlanan bu çalışmalar, o kadar heterojendir ki tek bir teori olarak nitelenemezler (El Yamani vd., 2020: 286). İçsel büyüme modelleri çerçevesinde tanımlanan büyüme piyasanın kontrolünde olmayan dışsal teknolojik yeniklerin oluşturduğu bir değer olarak görülmemiş, aksine merkezi olmayan bir piyasa içerisinde işleyen ekonomik güçlerin bir ürünü olarak değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, Neo-Klasik varsayımların esnetilmesiyle ekonomideki iç güçlerin sürekli bir büyüme dengesine ulaşabilme olasılığını, büyüme sürecinin mikro temellerini ve büyümeyi etkileyen motive edici güçleri içermektedir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar üç gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, nüfus artışını ve beşerî sermayeyi karar değişkeni olarak ele alanlardan (Gary S. Becker, Mark R. Rosenweig, Robert Tamura ve Kevin M. Murphy); ikinci grup, teknolojik değişimin piyasa güçlerinin teşvik ettiği girişimci kararlarından oluştuğunu -Paul M. Romer'ın çalışmalarının odak noktası- söyleyip yorumlayanlardan; üçüncü grup ise hükümet politikalarının büyüme üzerindeki etkisini bağımsız bir değişken olarak analiz edenlerden (Robert J. Barro, Sergio T. Rebelo, Robert G. King ile Dale W. Jorgenson ve Kun-Young Yun) oluşmaktadır (Ehrlich, 1990: 3-4).

Teoride, içsel büyümenin kaynağı, temelde iki yaklaşımla açıklanmaktadır. İlk yaklaşım, üretim süreci içerisinde açığa çıkan ölçeğe göre artan getirilerin üretimde dışsal tasarruflar meydana

getireceğini öngörmektedir (Türker, 2009: 88). Örneğin, inovasyonun özel ve sosyal değerleri üzerine klasik bir referans olarak görülen Arrow (1962)'un modelinde (Acemoglu 2009: 430); öğrenme, deneyimin bir ürünü olarak görülmüş ve yalnızca bir problemin çözümü esnasında etkinlik anında gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Yapararak öğrenmenin ise üretimi artıracağı ve böylece piyasadaki firmalarda sermayenin verimliliğinin artacağı belirtilmiştir (Arrow, 1962: 155-156). Aynı şekilde Alvarez Albelo (1999) çalışmasında, örgün eğitim ve yaparak öğrenmeyi beşerî sermayenin oluşmasında birbirinin ikamesi olarak görürken fiziksel sermaye yatırımları ile beşerî sermaye yatırımlarını, birbirinin tamamlayıcısı olarak modellemiştir. Tamamlayıcılık hipotezi altında her dönemde fiziksel sermaye birikimi artarken bir birim fiziksel sermaye üretmenin beşerî sermayeye göre daha fazla kaynak gerektirdiğini saptamıştır (Alvarez Albelo, 1999: 360-361). Bunun yanında Romer (1986) ve Lucas (1988), ekonomide teknolojik gelişmeler olmasa dahi pozitif dışsallıkların uzun dönemde büyümeyi gerçekleştireceğini ifade etmiştir. Schumpeteryen geleneği içeren ikinci yaklaşımda ise Romer, Krugman, Grossman ve Helpman gibi iktisatçılar; teknolojik gelişmelerin ve yeniliklerin büyüme üzerinde etkili olacağını ve bu yaklaşımın ilk yaklaşımdan üstün olduğunu vurgulamışlardır. Teknolojik gelişmelerin üretim faaliyetlerinden kaynaklanan rastlantısal bir olgu olduğunu savunan ilk yaklaşımın aksine modele dâhil edilen Ar-Ge sektörü ile yeni üretim süreçleri ve ürünlerin meydana geleceğini ve verimliliğin artacağını savunmuşlardır. Bunun yanında ilk içsel büyüme çalışmalarında dışa kapalı ekonomiler üzerinde yoğunlaşılırken son dönemlerdeki çalışmalarda dışa açık koşulların da dâhil edildiği analizlerin yapıldığı görülmektedir (Türker, 2009: 88).

Paul Romer, 1986 yılında yayımladığı “Artan Getiriler ve Uzun Dönem Büyüme” adlı makale ile teknolojik gelişmelerin içsel kabul edildiği rekabetçi bir denge modeli sunmuştur. Bu bağlamda üretimde artan marjinal üretkenliğe sahip bir faktör olarak değerlendirilen bilginin, çıktı üretiminde artan getirilerin ve dışsallıkların olduğu bir uzun dönem büyüme modeli sunulmuş (Romer, 1986: 1003-1004) ve bu model Neo-Klasik büyüme teorisinin bir alternatifi olarak değerlendirilmiştir. Modelde, yatırım ve üretim sürecinin meydana getirdiği fiziksel ürünün yanında bir yan ürün olarak bulunan üretim bilgisinin ekonominin genelinde verimliliği artıracağı öngörülmüş ve bu nedenle modelin üretim fonksiyonu artan verimlere dayandırılmıştır. Öte yandan artan verimliliği; Rebelo ve Lucas beşerî sermayeyle, Barro ise kamu politikalarıyla açıklamıştır (Yülek, 1997: 1-2). Romer, sermayeye geri dönüşlerin sürekli olması halinde tasarrufun büyüme üzerindeki etkisinin de sürekli olacağını öngörmüştür (Carroll ve Weil, 1994: 139). İçsel büyümede bilgi birikimini temel alan Romer, analizlerinde toplam sermaye stokunu esas almıştır. Kalkınma girişimleri ve araştırma etkinlikleri nedeniyle verimli fikirler birikecektir. Bilgi sermaye stoku arttığı sürece RGSMH de artacak ve büyüme sonsuza dek sürecektir. Bu bağlamda, büyük ülkelerin bu verimlilikten daha fazla pay alacağı (ölçeğe göre artan getiri) ve daha fazla büyüyeceği öngörülmüş; ülkeler arasında bir yakınlaşmanın olamayacağı vurgulanmıştır (Parasız, 2003: 170, 193-194). Ülkelerin, nüfus büyüme hızları ve tasarruf oranları aynı olsa bile teknolojilerindeki farklılıklar, ülkelerde farklı büyüme hızları meydana getirecek ve yakınsama gerçekleşmeyecektir (İnal, 2013: 94). Bu bağlamda 1986'da

Romer ve 1988’de Lucas, Neo-Klasik modelin ortaya attığı; teknolojinin dışsallığı ve tüm ülkeler için aynı teknolojik fırsatların mevcut olduğu şeklindeki iki temel varsayımın geçersiz olduğunu göstermişlerdir (Romer, 1994: 4).

Romer’a göre büyüme; sermaye birikiminin azalan marjinal getirisi ile değil, bilgi birikiminin artan marjinal getirisi ile mümkündür (İnal, 2013: 95). Romer, uzun dönemli büyümenin kaynağını içselleştirilen teknolojik yeniliklerde görmüş; bu yeniliklerin temelini, bilgiye ve dolayısıyla beşerî sermayeye bağlamıştır. Teknolojik yeniliklerin sermaye birikimini özendireceği ve böylece emek başına üretken çıktının artacağı vurgulanmıştır. Devletin piyasaları teşvikiyle beraber kaliteli ürünlerin piyasaya çıkacağı, talebin canlanacağı ve büyümenin artacağı öngörülmüştür (Aksu, 2014: 378). Buradaki öngörüler, eksik rekabet/oligopolistik piyasa yapılarında ve ölçeğe göre artan getiriler altında gerçekleşmektedir. Piyasa sinyalleri ve teşvikleri; firmaları, yenilikçi AR-Ge faaliyetlerine yönlendirmeleri açısından anahtar bir rol oynamakta, bu nedenle Ar-Ge teknolojisi, ekonomideki diğer ürünlerden ayrışık bir ürün olarak görülmektedir (Yeldan, 2011: 221). Bu bağlamda, insanların doyumsuz arzuları sürdükçe Ar-Ge faaliyetlerinin de devam edeceği ve ekonomik büyümenin artan oranda sürekli bir devinimde olacağı öngörülmüştür (Parasız, 2003: 195). Romer, bu sınırsız büyümenin bilgi birikiminin oluşturacağı dışsallıklar ile oluşacağını belirtmiştir. Öte yandan Ar-Ge çalışmalarının artması yüksek maliyetler getirecektir. Üretilen bilgi artsa da azalan miktarlarda artacak, aynı zamanda bilgi birikiminin sonuçları sınırsız bir etki oluştursa da bilginin üretimi azalan getirilere tabi olacaktır (İnal, 2013: 95-96).

Robert Lucas; Solow ve Denison’ın çalışmalarını, bir ekonomik büyüme teorisinden ziyade ABD ekonomisinin büyümesindeki etkenleri bulmaya yönelik girişimler olarak nitelemiştir. Bu bağlamda Neo-Klasik modellerin faydalı bir ekonomik kalkınma teorisi sunmadıklarını belirtmiştir. Neden olarak bu modellerin; ülkeler arasında gözlenen çeşitliliği açıklayamamasını ve uluslararası ticaretin sermaye/emek oranlarını ve faktör fiyatlarını eşitleme eğiliminde olacağı ile ilgili güçlü bir tahminde bulunamamasını göstermiştir. Lucas, Neo-Klasik büyüme modelindeki bu eksiklerden hareketle üç model ortaya koymuş; teknolojik değişim ve fiziksel sermaye birikimini içeren birinci model, okullaşmanın getireceği beşerî sermaye birikimini ön plana çıkaran ikinci model ve son olarak yaparak öğrenmenin sağlayacağı uzmanlaşmış beşerî sermaye birikimini vurgulayan üçüncü model (Lucas, 1988: 3, 7, 17). Bu bağlamda Lucas’ın modellerindeki ekonomik büyümenin kaynağında; içsel bir faktör olarak yer alan beşerî sermayenin ana etken olarak belirlendiği, bunun yanında fiziksel sermaye birikimi ve teknolojik gelişmelerin de yer aldığı görülmektedir (Aksu, 2014: 378). Lucas (1988), ortaya koyduğu modelde çalışanların beşerî sermayesindeki artışın kendi verimliliklerini artırmasının (içsel etki) yanı sıra beceri ya da beşerî sermayenin ortalama düzeyi olarak tanımladığı değişken (h_w) ile tüm üretim faktörlerinin de verimliliğinin artacağını (dışsal etki) öngörmektedir. Bu değişken, toplu çalışmanın sağlayacağı bilgi alışverişinin, meydana getireceği dışsallığı içermektedir (Kibritçioğlu, 1998: 224-225).

Lucas; modelinde, fiziksel sermayedeki büyümenin ve birikimin sanayileşmiş ülkeler için daha güçlü olacağını ve bu yüzden yakınsamanın olmayacağını göstermiş (Parasız, 2003: 196), başlangıçta

fakir olan ülkelerin görece olarak fakir kalmaya devam edeceklerini ifade etmiştir (Lucas, 1988: 39). Lucas, Solow'un modeline, Gary Becker'dan aldığı beşerî sermaye kavramını ekleyerek işe başlamıştır. Neo-Klasiklerin iddia ettikleri yakınsamanın gerçek dünyada görülmediğini söyleyen Lucas, sorunun Neo-Klasiklerin teknolojiye bakış açılarından kaynaklandığını belirtmiştir. Teknolojinin sadece şablonlardan, planlardan ve parçalardan ibaret olmadığını söyleyen Lucas'a göre; teknoloji, bilginin kendisidir. Bu bağlamda teknoloji tanımının içerisine; insan, insanın eğitim düzeyi, iş yapış biçimi, yeni makineler geliştirebilme veya var olan teknolojiyi ihtiyaçlara uyarlayabilme becerilerini de eklemiştir (İnal, 2013: 127-128). Beşerî sermayenin yüksek olduğu ülkeler, her yetenek düzeyinde daha verimli insanlar barındıracaktır. Bu yüzden yoksul ülkelere zengin ülkelere göçler yaşanacak, böylece yoksul ülkeler gelişemezken zengin ülkeler ekonomide durgun bir duruma düşmeyeceklerdir (Bulut, 2009: 32).

Lucas'a göre; beşerî sermaye, eğitim yoluyla ortaya çıkabileceği gibi çalışma esnasında yaparak öğrenme yoluyla da meydana gelebilir. Beşerî sermaye yatırımları eğitimde harcanan zamanın alternatif maliyetidir. Ekonomiler, fiziksel sermaye yatırımlarının yanında beşerî sermaye yatırımlarına da ihtiyaç duyacaktır. Ülkelerin eğitim ve teknolojik altyapı konularındaki yatırımları, beşerî sermaye birikimini artıracak, büyüme üzerinde ise fiziki sermaye yatırımlarının etkisinden daha fazla bir etki doğuracaktır. Nitekim Lucas'ın (1988) çalışmasının yanı sıra 1996'da Grammy ve Assane, 1997'de Cheng ve Hsu, 1998'de Barro gibi iktisatçıların yaptığı çalışmalar da beşerî sermayenin büyüme üzerindeki pozitif etkilerini göstermiştir (Kar ve Ağır, 2006: 58). Bununla birlikte Lucas'ın geliştirdiği modelde, beşerî sermayenin ek bir üretim faktörü olarak yer aldığı, beşerî sermaye birikimi için harcanan zamanın artması halinde beşerî sermayenin büyüme oranında da bir artış olacağı görülmektedir. Bu yüzden, bireylerin beceri kazanmasını sağlayan zamanın artırılmasına yönelik politikalar, işçi başına çıktı büyüme oranını da sürekli artırabilecektir (Işık vd., 2015: 110). Kapalı ekonomiye yönelik politikaları sürdüren ülkelerin geride kalmaya devam edeceğini vurgulayan Lucas; beşerî sermaye birikimini artırmaya, beyin göçünü engellemeye ve diğer ülkelerin beşerî sermayelerinden faydalanmayı sağlayacak politikaların büyümeye pozitif etkilerinin olacağının altını çizmiştir (Bulut, 2009: 32-33).

İçsel büyüme modellerinden sermayenin azalan verimler yasasını kaldırıp dışsal bir teknolojik ilerleme olmasa bile uzun vadede büyümenin gerçekleşebileceğini belirten Sergio Rebelo, 1991 yılında ortaya koyduğu basit bir model (AK modeli) ile sermaye ve çıktı arasında doğrusal bir ilişki kurmuştur. Romer (1986) ve Lucas (1988) tarafından da bu modelin benimsendiği görülmektedir (Ay ve Yardımcı, 2008: 42-43). $Y=AK$ üretim fonksiyonunda; A, ekonominin teknoloji düzeyini açıklayan pozitif bir sabit olarak teknolojiyi etkileyen faktörlerin hepsini kapsarken K, içerisinde beşerî sermaye faktörünün de yer aldığı ekonominin sermaye stokunu tanımlamaktadır (Arisoy, 2011: 284-285). Frankel ve Romer AK modelinde, büyümeyi; sermayedeki büyümeye, yaparak öğrenmeye ve teknoloji yayılımlarına bağlamış olup yatırımlardaki artışın, büyüme hızında kalıcı bir artışa neden olabileceğini belirtmişlerdir (Howitt ve Weil, 2010: 40). Rebelo (1991) ise çalışmasında,

artan getiri ve dışsallıkların içsel bir büyüme için şart olmadığını, içsel büyümenin ölçeğe göre sabit getiri sağlayan üretim teknolojileriyle uyumlu olduğunu ortaya koymuştur (Rebelo, 1991: 519).

İçsel büyümenin kaynakları arasında kamusal alt yapıların öneminden bahseden Robert J. Barro (Parasız, 2003: 193), 1990 yılındaki çalışmasıyla içsel büyüme modelini vergiyle finanse edilen devlet hizmetlerini de içerecek şekilde genişletmiştir (Barro, 1990: 103). Bu bağlamda ölçeğe göre sabit getiri ve rekabetçi piyasa koşullarının geçerli olduğu; teknoloji, verimlilik, ekonomik büyüme ve kamu harcamaları arasındaki bağlantıları ortaya koyacak bir model geliştirilmiş; kamu harcamalarına ait politikaların büyümeyi etkilediği içsel bir büyüme yöntemi ortaya konmuştur (Yardımcı, 2006: 101-102). Modelin başlangıç noktası özel kesimin, verimlilik artışı sağlayacak kamu mallarının üretiminde yetersiz kalacağı öngörüsüdür (Yener Ercan, 2002: 134). Barro; altyapı yatırımlarının, özel sermayenin üretkenliğini artıracığını ve firmalarda dışsal bir üretim faktörüne dönüşeceğini belirtmiştir. Bu şekilde sermayesini artıran firmaların, üretimini ve altyapı yatırımlarını da artıracığı öngörülmektedir (Parasız, 2003: 195).

Ar-Ge faaliyetlerinin önemini vurgulayan Barro, vergi politikalarının bu faaliyetleri etkilediğini, bu yüzden Ar-Ge faaliyetlerini caydıracak politikalardan kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır (Yıldırım ve Kantarcı, 2018: 667). Barro (1990), büyümenin en yüksek seviyeye ulaşmasını; kamu harcamalarının GSYH içerisindeki payı ile gerçekleşen kamusal hizmetler/GSYH oranının birbirine eşit olmasına bağlamıştır. Bu eşitlikteki Ar-Ge teşviklerinin ve kamusal hizmetlerin optimal düzeyde olacağını vurgulamıştır (Erdoğan ve Canbay, 2016: 37). 1991 yılındaki çalışmasında ise daha çok beşerî sermaye ile büyüme arasındaki ilişkiyi irdeleyen (Barro, 1991: 407) Barro, 1996 yılında yaptığı “Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri: Ülkeler Arası Ampirik Bir Çalışma” adlı çalışma ile kamu harcama politikalarının büyümeye olan etkisini tekrardan göstermiş ve 1991 yılındaki çalışmasına yakın sonuçlar elde etmiştir. Hukukun üstünlüğü, daha yüksek okullaşma, daha düşük doğurganlık, daha az kamu harcaması, daha düşük enflasyon ve ticaret hadlerindeki iyileşmeler gibi gelişmelerin bu etkiyi güçlendireceğini ve büyümeyi artıracığını saptamıştır. Bunlarla birlikte Ar-Ge harcamaları, alt yapı yatırımları, nitelikli eğitim, gelir ve servet dağılımı gibi konuların öneminden bahsederek ekonomik büyümedeki yerlerine vurgu yapmıştır (Barro, 1996: 70).

Teknolojik yenilikler ve yeni buluşlara dayanan büyüme yaklaşımlarına Gene M. Grossman ve Elhanan Helpman 1989, 1990 ve 1991 yılındaki çalışmaları ile önemli katkılarda bulunmuşlardır (Erdoğan ve Canbay, 2016: 38). 1989 yılında yaptıkları çalışmada, Ar-Ge’nin karşılaştırmalı üstünlüklerin oluşmasındaki rolünü araştırmışlar, bu bağlamda dinamik yapıda ürün yeniliği ve bunun yanında uluslararası ticaret genel denge modelini ortaya koymuşlardır (Grossman ve Helpman, 1989: 1261). 1991 yılındaki çalışmada ise ekonomik büyüme konusunda; korumacı politikaların büyük bir engel teşkil edeceğini, ticareti teşvik eden politikaların ise dışsallığın zararlı etkilerini azaltıp büyümeyi hızlandıracağını ve ulusal refahı yükselteceğini bulgulamışlardır (Grossman ve Helpman, 1991: 517). Genel olarak ortaya koydukları modellerde, teknolojik yenilikleri içsel olarak kabul etmişler; bu yeniliklerin verimlilik artışlarına, karşılaştırmalı

üstünlüklere ve dolayısıyla uzun vadeli büyümeye kaynaklık edeceğini ifade etmişlerdir. Bununla birlikte çalışmalarda, dış ticaretin kazançlarından faydalanan Ar-Ge sektörünün rekabeti artırdığı ve büyümeye katkı sağladığı belirtilirken Ar-Ge'ye yeterince kaynak ayırmayan ülkelerin bile teknoloji transferi ile ticaret hacimlerini artıracakları ve azami fayda sağlayacakları vurgulanmıştır (Erdoğan ve Canbay, 2016: 39).

Schumpeter'ın yaratıcı yıkım düşüncesinden etkilenen Philippe Aghion ve Peter Howitt, teknolojik yeniliklerin Ar-Ge faaliyetleri ile meydana gelmesine paralel içsel bir büyüme modeli şekillendirmişlerdir (Erdoğan ve Canbay, 2016: 39). 1992 yılındaki çalışmalarında, Ar-Ge'nin getirdiği dikey teknolojik yeniliklerin büyümenin kaynağı olduğu, bu yeniliklerin rekabetten kaynaklandığı ve yaratıcı yıkım sürecinin işlediği görülmektedir (Aghion ve Howitt, 1992: 323, 349). Bu kapsamda, Aghion ve Howitt modeli üç ana özellik barındırmaktadır. Birinci özellik, aksak rekabet şartları altında büyümeyi esas almaktadır. Bu şekildeki bir büyüme, tekeli kârların çekiciliğine kapılan firmaların Ar-Ge yatırımları yoluyla gerçekleşecektir. İkinci özellik, yaratıcı yıkım görüşü çerçevesinde ürünlerin yaşam devrelerini tamamladıklarında ortadan kalkacaklarını ve yerine yenilerinin geleceğini varsaymaktadır. Üçüncü özellik ise teknolojik yapının devamsız bir nitelik göstereceğidir. Özel nitelikli emeğin teknolojik buluşları ve büyümeyi tetikleyeceği öngörülmektedir (Aksu, 2014: 381-382).

İKİNCİ BÖLÜM

2. LİTERATÜR TARAMASI

2.1. Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme İlişkisini Konu Alan Literatür

Bu bölümde çalışmalar; amaç, yöntem, örneklem dönemi, veri seti ve bulgular açısından özetlenmekte ve genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Değerlendirmeler sonunda ilgili literatür tablolar halinde özetlenmektedir. Uluslararası mal ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar, ülke ve ülke gruplarının gelişmişlik seviyeleri ve Türkiye açısından dört kategoride ele alınmaktadır:

- Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar
- Gelişmiş Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar
- Karma ve Genel Çalışmalar
- Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar

2.1.1. Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Papanek (1973), regresyon analizi ile GOÜ'lerden oluşan 1950'ler için 34 ülkede, 1960'lar için 51 ülkede ihracatın büyüme üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Analiz sonucu istatistiksel olarak anlamlı olmasa da ihracatın büyüme üzerinde zayıf bir etkisinin olduğu, bu etkinin bir kısmının da tasarruflardan kaynaklandığı görülmektedir. Araştırmada ayrıca tasarrufların, yabancı yatırımların ve dış yardımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmış ve büyüme üzerinde anlamlı ve güçlü etkilerinin olduğu; bu etkilerin Asya ve Akdeniz ülkelerinde, Sahra altı Afrika ve Latin Amerika ülkelerinden çok daha güçlü olduğu gözlemlenmiştir. Bunların yanında büyüme ile eğitim, imalat sektörünün büyüklüğü ve nüfus büyüklüğü arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Michaely (1977), korelasyon analizi ile ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1950-1973 yılları içerisinde, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 41 AGÜ ve GOÜ üzerinde incelemiştir; ihracattaki büyüme ile kişi başına düşen GSMH (KBGSMH) arasında anlamlı bir ilişki bulmuştur. Bu ilişkinin diğer ülkelere göre gelişmişlik seviyesi daha yüksek olan ülkelerde daha güçlü olduğu görülmüş, bu bağlamda ülkeler, kişi başına düşen milli geliri 300 dolar ve altı olanlar (18 ülke) ve 300 dolar üzeri olanlar (23 ülke) olarak iki gruba ayrılmıştır. 300 dolar eşliğinin üzerinde olan ülkeler

için değişkenler arasında güçlü bir ilişki varken diğer grup için bu ilişki daha zayıf bulgulanmıştır. Bu sonuç, ilişkinin zayıf olduğu ülkelerde ancak minimum düzeyde bir gelişme sağlandıktan sonra büyümenin, ihracat performansından etkilendiğini göstermektedir. Çalışmada, GOÜ'lerde ekonomik büyüme için ihracatın ne denli önemli olduğunun altı çizilmiştir.

Balassa (1978), ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi korelasyon ve regresyon analizleri yardımıyla 11 GOÜ üzerinde incelemiş, ancak Singapur'la ilgili verilerdeki eksiklik nedeniyle örneklem sayısı 10'a düşmüştür. Dönem olarak 1960-1973 yılları temel alınırken 60'lı yılların ortalarında meydana gelen değişiklikler nedeniyle 1960-66 ve 1966-73 şeklindeki alt dönemler de ayrıca incelenmiştir. Ortaya çıkan sonuç, her dönem için ihracatın ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve olumlu katkısının olduğu yönündedir. İhracattaki %1'lik bir artış, ekonomik büyüme üzerinde %0,04'lük bir artışa neden olurken denklemde mevcut dolar değeri yerine ihracatın satın alma gücü kullanıldığında bu artışın %0,05'e ulaştığı görülmektedir. Ayrıca çalışmada, ilave değişken olarak yerli ve yabancı sermaye ve iş gücü artışlarının da büyüme üzerinde olumlu etkisi gösterilmiş, ancak ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi diğer değişkenlere göre çok daha güçlü çıkmıştır. Sonuç olarak araştırmada ticaret yönetimlerinin, gelirlerin büyümesinde önemli bir faktör olduğu ve istikrarlı ihracata yönelik politika yürüten ülkelerin daha düşük maliyetlerle yatırımlarını artıracakları belirtilmiştir.

Krueger (1978), ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini AGÜ ve GOÜ'lerden oluşan 10 ülke (Brezilya, Filipinler, Gana, Güney Kore, Hindistan, İsrail, Kolombiya, Mısır, Şili ve Türkiye) üzerinde 1954-1971 dönemi için zaman serisi verilerini kullanarak regresyon analizi ile incelemiştir. Ampirik sonuçlarda, ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu saptanmıştır. İhracatın büyüme oranındaki %1'lik bir artış, GSMH büyüme oranını %0,1 oranının biraz üzerinde artırmaktadır. Araştırmada ayrıca bu ülkelerde yapılan devalüasyonların ihracat performansını artırdığı ve böylece döviz kazancında ve ithalat ikamesindeki artışın ekonomik büyümeyi kolaylaştırdığı görülmüştür. Çalışmada özellikle ihracatın ve serbestleşme çabalarının önemi üzerinde durulmuştur.

Feder (1983), yarı sanayileşmiş AGÜ ve GOÜ'lerden oluşan ülkeler üzerinde 1964-1973 dönemi için ekonomik büyüme üzerinde ihracat ve ihracat dışı sektörlerin etkisini regresyon yöntemi ile analiz etmiştir. Bu çerçevede tanımlanan örneklem 19 ülke iken marjinal durumların da dâhil edildiği genişletilmiş örneklem olarak 31 ülke için de tahminler sunulmuştur. Analiz sonucunda, 11 ülke için ihracatın büyüme üzerindeki etkisinin pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmüştür. Ayrıca araştırmada, ihracat sektörlerinin marjinal faktör verimliliğinin önemli ölçüde daha yüksek olduğu da gözlemlenmiştir. Sonuç olarak Feder, büyümenin sadece emek ve sermaye artışıyla değil; ihracata yönelik politikalar ile verimliliğin yüksek olduğu ihracat sektörlerine kaynak aktarımı yapılarak da sağlanabileceğini göstermiştir.

Kavoussi (1984), ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1960-1978 dönemi için 73 GOÜ üzerinde regresyon ve korelasyon analizleri ile tahmin etmiştir. Örneklemin tamamı üzerinde

yapılan analizde, ihracatın yıllık reel büyüme oranı ile GSMH'nin yıllık reel büyüme oranı arasında yüksek oranda istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki gözlemlenmiştir. Bu gözlemin gelir gruplarına göre değişip değişmediğini ve ekonomik kalkınmayla ilgisinin olup olmadığını ölçmek için örneklem iki gruba ayrılmış: düşük gelirli ülkeler (kişi başına düşen geliri 360 Dolar ve aşağı olan 37 ülke), orta gelirli ülkeler (kişi başına düşen geliri 360 Dolar üzerinde olan 36 ülke). İki grup için yapılan analizde, ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki korelasyon katsayısının orta gelirli ülkeler için daha güçlü olduğu görülse de her iki grup için de oldukça belirgin ve pozitif olduğu saptanmıştır. Çalışmadaki bu pozitif ilişkinin nedeni olarak, ihracat genişlemesinin verimlilik ve sermaye artışı yoluyla ekonomik büyümeye etki ettiği belirtilmiştir.

Balassa (1985), aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 43 GOÜ üzerine yaptığı araştırmada, 1973-1978 dış şok döneminde uygulanan politikaların ve ihracattaki artışın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini regresyon analizi yaparak incelemiştir. Yapılan analiz sonucu 16 ülkede, ihracatın büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu, ihracattaki artışın ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilediği görülmüştür. Bunun yanında, benimsenen politikaların ekonomik büyümeyi önemli ölçüde etkilediği, özellikle dışa dönük politikalar doğrultusunda dış şoklara karşı ihracatın teşvik edilmesinin büyüme performansını olumlu etkilediği gözlemlenmiştir. Çalışma, ülkeler arası büyüme farklılıklarının nedenini yatırım oranları, iş gücü büyüme oranları, uygulanan politika, ekonomik gelişme seviyesi ve ihracat ürün bileşimi farklılıklarına bağlamıştır. Ayrıca düşük gelirli ülkelerin, uygun politikalar çerçevesinde modern teknolojiyi uygulayarak ve ihracatını genişleterek ekonomik büyümelerini hızlandıracakları belirtilmiştir.

Jung ve Marshall (1985), ihracat ve büyüme arasındaki nedenselliğin yönünü belirlemek için içlerinde Türkiye'nin de yer aldığı 37 GOÜ üzerinde 1950-1981 dönemini incelemişlerdir. Yapılan Granger nedensellik analizi sonucunda 4 ülkede (Ekvador, Endonezya, Kosta Rika, Mısır) ihracattan ekonomik büyümeye doğru pozitif bir nedenselliğin olduğu ve bu ülkelerdeki ihracat büyüme katsayılarının önemli ölçüde pozitif olduğu görülmüş olup 3 ülkede (İran, Kenya, Tayland) ise ekonomik büyümeden ihracata doğru pozitif bir nedensellik bulunmuştur. İhracattan büyümeye doğru negatif nedenselliğin olduğu 2 ülke (İsrail, Yunanistan) görülürken büyümeden ihracata doğru negatif nedenselliğin olduğu 6 ülke (Bolivya, Güney Afrika, İsrail, Kore, Pakistan, Peru) görülmüştür. Diğer ülkeler için istatistiksel bir anlamlılık bulunamamıştır. Çalışma, ihracatın desteklenmesini öngören araştırmaların aksine ihracatın ekonomik büyümeyi desteklediğiyle ilgili daha zayıf kanıtlar olduğunu ileri sürmüştür.

Ram (1985), ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin 1970'lerde artıp artmadığını göstermek için 1960-1970 ve 1970-1977 dönemlerini ayrı ayrı regresyon analizi ile incelemiştir. Örneklem olarak 73 GOÜ alınmış; örneklemin tamamı test edildiği gibi ayrıca ülkeler, KBGSMH'ye göre 300 Dolar altı düşük gelirli (27 ülke) ve 300 Dolar üzeri yüksek gelirli -aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 46 ülke- olmak üzere iki grup halinde analizde yer almıştır. En Küçük Kareler Yöntemi (EKKY) ile yapılan analiz sonucunda ihracattan ekonomik büyümeye doğru istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkinin olduğu tespit edilmiştir. Bu etkinin 1960-1970 döneminde yüksek gelirli

ülkelerde daha güçlü olduğu, 1970-1977 döneminde ise yüksek gelirli ülkeler ile düşük gelirli ülkeler arasındaki etki farkının neredeyse kapandığı gözlemlenmiştir. Çalışma, 1970’lerde ihracatın öneminin arttığını ve her iki ülke grubu için ihracattaki büyüme oranlarının oldukça yüksek olduğunu göstermiştir.

Chow (1987), 8 yeni sanayileşen ülke üzerinde, ihracat artışı ile endüstriyel kalkınma arasındaki nedenselliği 1960-1984 dönem aralığındaki yıllık verileri kullanarak analiz etmiştir. Yapılan Sims nedensellik testi sonucunda, ihracat büyümesi ile imalat sanayi gelişimi arasında; 6 ülkede (Brezilya, Hong Kong, İsrail, Kore, Singapur ve Tayvan) çift yönlü nedenselliğin olduğu, Meksika’da tek yönlü (ihracattan imalat sanayiye doğru) nedenselliğin olduğu, Arjantin’de ise kesin bir nedenselliğin olmadığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda 6 ülke için karşılıklı nedensellik hipotezi desteklenirken 7 ülke için ihracata dayalı büyüme modelinin geçerli olduğu görülmüştür. İhracat, bu ülkelerin milli geliri artırmakta ve bu ülkelerde yapısal dönüşümlere yol açmaktadır. Sonuç olarak, bu tür ülkelerin üretim çıktılarını uluslararası pazarlara ihraç ederek iç pazarlarını genişletebileceklerini ve ekonomik büyümeyi artırabilecekleri öngörülmüştür.

Ram (1987), düşük (34 ülke) ve orta gelirli (54 ülke) ülkelerden oluşan ve aralarında Türkiye’nin de yer aldığı 88 GOÜ için ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini yıllık zaman serisi verileri kullanarak EKKY ile tahmin etmiştir. Araştırma dönemi 1960-1982 olarak belirlenmiş; Petrol Krizi öncesi 1. dönem (1960-1972) ve sonrası 2. dönem (1973-1982), alt dönemler olarak ayrıca incelenmiştir. Sonuçlar, ihracatın büyümedeki rolünün ağırlıklı olarak olumlu olduğu yönündedir. 1960-1982 dönemi için yapılan analizde (ihracat seviyesinin üretim sürecinde girdi olarak bulunduğu, Model A) ihracatın büyüme üzerindeki etkisi 37 ülke için anlamlı ve pozitifken bu ülkelerden 26’sı orta gelirli, 11’i ise düşük gelirli ülkelerden oluşmaktadır. Alt dönemler incelendiğinde 1. dönemden 2. döneme geçişte yapısal değişikliklerin olduğu, genel olarak ihracatın büyüme üzerindeki etkisinin son yıllarda arttığı gözlemlenmiştir. Araştırmada aynı zamanda Feder (1983) tarafından önerilen ihracat ve ihracat dışı sektör ayrımı çerçevesinde ikinci bir model (Model B) kullanılmış ve sonuçların çok fazla değişmediği görülmüştür. Ayrıca, zaman serisi verilerine dayanarak yapılan bireysel ülke analizleri ile çeşitli kesit analizleri sonuçları uyumlu bulunmuştur. Türkiye üzerinde yapılan analizde ise istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç bulunamamıştır.

Esfahani (1991), ihracatın iktisadi büyüme üzerindeki etkisini, iki aşamalı EKKY ile 1960-1973, 1973-1981 ve 1980-1986 dönemleri için içlerinde Türkiye’nin de bulunduğu 31 yarı sanayileşmiş ülke üzerinde test etmiştir. Sonuçlar, ihracatın büyüme üzerindeki olumlu etkisinin açıklayıcı gücünün ithalat olduğunu göstermektedir. İhracatın artması döviz arzını artırmakta ve böylece ithalat kısıtlığı giderilmektedir. Yurt içinde var olmayan hammadde, sermaye ve ara malı girdilerinin ithalat yoluyla temin edilmesi üretimi ve dolayısıyla büyümeyi artırmaktadır. Bu kapsamda ihracatın teşvik edilmesinin özellikle dış yardım ve sermaye alamayan ülkeler için önemli olduğu belirtilmiştir.

De Gregorio (1992), Latin Amerika ülkelerinden oluşan 12 ülke (Arjantin, Bolivya, Brezilya, Ekvator, Guatemala, Kolombiya, Kosta Rika, Meksika, Peru, Şili, Uruguay ve Venezuela) üzerinde yaptığı araştırmada, ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini regresyon ve korelasyon analizi ile 1950-1985 dönemi için tahmin etmiştir. İktisadi büyümenin belirleyicilerini tespit etmeye çalışan araştırmada, ticaret koşullarının ve dışa açıklığın iktisadi büyüme üzerinde önemli bir etkisi görünmezken ihracat payındaki değişim ile kişi başına düşen gelirdeki büyüme arasında pozitif bir korelasyon bulunmuştur. Sanayileşmenin ve ihracattaki artışın, tarımın rolündeki azalma ile beraber ekonomideki büyümeyi artırdığı gözlemlenmiştir. Özetle çalışma; sanayileşmedeki, yabancı yatırımlardaki ve ihracattaki artışın, beşerî sermaye birikiminin ve siyasi istikrarın ekonomik büyüme ile pozitif ilişki içerisinde olduğunu bulgulamıştır.

Bahmani-Oskooee ve Alse (1993), AGÜ ve GOÜ'lerden oluşan 9 ülke üzerinde yaptıkları çalışmada, ihracattaki büyüme ile ekonomik büyüme ilişkisindeki eşbütünleşme ve nedenselliği 1973Q1-1988Q4 çeyreklik verileri kullanarak analiz etmişlerdir. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi, serilerin birinci derecede durağan olduklarını saptarken eşbütünleşme testi, Malezya hariç diğer ülkelerde seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Uzun dönem ilişkinin görüldüğü 8 ülke (Filipinler, Güney Afrika, Kolombiya, Kore, Singapur, Pakistan, Tayland, Yunanistan) üzerine yapılan Engle-Granger iki aşamalı eşbütünleşme analizi ise tüm ülkelerde ihracat ile büyüme arasında çift taraflı pozitif bir nedenselliğin olduğunu bulgulamıştır. Sonuçlar, ihracata dayalı büyüme hipotezinin AGÜ ve GOÜ'ler için desteklendiğini göstermektedir.

Yao (2006), Çin'in 28 bölgesi üzerinde yaptıkları çalışmada, ihracat ve DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1978-2000 dönemi için regresyon analizi ile tahmin etmiştir. Pedroni'nin önerdiği panel birim kök testi, serilerin birinci farkında durağan olduğunu; panel eşbütünleşme testi ise değişkenler arasında uzun dönem bir ilişkinin olduğunu gözlemlemiştir. Dikey panel veri analizinden türetilen Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) sonuçları; ihracatın, reel döviz kurunun ve DYY'nin GSYH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkilerinin olduğunu göstermiştir. İhracatın ve reel döviz kurunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, DYY'ye göre çok daha güçlüdür. Sonuç olarak Çin'de uygulanan ihracatı teşvik ve DYY yoluyla yabancı teknolojilerin ve uluslararası iş yöntemlerinin benimsenmesi stratejilerinin, geçiş dönemindeki ekonomiler için yol gösterici niteliğinde olduğu vurgulanmıştır.

Awokuse (2008), ihracatın ve ithalatın ekonomik büyümeye katkısını Arjantin, Kolombiya ve Peru için araştırmıştır. 1990-2002 yıllarını kapsayan çalışmada serilere ait çeyrek yıllık veriler, eşbütünleşme ve nedensellik analizi çerçevesinde incelenmiştir. Birim kök testleri (ADF ve KPSS) serilerin birinci farkında durağan olduğunu, eşbütünleşme testi (Johansen) ise değişkenlerin uzun dönemde entegre olduklarını göstermiştir. Vektör Hata Düzeltme Modeline (VECM) dayalı Granger testi, Arjantin için kısa dönemde ithalat ile büyüme arasında çift yönlü; Kolombiya için kısa ve uzun dönemde ithalattan büyümeye doğru çift yönlü, uzun dönemde ihracattan büyümeye doğru tek yönlü; Peru için kısa dönemde ithalattan büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu bulgulamıştır. Etki tepki analizlerinin, bu ülkeler için ithalatın büyümedeki rolünü desteklediği

görülmüştür. Ayrıca ithalattan ihracata doğru bir nedenselliğin olduğu Kolombiya ve Peru için gözlemlenmiştir. Sonuçlar, incelenen üç Latin Amerika ülkesi için ithalatın büyümenin motoru olduğu şeklinde yorumlanmıştır.

Tekin (2012), AGÜ'ler üzerine yaptığı araştırmada, reel GSYH (RGSYH) ve reel ihracat arasındaki nedenselliği Wald testi kullanarak panel Granger yaklaşımıyla araştırmıştır. Dünyanın en kırılgan ekonomilerine sahip asgari gelişmişlik seviyesinde yer alan 18 Afrika ülkesi, 1970-2009 dönem aralığında incelenmiştir. Analiz sonuçları, sadece üç ülkede (Haiti, Sierra Leone ve Ruanda) ihracata dayalı büyüme hipotezinin desteklendiğini, ihracattan büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermiş; üç ülkede (Angola, Çad ve Zambiya) ise RGSYH'den ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik saptanmıştır. Sonuçlar, AGÜ statüsündeki 18 ülke için büyümeye dayalı ihracat hipotezinin doğal kaynaklara dayalı zengin ülkelerde, ihracata dayalı büyüme hipotezinin ise imalat ve hizmet ihracatçısı olan ülkelerde geçerli olduğunu göstermiştir.

Menyah vd. (2014), 21 Afrika ülkesi üzerine yaptıkları çalışmada, finansal gelişimin ve uluslararası ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. 1965-2008 dönemini kapsayan çalışmada, yıllık veriler kullanılmış olup önyüklemeli panel Granger nedensellik analiz yöntemi uygulanmıştır. Araştırmanın sonucunda Benin, Gabon, Sierra Leone ve Güney Afrika hariç diğer ülkeler için uluslararası ticaretten ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik bulunamamıştır. Örneklemedeki 21 Afrika ülkesi için finansal gelişmelerin ve uluslararası ticaretin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etki oluşturmadığı, finansa ya da ticarete dayalı büyüme hipotezleri için sınırlı bir desteğin olduğu görülmüştür.

Bakari ve Mabrouki (2017); ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Panama üzerinde test etmiş ve bu analizde 1980-2015 dönemi yıllık verileri kullanmışlardır. Yöntem olarak Vektör Oto Regresyon modeli, Johansen eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testleri kullanılan çalışmada, ihracat ve ithalatın Panama'nın ekonomik büyümesine kaynaklık ettiğine dair kanıtlar bulunmuştur. ADF ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri serilerin birinci farkında durağan olduklarını gösterirken Johanson eşbütünleşme testi sonuçları seriler arasında uzun dönem bir ilişkinin olmadığı yönündedir. Vektör Otoregresyon (VAR) modeli büyüme üzerinde ihracatın olumlu, ithalatın ise olumsuz etkisini tahmin etmiştir. Son olarak Granger nedensellik testi ihracat ve ithalattan büyümeye doğru güçlü bir nedenselliğin olduğunu göstermektedir. Çalışmada, Panama'nın ihracat çeşitliliğine ve ithalat yapısına vurgu yapılarak uygulanan ekonomik ve politik stratejilerin, ticaretin büyüme üzerindeki etkisinde önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir.

Carrasco ve Tovar-Garcia (2021), ticaret ve büyüme ilişkisini ihracat ve ithalat yapan sektörlerin yapısını gözönünde bulundurarak araştırmışlardır. Çalışma, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 19 GOÜ'yü 1990-2016 dönemi için dinamik panel veri analizi ile incelemektedir. Bulgular, ihracat kompozisyonu ve çeşitliliğinin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını gösterirken ihracatın yurt içi içeriği, ileri teknoloji malları ithalatı ve sermaye malları ithalatının büyüme ile pozitif bir ilişkisinin olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda araştırma,

GOÜ'lerin uzun dönem ekonomik büyümesi konusunda; ithalatın, üretken kapasitenin genişlemesi ve faktör verimliliğinin iyileştirilmesi açısından gerekli olduğu savını desteklemektedir.

AGÜ ve GOÜ'ler üzerine yapılan ve uluslararası mal ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini konu alan ilk çalışmaların, daha çok ihracatın büyüme üzerindeki etkisini tahmin etmeye yönelik olduğu söylenebilir. Yatay kesit ve zaman serisi verilerinin kullanıldığı bu çalışmalarda genellikle korelasyon ve regresyon analizlerinin yapıldığı görülmektedir. Zaman içerisinde yöntemlerin gelişmesiyle ihracatın yanı sıra ithalat ve uluslararası ticaret hacminin de büyüme üzerindeki etkileri araştırılmış; kısa ve uzun vadede değişkenler arasındaki nedensellikler ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Genele bakıldığında araştırmalarda, bazı çalışmalar bunun aksini belirtse de uluslararası ticaretin ekonomik büyümeyi desteklediği sonucunun ağır bastığı söylenebilir. AGÜ ve GOÜ'ler üzerine uluslararası mal ticareti ile ekonomik büyümeyi konu alan çalışmaları içeren literatür özeti Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine İnceleyen Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Papanek (1973)	34 Ülke-1950 51 Ülke-1960	Regresyon Analizi	İhracat, ekonomik büyüme üzerinde zayıf bir etki barındırmaktadır.
Michaely (1977)	41 Ülke 1950-1973	Korelasyon Analizi	İhracattaki büyüme ile KBGSMH arasında anlamlı bir ilişki mevcuttur. Bu ilişki KBGSMH'nin daha yüksek olduğu yerlerde daha güçlüdür.
Balassa (1978)	10 Ülke 1960-1973	Korelasyon ve Regresyon Analizi	İhracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir.
Krueger (1978)	10 Ülke 1954-1971	Regresyon Analizi	İhracat, ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki barındırmaktadır.
Feder (1983)	31 Ülke 1964-1973	Regresyon Analizi	İhracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 11 ülke için pozitifdir.
Kavoussi (1984)	73 Ülke 1960-1978	Korelasyon ve Regresyon Analizi	İhracattaki büyüme ile ekonomik büyüme arasında yüksek düzeyde pozitif bir ilişki vardır. Bu ilişki orta gelirli ülkeler için daha güçlüdür.
Balassa (1985)	43 Ülke 1973-1978	Regresyon Analizi	16 ülkede ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir.
Jung ve Marshall (1985)	37 Ülke 1950-1981	Granger Nedensellik Analizi	4 ülkede ihracattan büyümeye doğru, 3 ülkede ise büyümeden ihracata doğru pozitif bir nedensellik görülmüştür. Bununla birlikte 2 ülkede ihracattan büyümeye doğru, 6 ülkede de büyümeden ihracata doğru negatif bir nedensellik bulunmuştur.
Ram (1985)	73 Ülke 1960-1970/ 1970-1977	Regresyon Analizi	İhracattan ekonomik büyümeye doğru pozitif bir etki vardır. Bu etki farkının, 1960-70 döneminde yüksek gelirli ülkeler için daha fazla olduğu görülürken 1970-77 döneminde düşük ve yüksek gelirli ülkeler arasında kapandığı görülmüştür.

Tablo 3: (Devamı)

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Chow (1987)	8 Ülke 1960-1984	Sims Nedensellik Analizi	İhracat büyümesi ile endüstriyel kalkınma arasında 6 ülkede çift yönlü nedensellik görülürken 1 ülkede ihracattan kalkınmaya doğru tek yönlü bir nedensellik gözlenmiştir.
Ram (1987)	88 Ülke 1960-1982	EKKY	İhracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi 37 ülke için pozitifdir.
Esfahani (1991)	31 Ülke 1960-1986	EKKY	İhracatın ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin açıklayıcı değişkeni ithalattır.
De Gregorio (1992)	12 Latin Amerika Ülkesi 1950-1985	Korelasyon ve Regresyon Analizi	İhracattaki büyüme ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir korelasyon mevcuttur.
Bahmani-Oskooee ve Alse (1993)	9 Ülke 1973-1988	Engle-Granger İki Aşamalı Eşbütünleşme	İhracat ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki mevcuttur. Seriler arasında çift taraflı pozitif bir nedensellik söz konusudur.
Yao (2006)	Çin 1978-2000	Panel Veri GMM Analizi	İhracatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır ve seriler uzun dönemde bütünüştür.
Awokuse (2008)	Arjantin, Kolombiya ve Peru 1990-2002	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik Analizi	Arjantin için kısa vadede ithalat ile büyüme arasında çift yönlü; Kolombiya için kısa ve uzun vadede ithalattan büyümeye doğru çift taraflı, uzun vadede ihracattan büyümeye doğru tek taraflı; Peru için kısa vadede ithalattan büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik bulunmuştur. Seriler uzun vadede entegredir.
Tekin (2012)	18 Afrika Ülkesi 1970-2009	Panel Granger Nedensellik Analizi	Haiti, Sierra Leone ve Ruanda'da ihracattan ekonomik büyümeye doğru; Angola, Çad ve Zambiya'da ise büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur.
Menyah vd. (2014)	21 Afrika Ülkesi 1965-2008	Bootstrap Panel Granger Nedensellik	Uluslararası ticaretten ekonomik büyümeye doğru Benin, Gabon, Sierra Leone ve Güney Afrika için bir nedensellik söz konusudur.
Bakari ve Mabrouki (2017)	Panama 1980-2015	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat ile ithalattan ekonomik büyümeye doğru nedensellik tespit edilirken seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunamamıştır.
Carrasco ve Tovar-Garcia (2021)	19 Ülke 1990-2016	Dinamik Panel Veri Analizi	İhracatın yurt içi içeriği, ileri teknoloji malları ithalatı ve sermaye malları ithalatının büyüme ile pozitif bir ilişkisi mevcuttur.

2.1.2. Gelişmiş Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Afxentiou ve Serletis (1991), 16 sanayileşmiş ülke üzerine yaptıkları analizde, ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1950-1985 dönemi için eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile incelemişlerdir. Nedensellik öncesi yapılan Philips-Peron birim kök analizi serilerin birim kök içermediğini, Engle-Granger eşbütünleşme testi ise Hollanda, İzlanda ve Norveç hariç diğer

lkelerde seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olmadığını bulgulamıştır. Yapılan Granger nedensellik analizinde ise sadece ABD için ihracat büyümesi ile GSMH büyümesi arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu grlmştir. İhracatın büyümenin nedeni olduğu hipotezi yalnız ABD için istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. GSMH büyümesinin ihracata neden olduğu ise ABD ve Norveç için anlamlı görülürken Kanada ve Japonya için ise zayıf bir nedensellik söz konusudur. Çalışma, ABD hariç diğer ülkeler için ihracatı teşvik politikalarının GSMH büyümesinde etkili olmayacağını göstermiş; ABD, Norveç, Kanada ve Japonya için GSMH büyüme politikalarının ihracatı teşvik edeceğini ngrmştir.

Marin (1992), eşbütünleşme ve nedensellik analizini kullanarak G'lerden oluşan 4 OECD lkesi (ABD, Almanya, İngiltere, Japonya) zerinde, 1960Q1-1987Q2 dönemini çeyreklik verileri kullanarak ihracat, üretkenlik ve ticaret koşulları arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Yapılan Engle-Granger eşbütünleşme testinde İngiltere hariç diğer ülkelerde değişkenlerin uzun dönemde beraber hareket ettikleri gözlenmiştir. Granger nedensellik testi sonucunda tüm ülkeler için ihracattan üretkenliğe doğru tek yönlü ve pozitif bir nedenselliğin olduğu ve böylece ihracata dayalı büyüme hipotezinin desteklendiği grlmştir. Bunun yanında, ticaret koşullarından üretkenliğe doğru bulunan pozitif nedensellik ile dışa dönük rejimler, ülkelerin üretkenliklerini desteklemektedir.

Henriques ve Sadorsky (1996), Kanada zerine yaptıkları araştırmada ihracata dayalı büyüme hipotezini iki dönem (1877-1945, 1946-1991) olarak eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile incelemişlerdir. Yapılan ADF birim kök testi, serilerin birinci farkında birim kök içermediğini göstermiştir. Sonrasında yapılan Johansen eşbütünleşme testi, 1877-1945 dönemi için seriler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunamazken 1946-1991 dönemi için bu ilişki anlamlı bulunmuştur. Ayrıca eşbütünleşme iki dönemi kapsayacak şekilde de ele alınmış, 1877-1991 dönemi için serilerin uzun dönemde eşbütünleşik oldukları saptanmıştır. Son olarak uygulanan Granger nedensellik testi ile 1877-1991 ve 1946-1991 dönemi için ekonomik büyümeden ihracata doğru tek taraflı bir nedensellik gözlenmiştir. Çalışma, büyümedeki değişikliklerin ihracattaki değişikliklerden önce geldiğini tespit etmiş ve bu yönüyle büyümeye dayalı ihracat hipotezini destekleyen ampirik kanıtlar sunmuştur.

Ramos (2001); ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedenselliği araştırdığı çalışmasında, 1865-1998 dönemini Portekiz üzerinde incelemiştir. Öncelikle reel olarak alınan ihracat, ithalat ve GSYH serilerinin birinci farkında durağan oldukları DF, ADF ve PP birim kök testleri ile ortaya konmuştur. Sonrasında yapılan Johansen eşbütünleşme testi, ihracat ile GSYH ve ithalat ile GSYH arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu saptamış; Granger testi ise eşbütünleşik olan bu iki durumun aynı zamanda çift yönlü nedensellik içerdiğini tespit etmiştir. Portekiz ekonomisi için ortaya koyulan bu sonuçlar, EİT'nin zayıf olduğu üretim yapısının geleneksel anlamda desteklendiğini göstermektedir.

Hatemi-J (2002), ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedenselliği 1960Q1-1999Q1 eyreklik dönemler kullanarak Japonya üzerinde araştırmıştır. Serilerin birinci

farkında durağan oldukları yapılan birim kök testleri (KPSS ve Perron) ile görülürken eşbütünleşme testi (Johansen) ile de seriler arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu saptanmıştır. Son olarak yapılan nedensellik testi (ön yükleme simülasyonuna dayandırılan Granger) ise ihracat artışı ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı ve pozitif bir nedenselliğin olduğunu bulgulamıştır. Çıkarımlar sonucu, Japonya ekonomik büyümesinin ihracat genişlemesi ile anlamlı bir bütünlük içerdiği ifade edilmiştir.

Awokuse (2003), Kanada üzerine yaptığı çalışmada, ihracata dayalı büyüme hipotezini 1961Q1-2000Q4 dönemi için çeyrek yıllık veriler kullanarak VAR modeli ile test etmiştir. Öncelikle ADF ve PP birim kök testleri ile serilerin birinci farkında durağan oldukları saptanmıştır. Sonrasında yapılan Johansen testi ise değişkenler arasında en fazla bir eşbütünleşme vektörü tespit etmiştir. Son olarak VECM Granger testi sonuçları, kısa ve uzun dönemde reel ihracattan RGSYH'ye doğru tek yönlü bir nedenselliği göstermiştir. Ayrıca Toda-Yamamoto modeli ile ulaşılan VAR sonuçları da uzun dönem için ihracata dayalı büyüme hipotezini desteklemektedir.

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2004), 1961-2000 dönemi için İspanya üzerine yaptıkları araştırmada ihracat, ihracat bileşimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve nedensellik çerçevesinde incelemişlerdir. Serilerin birinci farkında durağan oldukları ADF ve PP birim kök testleri ile ortaya konmuş; seriler arasındaki eşbütünleşmeyi inceleyen Johansen testi ise serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini gözlemlemiştir. Son olarak Granger testi, reel ihracat büyümesi ile reel çıktı büyümesi arasında çift yönlü ve pozitif bir nedenselliğin olduğunu, aynı zamanda ihracatın yapısal dönüşümünün ihracatın tek yönlü nedeni olduğunu tespit etmiştir. Çalışmada, ihracat bileşimindeki yapısal dönüşümün ihracata etkisinin nedeni olarak, katma değeri yüksek ürünlerin üretilmesi için sektörler arasında kaynak aktarımının yapıldığı, böylece daha az verimli sektörlerden daha verimli sektörlerle geçişin olduğu belirtilmiştir.

Awokuse ve Christopoulos (2009), ihracat ile çıktı büyümesi arasındaki ilişkiyi 5 sanayileşmiş ülke (ABD, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada) üzerinde 1960Q1-2005Q3 dönemi için üçer aylık veriler kullanarak doğrusal olmayan yumuşak geçişli otoregresif (STAR) modeli ile analiz etmiştir. Yapılan analiz, ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını göstermiştir. Bu bağlamda yapılan doğrusal olmayan Granger nedensellik testi ise İtalya için ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü; ABD, İngiltere ve Kanada için ihracattan büyümeye doğru tek yönlü; Japonya için büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik saptamıştır. Araştırmada ayrıca ihracat ile büyüme arasındaki ilişkilerin analizinde, doğal doğrusallıkların modellenmesi gerektiği de ifade edilmiştir.

Pistoresi ve Rinaldi (2012); ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedenselliği 1863-2004 dönemi için İtalya üzerinde test etmişlerdir. ADF ve KPSS testleri ile serilerin birim kök sınaması yapıldıktan sonra Johansen eşbütünleşme testi ile serilerin uzun dönemli ilişkisi araştırılmıştır. Buna göre reel ihracat, reel ithalat ve RGSYH arasında 1863-1913 ve 1951-2004 dönemleri için eşbütünleşme sağlanırken 1914-1939 dönemi için uzun dönemli bir ilişki bulunamamıştır. 1914-1939 dönemi için uzun dönem ilişkinin olmayışı I. Dünya Savaşı ve Büyük

Buhranın neden olduğu İtalya'daki ihracat düşüşüne bağlanmıştır. Son olarak yapılan Granger testi, 1863-1913 döneminde ithalattan büyüme ve büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik saptarken 1951-2004 döneminde ihracatla ithalat arasında çift yönlü, ihracattan büyüme ve büyümeden ithalata doğru ise zayıf da olsa tek yönlü bir nedensellik tespit etmiştir.

Fitzova ve Zidek (2015), Çek Cumhuriyeti ve Slovakya üzerine yaptıkları araştırmada uluslararası ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Araştırmada kullanılan ihracat, ithalat ve GSYH verileri; Çek Cumhuriyeti için 1996Q1-2014Q4, Slovakya için 1997Q1-2014Q4 çeyreklik dönemi kapsayan zaman aralığında incelenmiştir. İlişkide eşbütünleşmenin yanında VECM ve Granger nedensellik testleri uygulanmıştır. Sonuçlar, her iki ülke için seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını saptamaktadır. Kısa dönemde ise Çek Cumhuriyeti için ihracattan ekonomik büyüme doğru tek taraflı, Slovakya için ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı bir nedenselliğin olduğu görülmüştür. Her iki ülke için ithalat ile GSYH arasındaki nedensellik ilişkisi zayıf bir anlamlılık düzeyinde tespit edilebilmiştir. Araştırma, her iki ülkenin ekonomik büyümesinde ihracatın önemli rolüne işaret etmektedir.

Tang vd. (2015), 1960-2007 yıllarını kapsayan çalışmalarında, çeyrek dönemlik veriler kullanarak Asya'nın Dört Küçük Ejderhası olarak bilinen ülkeler (Güney Kore, Hong Kong, Singapur ve Tayvan) üzerinde ihracata dayalı büyüme hipotezini analiz etmişlerdir. İlk olarak uygulanan ADF ve KPSS birim kök testleri ile değişkenlerin birinci farkında durağan oldukları saptanmıştır. Sonrasında Johansen eşbütünleşme testi ile iki değişkenli (ihracat ve GSYH) model için Tayvan dışındaki ülkelerde, üç değişkenli (ihracat, GSYH ve döviz kuru) model için ise tüm ülkelerde uzun dönemli ilişkinin varlığı saptanmıştır. Son olarak Modifiye Edilmiş WALD (MWALD) nedensellik testi sonuçları iki değişkenli model üzerinde ihracat ile GSYH arasında Hong Kong ve Singapur için çift taraflı, Güney Kore ve Tayvan için GSYH'den ihracata doğru tek taraflı; üç değişkenli model üzerinde ise ihracat ile GSYH arasında tüm ülkeler için çift taraflı nedenselliğin olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak çalışmada, ihracata dayalı büyüme hipotezi; üç değişkenli modelde tüm ülkeler için, iki değişkenli modelde ise iki ülke için destek bulmuştur.

Shafiullah vd. (2017), ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezini Avusturalya'nın bölgeleri üzerinde ve sektörel düzeyde test etmişlerdir. 1990Q3- 2013Q2 aralığındaki çeyreklik verilerin durağanlıkları, ADF ve Zivot-Andrews birim kök testleri ile incelenmiştir. Eşbütünleşme için Otoresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDL) Sınır Testi, kısa dönem için Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Mal ihracatını dört sektör (tarım, madencilik /yakıtlar, imalat ve diğer) üzerinde test eden araştırmacılar, madencilik ve akaryakıt ihracatının ekonomik büyümede önemli bir rol oynadığını bulgulamışlardır. Bu bağlamda Avusturalya için ihracata dayalı büyüme hipotezi; Yeni Güney Galler, Queensland ve Batı Avusturalya bölgeleri için uzun dönemde, Güney Avusturalya, Kuzey Bölgesi ve Tazmania bölgeleri için kısa dönemde destek bulmuştur. Öte yandan, analiz sonuçlarında diğer üç sektör için ihracatın büyüme üzerinde bir etkisi bulunamamıştır.

Konak (2020), GÜ'ler için ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmak amacıyla gelişmiş 7 (G7) ülkeyi (Almanya, ABD, Birleşik Krallık, İtalya, Japonya, Fransa ve Kanada) incelemiştir. Araştırmada Dünya Bankası'ndan alınan 1971-2018 dönemi yıllık verileri temel alınmış ve yöntem olarak panel nedensellik analizi kullanılmıştır. Pairwise Panel Nedensellik testi sonuçları, ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı ve pozitif bir nedenselliğin olduğunu tespit etmiştir. Parks-Kmenta tahmin sonuçları, ihracattaki %1'lik bir artışın GSYH'de %0,19'luk bir artışa neden olduğunu saptamıştır. Analiz sonuçlarından hareketle, ekonomik büyümenin sürekliliği için ihracat hacminin artırılmasına yönelik yatırımlara ağırlık verilmesi gerekliliği vurgulanmıştır.

Yukarıda sunulan uluslararası mal ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin test edildiği GÜ'ler üzerine yapılan araştırmalarda, çoğunlukla eşbütünleşme ve nedensellik analizlerinin yapıldığı ve dönemsel bir ayrıma gidildiği gözlenmektedir. Araştırmaların genellikle sektörel ve hacimsel olarak yapıldığı, seriler arasındaki ilişkilerin eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile incelendiği görülmektedir. Mal ticareti içerisinde ihracat unsurunun ön plana çıktığı bu araştırmalarda, GÜ'ler için ana unsurun daha çok, ithalattan ziyade üretimi destekleyen ihracat için olduğu söylenebilir. 2000'li yıllardan sonra yöntemsel olarak yeni teknikler geliştirilse de sonuçlar GÜ'ler için genel anlamda ihracatın büyümeyi desteklediği yönündedir. Bu bağlamda GÜ'ler üzerine yukarıda aktarılan çalışmaların literatür özeti Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4: Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Gelişmiş Ülkeler Üzerine İnceleyen Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Afxentiou ve Serletis (1991)	16 Ülke 1950-1985	Engle-Granger Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat ile ekonomik büyüme arasında sadece ABD için çift yönlü nedensellik bulgulanırken büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik ise Norveç için anlamlı bulunmuştur. Bununla birlikte uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin tespit edildiği ülkeler Hollanda, İzlanda ve Norveç'tir.
Marin (1992)	4 OECD Ülkeleri 1960-1987	Engle-Granger Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracattan üretkenliğe doğru tek taraflı ve pozitif bir nedensellik mevcuttur. İngiltere hariç diğer ülkelerde serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri görülmüştür.
Henriques ve Sadorsky (1996)	Kanada 1877-1945/ 1946-1991/ 1877-1991	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Her iki dönem için de ekonomik büyümeden ihracata doğru tek taraflı bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Eşbütünleşmenin varlığı ise 1946-1991 ve 1877-1991 dönemleri için söz konusudur.
Ramos (2001)	Portekiz 1865-1998	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat, ithalat ve GSYH serileri uzun dönemde eşbütünleşiktir. Aynı zamanda seriler arasında çift taraflı bir nedensellik söz konusudur.
Hatemi-J (2002)	Japonya 1960-1999	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, pozitif bir nedensellik bulgulanmıştır. Seriler uzun dönemde eşbütünleşiktir.

Tablo 4: (Devamı)

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Awokuse (2003)	Kanada 1961-2000	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik bulgulanmıştır. Seriler arasında en fazla bir eşbütünleşme vektörü tespit edilmiştir.
Balaguer ve Cantavella-Jorda (2004)	İspanya 1961-2000	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracattaki büyüme ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü ve pozitif bir nedensellik saptanmıştır. Değişkenler uzun dönemde eşbütünleşiktir.
Awokuse ve Christopoulos (2009)	5 Ülke 1960-2005	Doğrusal Olmayan Granger Nedensellik Analizi	İhracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik İtalya için çift taraflıdır. ABD, İngiltere ve Kanada için ihracattan büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik; Japonya için büyümeden ihracata doğru tek taraflı bir nedensellik vardır.
Pistoresi ve Rinaldi (2012)	İtalya 1863-1913/ 1914-1939/ 1951-2004	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İthalattan ekonomik büyümeye ve büyümeden ihracata doğru 1863-1913 döneminde tek yönlü nedensellik tespit edilirken ihracatla ithalat arasında 1951-2004 döneminde çift yönlü nedensellik görülmüştür. Seriler arasındaki eşbütünleşme ise 1863-1913 ve 1951-2004 dönemleri için geçerlidir.
Fitzova ve Zidek (2015)	Çek Cumhuriyeti 1996-2014/ Slovakya 1997-2014	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	Slovakya’da ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik tespit edilirken Çek Cumhuriyeti’nde bu ilişki ihracattan büyümeye doğru tek yönlüdür. İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme uzun vadede eşbütünleşiktir.
Tang vd. (2015)	Güney Kore, Hong Kong, Singapur ve Tayvan 1960-2007	Johansen Eşbütünleşme ve MWALD Nedensellik	İhracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği üç değişkenli (ihracat, GSYH ve döviz kuru) modelde tüm ülkeler için, iki değişkenli (ihracat ve GSYH) modelde Hong Kong ve Singapur için saptanmıştır.
Shafiullah vd. (2017)	Avusturalya 1990-2013	ARDL ve Granger Nedensellik	Madencilik ve akaryakıt ihracatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi söz konusudur. İhracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi diğer üç sektörde -tarım, imalat ve diğer- görülmemiştir.
Konak (2020)	G7 Ülkeleri 1971-2018	Pairwise Panel Nedensellik	İhracattan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı ve pozitif bir nedensellik görülmüştür.

2.1.3. Karma ve Genel Çalışmalar

Emery (1967), aralarında Türkiye’nin de bulunduğu farklı gelişmişlik düzeylerine sahip 50 ülke üzerinde yaptığı çalışmada, 1953-1963 dönemi için EKKY ve korelasyon analizi ile ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tahmin etmiştir. Analiz sonucunda ihracatın büyüme üzerindeki etkisinin yüksek derecede anlamlı olduğu bulunmuştur. Ayrıca yapılan korelasyon analizi ile ihracat ile büyüme arasında pozitif bir korelasyonun olduğu; ihracattaki her %2,5’lik artışın KBGSMH’yi %1 artırdığı görülmüştür. Çıkan sonuca göre büyüme oranlarını artırmak isteyen

ülkelerin ihracatı teşvik edecek politikalara, istikrarlı bir döviz kuruna ve buna paralel para ve mali istikrarın devamlılığına ihtiyacı olduğu belirtilmiştir.

Kravis (1970), 58 ülke üzerinde yaptığı araştırma ile ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi sıra korelasyon analizi ile 1950-1965 aralığında incelemiştir. Araştırma ile değişkenler arasında pozitif bir korelasyonun olduğu, bu korelasyon içerisinde en önemli unsurların ise rekabetçilik ve çeşitlendirme olduğu görülmüştür. Değişkenler arasındaki ilişki, petrol ihraç etmeyen 37 ülkede (1950-52 ile 1963-65) istatistiki olarak %1 anlamlılık düzeyinde, 21 ülkede (1952-65) ise %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı çıkmıştır. Ayrıca GOÜ'nün ihracat performansının çoğunun geleneksel ürünlere olan dış talep tarafından belirlendiği görülmüştür. Bu bağlamda ekonomik gelişimin dış talepten çok, kaynakların hareketliliğini etkileyen iç faktörlere bağlı olduğu belirtilmiştir. Dış ticaretin, GOÜ için ekonomik büyüme konusunda olumlu bağlantı etkileri olsa da kalkınmanın ana gücü olarak görülemeyeceği ifade edilmiş; 19. yüzyılda dış ticaret için kullanılan “Büyümenin Motoru” terimi yerine 20. yüzyıl için “Büyümenin Yardımcısı” terimi önerilmiştir.

Dollar (1992), dışa açıklığın ve döviz kurunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1976-1985 dönemi için regresyon analizi ile incelemiştir. Örneklemde; 43'ü Afrika ülkesi, 16'sı Asya ülkesi, 24'ü Latin Amerika ülkesi, 12'si içlerinde Türkiye'nin de yer aldığı Avrupa ve Orta Doğu ülkesi olmak üzere 95 GOÜ (kişi başına düşen geliri 6000 \$ altında olanlar) ve 22 GÜ (kişi başına düşen geliri 6000 \$ altında olanlar)'den oluşan 117 ülke yer almaktadır. Yapılan analizler, istikrarlı bir döviz kurunun ve dışa dönük bir yönelimin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğunu göstermektedir. Korumacı politikalar uygulayan Latin Amerika ve Afrika ülkelerinin, Asya'nın dışa dönük yönelim ve reel döviz kuru istikrarı seviyesine ulaşması halinde kişi başına düşen gelirin Latin Amerika için 1,5 puan, Afrika için 2,1 puan artacağı tahmin edilmiştir.

Gharte (1993); ABD, Japonya ve Tayvan üzerine yaptığı çalışmada ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği 1955Q1-1991Q2 çeyreklik verileri kullanarak analiz etmiştir. İlk aşamada yapılan Wald ve ADF birim kök testi, serilerin ikinci farkında durağan olduklarını saptamıştır. Sonrasında Hsiao Granger testi ile ihracat ile ekonomik büyüme arasında; Japonya için çift taraflı, Tayvan için ihracattan büyümeye doğru tek taraflı, ABD için büyümeden ihracata doğru tek taraflı nedensellik bulunmuştur. Bununla birlikte çalışmada, dış ticaret hadlerinin tek taraflı olarak ihracat artışına neden olduğu gözlemlenmiştir.

Islam (1998), ihracat büyümesi ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönem ve nedensellik ilişkisini 15 Güney ve Doğu Asya ülkesinde 1967-1991 dönemi için test etmiştir. Öncelikle yapılan ADF birim kök testi serilerin birinci farkında durağan olduğunu, Johansen-Juselius eşbütünlük testi ise 5 ülke (Bangladeş, Fiji, Hindistan, Nepal, Sri Lanka) hariç diğerlerinde değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin olmadığını göstermiştir. Sonrasında yapılan Granger testi, iki değişkenli ve çok değişkenli olarak uygulanmıştır. İki değişkenli testte 3 ülkede çift taraflı, 5 ülkede ihracattan büyümeye doğru tek taraflı nedensellik görülürken çok değişkenli testte 6 ülkede çift taraflı, 5 ülkede ihracattan büyümeye doğru tek taraflı, 1 ülkede ise büyümeden ihracata doğru tek taraflı bir

nedensellik gözlenmiştir. Sonuç olarak çalışmada, çok taraflı Granger testi ve hata düzeltme testine dayanan birleşik sonuçlar ışığında, örneklem grubunun üçte ikisi için ihracattaki artışın ekonomik büyümeye neden olduğu ve bu bağlamda kamu sektöründeki büyümenin ve kalkınma düzeyindeki artışın bu büyümeye ivme kazandıracağı belirtilmiştir.

Al-Marhubi (2000), ihracattaki çeşitlenme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1961-1988 dönemi için çeşitli gelir gruplarından oluşan 91 ülke üzerinde EKKY ile test etmiştir. Sonuçlar, ihracattaki çeşitlenme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin güçlü, istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğunu göstermektedir. Sonucun, GÜ'lerdeki büyük birincil olmayan ihracat yapısı ve yüksek ihracat çeşitlendirmesinden dolayı yanıltıcı olabileceği kanısıyla denklemler sadece GOÜ'ler üzerinde tahmin edilmiştir. Buna göre GOÜ'lerdeki ihracat çeşitlendirmesi, sermaye birikimini teşvik etmekte ve büyüme üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri olmaktadır. Ayrıca çalışmada, uluslararası ticaretin yapısındaki ve kaynak dağılımındaki bozulmaların, büyüme ve verimlilik üzerinde olumsuz etkiler oluşturabileceği öngörülmüştür.

Dollar ve Kraay (2004), ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi regresyon analiziyle incelemişlerdir. Çalışmada, büyüme ve ticaret verileri 1980'ler için yaklaşık 100 ülkede, 1990'lar için 187 ülkede onar yıllık ortalama değişimler alınarak hesaplanmıştır. EKKY yöntemine göre yapılan analizde, ticaret hacimlerindeki değişimin ekonomik büyümedeki değişim üzerinde anlamlı ve güçlü bir pozitif etkisinin olduğu görülmüştür. Kısmi korelasyon katsayıları, ticaret payındaki %100'lük bir artışın gelirleri on yıl içinde %25 oranında artıracağını göstermektedir. Ayrıca çalışmada, küreselleşen ülkelerin küreselleşmeyenlere göre mutlak yoksulluk oranını azalttıkları ve daha yüksek büyüme oranlarını yakaladıkları gözlenmiştir.

Konya (2006), 24 OECD ülkesi üzerine yaptıkları çalışmada, ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği 1960-1997 dönemi için analiz etmiştir. Çalışmada; Görünüşte İlişkisiz Regresyon (SUR) sistemine dayalı, her ülkeye özgü ön yüklemeye kritik değerleri ile Wald testine dayanan bir panel veri yöntemi kullanılmış, böylece birim kök ve eşbütünleşme analizi ön testlerine gerek duyulmamıştır. Bu çerçevede yapılan Granger nedensellik testi; 6 ülke (Finlandiya, Hollanda, Kanada, Meksika, Norveç, Portekiz) için değişkenler arasında çift yönlü nedensellik, 8 ülkede (Belçika, Danimarka, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, İzlanda, Yeni Zelanda) ihracattan GSYH'ye doğru tek yönlü nedensellik, 4 ülkede (Avusturya, Fransa, Japonya, Yunanistan) GSYH'den ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik saptamıştır. 6 ülkede ise (ABD, Avustralya, İngiltere, İsviçre, Kore, Lüksemburg) değişkenler arasında herhangi bir nedensellik görülmemiştir.

Hausmann vd. (2007), ihracat malları karışımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini regresyon analizi ile test etmişlerdir. Analiz; 1992-2003 yılları içerisinde, 5000'in üzerindeki ürün ve veri ulaşılabilirliği nedeniyle 48 ile 127 arasında değişen sayıda ülke üzerinde gerçekleşmiştir. Ülkelerin ihracat sepetlerinin kalitesini ölçmek amacıyla "ülke ihracatı gelir düzeyi endeksi" oluşturulmuş, bu bağlamda ihracat sepetlerinin verimlilik düzeyini (EXPY) gösteren ölçü ile KBGSYH'nin yüksek derecede ilişkili olduğu saptanmıştır. Yapılan regresyon ve panel veri

analizleri ile EXPY'nin GSYH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğu, orta gelirli ülkeler için bu etkinin daha güçlü olduğu, EXPY'deki %10'luk bir artışın büyümeyi %0,5'e kadar artırdığı görülmüştür. Sonuç olarak kaynaklarını yüksek verimlilik içeren mallara aktaran ve böylece yüksek talep esnekliğine sahip mallar üreten ülkelerin, ihracat ile daha yüksek büyüme oranları yakaladığı belirtilmiştir.

Liu vd. (2009); ihracat, ithalat, DYY ve GSYH arasındaki etkileşimi gelişmiş ve gelişmekte olan 9 Asya ekonomisi üzerinde incelemiş; 1970-2002 dönemi için VECM kapsamında çok değişkenli nedensellik testleri ve panel veri analizi yaparak test etmişlerdir. Öncelikle yapılan ADF birim kök testi ile verilerin birinci farklarında durağan oldukları, eşbütünleşme testleri ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı gösterilmiştir. Granger nedensellik testi ile de Malezya hariç diğer ekonomilerde (Endonezya, Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Hong Kong, Singapur, Tayland, Tayvan) değişkenler arasında kısa dönemde çift yönlü bir ilişkinin olduğu bulgulanmıştır. Bu anlamda çalışma ihracattaki artışlar, ithalattaki serbestleşme ve DYY girişlerinin Asya ekonomilerinin büyümesinde ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Hye vd. (2013), ticaret ile büyüme arasındaki ilişkiyi az gelişmiş ve gelişmekte olan 6 Asya ülkesi üzerinde araştırmıştır. Bu doğrultuda Dünya Bankası'ndan alınan ihracat, ithalat ve GSYH verilerinin örneklem aralığı; Pakistan ve Bangladeş için 1971-2009, Hindistan ve Sri Lanka için 1960-2009, Nepal için 1965-2009, Bhutan için 1981-2009 olarak belirlenmiştir. İlk olarak yapılan ADF birim kök testi ile tüm ülkeler için serilerin birinci derecede durağan oldukları saptanmıştır. Sonrasında yapılan ARDL'ye dayalı eşbütünleşme analizi ve Hata Düzeltme Modeline (ECM) dayalı Granger testi sonuçları; ülkelerin tamamı için ithalata dayalı büyüme ve büyümeye dayalı ithalat hipotezinin, Bangladeş ve Nepal dışındaki ülkelerde büyümeye dayalı ihracat hipotezinin, Pakistan dışındaki ülkelerde ise ihracata dayalı büyüme hipotezinin geçerliliği gözlemlenmiştir.

Ee (2016), ihracata dayalı büyüme hipotezini, seçilmiş Sahra Altı Afrika ülkelerinde (Botsvana, Ekvator Ginesi ve Morityus) 1985-2014 dönemine ait ihracat ve GSYH verileri ile incelemiştir. Yapılan panel birim kök testi verilerin birinci farkında durağanlığını, panel eşbütünleşme testi ise değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını saptamıştır. Tam Düzeltilmiş EKKY ve Dinamik Sıradan EKKY ise ihracata dayalı büyüme hipotezini doğrulayan, ihracatın büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu gösteren, istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara ulaşmıştır. Bununla birlikte çalışmada, ihracatta ürün çeşitlendirmenin ekonomik büyüme için önemine vurgu yapılmıştır.

Feyrer (2019), ticaret ve gelir arasındaki ilişkiyi aralarında Türkiye'nin de yer aldığı 76 ülke üzerinde, 1960-1995 dönemi için zaman serisi verileri kullanarak EKKY ile tahmin etmiştir. Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkide coğrafyanın önemine değinilmiş; ülkeler arasındaki mesafenin statik olmadığı ve teknolojinin zaman içerisinde mesafenin doğasını değiştirdiği fikrinden hareketle modelleme yapılmıştır. Analiz sonucunda, ticaretin üretim üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu, ticaretteki değişikliklerin ülkeler arası GSYH büyüme oranlarındaki değişimin

%17'sini açıkladığı görülmüştür. Sonuçlar, ülkeler arasındaki entegrasyonların artmasının olumlu bir nedensellik doğuracağı şeklinde yorumlanmıştır.

Sultanuzzaman vd. (2019), Solow büyüme modeli çerçevesinde 16 gelişmiş ve gelişmekte olan Asya ülkesi üzerine yaptıkları çalışmada, ihracat ve teknolojinin GSYH büyümesi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. İlişkinin boyutu, 2000-2016 dönemini kapsayan bir panel veri kullanılarak GMM ile tahmin edilmiştir. Sonuçlar, hem kısa hem uzun vadede ihracatın ve teknolojinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Çin, Hong Kong, Singapur, Kore, Hindistan, Endonezya, Katar ve Malezya'da bu ilişkinin daha kuvvetli olduğu görülmektedir. Çalışma, uluslararası ticarete daha açık ve teknoloji yönü daha gelişen ülkelerin ekonomik büyüme konusunda daha fazla fayda sağladığını göstermekte ve bu doğrultuda politikaların oluşturulması gerekliliğini vurgulamaktadır.

Farklı kalkınma düzeylerine sahip ülkelerin ele alındığı karma çalışmalarda, mal ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki analizlerin genellikle ihracat temelli olduğu söylenebilir. Yöntemsel olarak daha çok panel veri analizlerinin yer aldığı çalışmalar görüldükçe elde edilen sonuçlar ekonomilerin gelişmişlik düzeylerine göre farklılık oluşturabilmektedir. Ele alınan ilişkiler, bazı ekonomiler için zayıf düzeyde ölçülürken bazıları için kuvvetli etkiler gösterebilmektedir. Genel itibarıyla bulguların, uluslararası mal ticaretinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği yönünde olduğu söylenebilir. Çalışmalarda, ihracat ve ithalat verilerinin yanı sıra DYY, döviz kuru ve teknoloji gibi değişkenlerin büyüme üzerindeki etkilerinin de araştırıldığı izlenmektedir. Farklı kalkınma düzeylerindeki ülkelere ait temel çalışmaların literatür özeti Tablo 5'e aktarılmıştır.

Tablo 5: Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Farklı Kalkınma Düzeylerine Sahip Ülkeler Üzerinde İnceleyen Çalışmalara Ait Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Emery (1967)	50 Ülke 1953-1963	EKKY ve Korelasyon	İhracatın ekonomik büyümeye pozitif etkisi saptanmıştır.
Kravis (1970)	58 Ülke 1950-1965	Korelasyon Analizi	İhracat ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir korelasyon vardır.
Dollar (1992)	117 Ülke 1976-1985	Regresyon Analizi	Döviz kurundaki istikrarın ve dışa açıklığın artması ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki oluşturmaktadır.
Ghartey (1993)	ABD, Japonya ve Tayvan 1955-1991	Hsiao Granger Nedensellik Analizi	İhracat ile ekonomik büyüme arasında Japonya'da çift taraflı, Tayvan için ihracattan büyümeye doğru tek taraflı, ABD için ise büyümeden ihracata doğru tek taraflı bir nedensellik saptanmıştır.
Islam (1998)	15 Güney ve Doğu Asya Ülkeleri 1967-1991	Johansen-Juselius Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat ile ekonomik büyüme arasında Bangladeş, Fiji, Hindistan, Nepal ve Sri Lanka hariç diğer ülkelerde eşbütünleşmeye rastlanmamıştır. Örneklem grubunun çoğunluğunda ihracattaki büyüme ekonomik büyümenin nedenidir.

Tablo 5: (Devamı)

Al-Marhubi (2000)	91 Ülke 1961-1988	EKKY	İhracattaki çeşitlenmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır.
Dollar ve Kraay (2004)	100 Ülke 1980-1990/ 187 Ülke 1990-2000	EKKY	Ticaret hacimlerindeki artışın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.
Konya (2006)	24 OECD Ülkesi 1960-1997	Bootstrap Panel Granger Nedensellik	İhracat ile ekonomik büyüme arasında 6 ülkede çift yönlü, 8 ülkede ihracattan büyümeye doğru tek yönlü, 4 ülkede ise büyümeden ihracata doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Hausmann vd. (2007)	127 Ülke 1992-2003	Panel Veri Regresyon Modeli	İhracat sepetlerindeki verimliliğin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Bu etki orta gelirli ülkeler için daha güçlüdür.
Liu vd. (2009)	9 Asya Ülkesi 1970-2002	Panel Eşbütünleşme ve Panel VECM Granger Nedensellik	İhracat, ithalat, DYY ve GSYH arasında uzun dönemli bir ilişki görülmüştür. Seriler arasında Malezya hariç diğer ülkelerde çift taraflı bir nedensellik saptanmıştır.
Hye vd. (2013)	Hindistan ve Sri Lanka 1960-2009/ Nepal 1965-2009/ Pakistan ve Bangladeş 1971-2009/ Bhutan 1981-2009	ARDL ve Granger Nedensellik Analizi	Ülkelerin tamamı için ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı, Pakistan hariç diğer ülkelerde ihracattan büyüme doğru tek taraflı, Bangladeş ve Nepal dışındaki ülkelerde ise büyümeden ihracata doğru tek taraflı nedensellik saptanmıştır. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.
Ee (2016)	Botsvana, Ekvator Ginesi ve Morityus 1985-2014	Panel Eşbütünleşme ve EKKY	İhracat, ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Serier uzun dönemde eşbütünleşiktir.
Feyrer (2019)	76 Ülke 1960-1995	EKKY	Ticaretin üretim üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Ticaretteki değişim GSYH büyüme oranındaki değişimin %17'sini açıklamaktadır.
Sultanuzzaman vd. (2019)	16 Asya Ülkesi 2000-2016	Panel Veri GMM Analizi	İhracatın ve teknolojinin ekonomik büyüme üzerinde hem kısa hem de uzun vadede pozitif bir etkisi vardır. Bu etki Çin, Endonezya, Hindistan, Hong Kong, Katar, Kore, Malezya ve Singapur'da daha güçlüdür.

2.1.4. Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar

Yiğidim ve Köse (1997), ihracata dayalı büyüme hipotezini Türkiye üzerinde inceleyen çalışmalarında, 1980-1996 dönemi için zaman serisi verilerini kullanarak nedensellik analizi yapmışlardır. Bu çerçevede ihracat, ithalat, GSYH ve yatırımlar arasındaki ilişki araştırılmıştır. Yapılan ADF birim kök testi serilerin seviyesinde durağan olduğunu, Granger testi ise ithalattan ekonomik büyümeye ve yatırımlara doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak Türkiye için ekonomik büyümeyi etkileyen en önemli değişkenin ithalat olduğu, bu bağlamda

iktisat politikaları karar alıcılarının ithalatın finansmanı yönünden çözümler üretmesi gerektiği belirtilmiştir.

Tuncer (2002), Türkiye’de 1980 sonrası dönemi incelediği araştırmasında, 1980Q1-2000Q4 dönemini çeyreklik veriler altında; ihracat, ithalat, yatırımlar ve GSYH serileri arasındaki nedensellik ilişkisini VAR yöntemini kullanarak incelemiştir. Birim kök testi için yapılan ADF testi, serilerin birinci dereceden durağan olduklarını göstermiştir. Sonrasında yapılan Toda-Yamamoto testi, ithalat ve GSYH arasında iki yönlü, GSYH’den ihracata doğru ise tek yönlü güçlü bir nedensellik saptamıştır. Ayrıca yatırımlarla GSYH arasında çift yönlü zayıf bir ilişki gözlemlenmiş, fakat ihracattan GSYH’ye doğru bir nedenselliğe rastlanmamıştır. Araştırma, Türkiye’de incelenen dönem için ekonomik büyümenin belirleyici unsurunun ithalat olduğunu göstermiştir.

Şimşek (2003), çıktı büyümesi ile ihracat büyümesi arasındaki nedenselliği Türkiye üzerinde araştırmış, bu bağlamda ihracata dayalı büyüme hipotezini test etmiştir. 1960-2002 dönemi yıllık verileri üzerinden hesaplanan reel ihracat ve RGSMH serileri için yapılan ADF ve PP birim kök testleri, serilerin ilk farkta durağan olduklarını göstermiştir. Eşbütünleşme için uygulanan Johansen testi sonuçları, değişkenler arasında uzun dönem bir ilişkinin olduğu yönündedir. Granger nedensellik testi sonuçları ise RGSMH’den reel ihracata doğru tek yönlü, pozitif bir nedenselliği göstermektedir. Sonuçlar, incelenen dönem için Türkiye’de ihracata dayalı büyümeyi desteklememektedir.

Demirhan (2005); ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye üzerinde, çeyrek dönemlik veriler kullanarak 1987Q1-2004Q3 dönemini eşbütünleşme testi ve VECM’e dayalı nedensellik analizi ile test etmiştir. Serilerin birinci farkında durağan oldukları yapılan ADF birim kök testiyle, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki ise Johansen eşbütünleşme testiyle tespit edilmiştir. Nedenselliğin yönünü analiz etmek için uygulanan VECM; ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik, ekonomik büyümeden ihracata doğru ise tek yönlü bir nedensellik bulgulamıştır. Analiz sonuçları, incelenen dönemde Türkiye için ihracata dayalı bir büyümenin söz konusu olmadığını, ithalatın ise büyüme konusunda önemli bir rol üstlendiğini göstermiştir.

Taban ve Aktar (2008), ihracata dayalı büyüme hipotezini Türkiye üzerine 1980Q1-2007Q2 döneminde çeyrek yıllık zaman serisi verilerini kullanarak eşbütünleşme ve ECM’ye dayalı nedensellik analizi ile test etmişlerdir. ADF birim kök testi ile serilerin birinci farkında durağan oldukları, Johansen eşbütünleşme testi ile de değişkenler arasında uzun dönem bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. ECM’ye dayalı Granger testleri ise hem kısa hem uzun dönemde, ihracattaki büyüme ile RGSYH’deki büyüme arasında iki yönlü bir nedenselliğin olduğunu bulgulamıştır. Sonuçlar, iki değişkenin de birbirlerine katkı sağladığını göstermektedir.

Aktaş (2009), 1996:01-2006:06 dönemini kapsayan çalışmada aylık veriler kullanarak ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisini Türkiye üzerinde test etmiştir. Analiz için uygulanan ADF birim kök testi serilerin birinci farkında durağan olduklarını, Johansen eşbütünleşme testi ise değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu

bulgulamıştır. VECM'e dayalı nedensellik testi ile de kısa dönemde değişkenler arasında iki yönlü nedenselliğin olduğu; uzun dönemde ise reel ihracat ile reel ithalat arasında çift yönlü, GSYH'den reel ihracata ve ithalata doğru ise tek yönlü bir nedenselliğin olduğu gözlemlenmiştir. Sonuç olarak, incelenen dönem için ihracattan ve ithalattan büyümeye doğru uzun dönemli bir nedensellik tespit edilememiştir.

Bilgin ve Şahbaz (2009); ihracat, ithalat, dış ticaret hadleri ve ekonomik büyümeyi temsilen kullanılan sanayi üretimi arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye üzerine 1987-2007 dönemi için aylık veriler kullanarak analiz etmişlerdir. Yapılan ADF birim kök testi serilerin birinci dereceden bütünleşik olduklarını göstermiştir. Johansen VAR tipi eşbütünleşme testi ise değişkenler arasında %1 anlamlılık düzeyinde tek bir eşbütünleşme vektörünün olduğunu saptamıştır. ECM'ye dayalı Granger nedensellik testi kısa dönem için ihracat ile sanayi üretimi arasında çift yönlü bir nedenselliği bulgulamıştır. Son olarak Toda-Yamamoto tarafından geliştirilen dönüştürülmüş Wald testi ile uzun dönemde, ihracattan ve ithalattan sanayi üretimine doğru tek yönlü bir Granger nedenselliğinin olduğu gözlenmiştir. Bu gözlemin yanı sıra yine uzun dönemde ihracat ile dış ticaret hadleri arasında çift yönlü nedensellik görülmüştür. İncelenen dönem için analiz sonuçları, ihracata dayalı büyümeyi desteklemektedir.

Şimşek ve Kadılar (2010); ihracat, beşerî sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ve nedenselliği 1960-2004 dönemi yıllık verilerini kullanarak Türkiye üzerinde analiz etmiştir. ADF birim kök testi sonuçlarına göre serilerin birinci farkında durağan oldukları görülmüştür. Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL Sınır Testi yaklaşımı, değişkenler arasında uzun dönem bir düzey ilişkisinin olduğunu gösterirken bu ilişki, Johansen eşbütünleşme testi ile de doğrulanmıştır. Nedenselliğin yönünü belirlemek için yapılan hata düzeltme ve ARDL ile uzun dönemde reel ihracat ve beşerî sermayenin RGSYH üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve güçlü bir pozitif etkisinin olduğu gözlenmiştir. Son olarak yapılan Granger testi, hem kısa hem uzun dönemde beşerî sermaye ile RGSYH arasında iki yönlü nedensellik, ihracattan RGSYH'ye doğru ise tek yönlü bir nedensellik bulgulamıştır. Sonuçlar, içsel büyüme teorisini ve ihracata dayalı büyüme hipotezini destekler niteliktedir.

Göçer ve Hepkarşı (2013), Türkiye üzerine yaptıkları çalışmada mal ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini çeyreklik dönemlerden oluşan 1989Q1-2013Q1 zaman aralığında test etmişlerdir. Birim kök analizi çoklu yapısal kırılmalara izin veren Carrion-i-Silvestre vd. (2009) testi ile analiz edilmiştir. Seriler arasındaki nedensellik Toda-Yamamoto testi, eşbütünleşme ise çoklu yapısal kırılmalara izin veren Maki (2012) testi ile sınanmıştır. Birim kök testi, serilerin birinci farkında durağan olduklarını tespit ederken aynı zamanda Türkiye ekonomisi için yapısal kırılma tarihlerini de ortaya koymuştur. Çalışmada kısa dönemde ihracattan ekonomik büyümeye doğru %1 anlamlılık düzeyinde güçlü bir nedenselliğin olduğu, uzun dönemde ise serilerin eşbütünleşik olduğu görülmüştür. Dinamik EKKY ile uzun dönemli ilişkinin pozitif ve anlamlı olduğu görülürken ihracattaki %10'luk bir artışın milli geliri %2,7 artırdığı tespit edilmiştir. Araştırmanın sonucu, incelenen dönem için ihracat öncüllü büyümenin Türkiye'de geçerli olduğu yönündedir.

Özcan ve Özçelebi (2013), ihracata dayalı büyüme hipotezini Türkiye üzerinde 2005:01-2011:11 dönemi için aylık veriler kullanarak zaman serisi analiz metotları ile incelemişlerdir. İhracat, ithalat, reel döviz kuru ve sanayi üretim endeksi serilerinin birinci farkında durağan oldukları ADF testi ile bulunduktan sonra, Johansen testi ile değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik oldukları saptanmıştır. VECM ile sanayi üretiminin uzun dönemde ihracattaki artıştan pozitif etkileneceği, ithalattaki artıştan ise negatif etkileneceği gözlemlenmiştir. Sonuçlar, bu yönüyle ihracata dayalı ekonomik büyümeyi destekler niteliktedir. Bu bulgularla birlikte çalışmada, istikrarlı büyüme oranları için dış ticaret açıklarını azaltmaya yönelik politikaların uygulanmasının önemine vurgu yapılmıştır.

Korkmaz ve Aydın (2015), uluslararası ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliği 2002Q1-2014Q2 dönemi için çeyrek yıllık veriler kullanarak Türkiye üzerinde araştırmışlardır. RGSYH, ithalat ve ihracat birim değer endeksi serilerinin kullanıldığı çalışmada, ADF ve PP birim kök testi sonuçları serilerin birinci farkında durağan olduklarını gösterirken Lagrange Çarpanı (LM) testi, %5 anlamlılık düzeyinde otokorelasyonun olmadığını bulgulamıştır. Granger nedensellik testi sonuçları ise ithalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Sonuçlar, incelenen dönem için ithalata dayalı büyüme ve büyümeye dayalı ithalat hipotezini destekler niteliktedir.

Pata (2017), Türkiye'deki mal ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1971-2014 dönemine ait yıllık veriler kullanarak analiz etmiştir. Çalışmada, Toda-Yamamoto nedensellik testinin yanı sıra genelleştirilmiş etki-tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma yöntemi kullanılmıştır. Analizin birinci kısmında geleneksel birim kök testlerinin yanında yapısal kırılmayı içeren Zivot ve Andrews (1992) testi de kullanılmış ve değişkenlerin birinci farkında durağan oldukları görülmüştür. Analizler sonucu kısa dönemde ihracat, ithalat ve mal ticaretinden (ihracat+ithalat) ekonomik büyümeye doğru tek taraflı ve pozitif bir nedenselliğin olduğu bulgulanmıştır. Araştırma, bu yönüyle Türkiye için hem ihracat hem de ithalata dayalı büyüme hipotezlerini destekler niteliktedir.

Aslan ve Topcu (2018), Türkiye'deki ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini sektörel bazda inceleyen çalışmalarında, 2000Q1-2015Q4 dönemi için çeyrek yıllık verileri panel veri teknikleri ile analiz etmişlerdir. Levin-Lin-Chu(LLC) ve Im-Pesaran-Shin(IPS) panel birim kök testleri ile serilerin birinci farkında durağan oldukları saptanmıştır. Pedroni eşbütünleşme testi ile değişkenlerin uzun dönemde entegre oldukları görülmüştür. Çalışmaya konu olan sekiz sektör üzerine yapılan Dumitrescu ve Hurlin panel nedensellik testi ise imalat, toptan ve perakende ticaret, gayrimenkul kiralama ve ticari faaliyet sektörleri için ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü; tarım ve ormancılık sektörü için ihracattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü; balıkçılık, elektrik-gaz-su tedarik, diğer hizmet faaliyetleri, madencilik ve taş ocaklığı sektörleri için ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik tespit etmiştir. Ayrıca, Ortalama Grup Tahmincisi(MGE) sonuçları; tarım ve ormancılık, madencilik ve taş ocaklığı sektörlerindeki ihracat artışlarının imalat sanayinden daha fazla ekonomik büyümeyi etkilediğini göstermiştir. Bu

etkinin büyüklüğünün nedeni, tarım ve madencilik sektörlerinin imalat sanayinin hammadde tedarikçisi olması ve bu sektörlerdeki üretim artışının imalat sanayinin ithalat bağımlılığını azaltacağı şeklinde açıklanmıştır.

Alsamara vd. (2019); ticari açıklık, finansal gelişim ve enerji ithalatının ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerini Türkiye üzerinde test etmişlerdir. 1960-2014 aralığındaki yıllık verilerin kullanıldığı çalışmada, ARDL Sınır Testi ile ticari açıklık, finansal gelişim, enerji ithalatı ve reel KBGSYH arasındaki eşbütünleşmenin varlığı ortaya konmuş; uzun vadede ticari açıklıktaki %1’lik bir artışın ekonomik büyüme üzerinde %0,17’lik bir artışa neden olduğu bulgulanmıştır. Sonrasında yapılan Granger nedensellik testi ise ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedenselliğin varlığını tespit etmiştir. Araştırmada analiz edilen diğer bir sonuç, enerji ithalatının ekonomik büyüme üzerindeki olumsuz etkisidir. Bu sonuca istinaden çalışmada, bu tür bir olumsuz etkinin dengelenebilmesi için yenilenebilir enerji kullanımının önemine vurgu yapılmıştır.

Bahramian ve Saliminezhad (2020), ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki dinamik nedensellik ilişkisini Türkiye üzerinde, 1960Q1-2019Q2 dönemine ait üçer aylık reel ihracat ve RGSYH verilerini parametrik olmayan nedensellik yaklaşımıyla analiz etmişlerdir. Verilerin birinci derecede durağan oldukları görülürken doğrusal Granger nedensellik testi, değişkenler arasında nedensel bir bağın olmadığını göstermiştir. Öte yandan doğrusal olmayan bağımlılığı gösteren BDS testi ve doğrusal olmayan Granger nedensellik testi, değişkenler arasında doğrusal olmayan bir ilişkinin varlığını ortaya koymuştur. Sonuçlarda, ihracattan büyümeye doğru bir nedensellik görülmezken büyümeden ihracata doğru istatistiksel olarak anlamlı, pozitif ve güçlü bir nedensellik gözlemlenmiştir. İhracattaki büyümenin düşük ve yüksek aralıklarında ekonomik büyümeden ihracata doğru bir nedensellik söz konusudur. Çalışmada, değişkenler arasındaki ilişkilerin analizinde, potansiyel doğrusalsızlıkların göz ardı edilmemesi gerekliliği vurgulanmıştır. Bununla birlikte doğrusal olmayan bir ilişkide standart doğrusal Granger testinin tutarsız olabileceği de ortaya konmuştur.

Uluslararası mal ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye üzerinde inceleyen çalışmaların analiz sonuçlarına bakıldığında gerek ihracat gerekse de ithalatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir ilişkiyi barındırdığı ve bu ilişkinin kısa ve uzun dönem için ağırlıklı olarak anlamlı ve geçerli olduğu görülmektedir. Örneklem dönemlerine göre büyümenin belirleyici unsurlarına bakıldığında, 2000 yılı ve öncesini ele alan çalışmalarda ithalat kalemi öne çıkarken 2000 sonrasına yer veren çalışmalarda ise genellikle ihracat kaleminin ön planda olduğu söylenebilir. Yöntemsel olarak genellikle eşbütünleşme ve nedensellik analizleri uygulanırken 2010 sonrası çalışmalarda yeni yöntemlerin uygulandığı da izlenmektedir. Bu çerçevede uluslararası mal ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tahmin etmeye çalışan araştırmaların literatür özeti Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6: Mal Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Türkiye Üzerine İnceleyen Çalışmalara Ait Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Dönem	Yöntem	Sonuç
Yiğidim ve Köse (1997)	1980-1996	Granger Nedensellik Analizi	İthalattan ekonomik büyümeye ve yatırımlara doğru tek yönlü bir nedensellik bulgulanmıştır.
Tuncer (2002)	1980-2000	Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi	İthalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, büyümeden ihracata doğru ise tek yönlü bir nedensellik saptanmıştır.
Şimşek (2003)	1960-2002	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Ekonomik büyümeden ihracata doğru tek yönlü, pozitif bir nedensellik görülürken serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu görülmüştür.
Demirhan (2005)	1987-2004	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	İthalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik görülmüş; büyümeden ihracata doğru ise tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur. Seriler uzun dönemde eşbütünleşiktir.
Taban ve Aktar (2008)	1980-2007	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	İhracat ile ekonomik büyüme arasında hem kısa hem uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik gözlemlenmiştir. Seriler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir.
Aktaş (2009)	1996-2006	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	İhracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasında kısa dönem için çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Uzun dönemde ihracat ile ithalat arasında çift yönlü, büyümeden ihracat ve ithalata doğru tek yönlü nedensellikler bulgulanmıştır. Seriler arasında uzun dönemli ilişki mevcuttur.
Bilgin ve Şahbaz (2009)	1987-2007	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	Kısa dönemde ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik saptanmıştır. Uzun dönemde ise ihracat ile dış ticaret hadleri arasında çift yönlü, ihracat ve ithalattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellikler tespit edilmiştir. Eşbütünleşme analizinde ise seriler arasında tek bir eşbütünleşme vektörü saptanmıştır.
Şimşek ve Kadılar (2010)	1960-2004	ARDL ve Granger Nedensellik Analizi	Kısa ve uzun dönemde beşerî sermaye ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü, ihracattan büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca uzun dönemde ihracat ve beşerî sermayenin büyüme üzerinde pozitif etkisi bulgulanmıştır. Değişkenler uzun dönemde eşbütünleşiktir.
Göçer ve Hepkarşı (2013)	1989-2013	Maki Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme, Toda-Yamamoto Nedensellik ve Dinamik EKKY	İhracattan ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik bulgulanmıştır. Seriler uzun dönemde eşbütünleşiktir. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişki pozitifdir; ihracattaki %10'luk bir artış büyümeyi %2,7 artırmaktadır.

Tablo 6: (Devamı)

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Dönem	Yöntem	Sonuç
Özcan ve Özçelebi (2013)	2005-2011	Johansen Eşbütünleşme ve VECM	Uzun dönemde ekonomik büyümeyi, ihracattaki artış pozitif etkilerken ithalattaki artış negatif etkilemektedir. Seriler uzun dönemde eşbütünleşiktir.
Korkmaz ve Aydın (2015)	2002-2014	Granger Nedensellik Analizi	İthalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik saptanmıştır.
Pata (2017)	1971-2014	Toda-Yamamoto Nedensellik, Etki-Tepki ve Varyans Ayrıştırma Analizi	İhracat, ithalat ve dış ticaret hacminden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü pozitif bir nedensellik tespit edilmiştir.
Aslan ve Topcu (2018)	2000-2015	Pedroni Eşbütünleşme ve Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Analizi	İmalat, toptan ve perakende ticaret, gayrimenkul kiralama ve ticari faaliyet sektörleri için ihracat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik saptanmıştır. Tarım ve ormancılık sektörü için ihracattan büyümeye doğru tek yönlü; balıkçılık, elektrik-gaz-su tedarik, diğer hizmet faaliyetleri, madencilik ve taş ocakçılığı sektörleri için büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik bulgulanmıştır. Değişkenler uzun dönemde entegredir.
Alsamara vd. (2019)	1960-2014	ARDL ve Granger Nedensellik Analizi	Ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasında kısa dönem için çift taraflı nedensellik görülmüştür. Uzun dönemde büyüme üzerinde, ticari açıklığın pozitif etkisi görülürken enerji ithalatının negatif etkisi gözlemlenmiştir. Seriler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir.
Bahramian ve Saliminezhad (2020)	1960-2019	Dinamik Panel Veri Analizi	Doğrusal olmayan nedensellik testi, ekonomik büyümeden ihracata doğru pozitif bir nedensellik saptamıştır.

2.2. Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme İlişkisini Konu Alan Literatür

Uluslararası hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yer veren literatürün analiz edildiği bu bölümde, konuyla ilgili çalışmaların amacı, yöntemi, veri seti, örneklem büyüklüğü, dönemi ve sonuçları irdelenip genel bir değerlendirmesi yapılmakta ve ilgili literatür tablolştırılmaktadır. Çalışmalar uluslararası mal ticareti ile ekonomik büyüme ilişkisinde olduğu gibi dört alt kategoride incelenmektedir:

- Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar
- Gelişmiş Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar
- Karma ve Genel Çalışmalar
- Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar

2.2.1. Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar

King ve Levine (1993), 1960-1989 dönemi için 77 ülke üzerinde, yatay kesit analizi yaparak finansal hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Analiz sonuçları, uzun dönemde finansal sistemlerdeki gelişmelerin ekonomik büyümeyi etkilediğini göstermektedir. Daha iyi finansal sistemler yeniliği, verimliliği ve üretkenliği artırmakta ve ekonomik büyümeyi desteklemektedir. Ayrıca, finansal sisteme yönelik hükümet politikaları da uzun vadede, büyümenin nedeni olarak tespit edilmiştir.

Madden ve Savage (1998), Merkez ve Doğu Avrupa geçiş ekonomileri üzerine yaptıkları çalışmalarında brüt sabit yatırımlar, telekomünikasyon altyapı yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisini panel veri analizi ile 1990-1995 dönemi için incelemişlerdir. Brüt sabit yatırımların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği; hizmet ticareti değişkeni olarak ele alınan telekomünikasyon altyapı yatırımlarının ise ekonomik büyüme ile çift yönlü bir nedensellik ilişkisi içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Merkez ve Doğu Avrupa ülkelerinin yetersiz olan telekomünikasyon ağlarını iyileştirmeleri halinde, bu ülkeler için yatırım ve büyüme arasındaki ilişkinin artacağı sonucuna varılmıştır.

Freire-Seren (1999), 21 OECD ülkesini kapsayan çalışmada, 1965-1990 dönemi için Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyümeye olan etkisini panel veri analizi ile test etmiştir. Analiz sonuçlarına göre, değişkenlerin anlamlı ve pozitif bir ilişki içerisinde olduğu gözlenmiştir. İlişki katsayıları, Ar-Ge harcamalarındaki %1'lik bir artışın RGSYH'de %0,08'lik bir artışa neden olduğunu göstermektedir. Araştırmada ayrıca vergi indirimlerinin ve sübvansiyonların inovasyon faaliyetlerini teşvik edeceği, sermaye mallarının çeşitliliğini artıracığı ve uzun vadede büyümeye olumlu yönde etki edeceği öngörülmüştür.

Hansda (2001), Hindistan ekonomisi üzerine yaptığı çalışmada, 1993-1994 dönemi için girdi çıktı analizi ile sanayi, hizmet ve tarımdan oluşan 115 alt sektörü incelemiş; bu sektörlerin büyüme üzerindeki etkilerini analiz etmiştir. Hindistan ekonomisinin %55 oranla hizmet yoğun olduğunun belirtildiği çalışmada, hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin diğer sektörlerle göre daha fazla olduğu görülmüştür. Hizmet sektörünün büyümesi için endüstrinin de büyümesi gerektiğini söyleyen araştırma ticaret, bankacılık ve taşımacılık sektörlerini hizmetlerin ekonomi üzerindeki etkisini büyütecek kilit sektörler olarak tanımlamıştır.

Fase ve Abma (2003), Güneydoğu Asya'da gelişmekte olan 9 ülke (Bangladeş, Hindistan, Malezya, Pakistan, Filipinler, Singapur, Güney Kore, Sri Lanka, Tayland) üzerinde, finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik analizi ile incelemişlerdir. Ortak dönem olarak 1974-1999 dönemi alınmış olup ortaya çıkan temel bulgu; finansal kalkınmanın ekonomik büyüme için önemli olduğu yönündedir. Finansal gelişmeden büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik söz konusudur. Bu sonuçlara göre, finansal altyapının ve finansal reform politikalarının ekonomik refah için büyük önem taşıdığı belirtilmiştir.

Banga (2005), Asya Kalkınma Bankası tarafından finanse edilen çalışmasında Hindistan ekonomisi üzerine tanımlayıcı istatistiklerden yararlanarak 1990-2002 dönemini, hizmetler sektörünü baz alarak incelemiş; hizmet ihracatının önemine vurgu yaparak büyüme içerisindeki yerine dikkat çekmiştir. Hindistan’da, mal ihracatına kıyasla hizmet ihracatının GSYH ve toplam ticaret içerisindeki payının sürekli arttığını, net döviz kazandıran hizmetlerin ise ağırlıklı olarak seyahat, finans, iletişim, telekomünikasyon ve yazılım hizmetlerinden oluştuğunu belirtmiştir. Çalışmada, hizmet sektörü üzerindeki engellerin kaldırılmasıyla büyüme üzerindeki pozitif etkinin daha da artacağı vurgulanmış ve birçok politika önermesinde bulunulmuştur.

Konan ve Maskus (2006), Tunus üzerine yaptıkları araştırmada, 1993-1997 dönemi için mal ve hizmet ticaretindeki serbestleşmenin refah, istihdam ve büyüme üzerindeki etkilerini girdi-çıkı analizini yardımıyla test etmişlerdir. Elde edilen sonuçlara göre, hem mal hem de hizmet ticaretindeki serbestleşmenin işsizlik, refah ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif olmakla beraber, hizmet ticaretindeki serbestleşmenin etkisi mal ticaretindeki serbestleşmenin etkisinden üç katından fazla olduğu saptanmıştır. Bu bağlamda hizmet sektörü için en önemli etkiyi yapacak, yabancı yatırımların önündeki engellerin kaldırılmasıdır. Çalışmada ayrıca, ticaretin önündeki engelleri kaldıracak politik reformların, verimliliği artıracak yatırımların ve rekabetin önemine işaret edilmiştir.

Lautier (2008), tanımlayıcı istatistikler kullanarak yaptığı çalışmasında, Tunus ekonomisi için 1985-2005 döneminde sağlık hizmet ihracatının toplam ihracat ve ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerine değinmiştir. Çalışmada, yüksek ihracat potansiyeline sahip Tunus’un sağlık sektörüne gerekli önemi vermesiyle ilaç, inşaat, ulaşım ve iletişim gibi diğer alt sektörlerin de destekleneceği belirtilmiş; böylece büyüme, gelir ve istihdam üzerinde pozitif etkiler oluşacağı ifade edilmiştir.

Zebaze ve Keck (2009), Güney Afrika üzerine 1997-2003 dönemini kapsayan çalışmalarında, telekomünikasyon sektöründeki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini panel veri analizi ile incelemişlerdir. Çalışma, sektördeki serbestleşmenin sektör verimliliğini artırmasının yanı sıra ekonomik büyümeyi de pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Mobil ağlara girişteki %1’lik artış kişi başına düşen milli geliri %0,5 artırmaktadır. Sektördeki rekabetin artmasının yanında altyapı yatırımlarındaki artışın fiyatlarda düşüş sağlayarak daha iyi ve yoğun bir erişime neden olacağı, mobil penetrasyon oranının artacağı ve sonuç olarak büyümeye katkı sağlayacağı belirtilmiştir.

Gautam (2011), turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Nepal üzerinde 1974-2010 dönemi için eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile incelemiş; Johansen eşbütünleşme testi ile uzun dönemde eşbütünleşik olan serilerin, Granger nedensellik testine göre kısa dönemde iki yönlü pozitif bir ilişki içerisinde olduğu bulunmuştur. Buna göre, turizmdeki büyüme ekonomik faaliyetleri artırmakta, iktisadi büyüme ise ülkede turizm gelirlerini ve faaliyetlerini artırmaktadır. Ayrıca yüksek ekonomik büyümenin, turizm sektörünü geliştirecek politikalardan geçtiği vurgulanmıştır.

Kreishan (2011), Ürdün'deki turizm gelirleri ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi 1970-2009 dönem aralığında Johansen-Juselius eşbütünleşme ve Granger nedensellik analiziyle incelemiştir. Araştırmada, turizm gelirlerinden büyümeye doğru tek taraflı bir nedenselliğin olduğu ve uzun dönemde iki değişken arasında pozitif bir eşbütünleşmenin olduğu saptanmıştır. Buna istinaden hükümetin, Ürdün ekonomisinin büyümesi için potansiyel teşkil eden turizmi teşvik etmesi ve bu konuda gerekli politikaları uygulaması gerekliliğinin altı çizilmiştir.

Mishra vd. (2011), 1978-2009 dönemini kapsayan çalışmalarında, Hindistan'daki turizm sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme ve VECM'e dayalı Granger nedensellik analizleriyle test etmişlerdir. Analiz sonucunda, turizmden ekonomik büyümeye doğru kısa dönem için nedensellik görülmezken uzun dönemde serilerin eşbütünleşik oldukları görülmüştür. Araştırmada, turizm konusunda büyük fırsatlara sahip Hindistan'ın sürdürülebilir bir büyüme elde edebilmesi için kamunun ve özel sektörün aktif ortaklar şeklinde çalışması gerekliliği vurgulanmıştır.

Nişancı vd. (2011), D-8 ülkeleri üzerine yaptıkları çalışmada, 1974-2007 dönemi için iktisadi büyüme ile finansal gelişme arasındaki ilişkiyi panel veri analiziyle incelemişlerdir. Araştırma sonucunda, finansal araçlar ile iktisadi büyüme arasında pozitif ve güçlü bir ilişkinin olduğu ortaya konmuştur. Bu çerçevede, ekonominin reel ve finansal unsurlarının uyum içerisinde olmasının kalkınma sürecini de olumlu etkileyeceği ifade edilmiştir.

Işık ve Kılınç (2013), bilgi ekonomisi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi OECD ülkeleri üzerinde 2000-2010 dönemi için panel veri analizi ile test etmişlerdir. Değişkenler arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki tespit edilmiş; ekonomik büyümelerini artırmak isteyen ülkelerin bilgi ekonomisine hızla geçmeleri gerektiği, bu sayede verimliliğin ve ticaretin artacağı vurgulanmıştır. Bu geçiş sürecinde ülkelerdeki eğitim, Ar-Ge, inovasyon, rekabet ve sağlıklı kurumların varlığı için yapılacak çalışmaların önemi, bu araştırmada altı çizilerek ifade edilmiştir.

Alege ve Ogundipe (2015), hizmet ticareti ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi 33 Sahra Altı Afrika ülkesi üzerinde 1990-2010 dönemi için statik panel veri modelleri ile analiz etmişlerdir. Kukla Değişkenli EKKY, sabit efekt modelleri ve rastgele efekt modelleri sonuçları hizmet ihracatı ve ithalatının ekonomik kalkınmayı artırdığını göstermiştir. Alt sektörler açısından hizmet ihracatında seyahatler ve diğer hizmetlerin, hizmet ithalatında ise taşımacılık ve diğer hizmetlerin ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerinin daha fazla olduğu görülmüştür. Çalışmada, hizmetler ticaretinin üretime ve istihdama katkısı dolayısıyla özellikle GOÜ'ler için kilit bir rol oynadığı önemle vurgulanmıştır.

Sandri vd. (2016), mal ve hizmet ticaretinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini 1980-2014 dönemi için Ürdün üzerinde regresyon yöntemi ile tahmin etmişlerdir. ADF testi ile birim kök sınaması yapılmış; Johansen eşbütünleşme testi ile değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. Tam Modifiye En Küçük Karaler (FMOLS) yöntemi ile elde edilen sonuçlara bakıldığında GSYH üzerinde mal ticaretinin negatif etkisinin, hizmet ticaretinin ise pozitif etkisinin

olduğu görülmüştür. Mal ticaretindeki %1’lik bir artış GSYH’yi %0,22 azaltırken hizmet ticaretindeki %1’lik bir artış GSYH’yi %0,28 artırmaktadır. Elde edilen bulgular eşliğinde büyüme konusunda, Ürdün hizmet ticaretinin karşılaştırmalı bir avantaj olarak kullanılmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Priyankara (2018), ihracata dayalı büyüme hipotezini hizmet ihracatı üzerinden test etmiştir. Sri Lanka üzerine yapılan çalışmada, 1984-2013 dönemi nedensellik analizi çerçevesinde incelenmiştir. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları, hizmet ihracatından büyümeye doğru tek yönlü ve güçlü bir pozitif nedenselliğin olduğunu tespit etmiştir. Bu testin yanında farklı gecikme yapısı ve entegrasyon sırası ile genişletilerek yapılan testler ile sonuçların sağlamlığı teyit edilmiştir. Çalışmanın sonunda, hizmet ihracatının artması için politika yapıcıların ihracatı teşvik edecek politikalar üretmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

Bu alt bölümde, uluslararası hizmet ticaretinin gerek ihracat ve ithalat boyutunda gerekse de alt sektörler bazında ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ve büyümeyle olan ilişkileri AGÜ ve GOÜ’ler üzerinde araştırılmıştır. AGÜ ve GOÜ’ler üzerinde yapılan çalışmaların henüz olgunlaşma çağındaki olan hizmet ticaretinin alt sektörlerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Mevcut alan üzerinde yapılan çalışmaların seriler arasında genel itibarıyla pozitif bir ilişkiyi ortaya koydukları görülmektedir. Bu kapsamda uluslararası hizmet ticareti ile büyüme arasındaki ilişkiyi AGÜ ve GOÜ’ler üzerinde inceleyen temel çalışmalara ait mevcut literatür Tablo 7’de özetlenmiştir.

Tablo 7: Az Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
King ve Levine (1993)	77 Ülke 1960-1989	Yatay Kesit- Analizi	Finansal sistemlerdeki gelişmeler uzun dönemde, ekonomik büyümeyi etkilemiştir.
Madden ve Savage (1998)	Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri 1990-1995	Panel Veri Analizi	Telekomünikasyon altyapı yatırımları ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı nedensellik tespit edilmiştir.
Freire-Seren (1999)	21 OECD Ülkesi 1965-1990	Panel Veri Analizi	Ar-Ge harcamaları, ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki barındırmaktadır.
Hansda (2001)	Hindistan 1993-1994	Girdi-Çıktı Analizi	Hizmetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, diğer sektörlerle göre daha fazladır.
Fase ve Abma (2003)	9 Güneydoğu Asya Ülkesi 1974-1999	Granger Nedensellik Analizi	Finansal gelişmelerden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedenselliğe ulaşılmıştır.
Banga (2005)	Hindistan 1990-2002	Tanımlayıcı İstatistikler	Hizmet ihracatının ekonomik büyümeye olan artan katkısına dikkat çekilmiştir.
Konan ve Maskus (2006)	Tunus 1993-1997	Girdi-Çıktı Analizi	Hizmet ticaretindeki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir ve bu etki, mal ticaretine göre üç katından fazladır.

Tablo 7: (Devamı)

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Lautier (2008)	Tunus 1985-2005	Tanımlayıcı İstatistikler	Sağlık hizmet ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi gösterilmiştir.
Zebaze ve Keck (2009)	Güney Afrika 1997-2003	Panel Veri Analizi	Telekomünikasyon sektöründeki serbestleşme ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.
Gautam (2011)	Nepal 1974-2010	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Turizm gelirleri ile ekonomik büyüme uzun dönemde eşbütünleşiktir. Kısa dönemde, seriler arasında çift taraflı pozitif bir nedensellik söz konusudur.
Kreishan (2011)	Ürdün 1970-2009	Johansen-Juselius Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik mevcuttur. Seriler, uzun dönemde pozitif bir eşbütünleşme içerisindedir.
Mishra vd. (2011)	Hindistan 1978-2009	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	Turizmden ekonomik büyümeye doğru kısa dönemde bir nedensellik görülmezken uzun dönemde eşbütünleşmenin var olduğu görülmüştür.
Nişancı vd. (2011)	D-8 Ülkeleri 1974-2007	Panel Veri Analizi	Finansal gelişim ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve güçlü bir ilişki görülmüştür.
Işık ve Kılınç (2013)	OECD Ülkeleri 2000-2010	Panel Veri Analizi	Bilgi ekonomisi ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif bir ilişkiye ulaşılmıştır.
Alege ve Ogundipe (2015)	33 Sahra Altı Afrika Ülkesi 1990-2010	Statik Panel Veri Analizi	Hizmet ticaretinin ekonomik kalkınmayı artırdığı görülmüştür.
Sandri vd. (2016)	Ürdün 1980-2014	Johansen Eşbütünleşme ve FMOLS	Hizmet ticareti, ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken mal ticareti, negatif etkilemektedir. Bununla birlikte seriler uzun dönemde eşbütünleşiktir.
Priyankara (2018)	Sri Lanka 1984-2013	Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi	Hizmet ihracatından ekonomik büyümeye doğru tek taraflı, pozitif bir nedenselliğin olduğu bulgulanmıştır.

2.2.2. Gelişmiş Ülkeler Üzerine Yapılan Çalışmalar

Stabler ve Howe (1988), Kanada üzerine yaptıkları çalışmada hizmet ticaretinin ve mal ticaretinin bölgesel büyüme üzerindeki etkilerini incelemek için girdi-çıktı analizi ile karşılaştırmalar yapmışlardır. Araştırma için Kanada'nın dört eyaleti (Manitoba, Saskatchewan, Alberta ve Britanya Kolumbiyası) örneklem olarak alınmış ve 1974-1979 dönemi boyunca 16 endüstri ve 49 mal üzerinden incelenmiştir. Analiz sonucunda hem mal hem de hizmet ihracatında reel bir artış olduğu, bu artışın hizmet ihracatında daha fazla olduğu görülmüştür. Hizmet ihracatındaki kazancın mal ihracatındaki kazancı karşılama oranı %89'dur. Manitoba ve Saskatchewan'da hizmet ihracatından

kaynaklanan katma değer artışı, mal ihracatındaki katma değer artışından daha fazladır. Araştırmada, hizmet ticaretinin bölgesel büyümedeki katkıları ele alınarak hizmet ticaretinin artan önemine dikkat çekilmiştir.

Jayakar ve Waterman (2000), ABD için hizmet ticaretinde önemli bir yeri olan film ürünlerinin dünya piyasasında neden bu kadar yaygın olduğunu göstermek için nüfus, GSYH ve yerli film harcamalarını GÜ'lerle karşılaştırmak için regresyon analizi yapmışlardır. İthal gişe pazar payları ile GSYH arasındaki ilişkinin de araştırıldığı çalışmada, film talebi olarak ülkelerdeki gişe verileri kullanılmıştır. Karşılaştırma yapılan ülkeler Fransa, Almanya, İtalya, Birleşik Krallık ve Japonya'dır. Ayrıca, ülke grubu olarak Avrupa Birliği (AB) ülkeleri alınmıştır. Örneklem dönemi olarak 1994 ve 1995 yılları baz alınmıştır. Sonuç olarak yüksek oranda film ithal eden GÜ'lerin büyük yerel gişe pazar paylarına sahip olduğu ve bu durumun GSYH'lerini pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca film sektörü konusunda en büyük pazara sahip olan ABD'nin diğer ülkelere göre film piyasası ve ticaretindeki üstünlüğü, nedenleriyle birlikte istatistiksel olarak ele alınmış ve ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Lee ve Waterman (2007), 1950-2003 dönemi için film sektöründe, sinema filmi ticaretindeki uzun vadeli değişimleri ve bu değişimlerin iç piyasadaki etkilerini, iç piyasa modelini kullanarak panel veri analizi ile test etmişlerdir. Örneklem olarak 6 GÜ (ABD, Japonya, Almanya, İtalya, Fransa ve Birleşik Krallık) alınmıştır. Yapılan analizler, uluslararası sinema filmleri ticaretinin iç pazardaki pozitif etkilerinin varlığını göstermektedir. 1970'lerden itibaren Amerikan filmlerinin artan baskısı diğer ülkelerdeki tüketici film harcamalarında artışa, yerli film endüstrilerinde ise azalışa neden olmuştur. Bu gelişmeler, Amerikalı film yapımcıların ekonomik kaynaklarında artış sağlarken Hollywood stüdyolarının, daha fazla ve daha yüksek prodüksiyon değerine sahip film yapmalarını sağlamıştır. Bu anlamda araştırmanın, hizmetler ticareti içerisinde katma değeri yüksek olan film sektörü ve ticaretinin tüketici refahı, rekabet ve ekonomi üzerindeki etkileri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Goel vd. (2008), ABD üzerine yaptıkları çalışmada, 1953-2000 dönem aralığı için Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL sınır testi ile incelemişlerdir. Ar-Ge harcamalarının federal ve federal olmayan diye ayrıldığı çalışmada, her iki Ar-Ge harcamasının da uzun dönemde ekonomik büyümeye pozitif etkisinin olduğu bulunmuştur. Bununla birlikte federal Ar-Ge harcamalarının federal olmayana göre ekonomik büyümeyle çok daha güçlü bir ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca savunmaya yönelik Ar-Ge harcamaları ile savunmaya yönelik olmayan Ar-Ge harcamalarının da iktisadi büyüme ile ilişkisi test edilmiş; büyümenin savunmaya yönelik Ar-Ge harcamalarıyla daha güçlü ve olumlu bir ilişki içerisinde olduğu gözlenmiştir.

Lee (2008), OECD ülkeleri arasından GÜ statüsündeki 25 ülkeyi alarak imalat sanayi, DYY ve ticaret arasındaki ilişkiyi 1975-2004 döneminde dinamik panel veri analizi ile test etmiştir. Sonuçlar, ülkeler arasındaki üretkenlik yakınsamasının imalat sanayide güçlü olduğu yönündeyken

hizmetler sektöründe bu yakınsamanın çok az olduğu görülmektedir. Çalışmada, ticaretin serbestleştirilmesi ve Ar-Ge yatırımlarının, teknoloji aktarımı yaparak verimliliği ve büyümeyi artırabileceği ve imalat sektöründe olduğu gibi hizmet sektöründe de yakınsamayı sağlayabileceği anlatılmıştır.

Yang ve Yi (2008), finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Kore üzerinde 1971-2002 dönemi için süper dışsallık metodolojisi kullanarak incelemişlerdir. Finansal kalkınmadan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ve pozitif bir ilişkinin bulunduğu çalışmada, finansal serbestleşme ve reformların önemine dikkat çekilmiştir. Finansal yapılanma konusundaki yapıcı türdeki reformların sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlayacağı üzerinde durulmuştur.

Lee ve Hung (2010); turizm, ekonomik kalkınma ve sağık hizmetleri arasındaki uzun ve kısa vadeli dinamik etkileşimleri 1978-2007 dönemi için Granger nedensellik analiziyle Singapur üzerinde test etmişlerdir. Sonuçlar, sağık hizmetleri ve turizmden ekonomik kalkınmaya doğru uzun dönemde tek yönlü bir nedenselliğin varlığını ortaya koymaktadır. Kısa dönemde ise ekonomik kalkınmadan sağık hizmetlerine doğru tek yönlü bir nedensellik bulunurken sağık hizmetleri ile turizm arasında ise çift yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir. Ekonomik kalkınma için turizm ve sağık hizmetlerinin önemli birer araç olduğuna dikkat çeken bu araştırmada, analiz sonuçları açısından politika yapıcılar için yol gösterici olduğu çıkarımlarına çalışmanın sonuç bölümünde değinilmiştir.

Nissan vd. (2011), turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi EKKY ile tahmin etmişlerdir. Çalışma, 11 GÜ'nün (ABD, Almanya, Birleşik Krallık, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İspanya, İsveç, İtalya, Japonya) 2000-2005 dönemini kapsayan aylık verilerinden oluşan 66 gözlem içermektedir. Sonuçlar, turizmin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisini göstermektedir. Ekonomik büyümeyi teşvik eden unsurlar, turizm üzerinde de dolaylı yönden pozitif bir etkiye sahiptir. Turizm, bir yandan firmaları fonlarken diğeryandan üretkenliğı teşvik etmekte ve böylece yeni iş fırsatları meydana getirebilmektedir. Çalışma, turizmin ekonomik büyümeye olan etkisinin artması için yeterli ve verimli ekonomik politikaların tasarlanması gerekliliğini vurgulamaktadır.

Uluslararası hizmet ticaretinin ekonomik büyümeyle olan ilişkisinde GÜ üzerine yapılan araştırmalar için genellikle modern hizmet ticaretinin yoğunluğu görülürken hizmet ticaretinde yer alan daha farklı alt sektörlerin de çalışmalara konu olduğu izlenmektedir. Bu çerçevede GÜ üzerine yapılan çalışmalarda, ekonomik büyüme ile olan ilişkiler ve etkileşimler gerek hizmet ticaretinin bütünüyle gerekse de alt sektörleriyle incelendiğı söylenebilir. Bu kapsamdaki çalışmaları konu alan mevcut literatür Tablo 8'de özetlenmiştir.

**Tablo 8: Gelişmiş Ülkelerde Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen
Literatür Özeti**

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Stabler ve Howe (1988)	Kanada 1974-1979	Girdi-Çıktı Analizi	Hizmet ihracatından kaynaklanan katma değer mal ihracatındakinden fazla olduğu ve hizmetler ticaretinin büyümeye olan etkisinin pozitif olduğu gösterilmiştir.
Jayakar ve Waterman (2000)	ABD, Fransa, Almanya, İtalya, Birleşik Krallık, Japonya ve AB 1994-1995	EKKY	Medya ürünlerinden oluşan hizmet ticaretinin GSYH üzerinde pozitif bir etkisi vardır.
Lee ve Waterman (2007)	ABD, Japonya, Almanya, İtalya, Fransa ve Birleşik Krallık 1950-2003	Panel Veri Analizi	Uluslararası sinema filmleri ticaretinin artmasında iç pazar etkilerinin varlığı ve pozitif etkisi görülmektedir.
Goel vd. (2008)	ABD 1953-2000	ARDL Yöntemi	Ar-Ge harcamaları ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki oluşturmaktadır.
Lee (2008)	25 OECD Ülkesi 1975-2004	Dinamik Panel Veri Analizi	Hizmetler ticareti imalat sektörüne göre daha az üretkenlik yakınsaması göstermektedir.
Yang ve Yi (2008)	Kore 1971-2002	Nedensellik Analizi	Finansal kalkınmadan ekonomik büyümeye doğru tek taraflı, pozitif bir ilişki mevcuttur.
Lee ve Hung (2010)	Singapur 1978-2007	Granger Nedensellik Analizi	Turizmin uzun vadede ekonomik büyümeyi sağladığı sonucuna varılmıştır.
Nissan vd. (2011)	11 GÜ 2000-2005	EKKY	Turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.

2.2.3. Karma ve Genel Çalışmalar

Sapir ve Lutz (1981), uluslararası hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüklerin nedenlerini ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmış; bu araştırmada 35'i gelişmiş, 17'si gelişmekte olan toplam 52 ülkeyi 1977 yılı için yatay kesit analizi kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda, hizmetler ticaretinin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği, hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğü sağlayan temel faktörlerin fiziki ve beşerî sermaye olduğu, bu faktörlere yoğun olarak sahip GÜ'lerin de güçlü bir rekabet üstünlüğüne sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca hizmetlerin ekonomik büyümede hayati bir rol oynadığının ve hizmetler konusunda altyapıyı ve teknolojik kapasiteyi geliştiren ülkelerin ekonomik büyüme konusunda ivme kazanacağını altı çizilmiştir.

Francois ve Schuknecht (1999), gelişmiş ve gelişmekte olan 93 ülke üzerinde yaptıkları araştırmada, finansal hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1986-1995 dönemi içerisinde panel veri analizi ile incelemişlerdir. Analiz sonucunda finansal sektör rekabeti ile finansal sektör açıklığı arasında ve büyüme ile finansal sektör rekabeti arasında güçlü bir pozitif ilişki tespit edilmiştir. Finansal hizmet ticaretindeki serbestleşmenin rekabeti artıracığı, rekabetin ise verimlilikle beraber büyümeyi dolaylı olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Açık finans sektörlerine sahip ülkelerin büyüme oranlarının, koruma altındaki finansal sisteme sahip ülkelere göre daha yüksek olduğu görülmüş, bu bağlamda finansal sektörlerde dışa açıklığın ve rekabetin önemine vurgu yapılmıştır.

Frankel ve Romer (1999), 150 ülke üzerinde ticaret ile gelir arasındaki ilişkiyi coğrafi farklılıkları da esas alarak yatay kesit analizi ile 1985 yılı için incelemişlerdir. Ticaret ile gelir arasında pozitif bir ilişkinin olduğu ve bu ilişkinin dış ticaret noktasında ülkeler arasındaki coğrafi yakınlıklara göre daha güçlü olduğu bulgulanmıştır. Ticaretin coğrafi bileşeni ile gelir arasındaki ilişkide, ticaretin GSYH'ye oranındaki %1'lik artışın kişi başına geliri en az %0,5 artırdığı görülmektedir. Ticaretin fiziksel ve sermaye birikimini teşvik ederek üretimi ve geliri artırdığı, ticaret için daha fazla fırsata sahip olan ülkelerin gelirlerinin de daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda sonuçların gerek iç ticarete gerekse de uluslararası mal ve hizmet ticaretinde, ticareti teşvik eden politikaların önemini destekler nitelikte olduğu görülmektedir.

Calderon ve Liu (2003), 80'i düşük ve orta gelirli, 29'u yüksek gelirli olan ve içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu toplam 109 ülke üzerinde yaptıkları çalışmada finansal gelişim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1960-1994 dönemi için Granger nedensellik analizi ile incelemişlerdir. Araştırmanın sonucunda iki değişken arasında iki yönlü nedensellik bulunmuş; finansal gelişmenin tüm ülkelerde büyümeyi artırdığı, ayrıca GOÜ'lerde ise finansal derinleşmenin büyüme üzerindeki katkısının GÜ'lere göre daha fazla olduğu gözlenmiştir. Bu sonuca göre hem finansal gelişme büyümeyi teşvik etmekte hem ekonomik büyüme finansal gelişmeye katkıda bulunmaktadır. Çalışma, finansal serbestleşmenin hızlı bir sermaye birikimi ve verimlilik artışı yoluyla iktisadi büyümeye katkıda bulunduğuna işaret etmektedir.

Li vd. (2003), hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini dinamik panel veri yaklaşımıyla test etmişlerdir. Örneklem olarak 20 GÜ ve aralarında Türkiye'nin de yer aldığı 62 gelişmekte olan toplam 82 ülke alınmış; GÜ'ler için 1985-1999, GOÜ'ler için ise 1990-1999 dönem aralığı kullanılmıştır. Analizler sonucu, GÜ'lerde hizmet ithalatının iktisadi büyüme üzerindeki etkisi pozitif ve anlamlı çıkarken GOÜ'ler için bu ilişki negatif ve anlamsız çıkmaktadır. Hizmet ithalatına imalat sektörü eklendiğinde ise toplam ithalatın, tüm ülkeler için büyüme üzerine olumlu etkisinin olduğu görülmektedir. Çalışma, GÜ ve GOÜ'ler için farklı çıkan hizmet ithalatı ve büyüme ilişkisinin nedenini teknik bilgi ve bilgi birikim farklılığına dayandırmış, bu bağlamda ticari hizmetlerin artan önemine dikkat çekmiştir.

Driouchi vd. (2006), 56 ülke ve ülke grupları [G7 ülkeleri ve Avrupa, Güney ve Doğu Asya, Latin Amerika, Afrika, Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA), GÜ'ler] üzerinde 1995-2001 dönemi için bilginin ekonomik performans üzerindeki etkisini regresyon analizi ile incelemişlerdir. Araştırma sonucu her bir ülke grubu için bilginin iktisadi büyüme üzerinde temel bir itici güç olduğu görülmüş; bilgi tabanını geliştiren ülkelerin ekonomik büyümeyi artırdığı tespit edilmiştir. Bu ilişkinin GOÜ'lere göre GÜ'lerde daha güçlü olması, GÜ'lerin gelişmiş bilgi altyapısına ve verimli inovasyon sistemlerine sahip olmalarına bağlanmıştır. Çalışmada, GOÜ'lerin eğitim sistemlerini ve Ar-Ge'yi geliştirmeleri, bilgi altyapı yatırımlarını destekleyici kamu politikalarına ve yabancı yatırımları teşvik edecek hükümet politikalarına odaklanmaları gerekliliği dile getirilmiştir.

El Khoury ve Savvides (2006), düşük ve yüksek gelirli ülkelerden oluşan 60 ülkenin hizmetler sektöründeki dışa açıklığı ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi 1990-2000 dönemi için eşik regresyon modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Ülkeleri kişi başına düşen gelire göre iki gruba ayırmışlar; 23 ülke düşük gelirli, içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu 37 ülke ise yüksek gelirli olarak sınıflandırılmıştır. Analiz sonuçları, düşük gelirli ülkeler için telekomünikasyon hizmetlerindeki açıklık ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkiyi, yüksek gelirli ülkeler için finansal hizmetlerdeki açıklık ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkiyi bulgulamıştır. Araştırmada, yüksek gelirli ülkelerdeki finansal açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki anlamlı ilişkiye dikkat çekilerek hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin getireceği faydalar üzerinde durulmuştur.

Mattoo vd. (2006), ekonomik büyümede önemli bir rol oynayan hizmet sektörü üzerine yaptıkları araştırmada, hizmet sektöründeki dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemişlerdir. 1990-1999 dönemini kapsayan 60 ülke üzerinde yaptıkları araştırmada panel veri analizi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, hizmet ticaretindeki açıklığın uzun dönemde büyüme performansını etkilediğini, tamamen açık telekom ve finansal hizmetler sektörlerine sahip ülkelerin diğer ülkelere göre %1,5 daha hızlı büyüdüğünü göstermiştir. Bu bağlamda hizmetler ticaretinin önündeki engellerin kaldırılması ve iç rekabeti teşvik edici politika rejimlerinin uygulanmasına yönelik adımların önemine dikkat çekilmiştir.

Bayraktar ve Wang (2008), 1994-2003 dönemini kapsayan çalışmalarında, finansal liberalizasyon sürecini tamamlayan içlerinde Türkiye'nin de olduğu 28 ülke üzerinde, yabancı bankaların payının büyüme ve verimlilik üzerindeki etkisini panel veri analizi ile test etmişlerdir. Yabancı bankaların aktif paylarındaki artışın yerli bankalar üzerindeki verimliliği ve ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği görülmüştür. Yerli bankalarda verimlilik göstergesi olarak gösterilen net faiz marjı, kâr ve genel giderler üzerindeki olumlu etkiler maliyetlerde düşüşe neden olmakta, aynı zamanda rekabetteki artışla beraber büyümeye ivme kazandırmaktadır. Bu bağlamda politika yapımcılarının yabancı bankalar üzerindeki kısıtlamaları kaldırmasının ekonomik büyüme açısından önemine vurgu yapılmıştır.

Lee ve Chang (2008), 1990-2002 yıllarını kapsayan çalışmalarında, panel eşbütünleşme yöntemini kullanarak OECD (23 ülke) ve OECD üyesi olmayan ülkeler (32) üzerine turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Turizm gelirleri ile büyüme arasında pozitif ilişkinin varlığını ortaya koyan çalışma, bu anlamlı ilişkinin OECD üyesi olmayan, özellikle Sahra-Altı Afrika ülkelerinde daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca uzun vadede OECD ülkeleri için turizmden büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik, diğer ülkeler için (Asya ülkeleri için bu ilişki zayıf olarak bulunmuş) ise çift taraflı bir nedensellik tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu ülkeler için en iyi stratejinin, uzun vadeli politikalarla turizm gelirlerini artırmak olduğu vurgulanmıştır.

Po ve Huang (2008), turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 88 ülke üzerinde, 1995-2005 dönemi için eşik değer analizi ile incelemişlerdir. Turizm gelirlerinin GSYH'ye oranına göre eşik değer belirlenmiş; %4,0488 ve %4,7337 eşiklerine göre ülkeler 3 gruba ayrılmıştır. Buna göre; %4,0488 eşiklerinin altında 57 ülke (1. grup), eşikler aralığında kalan 8 ülke (2. grup), %4,7337 eşiklerinin üzerinde ise 23 ülke (3. grup) konumlandırılmıştır. Eşik değerlerin altında ve üzerinde kalan 80 ülke (1. ve 3. grup) için turizm büyümesi ve ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunurken eşik değerler aralığında kalan 8 ülke için anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Araştırma, 1. ve 3. grup ülkeler için turizm sektörünün ekonomik büyüme konusunda itici bir güç olduğunu göstermiştir.

Ergün (2010), hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ülke grupları üzerine 1980-2007 dönem aralığında, panel veri analizi ile tahmin etmiştir. Örneklem olarak GÜ, AGÜ, Asya, Güney Amerika ve Genel olmak üzere beş ülke grubu alınmıştır. Araştırma sonucunda, değişkenler arasındaki etki ülke gruplarına göre değişiklik gösterse de her grup için hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi görülmüştür. GÜ, Güney Amerika ve Genel ülke gruplarındaki pozitif etki, diğer iki ülke grubuna göre daha güçlüdür. Çalışmada, bu güçlü etkinin nedeni olarak hizmet ticaretindeki serbestleşme, ölçek ekonomileri, nitelikli iş gücü ve verimlilik gösterilirken ekonomik büyümenin anahtar sektörü olarak hizmet sektörünün öneminden bahsedilmiştir.

Lam ve Shiu (2010), hizmetler sektörünün önemli bir ayağı olan telekomünikasyonun verimlilik ve ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemiştir. Çalışmada, dünyanın farklı ülkeleri ve bölgelerinden ve farklı gelir düzeylerinden 100'den fazla ülke ele alınmış; 1980-2006 dönemi için dinamik panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Avrupa ülkeleri ve yüksek gelirli ülkelerde, telekomünikasyonun gelişimi ile GSYH arasında çift yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Bazı AGÜ'lerde ise ilişki, tek yönlü olarak ekonomik büyümeden telekomünikasyondaki büyümeye doğru çıkmıştır. Ayrıca üst ve orta gelir grubundaki ülkelerin diğer ülkelere göre daha yüksek toplam faktör verimliliği büyümesi elde ettiği bulgulanmıştır. Çalışmada, telekomünikasyon sektörünü özelleştiren ve sektörde rekabeti bol olan ülkelerin diğer ülkelere göre daha yüksek faktör verimliliği artışı yaşayacakları saptanırken telekomünikasyondaki gelişmelerin küresel ekonomik büyümeyi tetikleyeceğine dikkat çekilmiştir.

Gable ve Mishra (2011), hizmetler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 100 ülke üzerinde yaptıkları panel veri analiziyle 1990-2007 dönemi için incelemişlerdir. Çalışmada ülke grubu olarak 15 AB üyesi ülke, AB'ye yeni üye olan 12 ülke ve içlerinde Türkiye'nin de yer aldığı AB'ye katılım aşamasında olan 5 ülke ayrıca ele alınmış ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda hizmetler ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki saptanmış; bu ilişkinin AB üyesi 15 ülkede, AB'ye yeni üye olan ve AB'ye katılım aşamasındaki ülkelere göre daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca hizmet verimliliği ve modern hizmet ihracatının AB-15 ülkede yüksek oranda olduğu, AB'ye yeni üye olan ülkelerde hızla büyüdüğü, AB'ye katılım aşamasında olan ülkelerde ise daha yavaş olduğu görülmüştür. Büyüme regresyon sonuçları, hizmet ihracatındaki gelişmişliğin ekonomik büyüme için önemli olduğunu doğrulamaktadır. Örneğin AB'ye yeni üye olan ülkelerde gelişmiş hizmet ihracatı için büyüme etkisi dünyanın geri kalanından daha güçlüdür. Böylece Avrupa ekonomisi için tek pazar etkinliği gibi piyasa bütünleşmesini sağlayacak politika araçlarının, bilgi akışının, modern teknolojiye erişimin ve nitelikli iş gücünün modern hizmet ihracatında önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir.

Türedi (2013), bilgi ve iletişim teknolojilerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini Türkiye'nin de aralarında bulunduğu 30 GOÜ ve 23 GÜ olmak üzere toplam 53 ülke üzerine 1995-2008 dönemi için panel veri analizi ile tahmin etmiştir. Sonuçlara göre hem GÜ hem de GOÜ'ler için bilgi iletişim teknolojilerinin büyüme üzerinde pozitif bir etkisi söz konusudur ve bu etki GÜ'ler için daha güçlüdür. Bu sonuçtan hareketle bilgi ve iletişim üzerine mal ve hizmet üreten sektörlerin desteklenmesi, böylece üretim ve ihracat artışı sağlanarak büyümeye olumlu katkının verilebileceği belirtilmiştir.

Yapraklı vd. (2014), hizmet ticaretinin geçiş ekonomileri üzerindeki (15 ülke) etkisini incelemek için 2000-2010 dönem aralığını panel veri analiziyle test etmişlerdir. Çalışmada hizmet alt sektörleri geleneksel (taşımacılık, turizm, inşaat, eğlence ve kültür) ve modern (iletişim, bilişim, sigorta ve finans) hizmetler olarak gruplandırılmıştır. Araştırma sonucunda hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye olan etkisi 15 ülke için anlamlı bulunmuştur. Geleneksel hizmet ticareti modern hizmet ticaretine göre büyümeyi daha güçlü bir şekilde pozitif olarak etkilemekte, bunun nedeni olarak henüz modern hizmetlerin bu ülkelerde gelişme aşamasında olması gösterilmektedir. Ayrıca okullaşma oranının ve sermaye birikiminin de iktisadi büyüme üzerinde güçlü ve anlamlı pozitif etkilere sahip olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda kaynakların bilişim ve teknoloji içeren modern hizmetlere aktarılmasının ve beşerî sermaye stoklarına yönelik politikaların üretilmesinin ekonomik büyüme için önem arz ettiği belirtilmiştir.

Bozma vd. (2017), lojistik performansı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 2007-2014 dönemi için 69 ülke üzerinde havuzlanmış panel veri analizi ile incelemiş; lojistikten büyümeye doğru pozitif bir etkinin olduğu gözlenmiştir. Ülkelerin dış ticaretini geliştirerek ekonomik büyümeye katkı sağlamalarının, lojistik alandaki reformlarla mümkün olacağı vurgulanmış, bu bağlamda lojistik hizmetlerinde kalite, yetkinlik, zamanlama ve altyapı gibi unsurlara dikkat çekilmiştir.

Briggs ve Sheehan (2018), EKKY ile 2008 yılı verilerini kullanarak hizmet ticaretindeki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini tahmin etmişlerdir. Örneklem olarak alınan ülkeler Dünya Bankası sınıflandırması baz alınarak düşük, orta ve yüksek gelirli ülkeler olarak ayrılmış; aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 83 ülke üzerinde analiz edilmiştir. Araştırma sonucu, hizmet ticaretindeki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu görülmüştür. Her üç gelir grubunda hizmet ticaretindeki serbestleşme, gelirleri artırırken düşük gelirli ülkeler için bu artışın daha fazla olduğu saptanmıştır. Daha yüksek hizmet ticareti yapan ülkelerin hizmet ticaretindeki serbestleşmeyle beraber kişi başına düşen gelir üzerinde daha yüksek faydalar göreceği de araştırmanın sonuçları arasındadır. Araştırmada ayrıca hem mal ihracatının hem hizmet ihracatının KBGSYH üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu desteklenmiş; bu etkinin mal ihracatı yönünden daha büyük olduğu tespit edilmiştir.

Beladi vd. (2019), medikal turizmin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini EKKY ile test etmişlerdir. Örneklem olarak 23 Avrupa, 10 Asya Pasifik Bölgesi, 8 Amerika, 6 Ortadoğu ve Afrika Bölgesi olmak üzere toplam 47 ülke alınmış; 2007-2013 dönem aralığında incelenmiştir. Analiz sonucu medikal turizmin iktisadi büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu görülmüştür. Ampirik bulgular, medikal turizmin ev sahibi ülke ekonomisine olumlu pozitif katkısının %26,8 oranında (verimlilik etkisindeki azalma dikkate alınmazsa) olduğunu ve bu etkinin OECD üyesi olmayan ülkeler için daha fazla olduğunu göstermektedir. Sağlık turizminin büyümeye katkısının artması için tasarlanacak politikaların, verimliliği artıracak yönde olmasının gerekliliği belirtilmiş, bu bağlamda çözüm olarak vergi sübvansiyonlarının, işçi ücretlerinde ve işçi arzında artış sağlayabileceği ifade edilmiştir.

Karaköy ve Üre (2019), 2007-2016 yıllarını kapsayan çalışmalarında, yüksek ve orta gelirli ülkelerin lojistik performansı ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik analiziyle incelemişlerdir. Araştırma sonucunda, orta gelirli ülkelerde değişkenler arasında bir nedenselliğin olmadığı, yüksek gelirli ülkelerde ise lojistik performansından büyümeye doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğu görülmüştür. Ortaya çıkan sonucu yüksek gelirli ülkelerin gelişmiş lojistik altyapısına bağlayan çalışmada, orta gelirli ülkelerin de hizmet ve mal ihracatını etkileyen en önemli kalemlerden biri olan lojistik hizmetlerine gereken önemi vermesi ve lojistik performanslarını geliştirmeleri halinde ülke ekonomilerine katkı sağlayabileceklerinin altı çizilmiştir.

Bu bölümde gelişmişlik seviyesi farklı ülke ve ülke gruplarının karma olarak ele alındığı, farklı kalkınma aşamalarında olan ülkelerin hizmet ticaretinin büyüme üzerindeki etkisinin incelendiği araştırmalara yer verilmiştir. Yöntem olarak panel ve regresyon analizlerinin çoğunlukta olduğu bu çalışmalarda çok değişkenli analizler yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede örneklem olarak karma gelişmişlik seviyelerindeki ülkelerin yer aldığı mevcut çalışmalara ait literatür Tablo 9'da özetlenmiştir.

Tablo 9: Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi İnceleyen Karma Yapıdaki Çalışmalara Ait Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Sapir ve Lutz (1981)	52 Ülke 1977	Yatay Kesit Analizi	Hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitifdir.
Francois ve Schuknecht (1999)	93 Ülke 1986-1995	Panel Veri Analizi	Finansal hizmet ticaretindeki serbestleşme ekonomik büyümeyi dolaylı olarak etkilemektedir.
Frankel ve Romer (1999)	150 Ülke 1985	Yatay Kesit Analizi	Mal ve hizmet ticareti ile GSYH arasında pozitif bir ilişki vardır.
Calderon ve Liu (2003)	109 Ülke 1960-1994	Granger Nedensellik Analizi	Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı nedensellik bulgulanmıştır.
Li vd. (2003)	82 Ülke 1985-1999	Dinamik Panel Veri Analizi	Hizmet ithalatının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır.
Driouchi vd. (2006)	56 Ülke ve 6 Ülke Grubu 1995-2001	Regresyon Analizi	Bilginin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır.
El Khoury ve Savvides (2006)	60 Ülke 1990-2000	Regresyon Analizi	Hizmetler sektöründeki dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki mevcuttur.
Mattoo vd. (2006)	60 Ülke 1990-1999	Panel Veri Analizi	Hizmet ticaretindeki açıklık uzun dönemde ekonomik büyümeyi etkilemektedir.
Bayraktar ve Wang (2008)	28 Ülke 1994-2003	Dinamik Panel Veri Analizi	Yabancı bankaların aktif paylarındaki artış yerli bankalar üzerindeki verimliliği ve ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.
Lee ve Chang (2008)	55 Ülke 1990-2002	Panel Veri Analizi	Turizmden büyümeye doğru OECD ülkelerinde tek taraflı nedensellik, Asya ülkeleri hariç diğer ülkeler için çift taraflı nedensellik tespit edilmiştir.
Po ve Huang (2008)	88 Ülke 1995-2005	Panel Eşik Değer Analizi	Eşik değerin altında ve üzerinde kalan 80 ülkede turizm ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki varken eşik değerleri aralığında kalan 8 ülke için anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
Ergün (2010)	5 Ülke Grubu 1980-2007	Panel Veri Analizi	Hizmet ticareti, ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Bu etki GÜ, Güney Amerika ve Genel ülke gruplarında daha fazladır.
Lam ve Shiu (2010)	100'den Fazla Ülke 1980-2006	Dinamik Panel Veri Analizi	Avrupa ülkeleri ve yüksek gelirli ülkelerde telekomünikasyonun gelişimi ile GSYH arasında çift taraflı ilişki varken bazı AGÜ'lerde ekonomik büyümeden telekomünikasyondaki büyümeye doğru tek taraflı ilişki mevcuttur.
Gable ve Mishra (2011)	100 Ülke 1990-2007	Panel Veri Analizi	Hizmetler ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki görülmüştür. Bu ilişki AB üyesi ülkeler için daha güçlüdür. Ayrıca AB'ye yeni üye olan ülkelerde gelişmiş hizmet ihracatının büyümeye olan etkisi dünyanın geri kalanından çok daha güçlüdür.
Türedi (2013)	53 Ülke 1995-2008	Panel Veri Analizi	Bilgi iletişim teknolojileri, ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Bu etki, GÜ'ler için daha güçlüdür.

Tablo 9: (Devamı)

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Yapraklı vd. (2014)	15 Ülke 2000-2010	Panel Veri Analizi	Hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitiftir. Bu etkideki katsayı, geleneksel hizmet ticaretinde modern hizmet ticaretine göre daha yüksektir.
Bozma vd. (2017)	69 Ülke 2007-2014	Panel Veri Analizi	Lojistiğin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.
Briggs ve Sheehan (2018)	83 Ülke 2008	EKKY	Hizmet ticaretindeki serbestleşmenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Düşük gelirli ülkelerde bu etki daha fazladır.
Beladi vd. (2019)	47 Ülke 2007-2013	EKKY	Medikal turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Bu etki, OECD üyesi olmayan ülkeler için daha güçlüdür.
Karaköy ve Üre (2019)	Yüksek ve Orta Gelirli Ülkeler 2007-2016	Granger Nedensellik Analizi	Yüksek gelirli ülkelerde lojistik performansından ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik söz konusuysa orta gelirli ülkelerde seriler arasında bir ilişki tespit edilememiştir.

2.2.4. Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kar ve Pentecost (2000), 1963-1995 dönemini kapsayan çalışmalarında, finansal gelişim ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye üzerinde test etmişlerdir. Çalışmada finansal gelişimi temsilen para/gelir oranı, banka mevduatları, özel kredi ve yurt içi kredi oranları değişkenleri kullanılmıştır. Engle-Granger eşbütünleşme testi, finansal gelişim ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir eşbütünleşmenin olduğunu göstermektedir. VECM'e dayalı Granger nedensellik testi ise parasal değişkenler kullanıldığında finansal gelişimden ekonomik büyümeye doğru, diğer değişkenler kullanıldığında ise ekonomik büyümeden finansal gelişime doğru tek taraflı bir nedenselliğin olduğunu göstermiştir. Araştırmada baskın olan sonuç, ekonomik büyümenin finansal sektörü desteklediği ve finansal sektörün gelişimine öncülük ettiği yönündedir.

Çatalbaş (2005), hizmet ticaretinin serbestleşmesinin ekonomik büyüme üzerine etkisini 1990-2003 dönemi için Türkiye üzerine eşik değer analizi ile incelemiştir. Hizmetler ticareti ve hesaplanan karşılaştırmalı üstünlükler endeks değerlerine dayanarak diğer GOÜ'lerle karşılaştırmalar yapılmıştır. Türkiye'nin uluslararası hizmet ticaretinde özellikle seyahat hizmetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu, uzun dönemde taşımacılık hizmetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğü elde edebileceği gözlemlenmiştir. Araştırmada, Türkiye'nin orta ve uzun dönemde karşılaştırmalı üstünlüğünün azalma eğiliminde olması nedeniyle daha çok bilgi ve teknoloji ağırlıklı hizmetleri ön plana çıkaracak politikaları uygulaması gerektiği vurgulanmıştır.

Aslan ve Küçükaksoy (2006), finansal gelişim ve ekonomik büyüme ilişkisini Türkiye ekonomisi üzerinde incelemişlerdir. Çalışmadaki veriler, 1970-2004 dönemini kapsamakta olup veriler arasındaki ilişki, dört gecikmeli VAR modeli kapsamında Granger nedensellik testi ile tahmin

edilmektedir. ADF birim kök testi ile değişkenlerin birinci farkında durağan oldukları görülmüştür. Nedensellik testi ile finansal gelişmeden büyümeye doğru tek taraflı bir ilişki bulgulanmıştır. Sonuçlar, arz öncüllü hipotezi destekler niteliktedir. Gelişmiş finansal sistemlerin, verimliliği ve ekonomik büyümeyi artırabileceği araştırmayla ortaya koyulmuştur.

Bahar (2006), Türkiye için 1963-2004 dönemini VAR modeli kullanarak turizm ile ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşmeyi ve nedenselliği araştırmıştır. Çalışmada, turizm gelirleri ile ekonomik büyümeyi temsilen GSMH değişkenleri kullanılmıştır. Analiz sonucunda turizm ile ekonomik büyüme değişkenlerinin uzun vadede birlikte hareket ettikleri, kısa vadede ise turizmden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedenselliğin olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuçla beraber turizm sektörüne gerekli önemin verilmesiyle ve uygulanacak verimli politikalarla turizm gelirleri ile sosyal refahın artacağı ve böylece ekonomik büyümenin sürdürülebilirlik kazanacağı konularına dikkat çekilmiştir.

Özdemir ve Öksüzler (2006), Türkiye üzerine yaptıkları çalışmada, turizm ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve nedensellik çerçevesinde VECM kullanarak incelemişlerdir. Bu incelemede 1963-2003 dönemine ait RGSMH, reel turizm gelirleri ve reel döviz kuru serileri kullanılmıştır. Yapılan birim kök testleri serilerin birinci dereceden durağan olduklarını, Johansen eşbütünleşme testi ise serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerini saptamıştır. Granger nedensellik çerçevesinde yapılan Wald testi değişkenler arasında bir ilişki bulamazken F testi, turizmden büyümeye doğru tek yönlü olarak güçlü bir ilişki tespit etmiştir. Hesaplanan esneklik katsayıları, turizm gelirlerindeki %5'lik bir artışın GSMH'de %1,1'lik bir artışa neden olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar ışığında kamu politikalarının, turizm sektörünü canlandıracak şekilde yönlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Yapraklı ve Sağlam (2010), bilgi iletişim teknolojileri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye üzerine 1980-2008 dönemi için Johansen eşbütünleşme ve VECM'e dayalı Granger nedensellik analizleri ile test etmişlerdir. Çalışmada kullanılan değişkenler GSMH, iş gücü, telekomünikasyon yatırımları, beşerî ve fiziki sermayedir. Analiz sonucunda değişkenlerin eşbütünleşik olduğu, bilgi ile büyüme arasında çift taraflı bir nedenselliğin olduğu bulgulanmıştır. Ekonomik büyümenin hem kısa hem uzun vadede bilgi iletişim teknolojilerinden pozitif olarak etkilendiği görülmüştür. Bilgi iletişim teknolojilerindeki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0,07 artırmaktadır. Bu sonuçlardan hareketle Türkiye'nin yapısal değişimi gerçekleştirmesi, sanayileşme sürecine hız vermesi, bilgi ekonomisine yönelik gelişmeleri yakından takip etmesi ve bu alanlara öncelik veren politikaları oluşturması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Çakmak vd. (2011), 1974-2008 dönemi için Türkiye'de hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ARDL yöntemiyle test etmişlerdir. Analiz sonuçları, kısa ve uzun dönem için hizmet ticaretinin büyüme üzerindeki etkisinin negatif, dışa açıklığın büyüme üzerindeki etkisinin ise pozitif olduğu yönündedir. Ortaya çıkan sonucu hizmet sektöründe düşük katma değer üreten alanlara ve politikalara ağırlık verilmesine bağlayan çalışma, dışa açıklığın devam etmesi ve

hizmetler sektörünün olgunluk düzeyine ulaşmasıyla hizmetler ticaretinin büyüme üzerindeki etkisinin açığa çıkabileceğini belirtmişlerdir.

Türkmen (2012), VECM kapsamında eşbütünleşme ve nedensellik testleriyle Türkiye üzerine hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Dönem aralığı olarak 1974-2011 yılları, üretim fonksiyonu yöntemi olarak da Cobb-Douglas üretim fonksiyonu esas alınmıştır. Hizmet ticareti iki kategoride değerlendirilmiş; geleneksel hizmet ticareti olarak turizm sektörü, modern hizmet ticareti olarak sigorta ve finans sektörleri esas alınmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonuçlarına göre uzun dönemde hem geleneksel hem modern hizmet ticareti iktisadi büyümeyi pozitif olarak etkilerken geleneksel hizmet ihracatının etkisi modern hizmet ihracatına göre daha güçlüdür. Granger nedensellik sonuçlarına göre ise seriler arasında çift taraflı bir nedensellik söz konusudur. Bu bağlamda geleneksel ve modern hizmet ihracatının ekonomik büyüme ile birbirine bağımlı olduğu gözlenmektedir. Ortaya çıkan sonuçlara istinaden fiziki ve beşerî sermayenin, dışa açıklığın ve yenilikçi politikaların önemi vurgulanmış ve hizmet ticaretinin, istikrarlı bir büyümenin anahtarı olabileceği belirtilmiştir.

Bozkurt ve Topçuoğlu (2013), Türkiye'nin turizmi ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi Engle-Granger eşbütünleşme testi ve ECM ile 1970-2011 dönemi için incelemişlerdir. Çalışma; GSMH, turizm gelirleri/ihracat oranı, dış ticaret hacmi/GSYH oranı ve reel döviz kuru değişkenleri ile tahmin edilmektedir. Analiz sonuçlarına göre, turizm gelirlerinin ihracat gelirleri içindeki payı ile ekonomik büyüme arasında hem uzun hem kısa dönemde çift yönlü pozitif bir nedensellik mevcuttur. Turizm sektöründeki büyüme ekonomik büyümeyi artırırken ekonomik büyüme de turizm gelirlerini artırmaktadır. Ayrıca dışa açıklığın GSYH üzerinde pozitif etkiler oluşturduğu sonuçlarda görülmektedir. Ortaya konulan sonuçlar ışığında, dışa açık liberal politikaların uygulanması ve böylece desteklenen turizm sektörünün büyümeye ivme kazandıracağına aşikâr olduğu belirtilmiştir.

Özorhon ve Demirkese (2014), Türk yurt dışı müteahhitlik hizmetlerinin uluslararası alandaki rekabet gücünü analiz etmek için Porter'ın Elmas Modeli yardımıyla inşaat sektörünün 1972-2011 dönemine ait SWOT analizini çıkarmışlardır. Bu kapsamda Türkiye Müteahhitler Birliği'ne bağlı ve yurt dışı projelerine sahip 152 firmaya davet mektubu gönderilmiş, 27 firmadan olumlu cevap alınarak ilgili çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, inşaat sektörünün güçlü yönleri olarak; düşük maliyetler, yüksek üretkenliğe sahip işçiler, iletişim kolaylığı, tecrübeye dayalı öğrenme, yüksek müşteri memnuniyeti ve güçlü alt sektörler gösterilmiştir. Zayıf yönler olarak yabancı dil eksikliği, düşük ortaklıklar, kurumsal yapı eksikliği, kalifiye işçi yetersizliği gibi faktörler gösterilse de komşu ülkelerde inşaat yatırımlarına olan ihtiyaç, coğrafi ve kültürel yakınlıklar gibi fırsatlar, sürdürülebilir bir büyüme için stratejiler geliştirmeye kapı aralamaktadır. Teknolojinin verimli kullanımı, tasarım, inovasyon, üretken ortaklıklar ve insan kaynaklarının geliştirilmesi gibi stratejilerin inşaat sektörünün rekabet gücünü ve yurt dışı pazar payını artıracığına değinen araştırma, ekonomik büyüme için inşaat sektörünün kilit bir rol oynadığını ileri sürmektedir.

Duman ve Aydın (2018), Türkiye’deki Ar-Ge harcamaları ile GSYH arasındaki ilişkiyi 1998-2015 dönemi için üçer aylık veriler kullanarak VAR modeli kapsamında eşbütünleşme ve nedensellik testleri ile incelemiştir. Öncelikle yapılan ADF birim kök testi, serilerin birinci farkında durağan olduklarını; Johansen eşbütünleşme testi ise serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduklarını göstermiştir. Bununla birlikte Granger nedensellik testi, değişkenler arasında doğrusal ve tek yönlü bir ilişki olduğunu belirlemekte; bu ilişki, Ar-Ge harcamalarından GSYH’ye doğru tek taraflı bir nedensellik barındırmaktadır. Çalışmanın sonunda, Ar-Ge’nin ekonomik büyüme içerisindeki önemli rolüne istinaden, Ar-Ge harcamalarının desteklenmesi ve bunun için bütçeden önemli bir pay ayrılmasının gerekliliği bir politika olarak önerilmiştir.

İşleyen vd. (2018), 1996-2017 yıllarını kapsayan çalışmalarında, Türkiye’nin hizmet ihracatı ve turizm harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini EKKY ile analiz etmişlerdir. Yapılan analiz sonucu hizmet ihracatının ve turizm harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı ve pozitif etkilerinin olduğu belirlenmiştir. Hizmet ihracatındaki %1’lik bir artış büyüme üzerinde %0,53’lük bir artışa, turizm harcamalarındaki %1’lik bir artış ise büyüme üzerinde %0,5’lik bir artışa neden olmaktadır. Bu çerçevede, büyümede olumlu rol oynayan turizm sektörü için teşviklerin, tanıtımın, ulaşımın ve nitelikli iş gücünün önemine değinilmiş; ayrıca hizmet sektörü için Ar-Ge’ye, teknolojiye ve eğitime destek verilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.

Kıracı (2018), havayolu taşımacılığı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye üzerinde 1960-2015 dönemi için incelemiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler; KBGSYH, iç ve dış hat yolcu talebidir. İlk olarak serilerin birim kök analizi ADF ve PP testleri ile sınanmış ve serilerin birinci farkta durağan oldukları görülmüştür. İkinci aşamada Toda-Yamamoto nedensellik testi ile seriler arasında simetrik bir nedenselliğin olmadığı bulunmuştur. Sonrasında yapılan Hatemi-J asimetrik nedensellik testi ise %1 anlamlılık düzeyinde, KBGSYH’deki pozitif şoklardan havayolu taşımacılığındaki pozitif şoklara doğru çift yönlü nedensellik; dış hat yolcu talebindeki pozitif şoklardan KBGSYH’deki pozitif şoklara doğru tek yönlü nedensellik tespit etmiştir. Buna göre, Türkiye’de KBGSYH’deki her artış iç ve dış hat yolcu talebini pozitif yönde etkilerken hizmet ihracatı kapsamında yer alan dış hat yolcu talebindeki bir artış da ekonomik büyümeyi pozitif etkileyebilmektedir. Çalışmada, ayrıca havayolu taşımacılığının yer ve zaman faydasının yanında sosyal, kültürel ve ekonomik faydalarına ve önemine dikkat çekilmiştir.

Şimşek ve Yiğit (2019), 2010-2016 yıllarını kapsayan çalışmalarında 9 Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Türkiye üzerine yaptıkları araştırmada ihracata dayalı büyüme hipotezinin lojistik performansa bağlı olup olmadığını test etmek için lojistik performansı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi dengeli panel veri analiziyle incelemiştir. Araştırma sonucunda, İhracata Dayalı Büyüme Hipotezinin tüm incelenen ülkeler için geçerli olduğu, lojistik performans ve ihracatın ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğu gözlemlenmiştir. Öneri olarak etkin bir maliye politikası ve lojistik altyapı desteklerinin ekonomik etkinliği ve verimliliği artıracığı, mal ve hizmet ihracatını da tetikleyeceği belirtilmiştir.

Koca ve Yıldırım (2021), hizmet ihracatı ile GSYH, reel efektif döviz kuru (REK) ve DYY arasındaki ilişkiyi 1998Q1-2019Q4 çeyrek dönemlik verilerle Türkiye üzerinde, eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile test etmişlerdir. Birim kök ve eşbütünleşme testlerinde yapısal kırılmalara yer veren araştırmada, öncelikle geleneksel ve Lee-Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testi ile serilerin birinci farkında durağan oldukları bulgulanmış; yapısal kırılma tarihlerinin ise krizler sonrası dönemleri yansıttığı tahmin edilmiştir. Gregory-Hansen (1996) yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi ile serilerin uzun dönemde eşbütünleşik olduğu, kırılma tarihlerinin ise döviz kurundaki yükselmelerden ve yaşanan krizlerden etkilendiği gözlemlenmiştir. Toda-Yamamoto (1995) testi ile de GSYH, REK ve DYY'den hizmet ihracatı gelirlerine doğru bir nedenselliğin olduğu bulgulanmıştır. Çalışmada kriz dönemlerinde bile hizmet ticaretinin pozitif yapısına ve gelişimine dikkat çekilmiş ve hizmet ihracatının büyüme üzerindeki öneminin altı çizilmiştir.

Türkiye’de uluslararası ticarete serbestleşme çabalarının 1980’li yıllarla beraber başladığı, sonraki süreçte ise uluslararası hizmet ticareti konusundaki araştırmaların ancak 2000’li yıllardan sonra ivme kazandığı görülmektedir. Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda, genellikle hizmet ticaretinin alt sektörlerinde yoğunlaştığı ve ticaret hacmi olarak en fazla yer tutan geleneksel hizmet ticaretinin ağırlıklı olarak yer aldığı söylenebilir. Bu bağlamda yukarıda aktarılan, uluslararası hizmet ticareti ile ekonomik büyümeyi Türkiye üzerinde işleyen araştırmalara ait literatür özeti Tablo 10’da verilmiştir.

Tablo 10: Hizmet Ticareti ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Türkiye Üzerine İnceleyen Çalışmalara Ait Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Dönem	Yöntem	Sonuç
Kar ve Pentecost (2000)	1963-1995	Engle-Granger Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	Finansal gelişim ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönde eşbütünleşik bir ilişki vardır. Temsili değişkenlere göre finansal gelişimden büyümeye, büyümeden de finansal gelişime doğru tek yönlü nedensellik farklılık göstermektedir.
Çatalbaş (2005)	1990-2003	Eşik Değer Analizi	Türkiye’nin seyahat hizmetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu uzun dönemde taşımacılıkta da bu üstünlüğü sağlayabileceği analiz edilmiştir.
Aslan ve Küçükaksoy (2006)	1970-2004	Granger Nedensellik Analizi	Finansal gelişimden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı nedensellik söz konusudur.
Bahar (2006)	1963-2004	VAR Modeli ve Granger Nedensellik	Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik gözlemlenmiştir. Ayrıca değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişki vardır.
Özdemir ve Öksüzler (2006)	1963-2003	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	Turizmden ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik vardır ve uzun dönemde seriler eşbütünleşiktir.
Yapraklı ve Sağlam (2010)	1980-2008	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	Bilgi iletişim teknolojileri ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı bir nedensellik bulgulanmıştır. Değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir.

Tablo 10: (Devamı)

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Dönem	Yöntem	Sonuç
Çakmak vd. (2011)	1974-2008	ARDL	Kısa ve uzun dönemde hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi negatif, dışa açıklığın büyüme üzerindeki etkisi ise pozitifdir.
Türkmen (2012)	1974-2011	Johansen Eşbütünleşme ve VECM Granger Nedensellik	Hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasında uzun vadede pozitif bir ilişki mevcuttur. Kısa dönemde ise değişkenler arasında çift taraflı nedensellik tespit edilmiştir.
Bozkurt ve Topçuoğlu (2013)	1970-2011	Engle-Granger Eşbütünleşme ve ECM	Turizm ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı, pozitif bir ilişki vardır. Seriler uzun vadede birlikte hareket etmektedir.
Özorhon ve Demirkesen (2014)	1972-2011	Elmas Modeli ve SWOT Analizi	İnşaat sektörü, büyüyen oranda yurt içi ve yurt dışı projeler ile ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.
Duman ve Aydın (2018)	1998-2015	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Ar-Ge harcamalarından GSYH'ye doğru tek taraflı bir nedensellik vardır. Değişkenler arasında eşbütünleşik bir ilişki mevcuttur.
İşleyen vd. (2018)	1996-2017	EKKY	Hizmet ihracatı ve turizm harcamaları, ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etki barındırmaktadır.
Kiracı (2018)	1960-2015	Toda-Yamamoto Nedensellik ve Hatemi-J Asimetrik Nedensellik	Havayolu taşımacılığı ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı nedensellik tespit edilmiştir.
Şimşek ve Yiğit (2019)	2010-2016	Dengeli Panel Veri Analizi	Lojistik performansın, ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi vardır.
Koca ve Yıldırım (2021)	1998-2019	Gregory-Hansen Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme ve Toda-Yamamoto Nedensellik	Ekonomik büyümeden hizmet ihracatına doğru bir nedensellik söz konusudur. Değişkenler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir.

2.3. Uluslararası Mal ve Hizmet Ticareti İlişkisi

Albers-Miller ve Stafford (1999), 1989-1992 yıllarını kapsayan çalışmalarında, uluslararası reklamcılığın mal ve hizmet ticareti üzerindeki etkisini kümelenme analizi yöntemi ile ABD, Brezilya, Meksika ve Tayvan üzerine test etmişlerdir. Çok Değişkenli Varyans Analizi (MANOVA) sonuçları, uluslararası reklamların ülkeler üzerindeki pozitif etkisinin ülkelere, ürün türüne ve kültüre göre farklılıklar gösterdiği görülmüştür. Çalışmada, mal ve hizmet ürünlerini diğer ülkelerde konumlandırmak isteyen ülkelerin, uluslararası reklam ve pazarlama faaliyetlerini iyi yönetmeleri gerektiği üzerinde durulmuştur.

Deardorff (2001), hizmet ticareti ile mal ticareti arasındaki ilişkiyi basit teorik modeller kullanarak araştırmış; hizmet ticaretindeki serbestleşmenin hem hizmet ticareti hem de mal ticareti üzerinde oynayacağı rolü genel düzeyde incelemiştir. Uluslararası mal ticaretinde işlemlerin

tamamlanması ve kolaylaşması için nakliye, sigorta ve finans gibi hizmet girdilerinin gerekliliğini ve bu tür girdilere getirilecek kısıtlamaların çok daha fazla ek maliyetler ve engeller oluşturacağını belirtmiştir. Ayrıca küresel ekonomide, üretim sürecinin lokasyonlara ayrılmasının giderek yaygınlaştığını, böylece daha fazla hizmet girdisine ihtiyaç duyulduğunu ve bu şekilde hizmet maliyetlerinde daha fazla düşüşün teşvik edildiğini gözlemlemiştir. Sonuç olarak çalışmada, hizmet ticareti ile mal ticareti arasındaki tamamlayıcılık ilişkisine vurgu yapılarak hizmet ticaretindeki serbestleşmenin, mal ve hizmet ticaretinde üretim süreçlerindeki parçalanmaları (fragmentation) teşvik edeceği ve böylece uluslararası ticareti ve ticaretten elde edilen kazançları daha da artırabileceğinin altı çizilmiştir.

Connolly (2003), yabancı teknolojiyi içeren ithalatın üretim ve GSYH üzerindeki etkisini aralarında Türkiye'nin de yer aldığı GÜ ve GOÜ'lerden oluşan 75 ülke üzerinde 1965-1990 dönemi için regresyon analizi ile incelemiştir. Sonuçlar, ileri teknoloji ithalatının yerli taklit ve yeniliği pozitif etkilediğini ve bu etkinin GOÜ'ler için daha güçlü olduğunu göstermiş; ayrıca ithalatla gelen yabancı teknolojinin yerli teknolojiye göre ekonomik büyüme üzerinde daha fazla katkıda bulunduğu gözlemlenmiştir. Özetle, ithalat yoluyla gelen teknolojinin üretime direkt girdi olarak ve dolaylı yünden tersine mühendislik yoluyla üretimi artırdığı ve dolayısıyla ticarete ve ekonomik büyümeye katkıda bulunduğu belirtilmiştir.

Falvey vd. (2004), ihracat ve ithalat yoluyla oluşan bilgi yayılımının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 21 OECD ülkesi üzerinde 1975-1990 dönemi için regresyon analizi yardımı ile tahmin etmişlerdir. Analiz sonucu, Ar-Ge kaynaklı bilginin hem ihracat hem ithalat aracılığıyla diğer ülkelere geçiş yaptığı ve böylece büyümeyi desteklediği görülmüştür. İthalat yoluyla yayılan bilginin, ihracata göre büyüme üzerinde daha fazla katkısının olduğu bulgular arasındadır. Çalışmada, ihracat ve ithalatın bilginin yayılmasına aracılık ettikleri görülürken ihracat yoluyla edinilen bilgilerin, yaparak öğrenme yoluyla ekonomik büyümeye katkı sunabileceği gösterilmiştir.

Kiyota (2005), mal ihracatı içerisindeki hizmet içeriğini tahmin etmek için girdi çıktı tabloları yardımıyla 1985-1995 dönemi için Japonya ticaretini incelemiştir. Mal ve hizmet ihraç eden 184 sektör üzerine yapılan analizde, mal sektörleri ile hizmet sektörleri arasında ileri ve geri bağlantıların olduğu görülmüştür. Japonya hizmet ticareti içerisinde en yüksek ölçeğe sahip Ar-Ge hizmetlerinin, makine ihracatı yoluyla alınıp satıldığı ve böylece doğu ve güney doğu Asya ülkelerine yayıldığı gözlenmiştir. Ayrıca çalışmada, finans sektörü ile varlık piyasası arasındaki ilişki de ortaya koyulmuş, böylece mal ticareti ile hizmet üretimi arasında önemli bağlantıların olduğu tespit edilmiştir.

Arnold vd. (2006), hizmet sektörünün serbestleştirilmesinin hizmet girdisi içeren imalat sanayi verimliliği üzerindeki etkisini Çek Cumhuriyeti üzerinde, 1998-2003 dönemi için firma düzeyinde veriler kullanarak panel veri analizi ile incelemiştir. Yapılan analiz, hizmet sektöründeki serbestleşmenin imalat sanayi verimliliği üzerinde güçlü, pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermiştir. Bu ilişkide, yabancı firmaların etkisinin yerel firmalara göre daha güçlü olduğu, bu

bağlamda hizmet sektörü içerisinde yabancı yatırım girişlerinin önündeki engellerin kaldırılmasının önemi belirtilmiştir.

Kimura ve Lee (2006), mal ticareti ile hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi standart yerçekimi modeli ile incelemişlerdir. 1999 ve 2000 yıllarındaki veriler kullanılarak 10 OECD ülkesi ile diğer ekonomiler (47 ülke) arasında ikili hizmet ve mal ticareti ile ilgili regresyonlar yapılmıştır. Çalışmada, mal ihracatı ile hizmet ithalatı arasında tamamlayıcı bir ilişki tespit edilirken mal ihracatının artmasında hizmetler ticaretinin yardımcı bir rol oynadığı tahmin edilmiştir. Bunların yanında ekonomik özgürlüklerin ve bölgesel ticari düzenlemelerdeki ortak üyeliklerin mal ve hizmet ticaretini olumlu etkilediği görülmüş; hizmet ticaretinin küresel ekonomide daha hızlı büyüyüp daha önemli roller alacağı öngörülmüştür.

Blyde ve Sinyavskaya (2007), hizmet ticaretindeki serbestleşmenin mal ticareti üzerindeki etkilerini aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 62 ülke üzerinde 1980-1999 dönemi için yerçekimi modeli ile analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda, hizmet ticaretindeki serbestleşmenin mal ticareti üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu görülürken sektör bazında ise ulaşım ve iletişim hizmetlerindeki ticaretin etkisinin daha güçlü olduğu bulunmuştur. Bulgulardan hareketle, mal ticaretine finans, nakliye ve sigorta gibi girdiler sağlayan hizmet sektörünün önemine vurgu yapılmış; hizmetler ticaretindeki kısıtlamaların kaldırılmasının mal ticaretini kolaylaştıracağına altı çizilmiştir.

Francois ve Woerz (2008), mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi 1994-2004 yılları için karma gelir yapılarına sahip 78 ülkenin 15 imalat sektörü ve 10 hizmet sektörü üzerinde girdi çıktı tabloları yardımı ve regresyon analizleri ile test etmişlerdir. Yapılan analizler sonucunda, hizmet ithalatının mal ihracatı üzerinde pozitif etkisi saptanmıştır. Bu bağlamda teknoloji ve tecrübe yoluyla verimlilik artmakta ve böylece ihracat performansı da artış göstermektedir. Ayrıca hizmet ticaretindeki açıklığın da teknoloji yoğun imalat sanayileri üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu, örneğin iş hizmetleri açıklığının artmasıyla motorlu taşıtlar, makine ve elektrikli aletler gibi endüstriler üzerinde anlamlı, pozitif ve güçlü bir etkinin meydana geldiği gözlenmiştir. Araştırmada, imalat ihracatında artan hizmet girdilerinin önemine dikkat çekilmiş; kişi başına düşen gelirin artmasıyla mal ihracatının hizmet yoğunluğunun da artacağı belirtilmiştir.

Karmali ve Sudarsan (2008), mal ticaretinin hizmet ticareti üzerindeki etkisini farklı gelir gruplarındaki ülkeler üzerinde, 1985-2003 dönemi için sabit ve rastgele etkiler modelleri çerçevesinde regresyon analizi ile test etmişlerdir. EKKY tahminleri, tüm ülkelerde ve gelir gruplarında, mal ticaretinin hizmet ticaretini olumlu etkilediği, mal ticaretindeki %1'lik bir artışın hizmet ticaretini %0,94 artırdığı yönündedir. Tek yönlü, sabit ve rastgele etki modelleri yoluyla yapılan mal ticareti ile hizmet ticareti arasındaki ilişkinin analiz sonuçları, EKKY sonuçlarından çok farklı değildir. Bu modeller çerçevesinde ulaşılan sonuçlara bakıldığında mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkinin yüksek gelirli ülkelere düşük gelirli ülkelere göre çok daha güçlü olduğu görülmüştür. Çalışma ile tüm gelir grupları için mal ticareti ile hizmet ticareti arasında güçlü bir

ilişkinin varlığı ortaya konmuş; hizmet ticaretini hızlı bir şekilde artırmak isteyen ülkelerin mal ticaretini artırmaya odaklanmaları gerektiği vurgulanmıştır.

Lennon (2009), mal ticareti ile hizmet ticareti arasındaki tamamlayıcılık ilişkisini yerçekimi modeli kullanarak 28 OECD ülkesi üzerinde, 1999-2002 dönemi için incelemiştir. Yapılan regresyon analizinde, mal ticareti ve hizmet ticareti arasında çift yönlü ve pozitif bir etkileşimin olduğu, mal ticaretinin hizmet ticareti üzerindeki etkisinin ise daha güçlü olduğu ve tahmini esneklik katsayısının 1'e yakın olduğu gözlenmiştir. Hizmet ticaretinin mal ticareti üzerindeki esneklik katsayısı ise yaklaşık 0,46 olarak bulunmuştur. Sonuçlar; mal ticareti ile hizmet ticareti arasında farklılıklar olsa da mal ve hizmet sektörlerinin birbirlerinin tamamlayıcısı olduğunu ve iki ticaretin birbirinden ayrı düşünülemeyeceğini göstermektedir.

Ateş ve Işık (2010); lojistik, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1990Q3-2005Q4 dönemi için üçer aylık veriler kullanarak EKKY ve Granger nedensellik analizi ile Türkiye üzerinde araştırmışlardır. Ulaşım sektörleri gelirleri, ihracat ve sanayi üretim endekslerinden oluşan değişkenler üzerinde yapılan Pairwise Granger nedensellik testine göre, lojistik sektöründen ihracata ve büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik saptanmıştır. Bununla birlikte büyümeden ihracata doğru yine tek yönlü ama daha kuvvetli bir nedensellik de tespit edilmiştir. Yapılan analiz ile lojistik sektörünün uzun dönemde ihracatın Granger nedeni olduğu, ancak lojistik gelirlerinin artmasında ithalatın daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buradan hareketle Türkiye'nin ölçek ekonomisini iyi değerlendirmesi halinde, üretim ve ihracattaki artışla birlikte lojistik gelirlerinin de artacağı öngörülmüştür.

Nordas (2010), 1995-2005 yıllarını kapsayan çalışmasında tüm OECD ülkeleri üzerinde mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişki ve hizmet ticaretindeki serbestleşmenin ticaret üzerindeki etkisini girdi-çıkı tabloları ile analiz etmiştir. Simülasyon sonuçlarında, hizmet ticaret maliyetleri ortadan kalktığında mal ticaretinin yaklaşık %4 ile %8 oranında arttığı, hizmet ticaretindeki serbestleşmenin hem mal hem hizmet ticaretinde büyük bir artışa yol açtığı, ara hizmetler ve alt üretimdeki girdiler arasındaki etkileşimin niteliğine bağlı olarak bu artışın yönünün ve büyüklüğünün değiştiği görülmüştür. Ayrıca hizmet ticaretinde liberalizasyonun KBGSYH'yi ve ara hizmet çeşitliliğini artırdığı, bu artışın küçük ülkelerde daha fazla olduğu gözlenmiştir. Araştırma ile hizmet ticaretindeki liberalizasyonun artıp maliyetlerin düşmesi halinde, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini artırdığı ve küçük ülkelerin bu durumdan en fazla kazancı sağladığı, böylece oluşacak yüksek pazarlarla beraber ara hizmetler çeşitliliğinin ve verimliliğin artacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Zhu ve Yang (2011), havayolu lojistiği ile uluslararası ticaret arasındaki nedenselliği Çin'in Şangay şehri üzerinde, 1985-2009 dönemi için araştırmışlardır. Serilerin birinci farkında durağan oldukları ADF testiyle, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı ise Johansen eşbütünleşme testiyle saptanmıştır. Son olarak yapılan Granger nedensellik testi ile havayolu kargo taşımacılığı ve uluslararası ticaret (ihracat+ithalat) arasında çift taraflı nedenselliğin olduğu görülmüştür.

Çalışmanın sonunda, Şangay için havayolu lojistik sektöründeki büyümenin ihracatı ve ithalatı teşvik edeceği, bu bağlamda bu sektörün hızla geliştirilmesinin gerekliliği konusuna dikkat çekilmiştir.

Felbermayr ve Yalçın (2013), ihracat kredi sigortasının mal ihracatı üzerindeki etkisini Almanya, 11 ülke grubu ve farklı gelir gruplarındaki ülkeler üzerinde, sabit etkiler modeli çerçevesinde panel veri analizi ile incelemişlerdir. Çalışmada, Almanya'nın kamu ihracat kredi sigortası programını yürüten ve bu konuda dünya ölçeğinde ön sıralarda yer alan Euler Hermes şirketinin 2000-2009 dönemi verileri regresyon analizine tabi tutulmuştur. Analiz, kamu ihracat kredi sigortası kullanan ülkelere karşı ihracatın, kullanılmayan ülkelere göre %17,3 daha büyük olduğunu göstermiştir. İhracat kredi sigortasının mal ihracatı üzerindeki etkisinin; ihracatın yavaş büyüdüğü dönemlerde en yüksek etkiye sahip olduğu, finansal kriz dönemlerinde ise daha savunmasız sektörlerde daha güçlü olduğu gözlenmiştir. Almanya için, ihracat garantilerindeki %1'lik bir artışın ihracatı %0,012 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Farklı gelir gruplarına göre yapılan analizde ise garantilerin ihracat üzerindeki etkisinin daha düşük gelirli ülkelere doğru arttığı görülmektedir. İhracat kredi sigortalarındaki %1'lik bir artış; yüksek gelirli ülkelere %0,012, orta gelirli ülkelere %0,013, düşük gelirli ülkelere %0,014 oranında ihracatı artırmaktadır. Sonuç olarak, ihracat kredi sigortasının ihracatı pozitif yönde etkilediği saptanmış olup mali kısıtlamaların fazla olmadığı ülkelere kamu garantilerine daha az ihtiyaç olduğu olgusu destek bulmuştur.

Göçer (2013), Ar-Ge harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu gelişmekte olan 11 Asya ülkesi üzerinde incelemiştir. 1996-2012 döneminin ele alındığı çalışmada panel veri analizi kullanılmıştır. Pesaran'ın Yatay Kesit Bağımlılığı Lagrange Çarpanı (CDLM) testi ile serilerde yatay kesit bağımlılığının olduğu, örneklemdeki ülkelerin birine gelen dış ticaret şokunun diğerlerini de etkilediği görülmüştür. Hadri ve Kuruzomi birim kök testi, serilerin birinci farkında durağan olduğunu; Pesaran ve Yamagata homojenite testi, eşbütünleşme katsayılarının homojen olduğunu göstermiştir. Son olarak yapılan Dumitrescu ve Hurlin Panel nedensellik testi ile Ar-Ge harcamalarından ileri teknoloji ve bilgi-iletişim teknolojili ürün ihracatına, ekonomik büyümeden de Ar-Ge harcamalarına doğru tek yönlü bir nedenselliğin olduğu bulgulanmıştır. Eberhardt-Bond Panel AMG yöntemiyle tahmin edilen eşbütünleşme katsayıları, Ar-Ge harcamalarındaki %1'lik bir artışın; ekonomik büyümeyi %0,43, bilgi-iletişim teknolojili ürün ihracatını %0,6, yüksek teknoloji ürün ihracatını ise %6,51 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Bulgulardan hareketle, GOÜ'lerin sürdürülebilir bir büyümeyi sağlayabilmesinin katma değeri yüksek ürünlerin ihracatının yanı sıra bunu sağlayacak Ar-Ge ve beşerî sermaye faktörlerine bağlı olduğunun altı çizilmiştir.

Lodefalk (2014), hizmetler ve imalat ihracatı arasındaki ilişkiyi İsveç'teki tüm imalat firmaları üzerinde (yaklaşık 6000 firma), 2001-2007 dönemi için regresyon analizi ile tahmin etmiştir. Betimsel analizler, üretimde hizmet payının yoğun olduğu firmaların ihracatta daha iyi performans gösterdiklerini gözlemlemiştir. EKKY sonuçları ise kurum içi hizmetlerin ihracat yoğunluğu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Kurum içi üretimde hizmetlerin payındaki %10'luk bir artış ihracat yoğunluğunu yaklaşık %0,6 artırmaktadır.

Sonuçlardan hareketle, imalat ihracatında hizmetlerin önemine vurgu yapılmıştır. GÜ'lerde daha fazla hizmet kullanımının bu ülkelerdeki firmaları daha rekabetçi hâle getirebileceğine işaret edilmiştir.

Hoekman ve Shepherd (2015), hizmetlerin üretim verimliliği ve imalat ihracatı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Araştırma için 119 GOÜ'nün firma düzeyindeki verileri kullanılmış; bu veriler genel Çekim Modeli (Gravity Model) çerçevesinde regresyon analizleri ile test edilmiştir. Araştırma, 2006-2011 dönemi için 23 imalat sektörü ve 26 hizmet sektörünü kapsayan 58875 firma verisinden oluşmaktadır. Yapılan analizler sonucunda; hizmetler ve üretim performansı arasında anlamlı ve güçlü bir ilişkinin olduğu, yerel hizmet firmalarındaki verimliliğin imalatçı firmalardaki üretkenliği pozitif etkilediği ve böylece imalat ihracatını artırdığı görülmüştür. Ampirik sonuçlar hizmet verimliliğindeki %10'luk bir artışın, üretim verimliliğindeki %0,3'lük ve imalat ihracatındaki %0,2'lik bir artışla ilişkili olduğunu göstermiştir. Ayrıca hizmet ticareti kısıtlamaları ile imalat ihracatı arasında negatif bir ilişkinin olduğu, özellikle ulaşım ve lojistikteki kısıtlamaların imalat ihracatı üzerinde en fazla olumsuz etkiye sahip olduğu görülmüştür. Bu bulgular ışığında verimliliğin, üretimin ve ihracatın artmasında hizmetler ticaretinin ve DYY'nin önemine vurgu yapılmıştır.

Arnold vd. (2016), hizmetler sektöründeki politika reformlarının imalat sanayi verimliliği üzerindeki etkisini, 1993-2005 dönemi için Hindistan'da faaliyet gösteren 4000 yerli ve yabancı firma üzerinde panel veriler kullanarak test etmişlerdir. Hindistan hizmet sektöründe yüksek yoğunluğa sahip dört sektör (bankacılık, sigortacılık, telekomünikasyon ve ulaşım) üzerine yapılan EKKY regresyon analiz sonuçları, toplam hizmetler endeksinin imalat sektörleri verimliliği üzerinde güçlü, pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu yönündedir. Bireysel analizde ise bankacılık, telekomünikasyon ve ulaşım sektörlerindeki reformların imalat sanayi verimliliği üzerinde pozitif ve anlamlı bir ilişkisi görülürken sigorta sektörü için bir anlamlılık bulunamamıştır. Ayrıca hizmetler sektörüne yönelik reformların yabancı firmaların verimliliği üzerindeki etkisinin ulusal firmalara göre daha fazla olduğu görülmüştür. Bulgular, hizmetler sektörünün gelişimindeki gecikmenin imalat sektörünü cezalandıracağı şeklinde yorumlanmıştır.

Tunç ve Kaya (2016), 1991-2014 dönemi için aylık veriler kullanarak Türkiye'de lojistik sektörü ile uluslararası ticaret arasındaki nedenselliği analiz etmişlerdir. İlk olarak ADF testiyle serilerin birinci farkında durağan oldukları saptanmıştır. Sonrasında yapılan Granger nedensellik testi sonuçları, lojistik sektörü ile uluslararası ticaret (ihracat ve ithalat toplamı) arasında çift yönlü, lojistikten ihracata doğru ise tek yönlü bir nedenselliğin olduğunu bulgulamıştır. Son olarak uygulanan Engle-Granger eşbütünleşme testi, lojistik ve uluslararası ticaretin uzun dönemde birlikte dengeye geldiklerini gözlemlemiştir. Sonuçlardan hareketle mal ticareti ile hizmet ticaretindeki bu bağlantıya paralel olarak uluslararası ticaretin gelişimi için lojistik sektörünün desteklenmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Beverelli vd. (2017), hizmet ticareti kısıtlamalarının üretim verimliliği üzerindeki etkisini girdi-çıktı verileri yardımıyla aralarında Türkiye'nin de bulunduğu AGÜ, GOÜ ve GÜ'lerden oluşan 57 ülke ve 18 imalat sektörü üzerinde etkileşim modeli çerçevesinde araştırmışlardır. Araştırma, 2000-2007 dönemi için panel iki aşamalı EKKY ile tahmin edilmiştir. Analiz sonucunda hizmetler ticaretindeki kısıtlamaların azalmasının, gelişmiş kurumlara sahip ülkelerde alt sanayilerin verimliliği üzerinde anlamlı ve pozitif bir etki oluşturduğu görülmüştür. Bu etkinin; yerel kurumların kalitesine bağlı olduğu, zayıf kurumların olduğu ülkelerde ortadan kalktığı ve GOÜ'lerde daha güçlü olduğu gözlenmiştir. Bu kapsamda çalışmada, hizmetlerin imalatla önemli ara girdi vazifesi gördükleri belirtilmiş; imalat verimliliğinin hizmet girdileri ve kurumların kalitesine bağlı olduğu, bu bağlamda hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılması konusunda politik bir önermede bulunulmuştur.

Egger vd. (2017), mal ticaret hacmi ile hizmet ticareti hacmi arasındaki ilişkiyi 2011 yılı verileri kullanılarak 100'ün üzerinde ülke için yerçekimi modeli ile analiz etmişlerdir. Sonuçlar, ülkelerin hizmet ağlarının genişliği ve birbiriyle örtüşmesinin hizmet ticaret hacmini pozitif etkilediğini gösterirken mal ile hizmet ticareti arasındaki ilişkinin anlamlı ve pozitif olduğu, bu ilişkide hizmet ticaretinin mal ticareti üzerindeki etkisinin daha güçlü olduğu görülmüştür. Ayrıca mal ticaretindeki serbestleşmenin mal ticaretinin yanı sıra hizmet ticaretini de artırdığı, bu bağlamda güçlü bir tamamlayıcılığın olduğu gözlenmiştir.

Lee (2017), hizmet ticaret anlaşmalarının brüt ticaret (mal ve hizmet ticareti toplamı) ve KDZ ticareti üzerindeki etkisini yerçekimi modeli çerçevesinde ampirik olarak test etmiştir. Çalışmada, 29 yüksek gelirli ülke (kuzey) ve içlerinde Türkiye'nin de yer aldığı 32 düşük ve orta gelirli ülke (güney) beşer yıllık aralıklar ile 1995, 2000, 2005 ve 2011 yılları için girdi-çıktı tabloları kullanılarak incelenmiştir. Sonuçlar, hizmetleri serbestleştiren ticaret anlaşmalarının hem brüt ticareti hem KDZ ticaretini artırdığını, KDZ ticaretindeki artışın brüt ticarete göre daha fazla olduğunu göstermiştir. Ayrıca bu artışların GOÜ'lerde, GÜ'lere göre çok daha büyük olduğu ve ticaretin güneyden kuzeye doğru arttığı gözlenmiştir. Sonuç olarak çalışmada, ülkelerin bölgesel anlaşmalar yoluyla hizmetleri daha da serbestleştirmesinin özellikle GOÜ'ler için KDZ'de karşılaştırmalı üstünlüklerini kullanmalarını sağlamasında yardımcı olacağı ve böylece ticaret gelirlerini artırabilmelerine olanak sağlayacağı belirtilmiştir.

Bo vd. (2018), hizmet ticareti ile mal ticareti arasındaki ilişkiyi İngiltere üzerinde araştırmıştır. Bu bağlamda, 1997-2016 dönemi için eşbütünleşme ve nedensellik analizleri kullanılarak bu ilişki araştırılmıştır. Hizmet ticareti için üretken hizmetler olan; finansal hizmetler, ulaştırma hizmetleri ve diğer ticari hizmetler kullanılmış olup toplam mal ticareti üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Öncelikle yapılan ADF birim kök testi değişkenlerin birinci derecede durağan olduğunu, Johansen eşbütünleşme testi ise serilerin uzun dönemde birlikte dengeye geldiklerini analiz etmiştir. Sonrasında yapılan Granger nedensellik testi sonuçları, hizmet ticaretinden mal ticaretine doğru tek yönlü ve pozitif bir nedenselliğin olduğunu göstermiştir. Hizmet ticaretindeki dalgalanmaların kendi etki faktörlerinden kaynaklandığı, mal ticaretindeki dalgalanmaların ise kendi etki faktörlerinin yanı

sıra hizmet ticaretinden de etkilendiği etki tepki analizi ile görülmüştür. Çalışmada, üretken hizmet ticaretinin rekabet gücünü artırdığı, böylece mal ticaretinin önünü açtığı hipotezine dikkat çekilmiştir.

Diaz-Mora vd. (2018), imalat sanayi ihracatında dış hizmetler katma değer içeriğinin, ihracat performansı ve ticaret süresi üzerindeki etkisini ülkeler arası girdi-çıktı tablolarını kullanarak 1995-2014 dönemi için aralarında Türkiye'nin de yer aldığı 63 ülke üzerinde test etmişlerdir. Yapılan istatistiki analiz, imalat hizmet ticareti içerisinde yabancı hizmet içeriğinin sürekli arttığını göstermektedir. Analiz sonuçlarına bakıldığında ise dış hizmetler katma değerinin tüm imalat grupları için ihracat performansını pozitif etkilediği, yüksek ve orta ileri teknoloji içeren imalat sektörleri ve ithalat yoluyla dış hizmetlere erişen GOÜ'ler için bu etkinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Çalışmanın sonunda, yabancı hizmetler içeriğinin ülkelere yenilikçilik, rekabetçilik, tecrübe ve yüksek kaliteli hizmetler sunacağı, böylece ülkelerin ihracat performanslarını artıracığı belirtilmiştir.

Donaldson (2018), 1861-1930 yıllarını kapsayan çalışmada Hindistan'daki demiryolu ağının ticaret ve reel gelir üzerindeki etkisini EKKY ile tahmin etmiştir. Analizler sonucunda, demiryolu erişiminin ticaret maliyetlerini önemli ölçüde azalttığı, bölgeler arası ve uluslararası ticaret ile reel geliri artırdığı görülmüştür. Ampirik olarak demiryolu ağının diğer bölgelere de yayıldığında, reel tarımsal gelirde %16'lık bir artış sağladığı saptanmıştır. Çalışma ile Hindistan'da demiryolu ağının ticaret ortamını geliştirdiği ve ekonomik refahı artırdığı ortaya konmuştur. Sonuç olarak çalışmada, Hindistan için ulaşım altyapısı ve bunları gelişimini sağlayacak projelerin önemine dikkat çekilmiştir.

Çetiner vd. (2019), Türkiye üzerine yaptıkları araştırmada kısa vadeli ihracat kredi sigortası, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1999-2017 dönemini ele alan çalışmada, geriye dönük değerlendirme (ex post facto) yöntemi ve basit regresyon analiz yöntemi kullanılmıştır. Yapılan analizler seriler arasında güçlü, pozitif ve doğrusal bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. İhracat kredi sigortasının sağlamış olduğu garanti, mal mukabili ödeme yöntemi ile yapılan ihracatı artırmakta ve böylece GSYH artışına pozitif yönde katkı sağlamaktadır. Çalışma ile açık hesap işlemlerinin arttığı küresel ticarete, ihracat kredi sigortasının Türkiye ihracatı için önemi vurgulanmıştır.

Uluslararası mal ile hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi irdeleyen çalışmaların genel olarak pozitif sonuçlar içerdiği ve ortaya koyulan ilişkilerde hizmet ticaretinin bağımlı değişken olarak mal ticaretine göre daha baskın olduğu söylenebilir. Araştırmalara yöntem ve ülke bazlı bakıldığında oldukça zengin bir yapı göze çarparken konu bütünlüğü açısından makro bir içerikten ziyade verimlilik ve maliyetler gibi mikro temelli çalışmaların ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bu bağlamda uluslararası mal ile hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi konu alan karma yapıdaki çalışmalara ait literatür özeti; yazarlar ve çalışma yılları, ülkeler ve dönemleri, yöntem ve sonuç bölümleri olarak Tablo 11'e aktarılmıştır.

Tablo 11: Mal ve Hizmet Ticareti Arasındaki İlişkiyi İçeren Literatür Özeti

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Albers-Miller ve Stafford (1999)	ABD, Brezilya, Meksika ve Tayvan 1989-1992	MANOVA	Uluslararası reklamcılığın mal ve hizmet ticareti üzerinde ülkelere, ürün türüne ve kültüre göre farklılıklar gösteren pozitif bir etkisi vardır. Bu etki ABD ve Tayvan için daha güçlüdür.
Deardorff (2001)	Genel	Teorik Modelleme	Hizmet ticaretindeki serbestleşme, mal ve hizmet ticaretindeki üretim süreçlerindeki parçalanmaları teşvik ederek uluslararası ticareti artırmaktadır.
Connolly (2003)	75 Ülke 1965-1990	Regresyon Analizi	İthalat yoluyla gelen teknoloji; üretimi, ticareti ve ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir. Bu etkide yabancı teknolojinin yerli teknolojiye göre daha fazla katkısı bulunmaktadır.
Falvey vd. (2004)	21 OECD Ülkesi 1975-1990	Regresyon Analizi	Ar-Ge kaynaklı bilgi, ihracat ve ithalat yoluyla geçiş yaparak ülke ekonomilerini pozitif etkilemektedir. Bu kapsamda ithalat yoluyla yayılan bilginin sağladığı katkı ihracata göre daha fazladır.
Kiyota (2005)	Japonya 1985-1995	Girdi-Çıktı Analizi	Mal ile hizmet sektörleri arasında ileri ve geri bağlantılar mevcuttur. Ar-Ge hizmetleri makine ihracatı yoluyla diğer ülkelere yayılmaktadır.
Arnold vd. (2006)	Çek Cumhuriyeti 1998-2003	Panel Veri Analizi	Hizmetlerdeki serbestleşme imalat sanayiindeki verimliliği pozitif etkilemektedir. Yabancı firmaların etkisi yerel firmalara göre daha güçlüdür.
Kimura ve Lee (2006)	57 Ülke 1999-2000	EKKY	Mal ihracatı ile hizmet ithalatı arasında tamamlayıcı bir ilişki vardır.
Blyde ve Sinyavskaya (2007)	62 Ülke 1980-1999	Panel Veri Analizi	Hizmet ticaretindeki serbestleşmenin mal ticareti üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Bu etki, sektörel olarak bakıldığında ulaşım ve iletişim hizmetleri ticareti için daha güçlüdür.
Francois ve Woerz (2008)	78 Ülke 1994-2004	Girdi-Çıktı Analizi ve EKKY	Hizmet ithalatının mal ihracatı üzerinde pozitif etkisinin olduğu bulgulanmıştır. Bununla birlikte hizmet ticaretindeki açıklığın imalat sanayiye pozitif etkilediği görülmüştür.
Karmali ve Sudarsan (2008)	Farklı Gelir Gruplarındaki Tüm Ülkeler 1985-2003	Panel Veri Analizi	Tüm gelir grubundaki ülkeler için mal ticareti hizmet ticaretini pozitif etkilemektedir. Değişkenler arasındaki ilişkinin boyutu yüksek gelirli ülkeler için daha güçlüdür.
Lennon (2009)	28 OECD Ülkesi 1999-2002	EKKY	Mal ticareti ile hizmet ticareti arasında çift yönlü ve pozitif bir etkileşim saptanmıştır. Bu etkileşimde mal ticaretinin hizmet ticareti üzerindeki etkisi daha güçlüdür.
Ateş ve Işık (2010)	Türkiye 1990-2005	EKKY ve Pairwise Granger Nedensellik Analizi	Lojistik sektöründen ihracata ve ekonomik büyümeye doğru tek taraflı bir nedensellik görülürken büyümeden ihracata doğru daha güçlü, tek taraflı bir nedensellik gözlenmiştir.
Nordas (2010)	Tüm OECD Ülkeleri 1995-2005	Girdi-Çıktı Analizi	Hizmet ticaretindeki serbestleşmenin mal ve hizmet ticaretini pozitif etkilediği, aynı zamanda ara hizmet çeşitliliğini ve ekonomik büyümeyi de artırdığı gözlenmiştir.
Zhu ve Yang (2011)	Çin 1985-2009	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Havayolu lojistiği ile uluslararası ticaret hacmi arasında çift yönlü nedensellik bulgulanmıştır. Seriler uzun dönemde eşbütünleşiktir.

Tablo 11: (Devamı)

Yazarlar ve Çalışma Yılları	Ülkeler ve Dönemleri	Yöntem	Sonuç
Felbermayr ve Yalçın (2013)	Almanya ve 11 Ülke Grubu 2000-2009	Panel Veri Analizi	İhracat kredi sigortasının mal ihracatı üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Bu etki, düşük gelirli ülkeler için daha güçlüdür.
Göçer (2013)	11 Asya Ülkesi 1996-2012	Panel Veri Analizi	Ar-Ge harcamalarından ileri teknoloji ve bilgi-iletişim teknoloji ürün ihracatına doğru tek taraflı bir nedensellik söz konusudur. Bunun yanında ekonomik büyümeden Ar-Ge harcamalarına doğru da tek taraflı bir nedensellik tespit edilmiştir.
Lodefalk (2014)	İsveç 2001-2007	EKKY	Hizmetlerin imalat ihracatı üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Kurum içi üretimdeki hizmetlerde %10'luk bir artış ihracat yoğunluğunu yaklaşık %0,6 oranında artırmaktadır.
Hoekman ve Shepherd (2015)	119 GOÜ 2006-2011	EKKY	Hizmetlerin, üretim verimliliği ve imalat ihracatı üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Bunun yanında hizmetlerdeki kısıtlamaların imalat ihracatını olumsuz etkilediği görülmüştür.
Arnold vd. (2016)	Hindistan 1993-2005	EKKY	Hizmet reformlarının imalat sektörü verimliliği üzerinde pozitif bir etkisi vardır. Sektörel analizde ise bu etki bankacılık, telekomünikasyon ve ulaşım için geçerlidir.
Tunç ve Kaya (2016)	Türkiye 1991-2014	Engle-Granger Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik	Lojistik sektörü ile uluslararası ticaret arasında çift taraflı nedensellik tespit edilirken yine lojistikten uluslararası ticaretin ihracat ayağına doğru tek taraflı bir nedensellik bulgulanmıştır. Seriler uzun vadede birlikte hareket etmektedir.
Beverelli vd. (2017)	57 Ülke 2000-2007	Panel İki Aşamalı EKKY	Hizmet ticareti kısıtlamalarındaki azalma üretim verimliliğini artırmaktadır. Bu artış GOÜ'lerde daha fazladır.
Egger vd. (2017)	100'ün Üzerinde Ülke 2011	Regresyon Analizi	Mal ile hizmet ticareti arasında pozitif bir ilişki vardır. Bu ilişkide hizmet ticaretinin mal ticareti üzerindeki etkisi daha güçlüdür. Bununla birlikte mal ticaretindeki liberalizasyonun mal ticareti ile birlikte hizmet ticaretini de artırdığı görülmüştür.
Lee (2017)	61 Ülke 1995-2011	Girdi-Çıktı Analizi	Liberalizasyon tabanlı hizmet ticaret anlaşmalarının KDZ ticareti ve uluslararası ticaret hacmi üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu gözlenmiştir. Bu etki, GOÜ'ler için daha güçlüdür.
Bo vd. (2018)	İngiltere 1997-2016	Johansen Eşbütünleşme, Granger Nedensellik ve Etki-Tepki Analizi	Hizmet ticaretinden mal ticaretine doğru tek yönlü ve pozitif bir nedensellik bulgulanmıştır. Ayrıca, serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri ve mal ticaretindeki dalgalanmaların hizmet ticaretinden etkilendiği tespit edilmiştir.
Diaz-Mora vd. (2018)	63 Ülke 1995-2014	Girdi-Çıktı Analizi	Dış hizmetler katma değeri, ihracat performansını pozitif etkilemektedir. Bu etki, GOÜ'ler için daha güçlüdür.
Donaldson (2018)	Hindistan 1861-1930	EKKY	Demiryolu erişiminin artması uluslararası ticareti ve reel geliri pozitif etkilemektedir.
Çetiner vd. (2019)	Türkiye 1999-2017	Geriye Dönük Değerlendirme ve Regresyon Analizi	İhracat kredi sigortası, ihracat ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

2.4. Literatür Çalışmalarına Ait Genel Değerlendirme

Uluslararası ticaretin gerek ekonomik büyüme ile gerekse de kendi içerisindeki ilişkilerini konu alan çalışmalara ait literatür, ana başlıklar halinde bu bölümde sunulmuştur. Başlıklar genel olarak değerlendirildiğinde ülke, dönem ve yöntem olarak zengin bir yapının olduğu gözlenmektedir. Bu zengin yapı, özellikle 2010 sonrası araştırmalarda daha çok görülmektedir. Ortaya konan sonuçlara bakıldığında ilişkilerin genellikle olumlu yönde olduğu söylenebilir. Mal ticareti ile ekonomik büyüme ilişkisini konu alan araştırmalarda daha çok ihracat kalemi öne çıkarken hizmet ticareti ile büyüme ilişkisinin bağımsız değişkenleri olarak hizmet alt sektörlerinin kullanıldığı görülmektedir. Uluslararası ticaretin kendi içerisindeki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda ise hizmet ticaretinin mal ticaretini destekleyici ve tamamlayıcı yapısı öne çıkmaktadır.

Uluslararası mal ticaretinin ekonomik büyüme ile ilişkisini konu edinen araştırmalar incelendiğinde ilk çalışmaların daha çok mal ihracatı üzerinde odaklandığı görülmektedir. İhracatın büyüme üzerinde doğrudan etkisinin olduğunu, ihracat sektörlerinin GSYH'deki etkisinden dolayı diğer sektörleri de olumlu etkileyeceğini belirten hipotezlerin bu çalışmalarda hâkim rol üstlendiği söylenebilir. İlk çalışmalarda yatay kesit ve zaman serisi analizlerinin kullanıldığı; korelasyon, regresyon, eşbütünleşme ve nedensellik gibi yöntemlerle ihracatın büyüme üzerindeki etkisinin araştırıldığı gözlenmektedir. Sonraki çalışmalarda ise ihracatın büyümenin motoru olduğu veya iç dinamikleri tetikleyerek GSYH'ye katkı sağladığı gibi görüşlerin yanı sıra ihracatın ülkeler için döviz kaynağı olduğu, ithalat yoluyla büyümeyi etkilediği, ticaretten sağlanan kazançların daha çok GÜ'lerin lehine olduğu, hatta AGÜ'lerin bundan zarar gördüğü gibi görüşler de ileri sürülmüştür. Yeni çalışmalarda ise kullanılan yöntemlerin farklılaştığı görülmektedir. Etki-tepki ve varyans analizleri gibi yeni nesil panel testlerinin yanı sıra yapısal kırılmalara izin veren testlerin de kullanıldığı, böylece daha farklı sonuçların çıktığı da görülmektedir. Çalışmalarda nadiren mal ticaretinin büyüme üzerindeki etkisinin olumsuz olduğu gibi sonuçlar bulunsa da genel bulgu, uluslararası ticaretin büyümenin itici gücü olduğu görüşlerini destekler niteliktedir.

Uluslararası hizmet ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ve etkileşimi inceleyen araştırmalara bakıldığında bu konudaki araştırmaların, hizmetler ticaretinin genç yapısından dolayı ancak 1980'lerden sonra ivme kazandığı söylenebilir. Aynı şekilde araştırmaların daha çok hizmet alt sektörleri üzerinde yoğunlaşmasının hizmetlerin hâlâ gelişmekte olan yapısından kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim analizlere bakıldığında, çoğunlukla hangi alt sektörün büyüme üzerinde daha etkin olacağının araştırıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda konu ile ilgili teorik gelişmelere de yer veren literatür çalışmasında çok sayıda ulusal ve yerel çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların çeşitli ülkeler, modeller, dönemler, örneklem büyüklükleri ve amaçları bakımından benzerlikler ve farklılıklar gösterdiği izlenmektedir. Yöntem olarak çoğunlukla panel veri, eşbütünleşme ve nedensellik analizlerinin kullanıldığı görülmektedir. Sonuçlara bakıldığında ise hizmet ticaretinin gerek bir bütün olarak gerekse de alt sektörleriyle büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu saptanmaktadır. Bu etki direkt görüldüğü gibi; DYY, dışa açıklık, mal ticareti, altyapı,

kurumsal yapı ve verimlilik gibi değişkenler aracılığıyla da dolaylı olarak görülebilmektedir. Hizmetleri geleneksel ve modern olarak ayıran çalışmalara bakıldığında, geleneksel hizmetlerin (seyahat, taşımacılık ve turizm) AGÜ ve GOÜ'lerin ekonomik büyümeleri üzerinde daha etkili olduğu, modern hizmetlerin (telekomünikasyon, bilişim ve finans) ise GÜ'lerin büyümeleri üzerinde daha güçlü etkiler barındırdığı söylenebilir.

Uluslararası mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların, imalat sanayiye tamamlayıcı nitelikte olan Ar-Ge, lojistik, sigorta, finans ve telekomünikasyon gibi alt sektörler üzerinden yürütüldüğü ve sonuçların ülke, ülke grupları ve gelir grupları açısından farklılık arz ettiği görülmektedir. İki değişken arasındaki ilişkinin daha yoğun olarak ancak 2000'li yıllardan sonra özellikle verimlilik ve maliyetler açısından incelendiği ve bu incelemede hizmetlerin daha ön planda olduğu izlenmektedir. Bu bağlamda konuyla ilgili yapılan araştırmaların az sayıda olduğu ve sonuçların daha çok mikro çözümler sunduğu söylenebilir. Yapılan çalışmalarda nedensellik analizleri, eşbütünleşme testleri ve regresyon analizleri görülürken yöntem olarak çoğunlukta yerçekimi modelinin ve girdi-çıktı tablo analizlerinin olduğu gözlenmektedir. Genele bakıldığında, sonuçların pozitif yönde olduğu, gerek mal ticaretinin gerekse de hizmet ticaretinin birbirini olumlu etkilediği, geliştirdiği ve teşvik ettiği, bu kapsamda değişkenler arasında tamamlayıcı bir ilişkinin olduğu söylenebilir. Hizmet ticaretinin mal ticaretinde oynadığı önemli rolün analiz sonuçlarına yansıdığı görülmektedir. Bu anlamda, ilgili konunun 2000'li yıllardan sonra derinlemesine incelenmesi, mal ve hizmet ticaretinin birbirini destekleyen yapısının daha fazla farkına varıldığının ve önem verildiğinin bir göstergesi olarak sunulabilir.

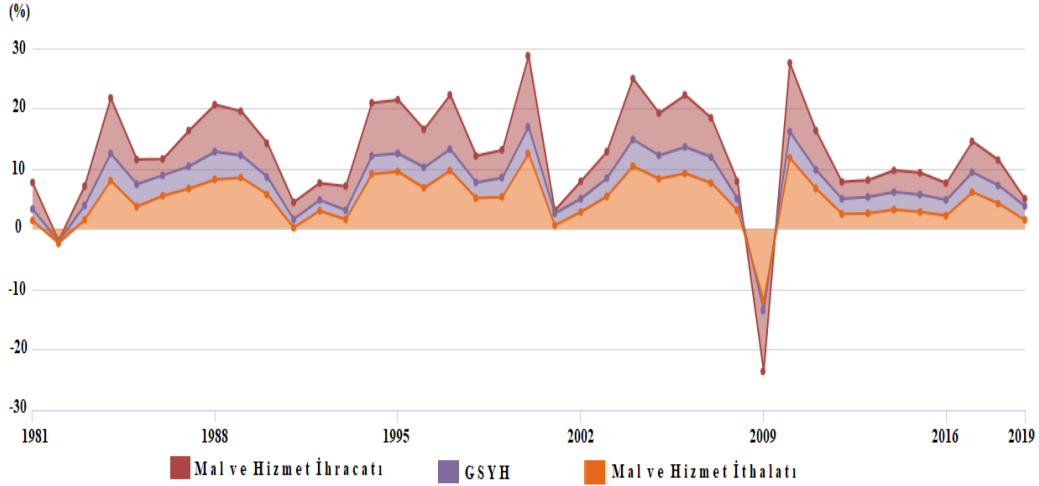
Literatüre Türkiye açısından bakıldığında hem mal hem de hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerinde çoğunlukla pozitif bir etki oluşturduğu görülmektedir. Büyüme ile olan ilişkide mal ticaretinde 2000 öncesi için ithalat, sonrası için ihracat ön plana çıkarken hizmet ticaretinde ise genelde ihracatın ve hizmet alt sektörlerinin aktif bir rol oynadığı belirtilebilir. Aynı şekilde analizlerin genelinde ağırlıklı olarak, mal ticareti için ihracat ve ithalat hacimleri kullanılırken hizmet ticareti için geleneksel hizmetlerde turizm, modern hizmetlerde ise finans sektörü gibi belli başlı sektörlerle ait verilerin kullanıldığı görülmektedir. Hizmetler ticaretinin büyüme ile olan ilişkisinde 2010 öncesinde geleneksel hizmetlerin payı yüksek olsa da sonrası için bu eğilimin modern hizmetler yönünde arttığı söylenebilir. Her iki ticaret için araştırmaların 2000 sonrasında yoğunlaştığı ve seriler arasındaki ilişkilerde çoğunlukla nedensellik ve eşbütünleşmenin sorgulandığı izlenmektedir. Uluslararası mal ve hizmet ticaretinin kendi aralarındaki ilişkiye Türkiye açısından bakıldığında, araştırmaların oldukça kısıtlı olduğu ve bu araştırmalarda mikro analizlerin yoğunlukta olduğu görülmektedir. Araştırmalarda hizmet ticaretinin daha baskın olduğu ve bu ikili ilişkide analiz sonuçlarının genellikle olumlu olduğu söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ULUSLARARASI TİCARETİN GÖRÜNÜMÜ

Uluslararası ticaret, küresel çapta arttıkça mikro ve makro anlamda birçok araştırmaya da konu olmaktadır. Geçmişten bugüne ekonomik büyüme, kalkınma, rekabet, üretim, verimlilik vb. kavramlarla ilişkilendirilen uluslararası ticaret, zaman zaman dalgalanmalar yaşasa da her geçen dönem kendini yenilemeye ve büyüme ivmesini sürdürmeye devam etmektedir. Grafik 3'te de görüldüğü üzere genel olarak -2009 finansal kriz hariç- küresel ticaretin büyüme ile beraber artış eğiliminde olduğu hatta bazı yıllarda küresel ticaretin büyümeden çok daha fazla arttığı söylenebilir. 2019 yılına gelindiğinde yıllık büyümenin tüm bölgelerde yavaşladığı gözlenmektedir. Çin ve ABD arasındaki ticaret savaşları sonucu ortaya çıkan ticari bariyerlerdeki artış ve politik belirsizlikler, küresel ekonomiyi ve ticareti olumsuz etkilemiştir. 2019 yılındaki büyüme oranlarının küresel ticaretteki kadar düşmemiş olmasının nedeni hizmetler ticaretindeki artışa bağlanmış, bu anlamda uluslararası hizmetler ticareti 2019 yılındaki büyümeyi sırtlamıştır. Bununla birlikte 2020 yılı için korona virüsün küresel yavaşlamaya neden olacağı tahmin edilmiştir (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği [TÜSİAD], 2020: 4).

Grafik 3: Küresel Ticaret Hacmi ve GSYH'de Yıllık Büyüme Yığın Alan Grafiği

Kaynak: The World Bank Data-1, 2021

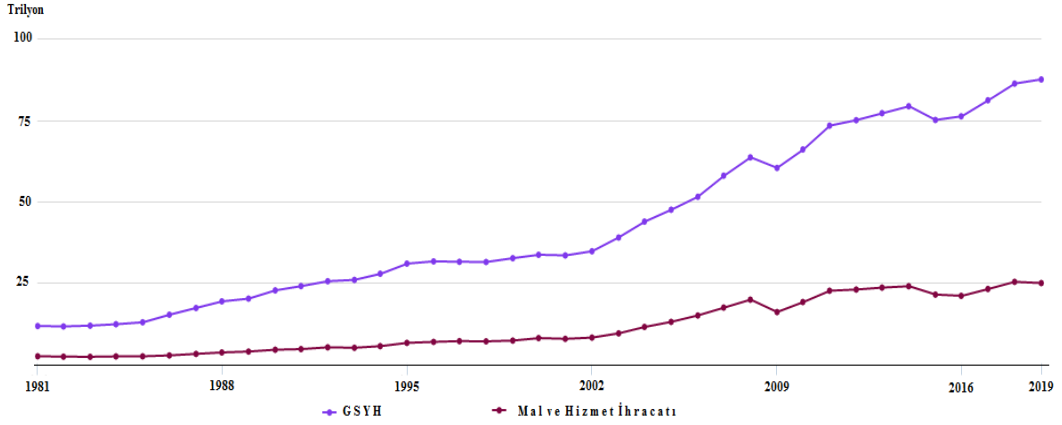
Gelişmiş ve gelişmekte olan bölgelerde 2019 yılında yaşanan ekonomik büyümedeki yavaşlamanın temelinde, uluslararası ticarete ve yatırımlardaki azalma yatmaktadır. Ticari gerilimlerdeki artış ticari eylemleri çevreleyen belirsizlikleri artırmış, yatırımları azaltmış ve KDZ'lerin aksamasına neden olmuştur. Geniş bir KDZ'ye sahip olan elektronik ve otomobil sektörlerinde döngüsel karşıt rüzgârlar yaşanmış; sermaye ve ara malı talebi azalarak uluslararası

ticaret gerilemiştir. Ticari belirsizliklerin 2020 yılında devam edeceği, fakat daha fazla tırmanmayacağı tahmin edilmektedir (United Nations [UN], 2020: 2, 25). Bu bağlamda küresel ticaretin 2021 ve 2022’de %5’lik bir büyüme ivmesine ulaşması, ancak 2020’de %9,5 oranında daralması beklenmektedir. Bu aşamada uluslararası hizmetler ticaretinin özellikle seyahat ve turizme getirilen pandemi engelleri dolayısıyla çok daha olumsuz etkileneceği söylenebilir. Hizmetler ticaretindeki toparlanmanın yavaş olması nedeniyle küresel ticaret yoğunluğunun da olumsuz etkileneceği ileri sürülmektedir (WBG, 2021: 9-10).

WBG (2023) “Küresel Ekonomik Beklentiler” raporunda yüksek enflasyon, finansal koşullardaki kötüleşme ve Rusya-Ukrayna savaşının olumsuz etkilerinin bir sonucu olarak küresel büyümenin, 2009 ve 2020’de olduğu gibi zayıflayacağı ve 2023 yılında %1,7’ye kadar düşeceği beklenmektedir. ABD, Euro bölgesi ve Çin’de görülen zayıf ekonomik izlenimler özellikle AGÜ ve GOÜ’ler açısından küresel bir yayılımın olumsuzluğunu yanında getirmektedir. Bunun yanında GOÜ’lerde ve gelişmekte olan piyasalarda yatırım büyümesinin son yirmi yılın altında seyredeceği de öngörülmektedir. Yavaş büyüme, finansal sıkılaşma, artan jeopolitik gerilimler, ağır borçluluk kombinasyonu gibi nedenlere eklenebilecek olumsuz şokların küresel ekonomiyi yeni bir durgunlağa itmesi ve bu süreçten AGÜ ve GOÜ’lerin daha fazla etkilenmesi muhtemel görülmektedir. Bu riskleri bertaraf etmek için yatırımları artırıcı politikalara ihtiyaç olduğu gibi bu ihtiyacın giderilmesi açısından finansal sistemin iyileştirilmesi gibi küresel çabalar kritik önem arz etmektedir (WBG, 2023: 3).

Küresel ticaret, 1990-2007 döneminde küresel GSYH’den iki kat hızlı büyümüş, 2010 sonrası bu ivme tersine dönmüştür. 2019 yılında %2,9’luk küresel büyümeye karşılık, özellikle Çin ve Hindistan olmak üzere büyük Asya ekonomilerindeki yavaşlamayla beraber küresel ticaretteki artış %1’in altında seyretmiştir (Eriçok, 2020: 56-57). Öte yandan son altı yılda dünya çapında çok sayıda ülke için mal ve hizmet ihracatının arttığı görülmektedir. 2014’ten bu yana özellikle Güney, Doğu ve Güneydoğu Asya’daki GÜ ve GOÜ’lerin ihracat performanslarında ortalamanın üzerinde bir artış meydana gelmiştir. Bununla birlikte 2014-2019 döneminde bazı Sahra Altı, Batı Afrika ve Güney Amerika ülkelerinin ihracatlarında güçlü düşüşler görülse de Afrika ve Orta Asya’daki birkaç ülkenin, ana ticaret ortaklarıyla karşılaştırıldığında rekabet güçlerini artırdıkları söylenebilir (United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2020a: 21, 23). Grafik 4, küresel çaptaki mal ve hizmet ihracatı toplamından oluşan küresel ihracat hacminin 1981’de yaklaşık 2,5 trilyon dolardan 2019’da 25 trilyon dolara yükseldiğini göstermektedir. Aynı şekilde 1981’de yaklaşık 12 trilyon dolar olan küresel GSYH’nin, 2019’da 88 trilyon dolar seviyesine geldiği gözlenmektedir. Bu bağlamda, iki değişken arasında görülen pozitif ilişki doğrultusunda küresel gelirin artmasının küresel ticareti de pozitif yönde etkileyeceği ileri sürülebilir.

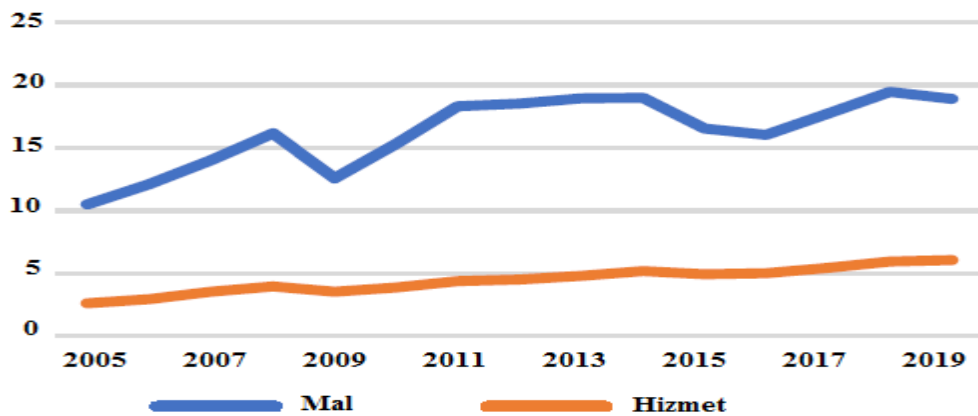
Grafik 4: Küresel GSYH ve İhracatın Gelişimi (1981-2019, ABD Doları)

Kaynak: The World Bank Data-2, 2021

Grafik 5, 2005-2019 küresel mal ve hizmet ticaretini göstermektedir. Mal ihracatı, 2005'teki yaklaşık 10 trilyon dolarlık hacimden 2019'da 19 trilyon dolar seviyesine, hizmet ihracatı ise yaklaşık 3 trilyon dolardan 6 trilyon dolar seviyesine yükselmiştir. Küresel mal ve hizmet ticareti sırasıyla, 2018 yılında %3 ve %8 büyürken 2019 yılında ise artan korumacılık eğilimi ve buna istinaden küresel ekonomideki yavaşlama nedeniyle %2,8 ve %2 büyüebilmiştir (TİM, 2021: 12, 46). Küresel mal ticareti 2010-19 döneminde ortalama %2 büyürken hizmet ticareti %5 büyümüştür (World Trade Organization [WTO], 2020: 79). Bu bakımdan hizmet ticaretinin, mal ticaretine göre daha az oynak olduğu ve daha hızlı büyüme kaydettiği gözlenmektedir. Hizmet ihracatı, toplam ihracat içerisindeki payını 2005'te %20'den 2019'da %24'e çıkarmıştır. Bununla birlikte, 2005'ten bu yana hizmetler, katma değerli ihracat içerisinde %50 ile %55 arasında değişen bir paya sahiptir (Nordas, 2021: 2). Hizmet katma değeri, 2016 verilerine göre OECD ekonomilerinde ortalama %56'dır. Bu değer, OECD dışı ekonomiler için daha fazla artmış ve %40'a ulaşarak toplam ihracat içerisinde büyümeye devam etmiştir. Örneğin hizmet katma değeri, Hindistan'ın toplam ihracatının %50'sinden fazlasını oluştururken Kosta Rika (%61), Filipinler (%50), Fas (%48) ve Brezilya (%46) gibi ülkelerde de bu paylar ülkeler ortalamasının üzerinde yer almıştır (WTO Secretariat, 2020: 9).

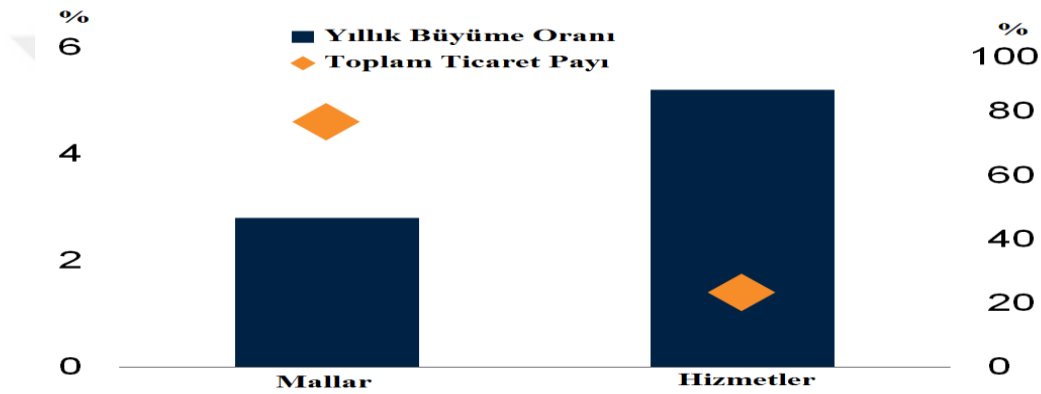
Grafik 5: Küresel Mal ve Hizmet İhracatı (Trilyon Dolar)

Kaynak: Nordas, 2021: 2

Küresel ihracatın yaklaşık dörtte birini oluşturan küresel hizmet ticareti, artan ticari gerilimlere karşı mal ticaretine göre daha fazla direnç göstermiştir (UN, 2020: 26). Hâlihazırda hizmetlerin ulusal ekonomileri önemli derecede dönüştürdüğü ve son on yılda küresel ekonominin hizmetlere doğru kaydığı söylenebilir. Günümüz ekonomilerinde hizmetlerin, katma değer açısından küresel ticaretin yarısından fazlasını üretmesi ve DYY'nin üçte ikisinden fazlasını çekmesi, güçlü ve sürdürülebilir bir büyüme konusunda ve kalkınma stratejilerinde hizmetleri kritik bir konuma yerleştirmiştir. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), 2040 yılına kadar hizmetlerin küresel ticaretteki payının %50 artabileceğini ve dünya ticaretinin üçte birini oluşturabileceğini tahmin etmektedir (WTO Secreteriat, 2020: 1-2, 4). Grafik 6'da da görüldüğü gibi küresel mali kriz sonrasında, küresel faaliyetlerdeki artan ticaret yoğunluğunun çoğunluğu hizmet ticaretinden kaynaklanmaktadır.

Grafik 6: Mal ve Hizmet İhracatında Büyüme, 2010-2019

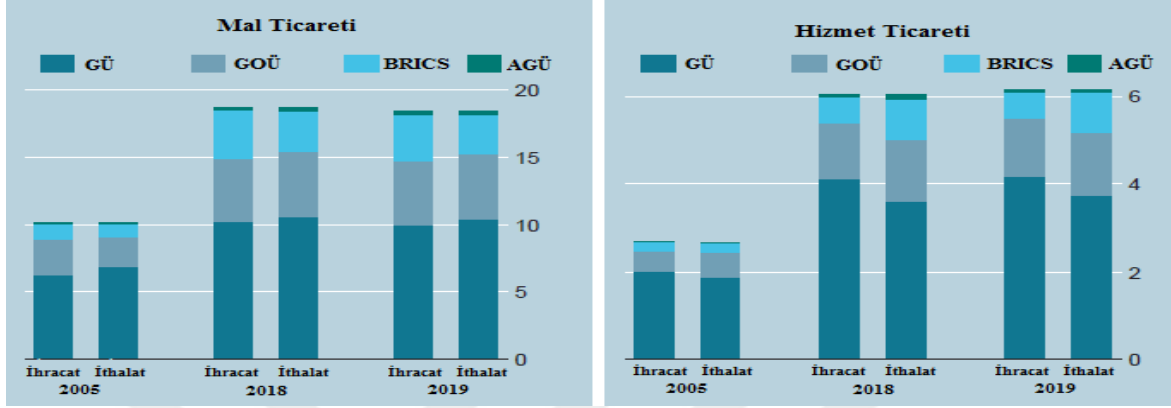
Kaynak: WBG, 2021: 10

Küresel ticaret hacminin bölgelere göre dağılımında GOÜ'lerin çoğunluğundaki hizmetler, son yıllarda imalat ve tarıma göre daha fazla büyümüş; 1980-2015 döneminde GOÜ'lerdeki hizmetlerin GSYH içerisindeki payı ortalama olarak %42'den %55'e yükselmiştir. Örneğin bu oran, Çin için 2005'te %41'den 2018'de %52'ye; tarımdan hizmetlere doğrudan sıçrayan Hindistan için 1970'de %30'lardan şimdilerde %50'nin üzerine çıkmıştır. Hizmetlerin toplam ticaretteki artan payı ekonomik faaliyetlerdeki yapısal değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Hizmetler, üretim süreçlerinde daha yoğun kullanılırken aynı zamanda hizmetlerden üretim bileşenlerinde de tamamlayıcı olarak giderek daha fazla faydalanılmaktadır (WTO Secreteriat, 2020: 3, 9). 2022'nin ikinci yarısında küresel ticaretteki yavaşlama, endüstriyel üretimdeki yavaşlamayı yansıtırken mal ticaretindeki yavaşlamanın aksine talebin kademeli olarak hizmetlere kaymasıyla hizmet ticareti, toparlanmaya devam etmektedir (WBG, 2023: 8).

Grafik 7'de, 2019 yılı mal ticaret değeri ile ilgili GÜ ve GOÜ'ler arasında çok fazla bir fark görülmemekle beraber hizmet ticaretinin üçte ikisinin GÜ'ler tarafından üstlenildiği görülmektedir. GÜ'lerin uluslararası pazarlarda tedarikçi olarak görece önemi azalsa da 10 trilyon doların üzerinde mal ihracatı ve 4 trilyon doların üzerindeki hizmet ihracatı ile küresel ticaretin yarısından fazlasına egemen oldukları izlenmektedir. GOÜ'lerin küresel ticaretteki yükselen payı ise uluslararası ticaretin GOÜ'lerin ihracat ve ithalatlarıyla daha fazla bağlantılı olduğu yönündedir. Nitekim son on yıldaki

küresel ticaret artışı büyük ölçüde GOÜ'ler (Güney-Güney) arasındaki ticaret artışından kaynaklanmaktadır. Aynı grafikte Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika (BRICS) ülkelerinin de hem mal hem hizmet ticaretinde önemli bir yüzdeye sahip olduğu görülmektedir. Gerek mal gerekse de hizmet ticaretinde en küçük pay ise AGÜ'lere aittir (UNCTAD, 2020a: 7, 9).

Grafik 7: Küresel Ticaret Hacminin Bölgelere Göre Dağılımı (Trilyon Dolar)

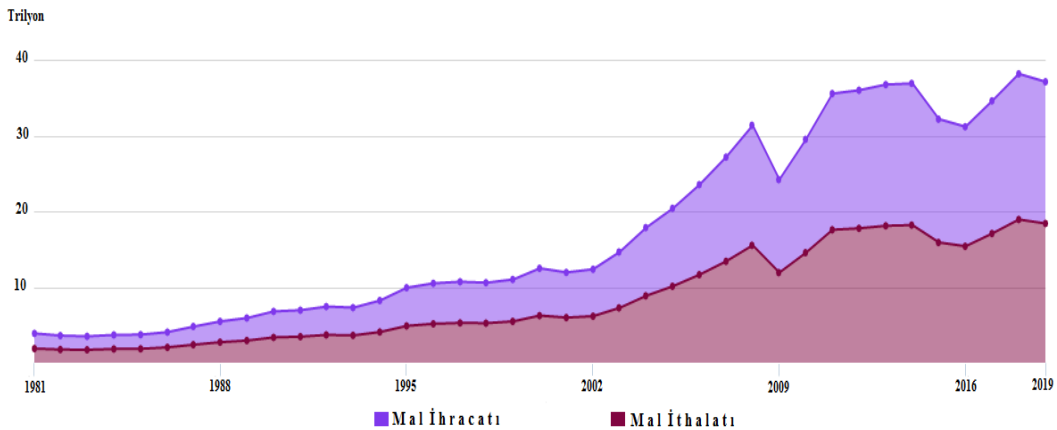

Kaynak: UNCTAD, 2020a: 7

3.1. Küresel Mal Ticareti ve Türkiye

Küreselleşmeyle beraber ticaretin önündeki engellerin kalkması ve daha açık hâle gelen ekonomilerin uluslararası ticaret potansiyellerini artırması sonucu küresel ticaretin büyüdüğü ileri sürülebilir. Grafik 8'e bakıldığında, 1981'de yaklaşık 2 trilyon dolar olan küresel mal ihracatı ve ithalatının 2019 yılında ihracatta 19 trilyon dolar seviyesine, ithalatta ise 18,5 trilyon dolar seviyesine dayandığı görülmektedir. Bu bağlamda küresel mal ticaretinin toplamda 37 trilyon doları geçtiği gözlenmektedir. 2019 yılı mal ticaretinin %30'unu AB ülkeleri gerçekleştirirken mamul mal ticareti küresel mal ihracatının %70'ini oluşturmaktadır. Bu oranlama içerisinde en küçük paya sahip olan AGÜ'lere ait 226 milyar dolarlık mal ihracatının, %65'i mamul mallar ve petrol ihracatından meydana gelmektedir (WTO, 2020: 11).

Grafik 8: Küresel Mal Ticareti Yığın Alan Grafiği (1981-2019, ABD Doları)

Kaynak: The World Bank Data-3, 2021

2019 yılı itibarıyla küresel mal ticareti; 18.899 milyar dolarlık ihracat, 19.238 milyar dolarlık ithalat hacminden oluşmakta ve bir önceki yıla göre %3 küçüldüğü görülmektedir (WTO, 2020: 82). 2021 yılında bu rakamların ihracatta 22.328 milyar dolara, ithalatı ise 22.587 milyar dolara ulaştığı, küresel ticaretin bir önceki yıla göre yaklaşık %20 büyüdüğü gözlenmektedir (WTO, 2022: 58). Tablo 12'ye bakıldığında Türkiye'nin 2021 yılı uluslararası mal ticaretinde; küresel ihracattaki %1'lik payı ve 225 milyar dolarlık ihracatı ile 30. sırada, küresel mal ithalatında ise %1,2'lik payı ve 271 milyar dolarlık ithalatı ile 23. sırada yer aldığı görülmektedir. 2021 yılı itibarıyla mal ticaretinde 496 milyar dolarlık dış ticaret hacmine sahip olan Türkiye'de dış ticaret açığı 46 milyar dolar, ihracatın ithalatı karşılama oranı ise %83 seviyesindedir. Küresel ticaretin yarından fazlasını gerçekleştiren ilk on ülkeye bakıldığında ise genellikle aynı ülkelerin hem ihracatta hem ithalatı söz sahibi olduğu görülmektedir. Örneğin, küresel mal ithalatında Çin, ABD, Almanya, Japonya, Fransa, Hong Kong ve İngiltere'nin 2009-2019 döneminde sürekli olarak ilk onda yer aldıkları; ABD, Çin ve Almanya'nın ise ilk üçteki yerinin değişmediği görülmektedir (TİM, 2020: 55). 2021 yılı itibarıyla de küresel mal ticaretinin belli başlı ülkeler arasında yoğunlaştığı, özellikle ihracatın ve ithalatın yaklaşık olarak %30'unu oluşturan Çin, ABD ve Almanya'nın küresel mal ticaretinde daha etkin olduğu ileri sürülebilir.

Tablo 12: Küresel Mal Ticaretinde Önde Gelen Ülkeler, 2021 (Milyar Dolar ve Yüzde)

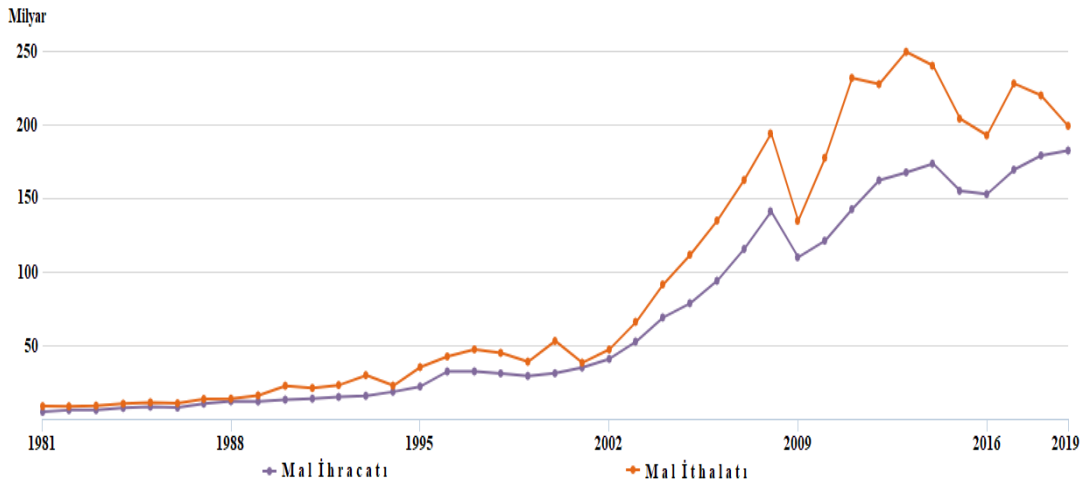
Sıra	İhracatçılar	Değer	%	Sıra	İthalatçılar	Değer	%
1	Çin	3.364	15,1	1	ABD	2.935	13,0
2	ABD	1.754	7,9	2	Çin	2.689	11,9
3	Almanya	1.632	7,3	3	Almanya	1.420	6,3
4	Hollanda	837	3,7	4	Japonya	769	3,4
5	Japonya	756	3,4	5	Hollanda	758	3,4
6	Hong Kong (Çin)	670	3,0	6	Fransa	714	3,2
7	Kore Cumhuriyeti	644	2,9	7	Hong Kong (Çin)	712	3,2
8	İtalya	610	2,7	8	İngiltere	694	3,1
9	Fransa	585	2,6	9	Kore Cumhuriyeti	615	2,7
10	Belçika	545	2,4	10	Hindistan	573	2,5
11	Kanada	508	2,3	11	İtalya	558	2,5
12	Meksika	495	2,2	12	Meksika	522	2,3
13	Rusya	494	2,2	13	Belçika	510	2,3
14	İngiltere	468	2,1	14	Kanada	504	2,2
15	Singapur	457	2,0	15	İspanya	418	1,9
16	Çin Taipei (Tayvan)	448	2,0	16	Singapur	406	1,8
17	Birleşik Arap Emirlikleri	425	1,9	17	Çin Taipei (Tayvan)	382	1,7
18	Hindistan	395	1,8	18	Birleşik Arap Emirlikleri	348	1,5
19	İspanya	383	1,7	19	Polonya	338	1,5
20	İsviçre	380	1,7	20	Vietnam	332	1,5
21	Avustralya	345	1,5	21	İsviçre	324	1,4
22	Polonya	338	1,5	22	Rusya	304	1,3
23	Vietnam	336	1,5	23	Türkiye	271	1,2
24	Malezya	299	1,3	24	Tayland	267	1,2
25	Brezilya	281	1,3	25	Avustralya	261	1,2
26	Suudi Arabistan Krallığı	276	1,2	26	Malezya	238	1,1
27	Tayland	272	1,2	27	Brezilya	235	1,0
28	Endonezya	230	1,0	28	Avusturya	220	1,0
29	Çek Cumhuriyeti	226	1,0	29	Çek Cumhuriyeti	212	0,9
30	Türkiye	225	1,0	30	Endonezya	196	0,9

Kaynak: WTO, 2022: 58

2018 yılında ihracatta %2,5 oranında, ithalatta ise %3,2 oranında büyümeyi başaran küresel mal ticareti, 2019 yılında yaşanan siyasi gerginlikler ve korumacı önlemler nedeniyle hacim bazında %1 oranında, emtia fiyatlarındaki dalgalanmaları yansıtan değer bazında ise %3 oranında daralmıştır. Son on yıllık döneme bakıldığında ise ticaret hacmindeki ortalama büyüme hızı %2,7'dir. Mal ihracatında, 2010-19 dönemi için ortalama büyüme hızının en fazla olduğu bölgeler %3,8 ile Asya, %3,3 ile de Kuzey Amerika'dır. Ülke bazında ise mal ihracatında en fazla büyümeyi sağlayan ülkeler %5,9 ile Meksika, %4,8 ile Çin ve %4,4 ile Hindistan olarak görülmektedir. Aynı dönem için mal ithalatının ortalama büyüme hızına bakıldığında, bölgesel olarak yine Asya (%4) ve Kuzey Amerika (%3,1) başı çekerken ülke bazında %4,7 ile Hindistan, %4,5 ile Çin, %3,5 ile Meksika ve %3,1 ile ABD yer almaktadır. Bölgesel olarak bakıldığında 1980'lerden bu yana Kuzey ve Güney Amerika, Avrupa ve Afrika kıtalarının küresel mal ihracatı içerisindeki payları azalırken Asya, 1983'te %19,1 olan küresel mal ihracatındaki payını 2019 yılı itibarıyla %34'e çıkarmıştır (WTO, 2020: 7, 78, 80).

Grafik 9'a bakıldığında, 1981'de 4.703 milyon dolar olan Türkiye'nin mal ihracatının, 2019 yılında 182.246 milyon dolar seviyesine çıktığı, kriz dönemlerinde düşüş yaşasa da sürekli olarak bir artış ivmesi taşıdığı görülmektedir. 2017'de %10,2 büyüyen ihracat, 2018 yılında da %7,5 büyüyerek gelişimini sürdürmüştür. 2019 yılındaki ticaret savaşları, korumacı politikalar ve AB'deki Brexit sürecine rağmen %2 büyümeyi başaran Türkiye'nin mal ihracatının, küresel mal ihracatı içerisindeki payı %1 seviyesine ulaşmıştır. Türkiye'nin mal ticaretinde, faaliyet gösteren ihracatçı sayısı 2005 yılında 43 bin civarındayken 2019 yılına gelindiğinde 90 binin üzerine çıkmış, bununla birlikte pazar ve ürün çeşitliliğindeki artış da devam etmiştir (TİM, 2020: 15-16). 2019 yılında bir önceki yıla göre %9 oranında azalan mal ithalatına (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı [TCTB], 2020: 33) bakıldığında Grafik 9'da görüldüğü üzere, 1981'de 8.567 milyon dolar olan ithalat hacmi 2019 yılında 198.997 milyona ulaşmıştır. Bu çerçevede, Türkiye'nin 1981-2019 dönemi için mal ihracatı ve ithalatının artış ve azalışlarda genelde benzer bir eğilim izlediği söylenebilir.

Grafik 9: Türkiye Mal İhracatı ve İthalatı (1981-2019, ABD Doları)

Kaynak: The World Bank Data-4, 2021

Türkiye'nin dış ticaret açığı 2000'li yıllara kadar artış eğiliminde olmamış, fakat 2000 sonrası ithalattaki artış oranı, ihracattaki artış oranını geçerek Türkiye'nin dış ticaret açığını büyüttü. Türkiye'nin Gümrük Birliğine katılmasıyla sermaye yoğun sektörlerin orta düşük ve orta yüksek teknoloji ürünlerde ihracatlarını artırmaları, bu sektörlerin gerçekleştirdikleri ithalatı da artırmıştır. İthalatın ihracattan daha fazla artmasıyla yaşanan bu ivme, gittikçe daha büyük dış ticaret açıklarına sebep olmuştur. Türkiye ihracatında, düşük teknoloji sektörlerden yüksek teknoloji sektörlerine doğru yönelme olsa da KDZ'lere eklenme sürecinde sürdürülebilir bir ihracat için ara malı ve sermaye malı ithalatı kaçınılmaz olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı [TCKB], 2018:3).

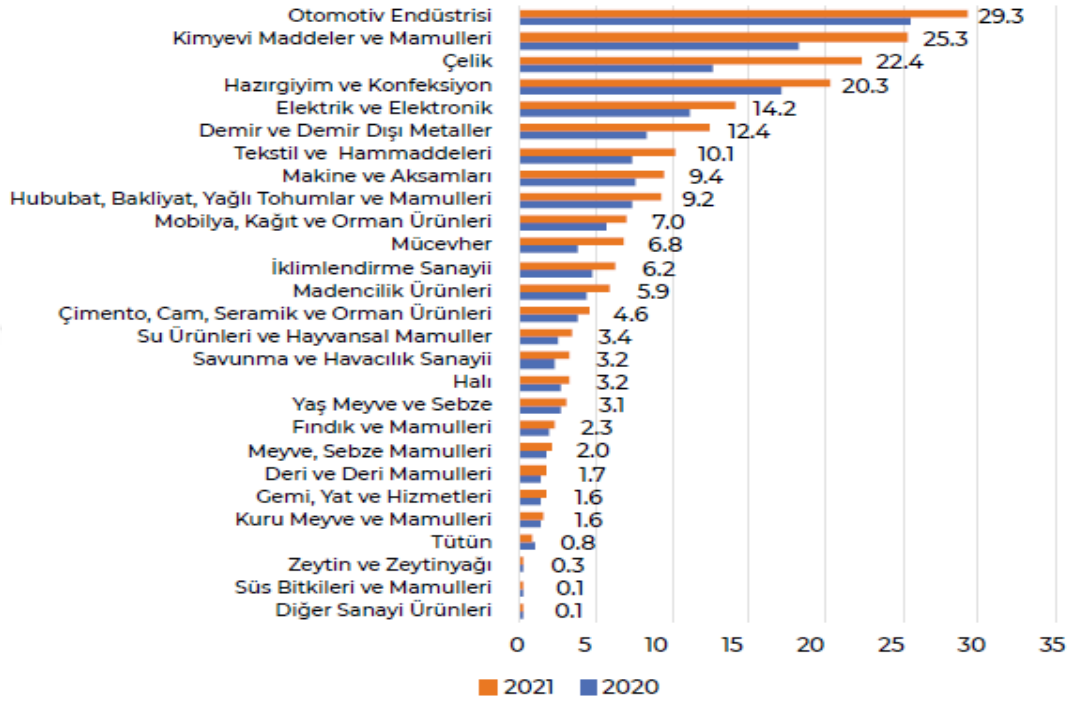
Küresel ticaretin mal kategorisinde, 2 trilyon doları aşan ticaret hacmiyle başı çeken kimyasalların yanı sıra makine ve motorlu araçlar, iletişim ürünleri ve akaryakıt ürünleri önemli paya sahip sektörler olarak sıralanmaktadır. Tekstil, giyim ve deri gibi hafif imalat sektörleri ise küresel ticarete çok daha küçük bir payı oluşturabilmektedir. Ürün gruplarındaki yoğunlaşmaya bakıldığında 2019 yılı itibarıyla en eşitsiz dağılan ve en yüksek yoğunluğa sahip grubun imalat olduğu söylenebilir. Son on yılda iletişim ekipmanı, metal olmayan mineraller ve makineler gibi sektörler başta olmak üzere tüm sektörlerde GÜ'lere kıyasla GOÜ'ler lehine önemli ölçüde artışlar olduğu ve GOÜ'lerin ihracat pazar paylarının her geçen dönem arttığı görülmektedir. Milli geliri benzer ülkeler karşılaştırıldığında; Avustralya, Kuzey ve Güney Amerika ülkelerinin nispeten daha az karmaşık olan malları, Avrupa ve Asya ülkelerinin daha sofistike ürünleri, Afrika ülkelerinin ise daha heterojen malları ihraç etme eğiliminde olduğu söylenebilir. Bununla birlikte pek çok GOÜ'nün ihracat sepetinin büyük bir kısmı hâlâ tarım ve doğal kaynaklardan oluşmaktadır. GOÜ'ler ihracatlarını çeşitlendirmeye çalışsa da sadece birkaç yükselen ekonomi hariç çok fazla başarılı olamadığı görülmektedir. Örneğin Afrika ülkeleri, ihracat pazarlarında ve ürünlerinde birkaç ülke ve mal ile sınırlı kalarak dış şoklara karşı savunmasız kalmaya devam etmektedir (UNCTAD, 2020a: 13, 17, 19, 22; 2020b: 29).

Grafik 10'da Türkiye'nin sektörler göre ihracat rakamları görülmektedir. İhracatın yaklaşık beşte dördünü karşılayan sanayideki sektörlerin payına bakıldığında başta otomotiv endüstrisi olmak üzere kimyevi maddeler, çelik, hazır giyim ve elektrik-elektronik ürünlerin önemli bir yüzdeye sahip olduğu, toplamda yaklaşık 112 milyar doları bulan ihracat hacmi ile toplam ihracatın yarısından fazlasını oluşturduğu izlenmektedir. 2021 yılında 26 sektör ihracatını artırırken 20 sektör ihracat artışında rekor kırmıştır. 23 sektör ihracatta 1 milyar doları aşmış; mücevher sektörü %80, çelik sektörü ise %77 oranında ihracatlarını artırmıştır (TİM, 2022: 46).

Türkiye 2019 yılındaki 25 milyar dolarlık motorlu taşıtlar ihracatı ile küresel otomotiv ürünleri ihracatında 10. sırada yer almaktadır. Bu kategoride 2000 yılında %0,3'lük bir paya sahip olan Türkiye, küresel çapta bu payını 2019 yılı itibarıyla %1,7'ye çıkarmıştır. Aynı şekilde önde gelen tekstil ve giyim ihracatında ilk 10 ülke içerisinde yer alan Türkiye, dünya tekstil ihracatında 2000 yılında %2,4'lük bir paya sahipken 2019 yılında bu oranı %3,9'a çıkarmıştır. Böylece, bu sektörde 12 milyar dolarlık tekstil ihracatı ile dünyada 5. sıraya yükselmiştir. Küresel giyim ihracatında ise 16

milyar dolarlık ihracat hacmiyle dünyada 6. sırada yerini almıştır (WTO, 2020: 99, 100-101). Pandeminin etkisiyle 2020 yılında ihracattaki azalmanın ardından 2021 yılında toparlanan Türkiye'nin; demir-çelik, otomotiv ürünleri, tekstil ve giyim ihracatında 2021 yılı itibarıyla yine dünyada ilk 10 ülke içerisinde yer aldığı görülmektedir (WTO, 2022: 73, 76, 78).

Grafik 10: Türkiye'nin Sektörlere Göre Mal İhracatı (Milyar Dolar)

Kaynak: TİM, 2022: 46

2020 sonrasında Türkiye ihracatının büyük bir kısmının, yine makine ve nakliye ekipmanlarından oluşacağı ve işleme endüstrilerinin ticaret sektörüne hâkim olacağı öngörülmektedir. Bununla birlikte Türkiye için önemli bir ihracat sektörü olan tekstil ve ahşap ihracatı payının, on yıl boyunca daha da artacağı öngörülmektedir (The Hong Kong and Shanghai Banking Corporation [HSBC], 2018: 3). Tablo 13'te küresel ihracatın yanında Türkiye'nin rekabet üstünlüğüne sahip olduğu mal ihracatındaki ürünlere ait, 2001-2019 arası istatistiklere yer verilmiştir. Küresel ihracata konu olan ürün sayısı 2001 yılında 5 binli rakamlardan 2019 yılında 6 binli rakamlara, Türkiye'de ise 4 binli seviyelerden 5 binli seviyelere doğru çıktığı izlenmektedir. Bazı yıllarda dalgalanmalar olsa da ürün yelpazesinin her geçen yıl yükselme eğiliminde olduğu görülmektedir. Türkiye bu ürün grubu içerisinde rekabetçi güce sahip olduğu ürün sayısını 2001 yılında 1.148'den 2019 yılında 1.549'a çıkararak %35'lik bir artış sağlamıştır. 2001 yılında %27 düzeyinde olan ihracatındaki rekabetçi ürün sayısını 2019 yılı itibarıyla %33 düzeyine çıkaran Türkiye'nin, 2019 yılındaki rekabetçi ürün sayısının küresel ihracattaki ürün sayısına oranı %27 düzeyindedir. RCA değeri %50'nin üzerinde olan ürünler içerisinde ise polipropilenden iplikler, kurutulmuş kayısı, bulgur, fındık, tütün, incir, halı, mensucat, sentetik lif vb. ürünler yer almaktadır (TİM, 2020: 32).

Tablo 13: Yıllara Göre Mal İhracatındaki Ürün Sayısı ve Rekabet Gücü

Yıl	Küresel İhracata Konu Olan Ürün Sayısı	Türkiye'nin İhracatına Konu Olan Ürün Sayısı	Türkiye'nin İhracatına Konu Olan Ürün Sayısı İçindeki Rekabetçi Ürün Sayısı	Türkiye'nin İhracatına Konu Olan Ürün Sayısı İçindeki Rekabetçi Ürün Sayısının Oranı (%)
2001	5.128	4.297	1.148	%26,72
2002	5.459	4.356	1.174	%26,95
2003	5.451	4.464	1.179	%26,41
2004	5.448	4.524	1.181	%26,11
2005	5.429	4.547	1.239	%27,25
2006	5.439	4.572	1.277	%27,93
2007	5.685	4.466	1.276	%28,57
2008	5.635	4.487	1.285	%28,64
2009	5.599	4.479	1.324	%29,56
2010	5.458	4.503	1.396	%31,00
2011	5.425	4.527	1.410	%31,15
2012	5.722	4.627	1.397	%30,19
2013	5.689	4.613	1.491	%32,32
2014	5.673	4.651	1.476	%31,74
2015	5.698	4.635	1.423	%30,70
2016	5.724	4.622	1.413	%30,57
2017	5.833	4.698	1.469	%31,27
2018	5.683	4.729	1.520	%32,14
2019	5.637	4.661	1.549	%33,23

Kaynak: TİM, 2021: 31

Tablo 14'te Türkiye'nin mal ithalatındaki ilk on sektör görülmektedir. İlk beş sektörün payına bakıldığında toplam ithalatın yarısından fazlasını oluşturdukları söylenebilir. Dünyada son on yıldır en çok ithal edilen ürünler arasında en başta yer alan ham petrol ve türevlerinin (TİM, 2020: 56), Türkiye'nin 2021 yılı mal ithalatında da ilk sırayı aldığı görülmektedir. 2002'de 9 milyar dolar civarında olan enerji ithalatı zaman zaman azalsa da 2012 yılına kadar yükseliş eğiliminde olmuş ve 2012 yılında 60 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB], 2021: 38).

2012 sonrası enerji fiyatlarındaki gerileme ile birlikte bazı yıllarda dalgalanmalar olsa da 2020 yılında düşen enerji ithalatı, 2021 yılında %75 oranında tekrar artmıştır. Üretimin gerçekleşmesinde ana unsurlardan olan enerjinin, Türkiye'nin ithalatında yaklaşık 51 milyar dolar ve %18,7'lik bir payla ilk sırada yer almaktadır. Bu yönüyle enerji ithalatı, Türkiye'nin dış ticaret açığının oluşmasında da önemli bir yüzdeye sahip konumdadır. Bu doğrultuda ithal malların, Türkiye ihracatını destekleyen yapısının devam edeceği öngörülmektedir. 2021-2030 dönemi için ihracatta olduğu gibi toplam ithalatın büyümesinde en fazla endüstriyel makine ve ulaşım ekipmanı ithalatının olacağı tahmin edilirken bunun yanında daha yüksek katma değer elde etme çabalarının bir neticesi olarak bilgi ve iletişim teknolojileri ithalatının da buna eşlik edeceği öngörülmektedir (HSBC, 2018: 4).

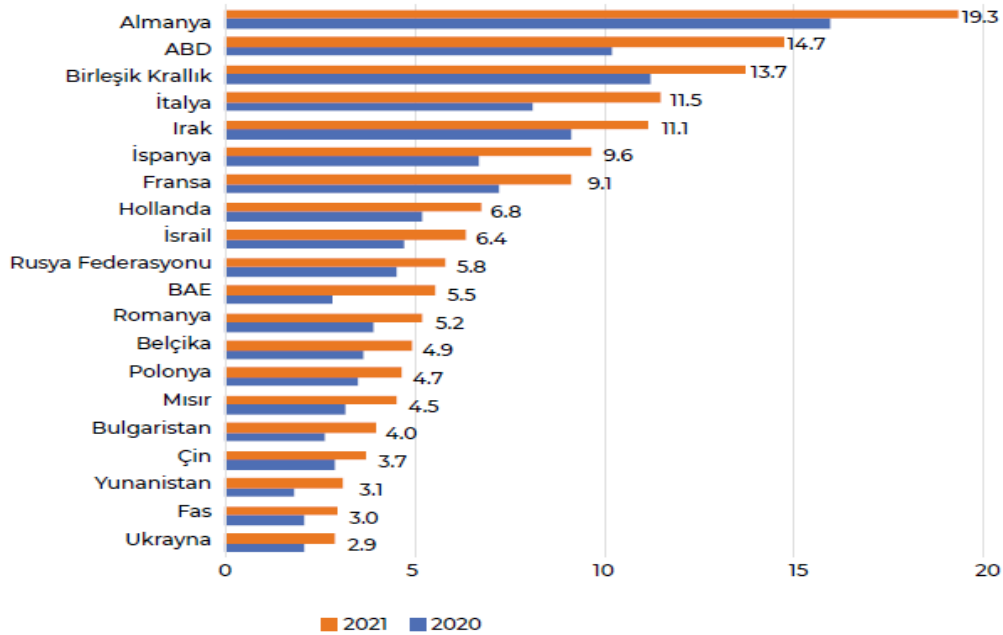
Tablo 14: Türkiye'nin Mal İthalatında İlk 10 Sektör (Milyon Dolar, 2021)

Sıra	Sektörler	Değer	Pay (%)
1	Mineral Yakıtlar, Mineral Yağlar	50.692	18,7
2	Kazanlar, Makinalar, Mekanik Cihazlar ve Aletler	30.965	11,4
3	Demir ve Çelik	27.618	10,2
4	Elektrikli Makina ve Cihazlar	19.966	7,4
5	Plastikler ve Mamulleri	17.590	6,5
6	Motorlu Kara Taşıtları	15.595	5,7
7	Organik Kimyasal Ürünler	9.342	3,4
8	Kıymetli veya Yarı Kıymetli Taşlar	7.074	2,6
9	Eczacılık Ürünleri	6.875	2,5
10	Alüminyum ve Alüminyumdan Eşya	6.593	2,4

Kaynak: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), 2022: 134

Grafik 11'de Türkiye'nin mal ihracatının %30'undan fazlasını beş ülkeye yaptığı görülmektedir. Birinci sırayı 19,3 milyar dolarlık ticaret hacmiyle Almanya alırken bu ülkeyi ABD, Birleşik Krallık, İtalya ve Irak takip etmektedir. İhracatın bölgesel dağılımında Türkiye'nin en fazla AB ülkeleri ile ticari ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Türkiye'nin 2021 yılında AB ülkelerine yaptığı ihracat 93 milyar dolar civarında olup bunun, Türkiye'nin toplam mal ihracatı içerisindeki payı %41,3 düzeyindedir. Bu orana diğer Avrupa ülkeleri de eklendiğinde %55,7'lik bir orana ulaşabilmektedir (TOBB, 2022: 137). Bunun yanında Türkiye ihracat gelirlerinin yaklaşık %20'sini oluşturan MENA bölgesinin Türkiye ihracatı için en önemli ikinci bölge olma özelliğini devam ettireceği, Türkiye ihracat payı içerisinde 2030 yılına kadar en fazla artışı gösterecek bölgenin ise Asya olacağı öngörülmektedir (HSBC, 2018: 3).

Grafik 11: Türkiye'nin En Fazla Mal İhraç Ettiği İlk 20 Ülke (Milyar Dolar)

Kaynak: TİM, 2022: 47

Türkiye, toplamda 231 ülkeye ihracat yaparak küresel pazar payını her geçen dönem artırmaktadır. Jeopolitik riskler, ticaret savaşları ve korumacılık tedbirlerinin etkili olduğu 2019 ve 2020 durgunlukları (TİM, 2020: 16, 54), yerini Grafik 11’de görüldüğü gibi hemen hemen tüm ülkelere yapılan ihracatta 2021 yılı itibariyle artışa bırakmıştır. En çok ihracat yapılan ilk on ülkenin toplam ihracattaki payı %47,9 düzeyindedir (TİM, 2022: 47). Pandemi etkisinin hafiflemesiyle küresel ekonomik canlanma Türkiye açısından başta AB olmak üzere ihracatı pozitif etkilemiştir. 2021 yılında Türkiye’nin ihracatı AB ülkelerine %32,9, diğer Avrupa ülkelerine %28,9, Afrika ülkelerine %39,2, Amerika ülkelerine %54, Asya ülkelerine %26, Avustralya ve Yeni Zelanda’ya %34,7 oranında artış kaydetmiştir (TOBB, 2022: 136-137).

Tablo 15’e bakıldığında 2021 yılı itibariyle Türkiye’nin mal ithalatında, ihracatta olduğu gibi Almanya, İtalya ve ABD’nin yine ilk beşte yer aldığı görülmektedir. İthalatta %11,9’luk payı ile Çin birinci sırada yer alırken Çin’i Rusya, Almanya, ABD ve İtalya takip etmektedir. İlk beş ülkenin toplamda %40’a yakın bir payla Türkiye’nin mal ithalatında önemli bir yeri olduğu söylenebilir. Türkiye’nin ihracatında 19,3 milyar dolarla birinci sırada yer alan Almanya’nın, ithalatta 21,8 milyar dolar ile üçüncü sırada bulunduğu ve toplamda en fazla ticaret hacminin gerçekleştiği ülke olduğu görülmektedir. Almanya’nın otomotiv, kimya, çelik gibi sektörlerde Çin ve Hindistan gibi ülkelere olan bağımlılığı azaltmak için planladığı ulusal sanayi stratejisini Türkiye’ye yöneltmesi, böylece Almanya’nın Türkiye ticaretindeki payının daha fazla artması beklenmektedir (Sezgin, 2020: 13).

Tablo 15: Türkiye’nin En Fazla Mal İthal Ettiği İlk 10 Ülke (Milyon Dolar)

Sıra	Ülke	2020	Pay (%)	2021	Pay (%)	Değişim (%)
1	Çin	23.041	10,5	32.240	11,9	39,9
2	Rusya Federasyonu	17.829	8,1	28.959	10,7	62,4
3	Almanya	21.733	9,9	21.757	8,0	0,1
4	ABD	11.525	5,3	13.151	4,8	14,1
5	İtalya	9.200	4,2	11.562	4,3	25,7
6	Hindistan	4.830	2,2	7.936	2,9	64,3
7	Fransa	6.988	3,2	7.931	2,9	13,5
8	Güney Kore	5.734	2,6	7.595	2,8	32,5
9	İspanya	5.039	2,3	6.312	2,3	25,2
10	Belçika	3.716	1,7	5.628	2,1	51,5
LİSTE TOPLAMI		109.636	49,9	143.071	52,7	30,3
GENEL TOPLAM		219.517	100,0	271.424	100,0	23,6

Kaynak: TCTB, 2022: 33

Türkiye’nin mal ithalatında %31,5’lik paya sahip olan AB ülkelerinin (TOBB, 2022: 137), ihracatta olduğu gibi ithalatta da başrolde yer alarak önemli bir paya sahip olduğu gözlenmektedir. 2021 yılında Türkiye’nin ithalatında en fazla yüzdesel artış Hindistan, Rusya ve Çin ile yapılan ticaretten kaynaklanmıştır. Türkiye’nin, dâhilde işleme rejimi kapsamında düşük maliyetli hammaddeleri alıp yüksek katma değer üretme çabasını geliştirdikçe, ithalatının daha fazla doğuya doğru kayması beklenmektedir. Bu bağlamda Türkiye’nin mal ithalatında; Çin, Vietnam, Bangladeş ve Hindistan gibi ülkeler başta olmak üzere Asya’nın rolünün daha da artacağı beklenirken Almanya

ve ABD gibi GÜ'lerin ise artan nispi maliyetler nedeniyle daha az rol alacağı tahmin edilmektedir (HSBC, 2018: 4).

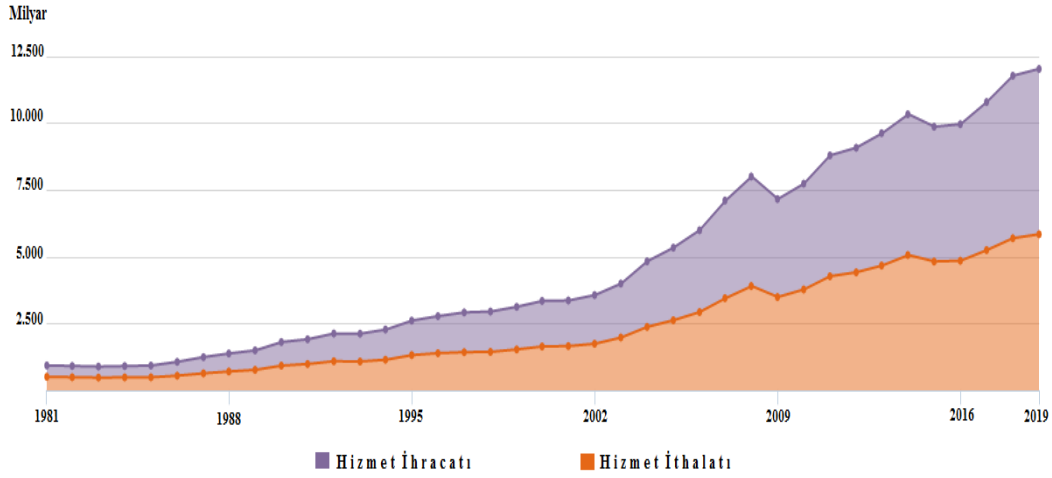
3.2. Küresel Hizmet Ticareti ve Türkiye

Önceki dönemler için ikincil konumda görülen hizmetlerin günümüzde verimliliğin, üretkenliğin, rekabet gücünün ve refah seviyesinin temel belirleyicisi haline geldiği söylenebilir. Firmalar için verimli, düşük maliyetli ve yenilikçi hizmetlere erişme ve bunları ihraç etme yeteneği, Ar-Ge stratejileri için kritik hâle gelmiştir. Hizmetlerin küreselleşmesi büyük ölçekli büyümeleri, kalkınmayı, entegrasyonları derinleştirmeyi ve çeşitliliği kolaylaştırmayı sağlayacaktır (WTO Secretariat, 2020: 4). Ekonomik üretimin yapısındaki gelişim, hizmet ticaretinin her zamankinden daha fazla rol aldığını göstermektedir. Küresel ticaretin dörtte birini oluşturan ve ülkelerin ihracat sepetlerinde giderek daha önemli bir birleşen haline gelen hizmetlerin, teknolojik gelişimler öncülüğünde dünya ekonomisinin bir parçası olarak daha da büyüdüğü görülmektedir (Loungani vd., 2017: 1). Örneğin, küresel hizmet ticareti 2007-2017 döneminde mal ticaretinden %60 daha hızlı büyümüştür. Bu bağlamda hizmet ticaretindeki bu ivme, firmaların veya ülkelerin KDZ'lere katılım süreçlerinde, hizmetlerin belirleyici bir rol üstleneceğinin bir işareti olarak sunulabilir (Eriçok, 2020: 39-40).

Grafik 12, küresel hizmet ihracatı ve ithalatının 1981'de yaklaşık 500 milyar dolar hacminin 2019'da 6 trilyon dolar seviyesine geldiğini ve hızla büyüdüğünü, toplamda ise küresel hizmet ticaretinin 2019 yılı itibarıyla 13 trilyon dolara dayandığını göstermektedir. Bununla birlikte ekonomik belirsizlik ve ticari gerilimlerin yaşandığı 2019 yılında bile mal ticaretinin aksine hizmet ticaretinde %2,1'lik bir artış sağlanmıştır. Örneğin 2015 yılına göre hizmet ihracatı değeri %30 artan AGÜ'lerin, 2019 yılında mal ihracatları azalmasına rağmen hizmet ihracatları artmaya devam etmiştir. Küresel hizmet ihracatının %54,2 'sini ilk on ülke oluştururken Ar-Ge ve perakendecilik hizmetleri gibi kalemlerden oluşan "diğer ticari hizmetler" -2019 yılı hizmet ihracatı içerisindeki payı %42- ise küresel hizmet ticareti içerisinde egemen olmayı sürdürmektedir (WTO, 2020: 10-11, 13, 15).

2019 yılı küresel hizmet ihracatı; mal ve hizmet ihracatı toplamının dörtte birini, dünya GSYH'sinin ise %7'sini temsil etmektedir. Avrupa, Karayipler ve Güneydoğu Asya'nın birçok ekonomisinde hizmet ihracatının güçlü etkisi görülürken Lüksemburg, Malta, İrlanda ve bazı ada ekonomilerinin GSYH'lerinin %70'inden daha fazla hizmet ihracatı yaptıkları kaydedilmiştir. Küresel hizmet ithalatında ise GÜ'ler %4,4 büyümeye kaydederken geçiş ekonomileri %5,3 ile daha fazla büyümeye sağlamıştır. Bölgesel olarak bakıldığında Afrika'da bu büyümeye %2,7 ile ılımlı görünürken Asya ve Okyanusya'da %-2 ve Amerika'da %-4 şeklinde negatif bir hâl almıştır (UNCTAD, 2020b: 34-35).

Grafik 12: Küresel Hizmet Ticareti Yığın Alan Grafiği (1981-2019, ABD Doları)

Kaynak: The World Bank Data-5, 2021

2018 yılında %8,4 büyüyen küresel hizmet ticareti, 2019 yılında sadece %2,1 büyüebilmiştir. 2010-19 dönemine bakıldığında ise ortalama %5 ile mal ticaretine göre daha fazla büyüdüğü söylenebilir. Son on yıllık dönem ortalamasında küresel hizmet ihracatında bölgesel olarak en fazla büyümeyi ortalama %5 ile Avrupa ve Kuzey Amerika'nın gerçekleştirdiği görülmektedir. Ülke bazında bakıldığında ise İsrail (%9), Singapur (%8), Nijerya (%6) ve ABD (%5) gibi ülkelerin ortalama büyüme hızlarının daha fazla olduğu söylenebilir. Hizmet ithalatında ise bölgesel olarak Avrupa (%5) başı çekmekte, on yıllık dönem içerisinde ortalama büyüme hızları en fazla olan ülkelerin; %8 ile Nijerya ve Singapur, %6 ile İsrail, %5 ile Mısır ve İngiltere olduğu görülmektedir (WTO, 2020: 79).

Küresel hizmet ihracatı 2021 yılı itibarıyla 5.994 milyar dolar, küresel hizmet ithalatı ise 5.539 milyar dolarlık hacme sahiptir. Küresel hizmet ticaretinin bir önceki yıla göre büyüme oranları; ihracatta %17, ithalatta ise %15 seviyesindedir (WTO, 2022: 60). Tablo 16'ya bakıldığında 2021 yılı verilerine göre mal ticaretinde önde gelen ülkelerin çoğunluğunun hizmet ticaretinde de ilk onda yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte küresel mal ticaretinde olduğu gibi küresel hizmet ticaretinde de belirli ülkeler arasında yoğunlaşmanın olduğu ve ilk on ülkenin, hizmet ticaretinin yarısından fazlasını oluşturduğu söylenebilir. Küresel mal ticaretinde ilk onda bulunan yedi ülkenin (ABD, Çin, Almanya, İngiltere, Fransa, Hollanda ve Japonya), küresel hizmet ticaretinde de ilk onda yer aldığı görülmektedir. Türkiye %1'lik pay ile küresel hizmet ihracatında 25. sırada, küresel hizmet ithalatında ise %0,6'lık bir pay ile 36. sırada yer almaktadır. Hizmet ticaret hacmi 89 milyar dolar olan Türkiye, 2021 yılında 58 milyar dolarlık hizmet ihracatına karşılık 31 milyar dolarlık hizmet ithalatı gerçekleştirmiş ve 27 milyar dolar değerinde hizmet ticareti fazlası vermiştir. Mal ticaretinin aksine hizmet ticaretinde fazla veren Türkiye'nin, bu yönüyle cari açığa katkı sunduğu söylenebilir. Aynı şekilde ABD, İngiltere, Fransa ve Hindistan gibi ülkelerin hizmet ticaret fazlası vererek mal ticareti açıklarını telafi ettikleri ileri sürülebilir.

Tablo 16: Küresel Hizmet Ticaretinde Önde Gelen Ülkeler, 2021 (Milyar Dolar ve Yüzde)

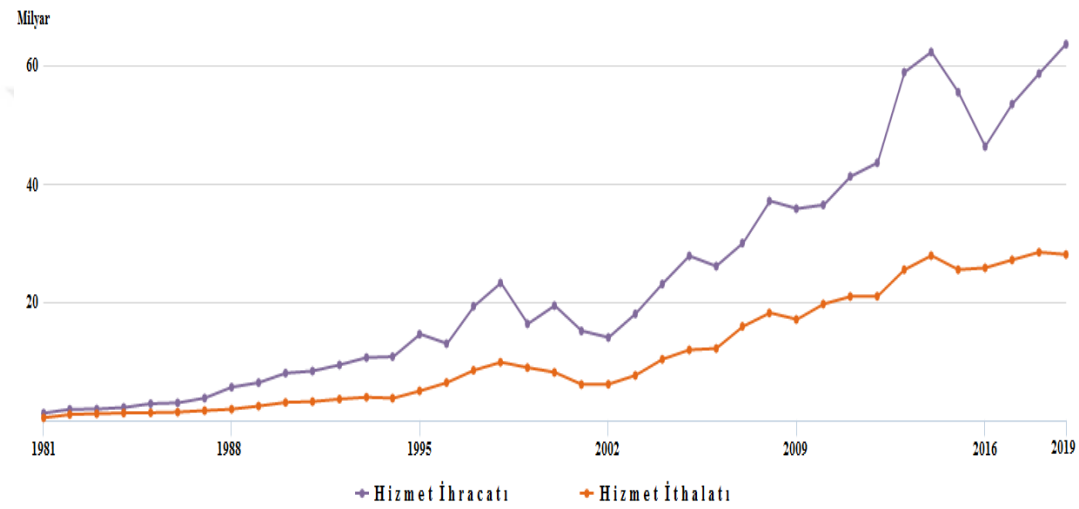
Sıra	İhracatçılar	Değer	%	Sıra	İthalatçılar	Değer	%
1	ABD	772	12,9	1	ABD	525	9,5
2	İngiltere	415	6,9	2	Çin	438	7,9
3	Çin	391	6,5	3	Almanya	379	6,8
4	Almanya	371	6,2	4	İrlanda	341	6,2
5	İrlanda	337	5,6	5	Fransa	258	4,7
6	Fransa	302	5,0	6	İngiltere	239	4,3
7	Hollanda	245	4,1	7	Hollanda	236	4,3
8	Hindistan	240	4,0	8	Singapur	223	4,0
9	Singapur	230	3,8	9	Japonya	205	3,7
10	Japonya	164	2,7	10	Hindistan	195	3,5
11	Lüksemburg	139	2,3	11	İsviçre	142	2,6
12	Belçika	134	2,2	12	Belçika	134	2,4
13	İsviçre	133	2,2	13	Kore Cumhuriyeti	126	2,3
14	Kore Cumhuriyeti	122	2,0	14	İtalya	112	2,0
15	İspanya	118	2,0	15	Lüksemburg	110	2,0
16	Kanada	103	1,7	16	Kanada	104	1,9
17	Birleşik Arap Emirlikleri	101	1,7	17	Danimarka	82	1,5
18	İtalya	100	1,7	18	İsveç	80	1,4
19	Danimarka	93	1,6	19	Birleşik Arap	75	1,3
20	Polonya	81	1,3	20	Rusya	75	1,3
--	----			--	----		
25	Türkiye	58	1,0	36	Türkiye	31	0,6

Kaynak: WTO, 2022: 60

2019 yılı dünya hizmet ihracatında yaklaşık 1,5 trilyon dolarlık hacmiyle seyahat hizmetleri, 1 trilyon doların üzerindeki ticaret hacmiyle de taşıma hizmetleri hâkim konumda yer almaktadır. Hizmet ticareti son on yılda büyük ölçüde büyümeye devam ederken telekomünikasyon, bilişim teknolojileri ve profesyonel hizmetler gibi sektörler bu büyümede başı çekmektedir. Yine son on yılda inşaat dışındaki hizmet ticaretinin tüm sektörlerinde GÜ'lerin hâkimiyeti söz konusuyken bu süreçte GOÜ'lerin payı da artarak devam etmekte, özellikle sigorta ve profesyonel hizmet tedarikinde bu artışın daha belirgin olduğu gözlenmektedir (UNCTAD, 2020a: 14). Hizmetleri oluşturan kalemler kalite, değer katma ve müşteri ilişkileri konularında imalat firmaları tarafından giderek daha fazla ihraç edilmektedir. Ülkeler bu şekilde ekonomik çeşitlilik sağlayabilmekte, mevcut üretim uzmanlıklarını ve değer zincirlerini yükseltebilmekte ve yeni faaliyetlerde bulunabilmektedir (WTO Secretariat, 2020: 2). Ülkelerin sektörel yoğunlaşma endekslerinde Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI) değerlerine bakıldığında 2013-2019 dönem ortalamasına göre; İsviçre (0,14), ABD (0,16), Almanya (0,17), İsveç (0,17), Çin (0,18), Macaristan (0,18), Japonya (0,18), Kuzey Makedonya (0,18), İngiltere (0,18) ve Finlandiya (0,18) gibi ülkelerin en düşük yoğunlaşma değerlerine sahip oldukları okunmaktadır (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB], 2021).

Türkiye'nin 2005-2019 döneminde hizmet ticaretindeki gelişim hızı, dünya ortalamasının üzerindedir. 2005 yılında GSYH içerisinde yaklaşık %8'lik bir paya sahip olan hizmet ticareti, 2019 yılında %12 düzeyine ulaşmıştır (Eken ve Yazıcı, 2021). Grafik 13'e bakıldığında Türkiye'nin 1981 yılında 1.264 milyon dolarlık hizmet ihracatı, 2019 yılında 64 milyar dolar seviyesine ulaşarak bir önceki yıla göre %8'in üzerinde büyüme kaydetmiştir. Hizmet ithalatında ise 1981'de 468 milyon dolar olan ticaret hacminin, 2019'da 28 milyar dolar seviyesine geldiği görülmektedir. Mal ticaretinde olduğu gibi hizmet ticaretindeki eğilimin genel olarak aynı yönde seyrettiği, hizmet ihracat hacminin mal ticaretinde olduğu gibi sürekli artış eğiliminde olduğu ve mal ticaretinin düştüğü dönemlerde de paralel olarak azaldığı izlenmektedir.

Grafik 13: Türkiye Hizmet İhracatı ve İthalatı (1981-2019, ABD Doları)

Kaynak: The World Bank Data-6, 2021

2014-2019 döneminde bölgesel olarak özellikle Asya olmak üzere Avrupa, Kuzey Amerika ve Okyanusya'daki tüm ana hizmet kategorilerinde hizmet ihracatı artmıştır. Bu beş yıllık dönemde en dinamik gelişmeyi gösteren telekomünikasyon, bilgisayar ve bilişim hizmetlerindeki ihracat %10'a yaklaşmıştır. Aynı dönem için dünya genelinde seyahat hizmetleri artarken taşımacılık hizmetlerinde yavaş bir büyüme izlenmiştir. 2019 yılı itibarıyla GOÜ ve geçiş ekonomilerindeki hizmet ihracatına, ulaştırma ve seyahat hizmetleri hâkimken tüm hizmetlerin %68'ini sağlayan GÜ ekonomilerindeki ihracat ağırlıklı olarak sigorta, finans, fikri mülkiyet ve diğer ticari hizmetlerden oluşmaktadır (UNCTAD, 2020b: 38-39). Ticari hizmet ihracatı, küresel çapta 2010-2021 yılları arasında ortalama %4 büyümüştür. Bu büyümeye; %5'lik payla mallarla ilgili hizmetler, %7 ile diğer ticari hizmetler, %3 ile de taşıma hizmetleri katkı sunmuştur (WTO, 2022: 79).

Tablo 17'ye bakıldığında 2021 yılında 6 trilyon dolar civarında olan küresel hizmet ticaretinde, en büyük payın diğer ticari hizmetlere ait olduğu sonrasında ise taşıma ve seyahat hizmetlerinin geldiği görülmektedir. Bununla birlikte 2005-2021 dönemi için küresel hizmet ticaretinde genel olarak, mallarla ilgili hizmetler ile diğer ticari hizmetlerin payı yükselirken taşıma ve seyahat hizmetlerinin payının düştüğü de söylenebilir.

Tablo 17: Kategorilerine Göre Küresel Hizmet Ticareti, 2021 (Milyar Dolar ve Yüzde)

Hizmetler Ticareti	Değer	Pay (%)				
	2021	2005	2010	2019	2020	2021
İhracat						
Ticari Hizmetler	5.994	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Mallarla İlgili Hizmetler	214	3,4	3,3	3,6	3,7	3,6
Taşıma	1.158	22,0	21,0	16,8	16,8	19,3
Seyahat	615	26,6	24,6	23,7	10,8	10,3
Diğer Ticari Hizmetler	4.007	48,0	51,1	55,9	68,6	66,9
İthalat						
Ticari Hizmetler	5.539	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Mallarla İlgili Hizmetler	168	2,6	2,2	2,8	3,1	3,0
Taşıma	1.374	27,0	26,2	20,8	21,3	24,8
Seyahat	610	25,7	23,2	23,6	11,6	11,0
Diğer Ticari Hizmetler	3.387	44,7	48,3	52,7	64,0	61,1

Kaynak: WTO, 2022: 79

Kategorilerine göre Türkiye'nin hizmet ticaretine bakıldığında Tablo 18'de de görüldüğü gibi, 2005'ten 2019'a kadar yükselen bir hacme sahip olan uluslararası hizmet ticaretinde en yüksek pay taşımacılık ve seyahat hizmetlerine aittir. 2005'te %5'lik bir paya sahip olan taşımacılık hizmetlerinin 2019'a gelindiğinde %39'luk bir paya ulaştığı, seyahat hizmetlerinin ise 2019 yılı itibarıyla %46'lık bir paya sahip olduğu gözlenmektedir. 2018'e göre Türkiye'nin hizmet ihracatında 2019 yılında başta inşaat (-%34,6) olmak üzere, finansal hizmetler (-%15,2) ve taşımacılık (-%0,6) sektörleri haricindeki tüm sektörlerde yükseliş meydana gelmiştir. 2019 yılı için hizmet ihracatında en yüksek büyümeler imalat hizmetleri (%18,8), turizm (%18,3) ve diğer iş hizmetleri (%16,2) alanlarında gerçekleşmiştir (TİM, 2021: 48). Taşımacılık ve seyahat hizmetlerinden sonra, hizmet ihracatının hizmet türleri açısından dağılımında en fazla yüzdeye sahip olan sektörler; diğer iş hizmetleri, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri, sigorta ve emeklilik hizmetleri, bakım ve onarım hizmetleridir. İthalatta ise sırasıyla diğer iş hizmetleri, telekomünikasyon, bilgisayar ve bilgi hizmetleri, fikri mülkiyet hakları kullanım ücretleri, sigorta ve emeklilik hizmetleri başı çekmektedir (Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2020a).

Tablo 18: Kategorilerine Göre Türkiye'nin Uluslararası Hizmet Ticareti (Milyon Dolar)

Hizmetler Ticareti	Değer					
	2005	2010	2016	2017	2018	2019
İhracat						
Ticari Hizmetler	27.822	36.449	46.328	53.481	59.023	64.896
Taşımacılık	5.076	9.417	19.734	22.123	24.666	25.325
Seyahat	19.191	22.585	18.743	22.478	25.220	29.829
Diğer Ticari Hizmetler	3.555	4.447	7.851	8.880	9.137	9.742
İthalat						
Ticari Hizmetler	11.950	19.704	25.805	27.148	27.930	28.042
Taşımacılık	5.146	8.078	7.053	7.851	9.056	7.897
Seyahat	3.104	5.194	4.783	4.823	4.595	4.110
Diğer Ticari Hizmetler	3.700	6.432	13.969	14.474	14.279	16.035

Kaynak: International Trade Centre Trade Map, 2021

DTÖ 2019 yılı verilerine göre Türkiye, 25 milyar doların üzerindeki taşımacılık alanındaki hizmet ihracatı ile dünyada 10. sırada yer almaktadır. Bu alanda istikrarlı bir büyüme kaydeden Türkiye, 2010 yılında %1,1 olan küresel hizmet ihracatındaki payını 2019 yılında %2,5 seviyesine çıkarmıştır. Bunun yanında 2019 yılındaki yaklaşık 30 milyar dolarlık seyahat hizmet ihracatı ile de Türkiye, ilk on içerisinde yerini almıştır (WTO, 2020: 107, 109). Diğer ticari hizmetler içerisinde yer alan müteahhitlik hizmetlerinde de Çin'den sonra ikinci sırada yer alan Türkiye'nin döviz, istihdam ve teknoloji gibi ihtiyaçlarının bir kısmını hizmet sektörleriyle karşıladığı söylenebilir (TCTB, 2021: 49).

Türkiye'nin, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantage) Endeksine göre seyahat ve taşımacılık sektörlerinde yüksek derecede, sigorta ve bakım/tamir hizmetlerinde ise orta derecede göreceli üstünlüğe sahip olduğu söylenebilir. Bunun yanında Türkiye'nin hizmet ihracatının sektörel yoğunlaşmasına bakıldığında, HHI değeri 2013-2019 dönemi için 0,36 olarak ölçülmüştür. Türkiye için orta düzeyde bir sektörel yoğunlaşmanın olduğunu gösteren bu değer, incelenen dönemde sadece %1 artmıştır. Türkiye 0,36'lık HHI değeri ile G20 ülkeleri içerisinde dördüncü sırada yer almaktadır. Diğer taraftan hizmet ihracatının ülke yoğunlaşmasına bakıldığında ise 2016-2019 dönemi için HHI değeri 0,0377 olup ihracatın, ülkeler itibarıyla dengeli dağıldığını göstermektedir (Eken ve Yazıcı, 2021). TÜİK verilerine göre (turizm hariç) 2019 yılında en fazla hizmet ihracatı yapılan ülke %12'lik pay ile Almanya olmuştur. Hizmet ihracatının %33'e yakınının ilk beş ülkeye yapıldığı, bölgesel olarak ise AB'nin yine mal ihracatında olduğu gibi başı çektiği ve %44,8'lik bir paya sahip olduğu ölçülmüştür. AB'nin ihracattaki payına, diğer Avrupa ülkeleri de eklendiğinde bu oran %53,8'e çıkmaktadır. AB'den sonra hizmet ihracatının en fazla yapıldığı bölgeler sırasıyla Diğer Asya (%14,8), Yakın ve Orta Doğu (%13,5), Diğer Avrupa (%9) ve Kuzey Amerika (%8,3) ülke gruplarıdır (TÜİK, 2020a).

Türkiye'nin hizmet ihracatı 2010 yılından 2019 yılına kadar yükselen bir ivme yakalamış, fakat pandeminin etkisiyle özellikle turizm ve taşımacılık hizmetlerindeki gerilemeler, hizmet ihracatını 2020 yılında %43,5 azaltarak 35 milyar dolara geriletmıştır. 2021 yılında ise normalleşme politikaları sonucu %17 büyüyen küresel hizmet ihracatıyla beraber Türkiye'nin hizmet ihracatı da hızla artmıştır (TİM, 2022: 50, 52). Tablo 19, Türkiye'nin sektör bazında hizmet ihracatında gerçekleştirdiği ticaret hacmini, sektör paylarını ve değişim oranlarını vermektedir. Buna göre Türkiye, 2021 yılında 56,8 milyar dolarlık ihracatıyla 2020 yılına göre hizmet ihracatını %60,29 oranında artırmıştır. Hizmet ihracatındaki en önemli sektör payları taşımacılık ve seyahattan oluşan geleneksel sektörler olup bu iki sektörün payı hizmet ihracatının yaklaşık %79'unu oluşturmaktadır. Türkiye 2021 yılı itibarıyla küresel hizmet ihracatında; taşımacılık hizmetlerinde 9., seyahat hizmetlerinde ise 5. sırada yer almaktadır (WTO, 2022: 85, 87). 2020 yılına göre 2021 yılında genel olarak pozitif yönde değişim gösteren hizmet sektörleri arasında en yüksek artış kaydeden sektörler; %181 ile kişisel-kültürel ve eğlence hizmetleri, %168 ile sigorta-emeklilik hizmetleri ve %104 ile seyahat (turizm) hizmetleridir. Öte yandan resmi hizmetler ve başkasına ait fiziksel girdiler için imalat hizmetlerine ait sektörlerde sırasıyla %12,53 ve %9,86 oranında düşüş yaşanmıştır.

Tablo 19: Türkiye'nin Sektörlere Göre Hizmet İhracatı (Milyon Dolar)

Hizmet Sektörleri	2020	Pay(%)	2021	Pay(%)	Değişim(%)
Taşımacılık	16.280	45,95	24.001	42,26	47,43
Seyahat (Turizm)	10.220	28,85	20.827	36,67	103,79
Diğer İş Hizmetleri	2.930	8,27	3.023	5,32	3,17
Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri	970	2,74	2.599	4,58	167,94
Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri	2.092	5,90	2.533	4,46	21,08
Bakım ve Onarım Hizmetleri	1.174	3,31	1.388	2,44	18,23
Finansal Hizmetler	374	1,06	590	1,04	57,75
Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri	179	0,51	503	0,89	181,01
İnşaat	339	0,96	520	0,92	53,39
Resmi Hizmetler	367	1,04	321	0,57	-12,53
Başkasına Ait Fiziksel Girdilerde İmalat Hizmetleri	284	0,80	256	0,45	-9,86
Fikri Mülkiyet Hakları Kullanım Ücretleri	220	0,62	228	0,40	3,64
Toplam	35.429	100,00	56.789	100,00	60,29

Kaynak: TCTB, 2022: 35

Tablo 20'ye bakıldığında Türkiye'nin hizmet ithalatının 2020 yılına göre 2021 yılında %32,38 oranında arttığı, yaklaşık 24 milyar dolar olan hizmet ithalatının 31,6 milyar dolar seviyesine yükseldiği görülmektedir. Hizmet ihracatında olduğu gibi hizmet ithalatında da 2020 yılına oranla 2021 yılında hizmet sektörlerinin genel olarak artış kaydettiği, bu artışlarda en yüksek olanların ise %110 ile finansal hizmetlerde, %114 ile de başkasına ait fiziksel girdiler için imalat hizmetlerinde yaşandığı gözlenmektedir. 2021 yılı itibariyle hizmet ithalatında %38,9'luk payla taşımacılık, %17,88'lik payla da diğer iş hizmetleri sektörel olarak başı çekmektedir.

Tablo 20: Türkiye'nin Sektörlere Göre Hizmet İthalatı (Milyon Dolar)

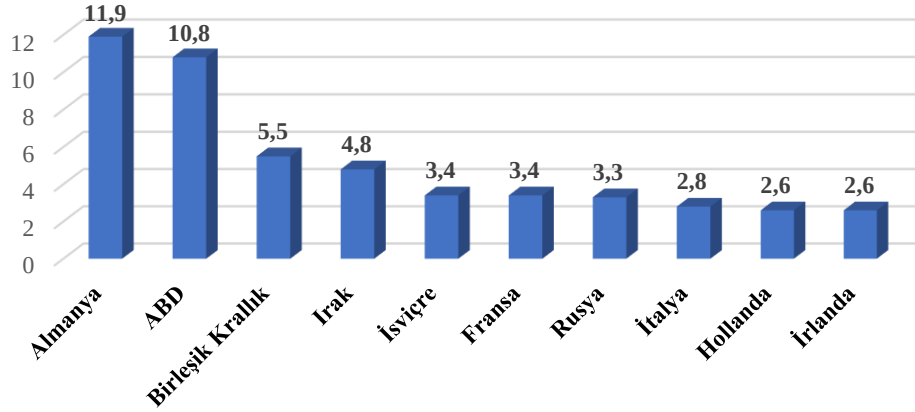
Hizmet Sektörleri	2020	Pay(%)	2021	Pay(%)	Değişim(%)
Taşımacılık	8.056	33,72	12.174	38,49	51,12
Diğer İş Hizmetleri	4.838	20,25	5.654	17,88	16,87
Sigorta ve Emeklilik Hizmetleri	2.024	8,47	3.222	10,19	59,19
Telekomünikasyon, Bilgisayar ve Bilgi Hizmetleri	3.096	12,96	2.887	9,13	-6,75
Fikri Mülkiyet Hakları Kullanım Ücretleri	2.299	9,62	2.646	8,37	15,09
Seyahat (Turizm)	1040	4,35	1.650	5,22	58,65
Finansal Hizmetler	598	2,50	1.256	3,97	110,03
Resmi Hizmetler	956	4,00	1.025	3	7,22
Bakım ve Onarım Hizmetleri	615	2,57	614	1,94	-0,16
Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri	259	1,08	302	0,95	16,60
Başkasına Ait Fiziksel Girdilerde İmalat Hizmetleri	76	0,32	163	0,52	114,47
İnşaat	34	0,14	35	0,11	2,94
Toplam	23.891	100,00	31.628	100	32,38

Kaynak: TCTB, 2022: 36

Grafik 14'te, Türkiye'nin hizmet ihracatında Almanya, ABD ve İngiltere'nin mal ihracatında olduğu gibi ilk üçte ve aynı sıralamada yer aldığı ve toplamda hizmet ihracatının %28,2'sini oluşturdukları görülmektedir. Almanya, %11,9'luk pay ve yaklaşık 4 milyar dolarlık işlem hacmiyle ilk sırada yer almaktadır. Türkiye'nin mal ticaret hacminde ilk sırada konumlanan Almanya, hizmet ticaretinde de ilk sırada bulunmaktadır. Aynı şekilde AB ülkeleri de 2021 yılı itibariyle Türkiye'nin hizmet ihracatında %36,5 payla ülke grupları arasında ilk sırada yerini almaktadır. Bu paya diğer

Avrupa ülkelerinin %16,1'lik payı eklendiğinde Türkiye'nin hizmet ihracatının yarısından fazlasının mal ihracatında olduğu gibi Avrupa ülkelerine doğru olduğu görülmektedir. AB'yi ve diğer Avrupa ülkelerini, %13,6'lık payla Yakın ve Orta Doğu ülkeleri, %11,7 ile Kuzey Amerika, %11,1 ile Diğer Asya ülkeleri takip etmektedir (TÜİK, 2022).

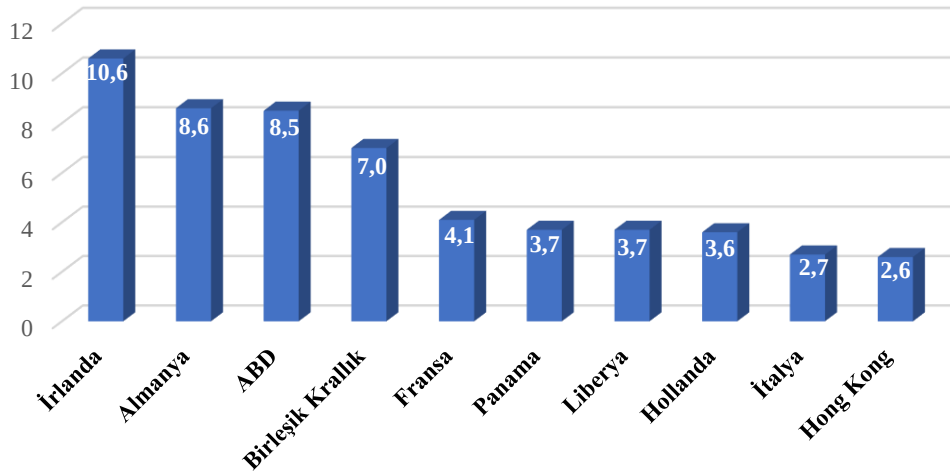
Grafik 14: Türkiye'nin Hizmet İhracatında İlk 10 Ülkenin Payı (2021, %)

Kaynak: TÜİK, 2022

Türkiye'nin hizmet ithalatında da ihracatta olduğu gibi AB ülkeleri, %43,5 payla ilk sırada bulunmaktadır. Grafik 15'e bakıldığında ilk dört ülkenin Türkiye'nin hizmet ithalatının %34,7'sini oluşturdukları görülmektedir. İrlanda %10,6'lık pay ve yaklaşık 3 milyar dolarlık hizmet ithalatıyla birinci sırada yer alırken bu ülkeyi %8,6 ile Almanya, %8,5 ile ABD, %7 ile Birleşik Krallık takip etmektedir. Ülke grupları içerisinde ilk sırada yer alan AB'nin yanında diğer Avrupa ülkeleri (%12,7), Diğer Asya (%10,4) ve Kuzey Amerika (%9) Türkiye'nin hizmet ithalatı dağılımında, bölgesel sıralamada %5'in üzerinde olan ülke gruplarıdır (TÜİK, 2022). AB'nin payına diğer Avrupa ülkeleri de eklendiğinde %56,2'lik bir paya ulaştığı, bu yönüyle Avrupa'nın gerek hizmet ihracatı gerekse de hizmet ithalatında Türkiye açısından stratejik bir öneme sahip olduğu söylenebilir.

Grafik 15: Türkiye'nin Hizmet İthalatında İlk 10 Ülkenin Payı (2021, %)

Kaynak: TÜİK, 2022

Hizmetler, Türkiye'nin toplam ihracatının dörtte birini oluşturmakta, coğrafi konumundan dolayı hizmet ihracatının büyük bir kısmı ise turizm ve ulaşımdan meydana gelmektedir. Türkiye'nin bölgesel ve küresel hava yolcu taşımacılığındaki başarısı ve İstanbul'un önemli bir geçiş merkezi olarak konumunun hizmet ihracatında büyük bir rol oynadığı söylenebilir. Avrupa, Türkiye'nin mal ticaretinde olduğu gibi hizmet ticaretinde de kilit bir rol oynasa da Türkiye hizmet ticaretinin gelişmesinde ana itici gücün Asya olacağı varsayılmaktadır. 2030 yılına kadar Hindistan, Çin ve Endonezya gibi Asya ülkelerin Türkiye'nin hizmet ticaretindeki payının artacağı; Almanya, İngiltere ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinin ise paylarının düşeceği öngörülmektedir (HSBC, 2018: 5-6).

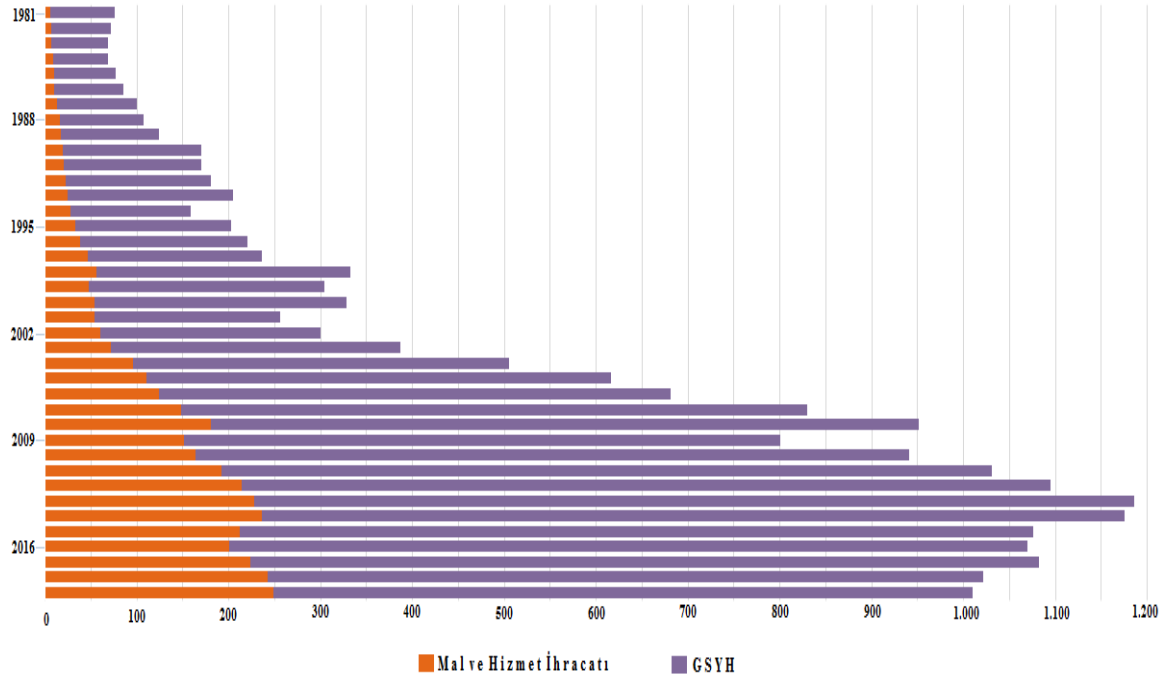
3.3. Uluslararası Ticaretin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi

Türkiye'de, 1980'lerde başlayan liberalleşme çabaları kapsamında dışa açık kalkınma politikaları izlenmiş; sanayileşme stratejisiyle ekonomik büyümenin önü açılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ithal ikameci stratejiden ihracata yönelik büyüme stratejisine geçilmiş ve böylece uluslararası ticaret, artış yönünde hızlı bir ivme kazanmıştır. Uluslararası ticaretin entegrasyon sağlayıcı özelliği, Türkiye'nin bu ekseninde hareket etmesini sağlamıştır. Türkiye, küresel ekonomi ile uyum sürecini 1980'lerden beri her boyutta artırmaya devam ettirmektedir. 1989'da finansal liberalizasyonun gerçekleştirilmesi, 1995'te DTÖ'yü inşa eden Uruguay Turu Nihai Senedi'ne taraf olunması ve 1996'da Gümrük Birliği Anlaşmasının imzalanması bu doğrultuda gerçekleştirilen adımlar olarak görülebilir (Çetin ve Savrul, 2016: 511-513). Gümrük Birliği Anlaşması ile gelen 1996 sonrası dönem Türkiye'nin yapısal dönüşüm uygulamaları kapsamında, küresel rekabete daha fazla sermaye yoğun sektörlerle katılma çabası şeklinde yorumlanabilir (TCKB, 2018: 3). Bu çerçevede Türkiye'de; uluslararası ticaretin, sürdürülebilir bir kalkınmanın belirleyici bir unsuru olarak görülmeye başlandığı, özellikle ihracatı artırmaya yönelik politikalar oluşturularak pazar ve ürün konusunda çeşitlendirmeye gidildiği söylenebilir. Günümüzde ise kur savaşları, korumacılık, krizler ve hastalıklar gibi küresel çapta yaşanan olaylar doğrultusunda Türkiye'nin uluslararası ticaretini şekillendirdiği görülmektedir.

Türkiye'nin 1981'den 2019 yılına kadarki uluslararası ticaretinin hacimsel gelişimi ve GSYH'si Grafik 16'dan izlenebilir. 1981'de 71 milyar dolar civarında olan GSYH'nin, zaman zaman dalgalanmalar olsa da yükseliş eğiliminde olduğu ve 2019 yılı itibarıyla 760 milyar dolar düzeyinde karar kıldığı görülmektedir. 2019 yılı itibarıyla GSYH sıralamasında dünyanın 19., Avrupa'nın ise 7. büyük ekonomisi durumunda olan Türkiye'nin, KBGSYH'si 9213 dolar düzeyindedir. Bununla birlikte Türkiye'nin GSYH'si, son 6 yılda TL bazında büyüse de dolar kurundan dolayı küçülmüş görülmektedir (TCTB, 2021: 5-8). Türkiye'nin mal ve hizmet ihracatı toplamına Grafik 16 üzerinden bakıldığında, 1981'de 6 milyar dolar olan toplam hacmin 2019'da 250 milyar dolara yaklaştığı gözlenmektedir. Mal ve hizmet ihracatının GSYH içerisindeki payı ise 1981'de %8,2 düzeyindeyken 2019 yılında %32,7 düzeyine kadar çıkmıştır. Türkiye'nin toplam ihracatındaki artışa paralel olarak GSYH'sinin de artması, değişkenler arasındaki pozitif ilişkinin varlığına bir gösterge olarak

sunulabilir. Nitekim GSYH büyümesine, 2017-2019 döneminde en fazla katkısı sunan mal ve hizmet ihracatının 2019 yılı katkısı %4,9 düzeyindedir (SBB, 2021: 12).

Grafik 16: GSYH ve İhracat Yığın Grafiği, Türkiye (1981-2019, Milyar Dolar)

Kaynak: The World Bank Data-7, 2021

Türkiye'nin Asya, Avrupa, Orta Doğu ve Afrika arasında bir köprü konumunda yer alması, Türkiye'ye mekânsal bir avantaj sağlarken mevcut coğrafi yakınlıklar, mal ve hizmet ticareti açısından avantaja dönüşebilmektedir. Türkiye'nin etrafında 1. ve 2. kuşak olmak üzere 73 ülke yer almaktadır. Yaklaşık olarak 1,5 milyar nüfusa, 24 trilyon dolar GSYH'ye ve 16 trilyon dolar dış ticaret hacmine sahip bu 73 ülkenin Türkiye'nin dış ticaretinin gelişiminde potansiyel bir fırsat olduğu söylenebilir. En çok gelire, nüfusa ve dış ticaret imkânına sahip olan Avrupa başta olmak üzere ikinci büyük pazar konumunda olan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), özellikle hammadde tedarikinde önemli bir yeri olan Orta Doğu ve son yıllarda ihracatçı firmalar için yeni ve alternatif pazar haline gelen Kuzey Afrika, Türkiye'nin ihracat potansiyeli açısından önemli fırsatlar oluşturmaktadır (TİM, 2020: 54).

Avrupa, küresel bağlantılar açısından dört kat daha fazla bölgesel bağlantıyla donatılmış en entegre yerdir (WBG, 2020: 16). 2019 yılı itibarıyla yaklaşık 19 trilyon dolar olan küresel mal ticaretinin 5.813 milyar dolar ile yaklaşık %31'ini karşılayan AB'nin (WTO, 2020: 126), Türkiye'nin mal ihracatındaki payı %48,5, mal ithalatındaki payı ise %34,2 düzeyindedir (TCTB, 2020: 40-41). 2019 yılı itibarıyla küresel çapta 6 trilyon dolar civarında olan hizmet ticaretinin 2.244 milyar dolar ile yaklaşık %37'sini karşılayan AB'nin (WTO, 2020: 127), Türkiye'nin hizmet ihracatındaki payı %45, hizmet ithalatındaki payı ise %49 düzeyindedir (TÜİK, 2020a). Mevcut ticaret bağlantılarının

yakınlığı ve gücü dikkate alındığında Avrupa'nın, Türkiye için ana ihracat hedefi olmaya ve Türkiye ihracat gelirlerinin çoğunluğunu oluşturmaya devam edeceği tahmin edilmektedir (HSBC, 2018: 3).

Ülkelerin üretimde kullanacakları girdileri ithal etmek için dönüştürülebilir dış tasarruflara ihtiyaçları vardır. Dış tasarruf açıklarını kapatmada en ideal yol uluslararası ticaret yoluyla ihracat geliri kazanımıdır. İhracat gelirleri ise ekonomilerin verimlilik seviyeleriyle ilişkilidir (Güngör, 2021: 30-31). Benzer şekilde ekonomik büyümeyi sağlarken makroekonomik göstergeleri dengelemek ihracat performansındaki iyileşmelerle mümkündür. Bu iyileşmeler, üretkenlikte ve rekabet gücünde artış sağlayacaktır. Bu doğrultuda Türk firmalarının son yıllarda, ihracat sektörlerinde ve pazarlarında çeşitlenmeye gittiği söylenebilir. Türkiye'de yaşanan sektörel uzmanlaşmanın önemli bir eşiğe ulaşması, gelecekte ulaşılacak ek gelişmişliğin ve kalkınmanın bir habercisi olarak görülebilir (OECD, 2018: 10). Türkiye'nin mal ve hizmet ihracatındaki on yıllık dönemde (2010-2019), yaklaşık %7'lik ortalama bir büyüme hızı yakalaması bu çeşitlenmenin bir göstergesi olarak sunulabilir. Yıldırım (2018), ekonomik kalkınma ve büyümenin niteliğini ortaya koymak için geliştirdikleri kompleksite metodolojisi ile Türkiye'nin sofistike ürünler üretebilme kapasitesinde olduğunu, fakat bir türlü bu ürünleri karşılaştırmalı üstünlük kurabilecek şekilde üretmeye başlamadığını ortaya koymaktadır. Araştırma; Türkiye'nin, özellikle makine, elektrikli makine ve kimya sektörlerine geçecek üretim bilgisine sahip olduğunu ve bu sektörlerde izlenecek sanayi politikalarıyla daha fazla ürün çeşitlendirme potansiyeline ulaşabileceklerini ileri sürmektedir.

İhracat kırılganlığını aşmada önemli bir unsur olan çeşitlenmenin, teknolojik düzey ile ilişkili olduğu görülmektedir. Türkiye'nin teknoloji düzey gruplarının ihracat paylarına bakıldığında, yüksek ve orta ileri teknoloji grubunun payı son yıllarda artarken düşük ve orta düşük teknoloji grubunun payı azalmaktadır. Bunun yanında yüksek ve orta ileri teknoloji grubunda ihracat yapılan ülke sayısı artmakta, bu gruptaki sektörel çeşitlenme ile teknoloji düzeyi arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir (TCMB, 2019: 13). Uluslararası piyasalarda ürün ve ülke yoğunlaşmasındaki artış, özellikle değer zinciri dışında kalan AGÜ ve GOÜ'ler için büyük riskler teşkil etmektedir. Bu bağlamda Ar-Ge ve inovasyona önem vermeyen ve katma değeri yüksek ürünler üretmeyen ülkeler, rekabet güçlerini kaybetme ve orta gelir tuzağına düşme tehlikesi ile yüzleşmek zorunda kalabilmektedir (TİM, 2020: 73). Türkiye, sürekli artan Ar-Ge yatırımları ile bu tür risklere çözüm aramaktadır. 2019 yılı itibarıyla, Türkiye'nin Ar-Ge harcamasının GSYH içerisindeki payı %1,06 olup bu oran, son on yıldır sürekli bir artış eğilimindedir. Türkiye'de Ar-Ge faaliyeti yürüten imalat sektöründeki girişimlere ait üretim paylarının yükseliş eğilimi -bu pay 2019'da imalat sektörü tarafından gerçekleştirilen toplam ihracatın %50,5'ini oluşturmaktadır- Ar-Ge'ye verilen önemin bir sonucu olarak tanımlanabilir (TÜİK, 2020b). Türkiye ihracatında, ürün ve ülke yoğunlaşmasının her geçen yıl azalması (TCMB, 2019: 13) da yine bu çabaların bir neticesi olarak görülebilir. Öte yandan Türkiye ihracatının ithalata bağımlılık oranının yüksek olması, yüksek teknolojlili ürünlerin üretimi için bir engel görülmemelidir. İhracatta yüksek teknolojik sektörlerin oranını artırabilen Çin, Slovenya ve Slovakya gibi ülkelerin izlediği ihracat yolu bu konuda örnek alınabilir bu bağlamda

yaparak öğrenme ve uygun politika ve mekanizmalar çerçevesinde ileri teknoloji ürünlerinin yurt içinde üretimi sağlanabilir (TCKB, 2018: 33).

Yeni teknolojilerin mal ve hizmetlerin uluslararası dolaşımını değiştirmesi, mevcut KDZ'lerin de temelden dönüşmesine neden olabilmektedir. Ticari pürüzler ortadan kalkarken ticari akımlar artmakta, üretim süreçleri ise tamamen değişebilmektedir. Bu kapsamda ortaya çıkan bu iki etki Tablo 21'de de görüldüğü gibi, blokzincir çözümleri ve e-ticaret platformları gibi yenilikler ile ulaşımdaki maliyetleri azaltarak ticaretin artmasını da sağlayabilmektedir. Örneğin, blok zincirler yardımıyla oluşturulan akıllı kontratlar, ticari işlemlerdeki ve idari süreçlerdeki akışı hızlandırarak gereksiz gecikmeleri önleyebilmekte, gümrüklerde oluşabilecek pürüzleri giderebilmekte, evrak işlerini azaltmakta ve böylece hem maliyet hem zaman tasarrufu kazandırabilmektedir. Benzer şekilde dijital platformların alıcılarla satıcıları buluşturup ticareti kolaylaştırması; ileri robotik ve eklemeli üretim (3D Printing) teknolojisinin, ürünleri son üretici ya da kullanıcıya yakın yerlerde imal edilmesini sağlayarak hizmetlerin ve verilerin (tasarım, eğitim ve yazılım gibi) dolaşımını artırması beklenmektedir. Tüm bu etkilerin değer zincirlerindeki operasyonel riskleri azaltacağı ve böylece firmaların ihracat ve ithalatlarına önemli faydalar sağlayacağı tahmin edilmektedir (Euler Hermes, 2019: 12). Benzer şekilde dijital çağın bir ayağı olan e-ticaret, toplam ticaret içerisindeki payını artırmakta, firmaların maliyetlerini düşürerek ve verimliliklerini artırarak uluslararası pazarlara kolayca ulaşmalarını sağlayabilmektedir. Bu durum, üretim yapısının neredeyse tamamı KOBİ'lerden oluşan Türkiye için önemli fırsatlar barındırmaktadır (Kalaycı, 2008: 139, 148). E-ticaret, ülkeler arasındaki ikili ticareti olumlu yönde etkileyecek avantajları bünyesinde barındırmaktadır. Bu doğrultuda, rekabeti ve inovasyonu teşvik ederek e-ticaretin desteklenmesi, bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik alt yapı yatırımlarının artırılması gerekmektedir (Artan vd., 2021: 113).

Tablo 21: Yeni Teknolojilerin Oluşturabileceği Etkiler ve Bunların Ticari Akımlardaki Anlamı

ETKİ	TEKNOLOJİ	
Ticari Maliyetlerde Azalma (Nakliye, İşlemler ve Lojistik Maliyetleri)	Blokzincir Teknolojisi • Lojistik endüstrisi • Akıllı kontratların ticari işletmelerin akışına yardımcı olması ve gecikmeleri önlemesi • Nakliye maliyetlerinin yaklaşık %20'lere kadar düşürülebilmesi • Malların küresel dolaşımı	E-Ticaret Platformları • Pazaryeri Platformları • GOÜ'lerdeki hızlı büyüme • 2019 yılında gerçekleşen toplam küresel perakende satışlarının %12'sini oluşturması • 2020 yılında dijital satışların 3,5 trilyon doları aşacağına öngörülmesi
Üretim, Süreç ve Lokasyonlardaki Değişim	Eklemeli İmalat (3D Baskı) • KDZ'lerdeki kısıalma ve firmaların operasyonel risklerinde azalma • Nihai ürünlerin uluslararası ticaretinde azalma • Özellikle GÜ'lerde ürünlerin son tüketiciye yakın yerlerde imal edilebilmesi • Malların küresel dolaşımdaki azalma • Tasarım, eğitim ve yazılıma yönelik veri ve hizmet akımlarındaki artış	

Kaynak: Euler Hermes, 2019: 12

Küresel ticarete artan korumacılık eğilimi, mevcut KDZ'lerin yeniden paylaşılmasına ya da yeni yerlere kaymasına neden olabilmektedir (WBG, 2020: 2). Pandemi, tedarik güvenliği, uzaktan

tedariğin getirdiği yüksek karbon maliyetleri ve artan navlun fiyatları gibi nedenler tedarik zincirlerinde yeniden yapılanmaya yol açmaktadır. Bu açıdan Asya'ya olan bağımlılığın azaltılması amacıyla tedarik kaynaklarında çeşitlenmeye gidilmekte, böylece küresel ticaretin kaynak ve akım açısından değişimler içerdiği ve ticaretin gittikçe yakın ülkeler arasında olanaklı hâle geldiği gözlenmektedir (TİM, 2022: 24). Türkiye ihracatının KDZ'lere katılım oranının artış eğiliminde olması (TCKB, 2018: 25), Türkiye'nin KDZ'lerdeki bu tür değişimlerden çok fazla yararlanabileceğinin bir göstergesi olarak sunulabilir. Türkiye, imalat sanayideki ürün ve sektör yelpazesi ile gelişmiş yan sanayisi, esnek ve hızlı imalat yapısı, yüksek ürün standartları, güçlü lojistik yapısı, yüksek orandaki liman ve taşıma kapasitesi ile gelişmiş finansman olanakları gibi KDZ'lerin dönüşüm sürecinde kendisini öne çıkarabilecek güçlü yönleri sahiptir. Örneğin; hazır giyim, ayakkabı, deri, tekstil ve mobilya gibi KDZ değişiminde yüksek potansiyele sahip sektörlerde rekabet gücü yüksektir ve önemli bir üretici konumundadır (TİM, 2021: 124). Türkiye'nin, Avrupa ve Orta Doğu gibi önemli pazarlara olan yakınlığı ve yüksek üretim kabiliyeti ile tekstil ve hazır giyim başta olmak üzere birçok sektörde ticaretini artırmaya yönelik fırsatlar yakalayabileceği öngörülmektedir (Sezgin, 2020: 7). Bu çerçevede, ağırlıklı olarak küçük ve orta büyüklükteki işletmelerden (KOBİ) oluşan Türkiye'nin esnek üretim yapısı, küresel fırsatları yakalamada büyük bir avantaja sahip olduğu söylenebilir.

KDZ'lerin üretim bloklarını birbirine bağlamada tutkal görevi gören hizmetler, KDZ'ler açısından kilit öneme sahiptir. Bir üretim sürecinin düzgün çalışması, ulaşım, iletişim ve değer zincirlerinin koordineli çalışması verimli ve kaliteli hizmetler gerektirmektedir (Diaz-Mora vd., 2018: 789). Hizmetlerin ucuz ve hızlı bir şekilde taşınabilmesi gibi yapısal özellikleri, hizmetleri dünya ticareti içerisinde yükselen bir değer haline getirmekte ve küresel ticaretin merkezine yerleştirebilmektedir (Loungani vd., 2017: 1). Günümüzde, dünya nüfusunun yarısından fazlasının hizmetlerde çalışması ve hizmetler sektörünün küresel GSYH içerisindeki artan seyri (WTO Secretariat, 2020: 3), bunun bir göstergesi olarak görülebilir. Türkiye'nin hizmet göstergelerinin de bu durumu teyit ettiği söylenebilir. 2019 yılı itibarıyla Türkiye'de %62,7'lik sektörel payla başı çeken hizmet sektörünün 1950'lerden bu yana reel bir büyüme içerisinde olduğu, 1980-2019 döneminde ise ortalama olarak %4,7 büyüdüğü görülmektedir (SBB, 2021: 7, 91). Türkiye'de hizmet sektörü, 2019 yılındaki 16 milyona yakın çalışan istihdamı ve toplam istihdam içerisindeki %56,5'lik payı ile ilk sırada yer almaktadır. Bu istatistiklere inşaat sektörü de dâhil edildiğinde istihdam sayısı 17,5 milyona, istihdamın sektör payı ise %62'ye çıkabilmektedir (SBB, 2021: 21).

2008 küresel kriz sonrası önemli bir değişim yaşayan küresel ticarete, mal yoğunluğu azalırken hizmet ticaretinin daha hızlı büyüdüğü gözlenmektedir. Bölgesel ticarete yoğunlaşma artarken iş gücü maliyetleri önemini yitirmekte, Ar-Ge ve inovasyon gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır (Eriçok, 2020: 56). Türkiye'nin hizmet ticaretinin genel olarak olumlu bir ivme izlediği, karşılaştırmalı üstünlükler açısından gerek geleneksel gerekse de bilgiye dayalı hizmetlerde birçok sektöre sahip olduğu görülmektedir. Nitekim Türkiye mimarlık, mühendislik, bilgi işlem, ofis arkası hizmetler, teknik müşavirlik ve müteahhitlik hizmetleri gibi bilgiye dayalı hizmet endüstrilerinde;

ulaştırma ve turizm hizmetleri gibi geleneksel hizmetlere dayalı sektörlerde karşılaştırılmalı üstünlüğe sahiptir (Ekinci, 2010: 284). Alternatif tedarikçi rolünü üstlenen Türkiye'nin, bu sektörlerdeki rekabet gücünü orta ve uzun vadeye taşıması gerekmektedir. İş modellerinin gözden geçirilerek dijital dönüşüm sürecinin tamamlanması bunun yanında teknolojiye, inovasyona ve beşerî sermayeye yönelik yatırımların yapılması bu gerekliliği karşılayabilecek planlamalar olarak sunulabilir (Sezgin, 2020: 13).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AMPİRİK ANALİZ

Özellikle 1960’lardan sonra iletişim, ulaşım ve taşımada meydana gelen gelişmelerin maliyetleri düşürerek dünya ticaretini hızla artırdığı ve bu artışın zaman zaman yapısal kırılmalar yaşasa da günümüze dek devam ettiği görülmektedir. Türkiye’nin, küresel ticaretteki bu artışa 1980’lerle beraber izlediği dışa açılım ve ihracata dayalı büyüme politikası ile uyum sağladığı söylenebilir. Bu süreçte uluslararası ticaretin, bu uyumu sağlamada önemli bir ayak ve ülkelerin makroekonomik göstergeleri üzerinde önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Ayrıca bu uyumun sağlanmasında uluslararası ticaretin de kendi arasında koordineli olması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Çalışmanın bu kısmında uluslararası mal ve hizmet ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin yanı sıra mal ticaretinin hizmet ticareti üzerindeki etkisi irdelenecek ve yapılacak analizlerle değişkenler arasındaki ilişki ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda araştırmanın kapsamı, veri seti, modeli, tanımlayıcı istatistikleri ve yöntemi hakkında bilgiler verilip ampirik analizler yapılacak; analiz sonuçlarına göre genel değerlendirmelerde bulunulacaktır.

4.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Uluslararası ticarete düşen maliyetlerin de etkisiyle oluşan zorlu rekabet ortamı, her ülke için mal ve hizmet sektör yapılarının irdelenmesi ve gerekli analizlerin yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. İletişim araçlarına erişimin kolaylaşması, kişi başına düşen gelirdeki artışlar, teknolojik ilerlemeye paralel değişen ve artan tüketici ihtiyaçları dış ticarete her geçen gün daha fazla önem verilmesinin gerekliliğini göstermektedir. Uluslararası ticaretin büyüme ve kalkınmadaki rolünün yanı sıra mikro çözümlere de kaynaklık edebileceği unutulmamalıdır. Bununla birlikte uluslararası ticaretin iç dinamikleri, eşgüdümlü bir çalışmanın da gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Mal ihracatının ya da ithalatının gelişmesi ve büyümesi, mal ticaretini kolaylaştıran ve üretime değer katan hizmet ihracatını ya da ithalatını da geliştirebilir. Mal ticaretindeki büyüme üretim yapısında maliyetleri düşürebileceği gibi aynı zamanda ulaşım, sigorta ve finans gibi üretimi destekleyen ticari hizmetlere de talebi artırabilir. Böylece hizmet ticaretinin gelişmesiyle mal ticaretinde kullanılan hizmet kalemlerinin maliyetleri düşecek ve rekabet gücü artabilecektir. Bu bağlamda mal ticareti, hizmet ticareti ve büyüme ilişkilerinin tespiti pozitif çözümlemelere kaynaklık edebilir.

Türkiye’nin ekonomisinde süregelen yüksek işsizlik, enflasyon, faiz ve cari açık gibi yapısal sıkıntıların çözümüne kaynaklık edebilecek uluslararası mal ve hizmet ticaretine gerekli önemin

verilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin, mal ve hizmet ticaretini koordineli olarak nasıl çalıştırması gerektiğini ve uluslararası ticaretin ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmesi için nasıl şekillenmesi gerektiğini tespit etmesi hem mikro hem makro anlamda pek çok fayda sağlayabilecektir. Literatürde, Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda ekonomik büyüme ve uluslararası mal ve hizmet ticareti göstergelerinin; DYY, enflasyon ve işsizlik gibi makro göstergelerle incelendiği görülmektedir. Yapılan çalışmaların çoğunda, mal ticareti ele alınırken hizmet ticareti göz ardı edilmiştir. Aynı zamanda uluslararası ticaretin eşanlı yürümesinin önemini gösterebilecek mal ve hizmet ticareti ilişkisinin de göz ardı edildiği görülmektedir. Bu bağlamda ekonomik büyümenin yanı sıra uluslararası mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi makro açıdan inceleyecek bu çalışmanın, literatürde yer alan boşluğa katkı yapması beklenmektedir. Aynı zamanda araştırmanın yönteminde kullanılacak birim kök ve eşbütünleşme testlerinde yumuşak geçişli yapısal kırılmaları içeren Fourier yaklaşımına yer verilmesi ve araştırmalarda göz ardı edilen hizmet ticaretinin de hem bağımlı hem de bağımsız değişken olarak bu çalışmada yer alması literatüre kazandırılacak katkı açısından önem arz etmektedir.

Bu araştırma ile Türkiye'nin mal ve hizmet ticareti ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin boyutu, yönü ve nedenleri tespit edilip bu üç makro göstergenin nasıl çalıştığı değerlendirilecektir. Bu değerlendirme, farkındalık oluşturarak Türkiye'nin uluslararası ticaret konusuna daha fazla eğilim göstermesine ve özgün çözümler yapabilmesine katkı sağlayabilecektir. Ortaya konacak çözümlerle mal ve hizmet ticaretine yönelik stratejilerin mikro ve makro anlamda olumlu etkiler oluşturabileceği beklenmektedir.

4.2. Veri Seti

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'deki uluslararası mal ve hizmet ticaretinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemek, bunun yanında uluslararası mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi de ortaya koyabilmektir. Bu kapsamda kullanılan değişkenler, literatürde sıkça kullanılan makro göstergelerden olup 1981-2019 dönemine ait yıllık verilerinden meydana gelmektedir. Tüm veriler Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir (The World Bank Data-8, 2022). Ekonomik büyüme verisi olarak RGSYH değerleri (2015=100) alınmıştır. Mal ihracatı ve mal ithalatı serileri ihracat ve ithalat birim değer endeksi (2015=100) ile deflate edilmiştir. Mal ticareti ise deflate edilen bu serilerin toplamından oluşmaktadır. Hizmet ticareti konusunda Türkiye'de ilgili birim değer endeksleri bulunmamaktadır. Ayrıca Tüketici Fiyat Endeksi (TÜFE) içerisindeki Hizmet TÜFE'ye ait geçmiş yıllara ait veriler yer almamaktadır. Bu nedenlerden dolayı literatürde konuyla ilgili Aziz (2006), Chadee ve Naidoo (2009), Rasmussen ve Roitman (2011), Beghin ve Park (2022) tarafından yapılan çalışmalar örnek alınarak hizmet ihracatı verisi Türkiye'deki TÜFE ile deflate edilirken hizmet ithalatı verisi ise ABD TÜFE ile deflate edilmiştir. Türkiye ve ABD TÜFE verileri Dünya Bankası veri tabanında 2010 yılı baz alınarak sunulduğundan bu veriler 2015=100 olacak şekilde

derlenmiştir. Hizmet ticareti ise deflate edilen hizmet ihracatı ve ithalatı verilerinin toplamından oluşmaktadır.

Ayrıca çalışmadaki modellerin açıklama gücünü artırmak, büyüme ve uluslararası ticaret üzerindeki etkisini ölçümlemek amacıyla çalışmaya kontrol değişkeni olarak döviz kuru değişkeni eklenmiştir. Döviz kuru verisi dönem ortalamalarına göre alınan TL cinsinden gösterilen resmi döviz kurundan alınırken diğer veriler ABD Doları cinsinden ve cari fiyatlar üzerinden alınarak reel hale getirilmiştir. Ekonometrik modelde kullanılan değişkenlere ve bu değişkenlere ait kısaltmalara Tablo 22’de yer verilmektedir.

Tablo 22: Ekonometrik Modelde Kullanılacak Değişkenler

Değişkenler	Kısaltmalar
Reel Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	rgsyh
Reel Mal Ticareti (Reel Mal İhracatı + Reel Mal İthalatı)	rmtic
Reel Mal İhracatı	rmihir
Reel Mal İthalatı	rmith
Reel Hizmet Ticareti (Reel Hizmet ihracatı + Reel Hizmet İthalatı)	rhtic
Reel Hizmet İhracatı	rhihr
Reel Hizmet İthalatı	rhith
Döviz Kuru (Kontrol Değişken)	dk

4.3. Araştırmanın Model ve Hipotezleri

Uluslararası ticaretin kendi içerisindeki etkileşiminin yanı sıra ekonomik büyüme üzerindeki etkisini de içeren zaman serisi analizi çerçevesinde tahmin edilecek regresyon modelleri aşağıdaki gibidir.

$$\text{Model 1: } lrgsyh_t = \beta_0 + \beta_1 lrmtic_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrgsyh-1} + e_t$$

$$\text{Model 2: } lrgsyh_t = \beta_0 + \beta_1 lrmihir_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrgsyh-1} + e_t$$

$$\text{Model 3: } lrgsyh_t = \beta_0 + \beta_1 lrmith_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrgsyh-1} + e_t$$

$$\text{Model 4: } lrgsyh_t = \beta_0 + \beta_1 lrhtic_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrgsyh-1} + e_t$$

$$\text{Model 5: } lrgsyh_t = \beta_0 + \beta_1 lrhihr_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrgsyh-1} + e_t$$

$$\text{Model 6: } lrgsyh_t = \beta_0 + \beta_1 lrhith_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrgsyh-1} + e_t$$

$$\text{Model 7: } lrhtic_t = \beta_0 + \beta_1 lrmtic_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrhtic-1} + e_t$$

$$\text{Model 8: } lrhihr_t = \beta_0 + \beta_1 lrmihir_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrhihr-1} + e_t$$

$$\text{Model 9: } lrhith_t = \beta_0 + \beta_1 lrmith_t + \beta_2 ldk_t + \delta_{lrhith-1} + e_t$$

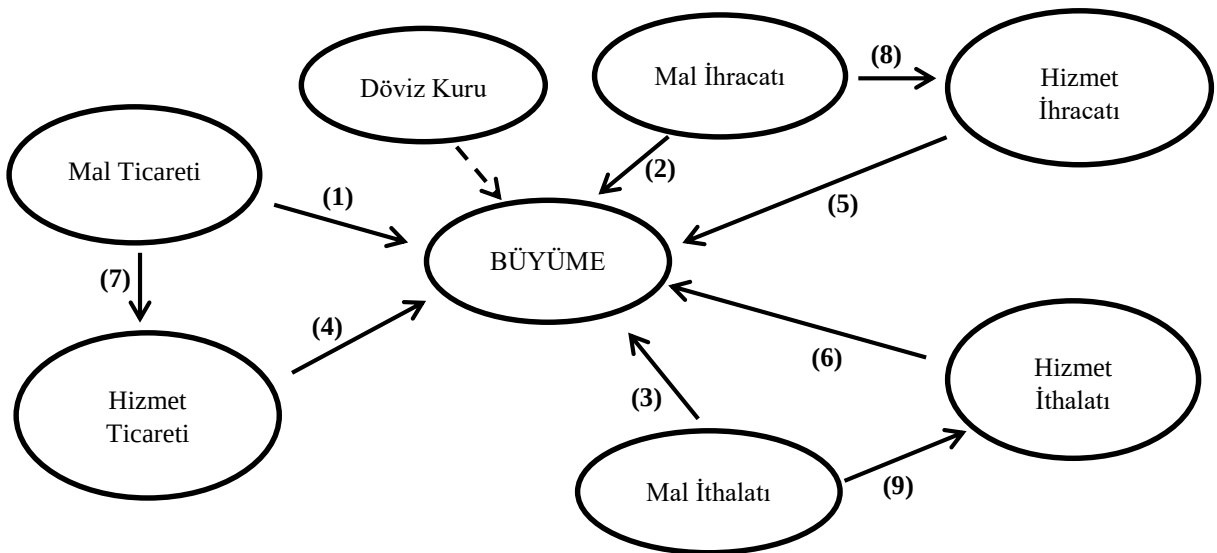
Modellerde yer alan β_0 , sabiti ; β_1 ve β_2 , bağımsız değişkenlerin katsayılarını; δ , trendi; e_t ise hata terimini ifade etmektedir. Çalışma kapsamında ortaya atılan hipotezler, Tablo 23’te verilmiştir. Bununla birlikte modellemeler ve hipotezler çerçevesinde araştırılacak olan ilişkiler, model

numaraları gösterilerek Şekil 4’teki akış diyagramına aktarılmıştır. Döviz kuru, bu modellemelerde kontrol değişken olarak yer almaktadır.

Tablo 23: Araştırma Hipotezleri

Hipotez 1	H ₀ : Türkiye’de mal ticaretinin ekonomik büyümeye etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de mal ticaretinin ekonomik büyümeye etkisi vardır.
Hipotez 2	H ₀ : Türkiye’de mal ihracatının ekonomik büyümeye etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de mal ihracatının ekonomik büyümeye etkisi vardır.
Hipotez 3	H ₀ : Türkiye’de mal ithalatının ekonomik büyümeye etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de mal ithalatının ekonomik büyümeye etkisi vardır.
Hipotez 4	H ₀ : Türkiye’de hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de hizmet ticaretinin ekonomik büyümeye etkisi vardır.
Hipotez 5	H ₀ : Türkiye’de hizmet ihracatının ekonomik büyümeye etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de hizmet ihracatının ekonomik büyümeye etkisi vardır.
Hipotez 6	H ₀ : Türkiye’de hizmet ithalatının ekonomik büyümeye etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de hizmet ithalatının ekonomik büyümeye etkisi vardır.
Hipotez 7	H ₀ : Türkiye’de mal ticaretinin hizmet ticaretine etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de mal ticaretinin hizmet ticaretine etkisi vardır.
Hipotez 8	H ₀ : Türkiye’de mal ihracatının hizmet ihracatına etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de mal ihracatının hizmet ihracatına etkisi vardır.
Hipotez 9	H ₀ : Türkiye’de mal ithalatının hizmet ithalatına etkisi yoktur. H ₁ : Türkiye’de mal ithalatının hizmet ithalatına etkisi vardır.

Şekil 4: Araştırma Model ve Hipotezlerinin Akış Diyagramı

4.4. Tanımlayıcı İstatistikler

Analizlerde ilk olarak değişen varyans sorunuyla karşılaşmamak için serilerin doğal logaritmaları alınmıştır. Bu şekliyle değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler, Tablo 24'te yer almaktadır. Değişkenlere ait ortalama, maksimum, minimum ve medyan değerlerinin yanı sıra Jargue-Bera, olasılık, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri Tablo 24'te betimleyici istatistikler olarak tanımlanmıştır.

Tablo 24: Serilere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	lrgsyh	lrmtic	lrmihr	lrmith	lrhtic	lrhihr	lrhith	ldk
Ortalama	26,77359	25,30191	24,40580	24,77199	27,37055	27,21228	22,98831	-2,326402
Medyan	26,71485	25,42717	24,54364	24,94002	25,72740	25,64912	23,14113	-0,469654
Maksimum	27,62845	26,73041	25,97657	26,16889	32,14484	32,14481	24,05240	1,735862
Minimum	25,92591	22,57070	21,64656	22,06507	24,68605	24,40261	20,92208	-9,104013
Standart Sapma	0,503706	1,204360	1,252603	1,174790	2,761730	2,898859	0,835220	3,552319
Çarpıklık	0,106494	-0,664240	-0,582926	-0,718842	0,571362	0,534016	0,491166	-0,612597
Basıklık	1,942080	2,400655	2,252177	2,498304	1,632111	1,593146	2,269332	1,803414
Jargue-Bera	1,892408	3,451624	3,117485	3,767782	5,162523	5,069890	2,435634	4,765995
Olasılık	0,388212	0,178028	0,210400	0,151998	0,075678	0,079266	0,295875	0,092274

Not: Serilerin başında yer alan l harfi, serilerin doğal logaritmalarının alınmış halini temsil etmektedir.

Tablo 24'te yer alan değerler incelendiğinde serilerin ortalama istatistiklerinin döviz kuru hariç yaklaşık %23 ile %27 aralığında yıllık bazda artış kaydettiği; bir yıldaki maksimum artışın %32 ile hizmet ticareti ve hizmet ihracatında olduğu izlenmektedir. Standart sapma değerlerinde en yüksek oynaklığın %3,55 ile döviz kurunda olduğu, en düşük sapmaların ise %0,5 ile RGSYH'de meydana geldiği gözlenmektedir. Çarpıklık değerleri altında lrgsyh, lrhtic, lrhihr ve lrhith serilerinin sağa çarpık; lrmtic, lrmihr, lrmith ve ldk serilerinin ise sola çarpık olduğu görülmektedir. Tüm serilerde basıklık katsayısının 3'ün altında bir değere sahip olması dağılımların basık bir yapıda olduğuna işaret etmektedir. Jargue-Bera istatistikleri ise %5 anlamlılık düzeyinde tüm seriler için hata terimlerinin normal bir dağılıma sahip olduğunu göstermektedir.

4.5. Yöntem

Çalışmada öne sürülen Tablo 23'teki hipotezler doğrultusunda, değişkenler arasındaki ilişki üç aşamadan oluşan bir süreçle incelenecektir. Birinci aşamada değişkenlerin birim kök içerip içermediği, ikinci aşamada değişkenlerin uzun dönemli ilişkileri ve ilişki katsayıları, üçüncü aşamada ise değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılacaktır. Bu doğrultuda birim kök analizi için geleneksel Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testinin yanında Enders ve Lee (2012) Esnek Fourier ADF (FADF) birim kök testi kullanılacaktır. Eşbütünleşme ve esneklik katsayıları için Yilanci vd. (2020) Fourier Bootstrap ARDL (FARDL) sınır testi; nedensellik analizi için Enders ve Jones (2016)

Fourier Granger (FG) nedensellik testi kullanılacaktır. Testlerden elde edilen bulgular derlenip tablolaştırılacaktır. Bu analizlerin tahmininde EViews 12, Gauss 21 Light, WinRATS Pro 8.1 paket programlarından yararlanılacaktır.

4.5.1. Fourier Yapılı Birim Kök Testleri

İncelenen serilerin birim kök içerip içermediği, serilerin kaçınıcı dereceden durağan olduklarının tespiti birim kök testleriyle mümkün olabilmektedir. Bu tespit analizde yer alacak yöntemlerin seçiminde de ön planda yer almaktadır. Bir zaman serisi açısından durağanlık koşulunun sağlanması, serilerin şoklara karşı direnç gösterdiğinin bir göstergesi olarak uzun dönem tahminlerinin tutarlılığını göstermektedir. Birim kök içeren zaman serileri, sonuçların anlamlılığı açısından hatalı sonuçlar verebilmektedir. Bu anlamda birim kökün varlığını araştıran birçok geleneksel test bulunmaktadır. Dickey-Fuller (DF), Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF), Philips-Perron (PP), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) ve NG-Perron (NP) gibi testler literatürde yaygın olarak kullanılan birim kök testleridir.

Birim kök hipotezinin temel savı; krizler, salgınlar, doğal afetler ve dış kaynaklı faktörler gibi nedenlerle ekonomilerde meydana gelen şokların geçici bir etki barındırdığı ve uzun vadede bir değişikliğe yol açmadığı şeklinde süregelmiştir (Glynn vd., 2007: 67). Nelson ve Plosser (1982), ABD üzerine yaptıkları çalışmada bu tür şokların uzun vadede birçok makroekonomik gösterge üzerinde kalıcı etkilere sahip olduğunu ortaya koyarak yeni bir tartışmaya neden olmuştur. Perron, bu bulgulara itiraz etmiş; makroekonomik serilerin sadece bir birim kök ile nitelenemeyeceğini belirtmiştir. Yalnızca 1929 -Büyük Buhran- ve 1973 -Petrol Krizi- gibi büyük şokların yapısal kırılmalara neden olup kalıcı etkilerinin olabileceğini, küçük ve sık yaşanan şokların ise uzun dönemde deterministik eğilime döneceğini belirtmiştir (Perron, 1989: 1361). Aynı şekilde Zivot ve Andrews (1992)'in çalışması, klasik birim kök testleri kullanıldığında durağan olmayan birçok zaman serisinin, yapısal kırılmalar dikkate alındığında durağan olduklarını göstermiştir.

Yapısal kırılmaların dikkate alınmasının gerekliliği ilk defa Perron (1989)'ın çalışmasıyla ortaya konmuştur. Perron bu çalışmada, kırılma noktasının dışsal olarak önceden bilindiği varsayımıyla tek kırılma üzerinden hareket etmektedir. Sonrasında Zivot ve Andrews (1992) çalışmaları yine tek kırılmaya izin veren, fakat kırılmanın bilinmediği bir test yöntemi geliştirmişler ve Perron (1989)'ın çalışmasındaki sıfır hipotezini reddeden daha güçlü kanıtlar bulmuşlardır. Christiano (1992) ise savaş sonrası dönem için ABD milli geliri üzerine yaptığı çalışmada, Perron'ın aksine tek kırılmalı ve kırılma tarihinin bilinmediği bir model için trend kırılması içermeyen sıfır hipotezinin her zaman reddedilemeyeceğini göstermiştir. Banerjee vd. (1992), 7 OECD ülkesi üzerine yaptıkları çalışmada birim kökler için; tekrarlanan, yuvarlanan ve ardışık asimptotik dağılımlardan oluşan test istatistikleri geliştirmişler ve yine tek kırılmalı ve kırılma tarihinin bilinmediği bir test yöntemi uygulamışlardır. Uygulanan test sonucunda Japonya hariç diğer ülkelerde birim kök hipotezi reddedilmiştir.

Perron ve Vogelsang (1992), kısa ve uzun dönemli kırılma tiplerini inceledikleri çalışmalarında, tek dönemlik oluşan içsel kırılmalar için “Toplamsal Aykırı Model(Additive Outlier Model)” tanımlamasını yaparken yapısal değişimlerin birden çok dönemlerde hissedildiği kırılmalar için “Yenilikçi Aykırı Model(Innovational Outlier Model)” ismini kullanmışlardır. Oluşturdukları model, birim kök ve yapısal kırılmanın ayrı ayrı denetimine olanak sağlamış ve kırılmanın dışsal olması durumunda modelin daha güçlü sonuçlar verdiğini göstermiştir. Perron (1997), 1989 yılındaki çalışmasını revize ederek bu çalışmadaki bulguları yeniden incelemiştir. Savaş sonrası dönem için G-7 ülkelerinin milli gelir verileri üzerinden yaptığı bu çalışmada, tek kırılmalı birim kök testinin yanında kırılma tarihinin bilinmediği yeni bir test yaklaşımı sunmuştur. 1989’daki çalışmasından farklı olarak kırılmaları, dışsal olarak belirlemek yerine içsel olarak belirleyen Perron, gecikme uzunluğunun tespitinin önemine ve bunun kritik değerler üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Lee ve Strazicich (2001), tek kırılmalı minimum LM testi önererek Zivot ve Andrews (1992) ve Perron (1997)’in içsel kırılmalı birim kök testlerini analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda yapısal kırılmaların gerçekleştiği dönemlerde kırılma noktalarının yanlış seçilebileceği ortaya konulmuştur. Lee ve Strazicich (2013), kesişim ve trendde bir yapısal kırılma içeren minimum LM birim kök testini ele alarak Lee ve Strazicich (2003)’in çalışmasını tamamlayıcı nitelikte bir test geliştirmişlerdir. Test, boş ve alternatif hipotezler altında bir kırılmanın varlığında geçerlidir ve sahte reddetmelerden arındırılmıştır (Lee ve Strazicich, 2013: 2483).

Literatür, tek kırılmanın yanı sıra çoklu kırılmalarda durağanlığı inceleyen birim kök testleriyle genişlemeye devam etmiştir. Lumsdaine ve Papell (1997), birim kök analizinde iki içsel kırılma noktasına izin vererek çift kırılmayı dikkate alan yeni bir test geliştirmişlerdir. Bu testte, Nelson ve Plosser (1982)’in çalışmasındaki veriler kullanılmış ve serilerin durağanlığı tekrar incelenmiştir. Clemente vd. (1998), Perron ve Vogelsang’in (1992) çalışmasında kullandıkları testi, iki kırılmaya uyarlayarak genişletmişlerdir. Çalışmada yapısal kırılmalar incelenmiş ve durağanlık analizi yapılmıştır. Ohara (1999), bilinmeyen tarihler içeren çoklu trend kırılmaları altında alternatif bir hipoteze izin veren bir birim kök testi geliştirmiştir. Çalışmasında, gerçek kırılmaları daha az belirleyen testlerin sıfır hipotezini reddetmede başarısız olduklarını göstermiştir. Lee ve Strazicich (2003), Schmidt ve Phillips (1992)’in önerdiği LM birim kök testini temel alarak iki kırılmalı ve kırılma noktasının içsel olarak belirlendiği minimum LM testini ortaya koymuşlardır. Çalışma, Lee ve Strazicich’de (2001) kullanılan tek kırılmalı LM testinin bir uzantısı niteliğindedir. Geliştirdikleri LM testi ile null(boşluk) altındaki kırılmalarda bile test istatistiğinin dağılımının etkilenmeyeceğini ve kırılma sayısının daha doğru belirlenebileceğini öne sürmüşlerdir.

Papell ve Prodan (2004), ABD RGSYH’si üzerine yaptıkları araştırmada, iki içsel kırılma altında kısıtlayıcı yapısal değişikliklere izin veren birim kök analizi önermişler ve çoklu yapısal değişimlerin geçici dalgalanmalarla tutarlı olabileceğini belirtmişlerdir. Carrion-i-Silvestre vd. (2009), çoklu yapısal kırılmalar altında kırılma noktalarının içsel olarak belirlendiği bir test geliştirmişlerdir. Narayan ve Popp (2010), birim kökleri iki yapısal kırılma altında incelemiş, kırılma tarihinin bilinmediği yeni bir ADF tipi test geliştirmişlerdir. Bu bağlamda, yapısal kırılmaları doğru

bir şekilde tanımlayan bu test ile regresyon katsayılarının sıfır ve alternatif hipotezler altında farklı yorumlanmasıyla ortaya çıkan sahte reddetme sorununa çözüm getirmişlerdir.

Yapısal kırılmaların, ani olarak gerçekleşmesi ve gölge değişken yardımıyla analize dâhil edilmesi rasyonel bir durum olarak görülmemektedir. Leybourne vd. (1998) ve Harvey ve Mills (2002) tarafından geliştirilen birim kök testleri ile kırılmaların daha yavaş ve yumuşak olabileceği savı dikkate alınmaya başlamıştır (Hepsağ, 2022: 133). Trigonometrik terimlerin modele dâhil edilerek kırılmaların yumuşak geçişliliği altında birim kök analizlerinin yapılması ve daha güçlü sonuçlara ulaşılabilmesi Fourier yapısı ile hedeflenmektedir. Enders ve Lee (2004), bilinmeyen fonksiyonel yapılarla bilinmeyen sayıda yapısal değişimlere izin veren birim kök testi geliştirmiş, Fourier yaklaşımı ile tek frekans altında serilerin davranışlarını incelemişlerdir. Bu testte, uygun frekans bileşeninin seçimi tahmin denklemi için yeterlidir. Becker vd. (2006)'nin çalışması, yanlış modellenen kırılmaların yanlış tanımlanan modellere yol açacağını, kırılmaların kademeli olarak yumuşak geçişler oluşturacak şekilde modellenmesi hâlinde daha güçlü sonuçlar vereceğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda kırılma tarihi, sayısı ya da şekli seçilmeksizin Fourier fonksiyonunu denkleme dâhil ederek tek frekanslı bir bileşenin farklı türdeki kırılmalarını taklit edebildiği KPSS tipi bir durağanlık testi geliştirmişlerdir. Kwiatkowski vd. (1992)'nin sunmuş olduğu testin Fourier fonksiyonlarıyla geliştirildiği ve Fourier KPSS (FKPSS) olarak adlandırıldığı bu testin, ciddi boyut bozulmaları göstermediği ve makul bir güce sahip olduğu ilgili çalışma ile gösterilmiştir.

Christopoulos ve Leon-Ledesma (2010), yumuşak geçişli yapısal kırılmaları ve doğrusal olmayan ayarlamaları birlikte hesaplayan ADF tipi bir test geliştirmişlerdir. Çalışmalarında, yapısal kırılmaların dikkate alınması gerekliliğini vurgulayarak bu gerekliliği, hipotezlerin reddedilmesinde etkin bir olgu olarak yorumlamışlardır. Aynı şekilde Christopoulos ve Leon-Ledesma (2011) tarafından ABD üzerine yapılan çalışmada bilinmeyen sayıda kırılmaya ve asimetrik yakınsama hızına izin veren Fourier fonksiyonuyla modellenen bir test geliştirmişlerdir. Fourier KSS olarak adlandırılan bu testin iyi ölçülebilir numune özellikleri içerdiği çalışmada gösterilmiştir. Enders ve Lee (2012), bilinmeyen çoklu yapısal kırılmalar altında Dickey-Fuller tipi esnek Fourier fonksiyonlu yeni bir birim kök testi önermişler ve az sayıda parametrenin kullanıldığı bu testin iyi boyut ve güç özelliklerine sahip olduğunu göstermişlerdir. Aynı şekilde Rodrigues ve Taylor (2012), genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi altında trend gidermeye dayalı birim kök sürecini, bilinmeyen deterministik bileşene Fourier yaklaşımını izin vererek genelleştirmişlerdir. Çalışmalarında, iyi sonlu örneklem boyutu ve güç özellikleri gösteren bu testin, kararlı standart dışı dağılımlara sahip olduğu görülmüştür.

Omay (2015), uygun frekans sayısının tamsayı olarak dikkate alınmadığı, Dickey-Fuller tipi kesirli frekanslı esnek Fourier birim kök testi önermiştir. Bu testin, küçük örneklem özellikleri açısından tamsayı frekans eşdeğeri olarak daha güçlü sonuçlar verdiği görülmüştür. Ranjbar vd. (2018), deterministik bileşenlerde doğrusal olmayan ayarlamalarla düzgün ve yumuşak yapısal kırılmalara izin veren bir birim kök testi geliştirmişlerdir. Fourier-Sollis (FSollis) olarak adlandırılan ve Sollis (2009) testinin genişletilmiş hâli olan bu testin ampirik boyut ve güç özellikleri açısından

iyi sonuçlar verdiği Ranjbar vd. (2018)'nin çalışması ile ortaya konmuştur. Güriş (2019), doğrusal olmayan ayarlamayı esnek Fourier formunda bilinmeyen sayıda kırılmalar altında Üstel Düzgün Geçişli Otoregresif (ESTAR) modeli altında birim kökün varlığını araştırmıştır. Testin, özellikle küçük örneklem gruplarında daha iyi güç ve boyut özellikleri gösterdiği görülmüştür.

1980 sonrası serbest piyasa ekonomisine geçen Türkiye, gerek kendi içerisinde gerekse de dış kaynaklı -bölgesel ve küresel- birçok sorunla karşı karşıya gelmiştir. Yaşanan iktisadi ve politik belirsizlikler -1990 Körfez Krizi, Nisan 1994 Krizi, Kasım 2000 Krizi, Şubat 2001 Krizi ve 2008 Küresel Finans Krizi gibi- Türkiye ekonomisinde makroekonomik bozulmalar meydana getirmiştir. Bu doğrultuda, çalışmaya konu olan 1981-2019 döneminin yapısal değişimler içermesi, birden fazla kırılma tarihi barındırması muhtemeldir. Bu olasılık, yapısal kırılmaları yumuşak geçişlilik altında ele alan ve daha güçlü sonuçlar verebilen Fourier birim kök testlerini ön plana çıkarmaktadır. Yöntemsel olarak, makroekonomik verilerin yapısal kırılmalar içermesi ihtimalinin yüksek olması durağanlık sorununa neden olabileceğinden bu çalışma için yapısal kırılmaları dikkate alan Enders ve Lee (2012) Esnek FADF birim kök testi geleneksel ADF testiyle birlikte kullanılacak, böylece serilerin durağanlıkları konusunda daha iyi sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

4.5.2. Fourier Yapılı Eşbütünleşme Testleri

İktisat teorisinde, ekonomik değişken çiftlerin en azından uzun dönemde birbirinden çok fazla uzaklaşmaması beklenir. Kısa vadede birbirinden uzaklaşan bu tür değişkenler, uzun vadede piyasa mekanizmasının ya da devletin araya girmesiyle birbirlerine yakınlaşacaktır. Bu yakınlaşma beklentisi eşbütünleşmenin temelini oluşturur ve böylece model tanımlamalarına izin verir. Eşbütünleşme, uzun dönem kavramı ile dinamikliği ifade ederken uygulama alanı olarak da zaman serisi teorisi ve analizine uygun yapıdadır. Zaman serisi teorisi, başlangıçta seriler için üretim mekanizmasını dikkate alır. Bu mekanizmanın amacı serilerin geçmiş verilerine bakarak doğrusal özelliklerini –koşullu ortalama, varyans ve zamansal otokorelasyonlar- üretebilmektir. Her geçen gün kullanışlılığı hızla artan eşbütünleşme testi, ekonomik olarak anlamlı uzun vadeli tahminler üretmede kullanılabileceği gibi sahte regresyon durumlarından kaçınmak için bir ön test olarak da kullanılabilmektedir (Granger, 1986: 213, 226-227).

Regresyon analizlerinde; regresyon katsayı tahminlerinin verimsiz, regresyon denklemlerini temel alan tahminlerin yetersiz ve katsayı anlamlılık testlerinin geçersiz olması otokorelasyonlu hatalara neden olabilmektedir. Katsayılarda, çok daha az uç değerlere sahip durumlarda, sahte regresyonların daha fazla olduğu görülmektedir (Granger ve Newbold, 1974: 111). Granger (1981), Engle ve Granger (1987) ile başlayan eşbütünleşme serüveni büyük ilgi görmüş, literatürdeki yerini hem ekonometrik hem de ampirik olarak korumuştur. Eşbütünleşmeye yönelik bu ilgi ve çaba; Stock ve Watson (1988), Phillips ve Hansen (1990), Phillips ve Ouliaris (1990), Johansen (1991), Park (1992), Gregory ve Hansen (1996) gibi çalışmalarla devam etmiştir. Aynı şekilde Campbell ve

Shiller (1987), Evans (1991), Hall vd. (1992) bu çalışmaların içerisinde yer alan, eşbütünleşmedeki istatistiksel özellikleri inceleyen çalışmalardır (Tsong vd., 2016: 1086).

Durağan olmayan değişkenler arasındaki uzun dönemli denge ilişkisini –değişkenlerin birbirinden bağımsız hareket etmemesi- ifade eden eşbütünleşme, ilk defa Engle-Granger tarafından ortaya konmuştur (Yamak ve Erdem, 2017: 160). Durağan olmayan rastgele değişkenlerin doğrusal bir durağan bileşimi varsa birleştirilen değişkenler eşbütünleşiktir. Değişkenlerin rastgele hareketlerindeki en son gözlemlenen değer, gelecekteki değerlerin en iyi tahmincisidir. Bir serinin eşbütünleşik olabilmesi, kümedeki her bir elemanın aynı dereceden bütünleşmesine bağlıdır (Murray, 1994: 37). Geleneksel eşbütünleşme testleri, tek denklemliler (Engle-Granger, Philips-Ouliaris, ARDL) ve çok denklemliler (Johansen-Juselius) olarak incelenmektedir (Yamak ve Erdem, 2017: 161). Bu testlerde sıfır hipotezinin reddi; değişkenlerin eşbütünleşik olduğunu, kabulü ise eşbütünleşme eksikliğinin kanıtı olarak görülür (Gregory ve Hansen, 1996: 100). Öte yandan bu testlerde incelenen değişkenler arasındaki denge ilişkileri genellikle siyasi değişimler, politik davranışlar ve kriz gibi nedenlerle yapısal kırılmalar içerebilmektedir. Bu aşamada, eşbütünleşmeyi sorgulayan geleneksel testlerin yapısal kırılmalar altında kötü bir performans gösterdikleri görülmektedir (Maki, 2012: 2011).

Yapısal kırılmalar, bir eşbütünleşme ilişkisinde eşbütünleşme testlerinin performanslarını önemli ölçüde etkiler (Maki, 2012: 2011). Bu doğrultuda yapısal kırılmaların kukla değişkenlerle modellendiği yapısal kırılmaya dayalı çeşitli eşbütünleşme testleri geliştirilmiştir. Hao (1996), eşbütünleşme analizinde, LM testi çerçevesinde kısmi yapısal değişikliği test etmek için optimal bir test önermiştir. Gregory ve Hansen (1996), bir yapısal kırılma altında geleneksel testlerin eşbütünleşmeyi açıklamadaki gücünün düştüğünü göstererek geliştirdikleri test ile yapısal kırılma altında eşbütünleşme ilişkisini güçlü bir şekilde ortaya koymuşlardır. Gregory ve Hansen (1996)'ın rejim kayması modeli Engle-Granger testinin özel bir alt durumu niteliğinde, kalıntı temelli bir eşbütünleşme testini içeren alternatif bir yaklaşım olarak sunulmuştur. Yapısal kırılmayı içsel olarak modelleyen Gregory ve Hansen (1996)'ın çalışması; eşbütünleşme analizinin, bir yapısal kırılma altında yapıldığı ilk analiz olarak görülebilir. Carrion-i-Silvestre ve Sanso (2006), deterministik ve eşbütünleşme vektörlerinde bir yapısal kırılmaya izin veren LM tipi bir istatistik önermişlerdir. Arai ve Kurozumi (2007), tek yapısal kırılma altında, eşbütünleşmenin sıfır hipotezi için LM testi çerçevesinde artık tabanlı testler önermişlerdir. Westerlund ve Edgerton (2007), eşbütünleşmenin olmadığı sıfır hipotezi için bilinmeyen zamanlı, bir yapısal kırılma altında LM'ye dayalı bir test geliştirmişlerdir.

Eşbütünleşme ilişkisinde yapısal kırılmalara yer vermede diğer bir önemli konu makroekonomik değişkenlerin bilinmeyen sayıda ve biçimde çok çeşitli yapısal kırılmalar gösterebileceği gerçeğidir. Yalnızca bir keskin kırılmanın varsayılması, geçici ve öznel olabileceği gibi oluşturulacak modelin yanlış tanımlanmasına da neden olabilmektedir (Tsong vd., 2016: 1086). Bu doğrultuda, Hatemi-J (2008) ile beraber çoklu yapısal kırılmalar altında eşbütünleşmenin incelendiği testler görülmeye başlanmıştır. Hatemi-J (2008), bir yapısal kırılmaya izin veren

testlerden farklı olarak kırılmaların içsel olarak belirlendiği iki yapısal kırılma altında, eşbütünleşme için kalıntı tabanlı üç farklı test istatistiği geliştirmiştir. Maki (2012), bilinmeyen sayıda kırılmaya izin veren eşbütünleşme testi geliştirerek kırılma sayısını, önceden belirlenen maksimum kırılma sayısına eşit veya ondan küçük olarak belirlemiştir. Kırılmaların üçten fazla olması halinde en fazla iki kırılmaya kadar izin veren testlerin eşbütünleşme ilişkisinde kötü bir performans göstereceklerini belirtmiş, ortaya koyduğu belirsiz sayıda kırılma içeren test ile daha iyi sonuçlar alınabileceğini göstermiştir.

Keskin kırılmalar eşliğinde eşbütünleşme tahmini yapan geleneksel testler, kukla değişkenler aracılığıyla bu tahminlerini yürütebilmektedir. Bu bağlamda keskin kırılmaları yakaladığı gibi keskin olmayan kademeli geçişleri de yakalayabilen Fourier fonksiyonlarına dayalı testlerin, bilinmeyen kırılmaların varlığında bile oldukça iyi sonuçlar vermesi (Banerjee vd., 2017: 114) Fourier yapılı testlerin ön plana çıkmasını sağlamıştır. KPSS birim kök testine dayalı bir eşbütünleşme testi öneren Shin (1994)'in çalışması, Arai ve Kurozumi (2007) tarafından bir yapısal değişime izin verecek şekilde geliştirilmiş, sonrasında eşbütünleşme ilişkisinin yumuşak geçişlerden de etkilendiği varsayımıyla Tsong vd. (2016), bu teste Fourier fonksiyonlar ekleyerek güncel bir test önermişlerdir (Pata, 2020: 183). Tsong vd. (2016)'nin geliştirdiği Fourier Shin Eşbütünleşme Testi, bilinmeyen formdaki yapısal kırılmaların düşük frekanslı Fourier bileşeni kullanılarak tahmin edilen istatistik ile belirli kırılma tarihleri bilinmese bile eşbütünleşmenin analiz edilebileceğini ortaya koymuştur. Tsong vd. (2016), 9 OECD ülkesi üzerine yaptıkları çalışmada ortaya koydukları testin küçük örneklem boyutlarında bile iyi güce sahip olduğunu göstermişlerdir.

Banerjee vd. (2017), Fourier fonksiyonlarının kullanıldığı tahminlemede doğrusal olmayan kırılmaların tespit edilmesi için Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış (ADL) model çerçevesinde yeni bir eşbütünleşme testi önermişlerdir. Fourier ADL şeklinde tanımlanan bu test, bilinmeyen sayıda kademeli yapısal değişimleri yakalamanın basit bir yöntemini ortaya koymuştur. Simülasyon sonuçları, testin iyi boyut ve güç özelliklerine sahip olduğunu göstermiştir. Pascalau vd. (2022), Johansen eşbütünleşme testini yapısal değişimlere izin verecek şekilde genişletmişlerdir. Modele, bilinmeyen sayıdaki çoklu kırılmaları tespit edebilen Fourier fonksiyonunu dâhil edilmiş, böylece modelin daha iyi performans gösterebilmesi sağlanmıştır. Monte Carlo simülasyonları, bu yeni testin ani kırılmalar dışında iyi boyut ve güç özellikleri taşıdığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte testin, VAR modellerindeki eşbütünleşme dereceleriyle birleştirildiğinde kırılmaların olmadığı durumlar da dâhil keskin ve yumuşak geçişlerde daha doğru boyutları ve makul güç özellikleri taşıdığı görülmüştür.

McNown vd. (2018), Pesaran vd. (2001)'nin sunmuş olduğu ARDL modelini önyükleme prosedürü ekleyerek geliştirmiş, Yilanci vd. (2020) ise bu testi Fourier fonksiyonlarıyla zenginleştirerek yumuşak yapısal geçişleri de barındıran bir model hâline getirmiştir. Yilanci vd. (2020)'nin geliştirdiği Fourier fonksiyonlu önyüklemeli ARDL sınır testinin geleneksel eşbütünleşme testlerine göre birçok avantajı bulunmaktadır. İlk olarak; model, farklı eşbütünleşme sırası içeren seriler arasındaki uzun dönemli ilişkisinin araştırılmasına Pesaran vd. (2001)'nde olduğu

gibi izin vermektedir. İkinci olarak, McNown vd. (2018) tarafından önerilen ve FARDL’de de kullanılan ek F testinin eşbütünleşmedeki dejenere durumlarını tespit edebilmesinde daha iyi bir görüş sağlayabilmektedir. Üçüncü olarak, önyükleme testinin performansı güç ve boyut açısından daha iyi sonuçlar vermektedir. Dördüncüsü; Fourier fonksiyonları, keskin kırılmaların yanında yumuşak kırılmaları ve bilinmeyen formları da açıklayabilmektedir. Son olarak, seçilen frekans için sadece tamsayı değerleri değil kesirli değerler de dikkate alınmaktadır (Yılanci vd., 2020: 2).

ARDL yönteminin diğer eşbütünleşme testlerine göre birçok avantaja sahip olduğu bilinmektedir. Uzun ve kısa dönem ilişkileri ortaya koymasının yanı sıra bu ilişkilerdeki katsayıları da hesaplayabilmektedir. Çalışmadaki örneklem sayısının düşük olmasının yanında serilerin yapısal kırılmalar içermesi eşbütünleşme ilişkisinin FARDL yöntemi ile test edilebileceğini göstermektedir. Nitekim McNown vd. (2018), sadece F ve t istatistiklerine dayalı çıkarımların eşbütünleşmenin varlığı için yeterli olmadığını göstererek ek bir önyükleme testi ile bu ilişkinin daha sağlam bir şekilde ortaya konabileceğini göstermişlerdir. Önyüklemeli ARDL testinin performansı, güç ve boyut açısından daha iyi sonuçlar vermektedir (McNown vd., 2018: 1518-1519). Çalışmadaki örneklem döneminin, Türkiye ekonomisi açısından hem iç hem dış kaynaklı birçok yapısal kırılmayı barındırması nedeniyle bu çalışmada, Fourier fonksiyonlarını içeren Yılanci vd. (2020)’nin geliştirdiği Bootstrap FARDL Eşbütünleşme Testinin kullanılması uygun görülmüştür. Böylece, FARDL testi ile uzun ve kısa dönemli dinamikler hakkında bilgi alınıp ilişkinin yönü ve boyutu ortaya koyulacak, bu kapsamda yapılacak tanısalsal testler ile de modellerin tutarlılığı ve uygunluğu sergilenecektir.

4.5.3. Fourier Yapılı Nedensellik Testleri

İki değişken arasındaki nedenselliğin yönünün ve geri bildiriminin karar verilmesinde bazen zorluklar yaşanabilir. Nedensellik ve geri bildirim konusunda basit, iki değişkenli modeller kullanan Granger (1969), geliştirdiği nedensellik testi ile bir değişkenin diğer değişkenden önce ortaya çıkıp çıkmadığını, teorik ve ampirik olarak ortaya koymuştur. Hipotezlerinin Wald istatistiği ile test edildiği Granger nedenselliği (Yamak ve Erdem, 2017: 192), gerek teorik olarak gerekse de pratik uygulamalarda yoğun olarak kullanılmaktadır. Sonrasında nedensellik üzerine geliştirilen; Haugh, Sims, Toda-Yamamoto ve Hacker-Hatemi gibi temel testlerin de Granger nedenselliğini kaynak aldığı görülmektedir. Bunun yanında VAR modeli de nedenselliği sorgulanmasında kullanılan modellerdendir (Hatemi-J, 2012: 447).

Ani kırılmaları arayan geleneksel nedensellik testlerinin, kademeli şekilde meydana gelen yapısal değişiklikleri belirlemede yetersiz kaldığı görülmektedir. Standart bir Granger nedensellik testinin nedenselliğin yokluğu hipotezini aşırı reddetme sorunun yanında yapısal kırılmaları göz ardı etmesi veya hatalı bir şekilde dikkate alması yanıltıcı sonuçlar verebilmektedir. Bu bağlamda gerek yapısal değişimlerin dikkate alınması gerekse de bu değişimlerin nasıl yakalandığına dikkat edilmesi önem arz etmektedir (Nazlioglu vd., 2016: 169, 172). Günümüzde, zaman serisi analizlerinde

nedensellik testlerinin Fourier fonksiyonlarıyla geliştirildiği modeller ön plana çıkmaktadır. Bu kapsamda literatüre, nedensellik testlerine Fourier terimler ekleyerek sıfır hipotezinin daha doğru bir şekilde reddedilebildiğini ortaya koyan iki test görülmektedir. Bunlardan biri Nazlioglu vd. (2016)'nin Fourier Toda-Yamamoto (FTY) nedensellik testi, diğeri ise Enders ve Jones (2016)'ın Fourier Granger nedensellik testidir.

Nazlioglu vd. (2016), Toda-Yamamoto (1995) yöntemine Fourier fonksiyonlarını ekleyerek kademeli ve yumuşak yapısal kırılmaları uygun şekilde modelleyebilen yeni bir nedensellik yaklaşımı önermişlerdir. Önerilen Fourier yaklaşımı ile yapısal değişimlerin tarihleri, sayıları ve biçimleri önceden bilinmeksizin az sayıda düşük frekans bileşeni ile kademeli olarak yapısal değişimler belirlenebilmektedir. Nazlioglu vd. (2016) çalışmalarında petrol fiyatları ile gayrimenkul yatırımları arasındaki nedenselliği, geliştirdikleri FTY testi ile incelemişlerdir. Bu incelemede FTY nedensellik testinin, yakalanması zor olan pürüzsüz yapısal kırılmaların tespitinde ve modellenmesinde gelecekteki araştırmalara kaynaklık etmesi açısından yararlı olduğu çıkarımında bulunmuşlardır.

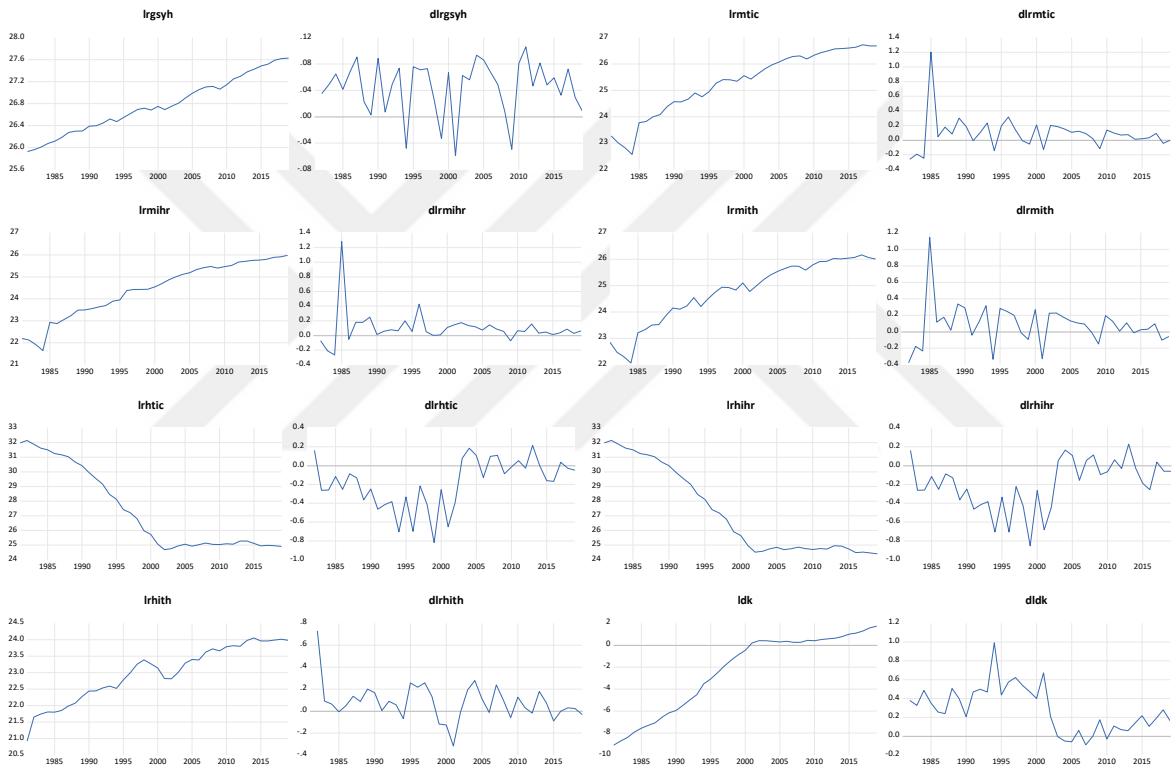
Enders ve Jones (2016), Granger nedensellik testlerinin sıfır hipotezini aşırı oranda reddetme eğiliminde olduğunu göstermişlerdir. VAR'daki kırılmaların optimal şekilde kontrol edilmediğinde dürtü yanıtları ve varyans ayrıştırmalarının sorunlu olacağını ve sonuç olarak modelin yanlış belirlenebileceğini belirtmişlerdir. Kırılma sayısını, biçimini ve tarihlerini optimal şekilde tahmin etmek için Fourier yaklaşımını kullanan Enders ve Jones (2016), keskin yapısal kırılmalar yerine kademeli ve yumuşak kırılmaların yer aldığı esnek Fourier formunun iyi boyut ve güç özelliklerine sahip olduklarını göstermişlerdir. Mısır ve petrol piyasaları üzerine yaptıkları çalışmada trigonometrik fonksiyonları modele dâhil ederek Granger nedensellik sonuçlarının aksine piyasalar arasında daha zengin bağlantılar bulgulamışlardır. Bu bağlamda, iyi boyut ve güç özelliklerine sahip FG testinin daha sağlam sonuçlara ulaşabilmesi ve kademeli-yumuşak yapısal kırılmaları yakalayabilmesi nedeniyle bu çalışmada Enders ve Jones (2016) tarafından geliştirilen FG nedensellik testi kullanılmıştır.

4.6. Ampirik Bulgular

Zaman serisi analizlerinde, değişkenlerin birim kök içermesi uzun dönemli ilişkilerin ortaya koyulması açısından önem arz etmektedir. Değişkenlerin durağanlık durumlarının kontrolü, eşbütünleşik ilişkinin varlığının sınanmasında seçilecek olan test açısından belirleyici olmaktadır. Dolayısıyla çalışmada öncelikle değişkenlerin birim kök içerip içermediği kontrol edilecektir. Yapılacak analizlerde, örneklem aralığının Türkiye için birçok yapısal kırılmayı barındırdığı düşünülmektedir. Bu yüzden model seçimi ve tahmin tekniklerini belirlemek amacıyla ilk olarak değişkenlerin grafikleri analiz edilip değişkenlerin durağanlığı ve yapısal kırılmalar konusunda ön bilgi edinilecektir.

Değişkenlerin logaritmik değerleri ve bu değerlerin birinci farkı alınmış hallerinden oluşan çizelgeleri, Grafik 17’de yer almaktadır. Grafikler incelendiğinde serilerin logaritmik değerlerinin trend ve sabit içerdiği gözlenmektedir. Belirli yıl aralığı baz alınan verilerde sabitin olması ve gelişmekte olan ekonomilerin ihracat, ithalat ve büyüme gibi serilerinin zamansal olarak artan bir trende sahip olması beklenen bir durumdur. Bunun yanında grafiklere bakıldığında serilerin, düzey değerleri için durağan olmadıkları, birinci farkları alındığında ise durağan hâle geldikleri ve yapısal kırılmaları daha belirgin bir şekilde ortaya koydukları bir ön tahmin olarak belirtilebilir. Grafik 17’den elde edilen tahminlerin geçerliliği, serilerin durağanlıklarını ortaya koyacak olan ampirik testlerle sınanacaktır.

Grafik 17: Değişkenlere Ait Logaritmik ve Fark Değerleri Grafiklerinin Karşılaştırılması

Not: Serilerin başında yer alan d harfi, serilerin birinci dereceden farkını ifade etmektedir.

Bu çalışma kapsamında ampirik analizin ilk aşaması olarak serilerin durağanlıkları hem geleneksel hem de Fourier tipi birim kök testleriyle sınanacaktır. Grafik 17’den elde edilen izlenimler, serilerin durağanlığı konusunda daha güçlü ve sağlam sonuçlar elde edebilmek için geleneksel birim kök testlerinin yanında yapısal kırılmalara izin veren birim kök testlerinin de analize dâhil edilmesinin daha uygun olacağı yönündedir. Fourier testler, yapısal kırılma süreçlerinin yavaş ve yumuşak olabileceği varsayımı altında çalışan birim kök testleridir. Çalışmada, Fourier fonksiyonlarına dayalı birim kök testlerinden Enders ve Lee (2012)’nin Esnek FADF birim kök testine yer verilecektir. Bunun yanında geleneksel birim kök testi olarak ADF birim kök testi kullanılacaktır.

4.6.1. Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi

Serilerin durağan olup olmadıklarının analizi özellikle zamana bağlı olan araştırmalar açısından oldukça önemlidir. Birçok ekonomik ve finansal zaman serisi genellikle trend hareketi gösterdiğinden serilerdeki trendin optimal biçimini belirlemek ekonometrik bir görev olarak görülmektedir. Bununla birlikte durağan olmayan seriler sahte regresyonlara ve hatalı sonuçlara yol açabilmektedir. Bu kapsamda regresyon sonuçlarının uydurma sonuçlar vermemesi için seriler üzerinde durağanlık testinin yapılması gerekmektedir. Dickey ve Fuller (1979) testinin artırılmış bir versiyonu olarak türetilen ADF testinde, otokorelasyon sorununun bertaraf edilmesi için bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri otokorelasyon ortadan kalkana kadar modele dâhil edilmektedir (Mushtag, 2011: 2).

Zaman serilerinin kullanıldığı bu çalışmada serilerin birim kök içerip içermediğini incelemek için birinci aşamada durağanlık analizi yapılacaktır, bu bağlamda ilk olarak Dickey ve Fuller (1981) tarafından geliştirilen ADF testi kullanılacaktır. ADF birim kök testinin modelleme süreci aşağıdaki gibidir (Dickey ve Fuller, 1981: 1057-1058):

Bir otoregresif model:

$$Y_t = \alpha + \rho Y_{t-1} + e_t \quad (t = 2, 3, \dots, n) \quad (1)$$

Bu modelde Y_1 sabittir ve e_t , sıfır ortalamaya sahip σ^2 varyanslı normal bağımsız rasgele değerşkenlerin bir dizisi olarak yer almaktadır. ρ ve α 'nın Y_1 'e bağlı olarak maksimum olabilirlik tahmini EKK tahmin edicileridir:

$$\hat{\rho}_\mu = \left[\sum_{t=2}^n (Y_{t-1} - \bar{y}_{(1)})^2 \right]^{-1} \sum_{t=2}^n (Y_t - \bar{y}_{(0)}) (Y_{t-1} - \bar{y}_{(1)}), \quad (2)$$

$$\hat{\alpha}_\mu = \bar{y}_{(0)} - \hat{\rho}_\mu \bar{y}_{(-1)}$$

Burada $i = -1, 0$ için $\bar{y}_{(i)} = (n-1)^{-1} \sum_{t=2}^n Y_{t+i}$ olacaktır.

Tahmin edilen α için oluşturulan denklem “t istatistiği” regresyonuyla benzer şekilde $\hat{T}_{\alpha\mu} = S_{\alpha\mu}^{-1} \hat{\alpha}_\mu$ olduğunda:

$$S_{\alpha\mu}^2 = S_{\alpha\mu}^2 \left[(n-1)^{-1} + \bar{y}_{(-1)}^2, \left\{ \sum_{t=2}^n (Y_{t-1} - \bar{y}_{(-1)})^2 \right\}^{-1} \right], \quad (3)$$

$$S_{e\mu}^2 = (n-3)^{-1} \sum_{t=2}^n (Y_t - \hat{\alpha}_\mu - \hat{\rho}_\mu Y_{t-1})^2.$$

Y_t için alternatif bir model:

$$Y_t = \alpha + \beta \left(t - 1 - \frac{1}{2}n \right) + \rho Y_{t-1} + e_t \quad (t = 2, 3, \dots, n) \quad (4)$$

Y_1 ve e_t 'nin yapısı (1) no.lu denklemde olduğu gibidir. X , i . satırı $(1, i - \frac{1}{2}n, Y_i)$ olan $(n - 1) \times 3$ matrisini gösterirken $Y' = (Y_2, Y_3, \dots, Y_n)$ olacaktır. Bu durumda $\theta = (\alpha, \beta, \rho)'$ için EKK tahmincisi:

$$\hat{\theta}_T = (\hat{\alpha}_T, \hat{\beta}_T, \hat{\rho}_T)' = (X'X)^{-1}X'Y \quad (5)$$

$C_{ij}, (X'X)^{-1}$ 'in ij 'ninci elemanını gösterdiğinde regresyon t istatistikleri şu şekilde oluşacaktır:

$$\hat{T}_{\alpha T} = (C_{11}S_{eT}^2)^{-\frac{1}{2}} \hat{\alpha}_T \quad (6)$$

$$\hat{T}_{\beta T} = (C_{22}S_{eT}^2)^{-\frac{1}{2}} \hat{\beta}_T \quad (7)$$

$$S_{eT}^2 = (n - 4)^{-1} Y'[I - X(X'X)^{-1}X']Y \quad (8)$$

Artırılmış Dickey-Fuller testinde durağanlık testi, basit Dickey-Fuller testindekiyle aynı prosedürü izlemektedir. Hesaplanan t istatistikleri kritik değerlerden büyükse sıfır hipotezi (H_0) reddedilemez, yani seri birim kök içermektedir ve durağan değildir. Alternatif hipotez ise (H_1) serinin durağanlığını öne sürmektedir. Seviyesinde durağan olmayan seri, birinci ve ikinci farkta da incelenerek serinin durağanlığı sınanmaktadır (Mushtag, 2011: 6-7, 10):

$H_0 : \gamma = 0$ (Birim kök vardır, seri durağan değildir.)

$H_1 : \gamma < 0$ (Birim kök yoktur, seri durağandır.)

4.6.2. Esnek Fourier ADF Birim Kök Testi

Perron (1989), DF testini önceden belirlenen tek bir yapısal kırılmaya izin vererek değiştirerek geniş bir literatürün gelişmesine öncülük etmiştir. Becker vd. (2006) ise düşük frekanslı bir birleşen kullanarak yapısal kırılma içeren bir serinin temel özelliklerinin yakalanabileceğini analiz etmiş, böylece kırılmalar önceden bilinmeksizin uygun bir frekans ekleyerek tahmin denklemi oluşturmuştur. Gelişimini sürdüren Fourier yaklaşımı, yerelden ziyade küresel bir bakış açısı sunarak güçlü bir görünüm sunabilmektedir (Enders ve Lee, 2012: 196-197).

Enders ve Lee (2012), Rodrigues ve Taylor (2012)'in çalışmasını genişleterek LM trend azaltma yöntemi ile bilinmeyen çoklu kırılmalar altında yararlı olabilecek DF tipi yeni bir Fourier birim kök testi önermişlerdir. Bu testte, çok fazla kukla değişken kullanan birim kök testlerinin aksine az sayıda parametre kullanılarak güç kaybı probleminin önüne geçilmiştir. Bu bağlamda Fourier işlemleri modelleme süreci (Enders ve Lee, 2012: 196-199):

Deterministik terim, zamana bağlı bir fonksiyon olarak Dickey-Fuller testinde $\alpha(t)$:

$$y_t = \alpha(t) + \rho y_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t \quad (13)$$

(13) no.lu denklemde $\alpha(t)$, t'nin deterministik bir fonksiyonudur ve ε_t , σ_ε^2 varyansını içeren durağan bir hata terimidir. Birim kökün sıfır hipotezi $\rho = 1$ test edilirken $\alpha(t)$ formu bilinmediğinde $\rho = 1$ için test sonuçları sorunlu olacaktır. $\alpha(t)$ 'ye ait bilinmeyen fonksiyonel formun bir yaklaşımı olarak Fourier açılımı:

$$\alpha(t) = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n a_k \sin(2\pi kt / T) + \sum_{k=1}^n \beta_k \cos(2\pi kt / T); \quad n \leq T / 2 \quad (14)$$

(14) no.lu denklemde yer alan T, gözlem sayısını; n bulunan frekans değerini; k ise belirli bir frekansı ifade etmektedir.

Eğer $\alpha_1 = \beta_1 = \dots = \alpha_n = \beta_n = 0$ ise sürecin doğrusal olduğu ve geleneksel birim kök testlerine ait yöntemlerin uygun olduğu belirtilir. Bir kırılmanın ya da doğrusal olmayan bir eğilimin varlığında veri oluşumu için en az bir Fourier frekansının sürece dâhil edilmesi gerekir. Bir regresyon modelinde n değeri için büyük bir değer kullanma olası değildir. Frekans bileşenlerinin fazlaca yer alması serbestlik derecelerini kullanarak uyum sorununa yol açabilmektedir. Bu yüzden $\alpha(t)$ 'nin belirli formu yerine denkleme (14) uygun frekansların eklenmesi gerekmektedir. Tek bir k frekansı aldığımızda test regresyonu:

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + c_1 + c_2 t + c_3 \sin(2\pi kt / T) + c_4 \cos(2\pi kt / T) + e_t \quad (15)$$

Denklemde (15) yer alan TDF_{-t} 'nin sıfır hipotezi $\rho = 0$ için t istatistiğini göstermektedir. Testte asimptotik dağılımlar gösterilmezken DF testinin asimptotik özelliği LM versiyonuyla aynı yapıdadır. Birim kökte sıfır hipotezi için kritik değerlerin frekans sayısına (k) ve örneklem büyüklüğüne (T) bağlı olduğu, fakat Fourier terimlerine ait katsayılara ya da diğer deterministik terimlere bağlı olmadığına dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda simülasyonlar kullanılarak kritik değerlere ulaşılmaktadır. Frekans değerinin (k) tahmin edilmesi ise iki aşamada gerçekleşmektedir.

Birinci aşamada $1 \leq k \leq 5$ olmak kaydıyla k'nın tamsayı değerlerinin tümü için denklem (15) tahmin edilir. Böylece artıkların karelerinden oluşan en küçük toplamı altında optimal frekans değeri olan $\hat{k}$ elde edilir. Eğer artıklar seri korelasyon sergilerse denkleme (15) gecikmeli Δy_t değerleri ile artırmak gerekmektedir.

İkinci aşamada, doğrusal olmayan hâllerde sıfır hipotezi ($c_3=c_4=0$) için sıradan F testi yapılarak ön test uygulanabilmektedir. Veri üretim sürecine birim kök sıfır dâhil edildiğinde F istatistiğinin dağılımı standart olmayacaktır. F test istatistiğinin kritik değerlerden küçük olması durumunda doğrusal eğilimdeki sıfır hipotezi reddedilemediğinden sıradan lineer DF testine geçilebilecektir.

(15) no.lu denkleme her zaman deterministik bir zaman trendi eklemeye gerek olmayabilir. Bu tür modeller doğrusal bir trendin mevcudiyetini engellerken bilinmeyen bir seviye geçişine de izin vermektedir. Gereksiz bir zaman trendini modelden çıkarmak testin gücünü artıracığından trend fonksiyonunu temsil eden t'yi denklemden çıkararak optimal kritik değerler elde edilmektedir.

Lineer bir trend barındırmayan bu testler, lineer trend barındıranlara göre daha güçlü sonuçlar verebilmektedir. Bu bağlamda çalışmada kullanılan değişkenlere ait geleneksel ve Fourier fonksiyonları altındaki durağanlık testleri yapılp sonuçlar Tablo 25'e aktarılmıştır.

Tablo 25: ADF ve Enders-Lee (2012) Esnek Fourier ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Seriler	Sabit Terimli					Sabitli ve Trendli				
	KKT	k	FADF	F(k)	ADF	KKT	k	FADF	F(k)	ADF
lrgsyh	0,0535	4	0,1015 (0)	2,9318	-0,2018 (0)	0,0436	4	-2,7111 (0)	3,4171	-2,5946 (0)
lrmtic	1,7633	4	-1,7273 (1)	1,0103	-1,2704 (0)	1,3058	1	-3,4183 (1)	4,0176	-1,8981 (0)
lrmihir	1,7534	5	-1,8123 (1)	1,3571	-1,2873 (0)	1,2434	1	-3,5722 (1)	4,5624	-2,1912 (0)
lrmith	2,1419	4	-1,7982 (1)	0,9169	-2,8026 (9)	1,5996	1	-3,2013 (1)	3,3652	-0,2942 (9)
lrhtic	1,1749	1	1,1165 (0)	14,9799***		1,0386	1	1,7311 (1)	7,0879	0,3647 (0)
lrhihr	1,2799	1	1,2007 (0)	13,4377***		1,1345	1	-1,7118 (1)	6,7939	0,2653(0)
lrhith	0,5603	5	-1,5544 (1)	6,3514*		0,4198	5	-1,7711 (1)	5,2626	-2,1615 (1)
ldk	0,8651	2	-3,8988** (1)	6,3312	-1,8817 (2)	0,6646	2	0,4808 (1)	10,6013**	
dlrgsyh	0,0491	4	-7,4323*** (0)	4,3734	-6,4197*** (0)	0,0488	4	-7,3650*** (0)	4,4025	-6,3196*** (0)
dlrmtic	1,6608	4	-5,3161*** (1)	1,5783	-6,9707*** (0)	1,5716	4	-6,0100*** (1)	1,4958	-4,6335*** (8)
dlrmihir	1,6510	4	-5,6604*** (1)	1,7982	-7,5174*** (0)	1,5831	4	-6,2761*** (1)	1,7333	-4,3262*** (9)
dlrmith	1,9675	4	-5,1926*** (1)	1,4796	-7,0638*** (0)	1,8526	4	-5,8587*** (1)	1,3793	-4,1241** (8)
dlrhtic	1,1663	1	-5,6813*** (0)	8,6994**		1,0786	2	-3,9840** (1)	5,2547	-4,2107** (0)
dlrhihr	1,2752	1	-5,6538*** (0)	7,9683**		1,1851	2	-3,9813* (1)	5,0610	-4,2517*** (0)
dlrhith	0,4042	5	-6,9157*** (0)	5,2772	-3,8990*** (3)	0,3867	5	-6,9405*** (0)	6,0068	-4,4243*** (3)
dlldk	0,8535	1	-4,5857*** (0)	6,3950	-1,6814 (1)	0,6679	2	-4,8050*** (1)	10,3445**	
T İstatistiği Kritik Değerleri										
Sabitli Model					Sabitli ve Trendli Model					
k	%1	%5	%10		%1	%5	%10			
1	-4,42	-3,81	-3,49		-4,95	-4,35	-4,05			
2	-3,97	-3,27	-2,91		-4,69	-4,05	-3,71			
3	-3,77	-3,07	-2,71		-4,45	-3,78	-3,44			
4	-3,64	-2,97	-2,64		-4,29	-3,65	-3,29			
5	-3,58	-2,93	-2,60		-4,20	-3,56	-3,22			
F Kri. Değ.	10,35	7,58	6,35		12,21	9,14	7,78			

Not: k frekans değerini, parantez içerisindeki değerler ise Akaike bilgi kriteri altında maksimum 9 gecikme uzunluğu üzerinden optimum gecikme uzunluğunu vermektedir. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. F ve t istatistik değerleri için gerekli olan kritik değerler Enders ve Lee (2012)'nin çalışmasından alınmıştır.

Tablo 25'te yer alan kısaltmalardan KKT, en küçük kalıntı kareler toplamını; k, optimal frekans değerini; FADF, Fourier ADF test istatistiklerini; F(k), F istatistik değerlerini; ADF ise geleneksel ADF test istatistiklerini ifade etmektedir. FADF test sonuçları incelenirken öncelikle trigonometrik terimlerin istatistiksel açıdan anlamlılığını test eden F istatistiği sınanmaktadır. Serilerin seviyelerindeki durağanlığa bakıldığında sabit terimli modelde hizmet ticareti (lrhtic), hizmet ihracatı (lrhihr) ve hizmet ithalatı (lrhith) haricindeki serilere ait F istatistiklerinin kritik değerlerden küçük olduğu, dolayısıyla istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. F istatistik değerleri anlamsız olan bu seriler için geleneksel ADF testi geçerli olup bu teste göre ise bu serilerin seviyelerinde durağan olmadıkları izlenmektedir. F istatistik değerlerinin anlamlı çıktığı hizmet ticareti, hizmet ihracatı ve hizmet ithalatı serileri için birim kökün varlığına FADF test istatistikleri ile bakılmaktadır. Bu üç seriye ait FADF test istatistikleri, T istatistiği kritik değerlerinden mutlak

değerce küçüktür, dolayısıyla birim kökün varlığını gösteren sıfır hipotezi reddedilememektedir. Bu bağlamda bu üç serinin seviyesinde durağan olmadıkları bulunmuş ve bu üç seri için birim kökün varlığının, F istatistik değerlerinin anlamlı olmasından dolayı FADF birim kök testi çerçevesinde incelenebileceği sonucuna varılmıştır.

Serilerin seviyelerinde durağanlığını inceleyen sabitli ve trendli modelde, döviz kuru(ldk) hariç tüm seriler için F istatistik değerleri anlamsızdır. Bu seriler için yapısal kırılmalar altında durağanlık hakkında bir yoruma gidilememekte ve trigonometrik terimlerin anlamsız olduğunu öne süren H_0 hipotezi reddedilememektedir. Bundan dolayı, tüm bu seriler için ADF testine bakılmakta ve serilerin seviyelerinde durağan olmadıkları gözlenmektedir. F istatistik değeri anlamlı bulunan döviz kuru serisine ait FADF istatistiği ise T istatistiğine ait kritik değerlerden mutlak değerce küçüktür. Bu sonuca göre döviz kuru serisinin seviyesinde durağan olmadığı görülmekte ve yine F istatistik değerinin anlamlı çıkması bu serinin birim kök analizinde sabitli ve trendli model için FADF testinin uygulanabileceğini göstermektedir.

Serilerin birinci farklarına bakıldığında sabitli modelde seviyesinde F istatistik değeri anlamlı bulunan serilerden hizmet ticareti (dlrhtic) ve hizmet ihracatına (dlrhihr) ait F istatistik değerleri anlamlı bulunurken hizmet ithalatına ait F istatistik değeri anlamsız bulunmuştur. Hizmet ticareti ve hizmet ihracatı serilerinin FADF test istatistik değerleri, mutlak değerce kritik değerlerin üzerinde olup istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuca göre hizmet ticareti ve hizmet ihracatı serilerinin birinci farkında, sabitli model altında ve 1 frekans düzeyinde durağan oldukları görülmektedir. Bu iki seri haricindeki diğer serilerde ADF testine gidilmekte ve döviz kuru hariç tüm serilerin birinci farkında durağan oldukları görülmektedir. Sabitli ve trendli modelde ise döviz kuru hariç tüm serilere ait F istatistikleri istatistiksel olarak anlamsız olup ADF test istatistikleri bu serilerin birinci farkında durağan olduklarını saptamıştır. Döviz kuru (dldk) serisine ait F istatistik değerinin kritik değerlerden büyük olması, trigonometrik terimlerin anlamlı olduğunu (H_1 hipotezi) göstermektedir. Bu seriye ait FADF istatistik değerinin ise %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olması döviz kuru serisinin; birim kök içermediğini, 2 frekans düzeyinde ve yapısal kırılmalar altında birinci farkında durağan olduğunu göstermektedir.

Özetle, trigonometrik terimlerin anlamlı çıktığı serilerden sabitli modelde hizmet ticareti ve hizmet ihracatı serileri; sabitli ve trendli modelde ise döviz kuru serisi Esnek Fourier ADF birim kök testine göre birinci farkında durağandır. Çalışmadaki diğer serilere ait F istatistik değerleri ise birim kök sınavının geleneksel birim kök testlerine göre yapıp bu sonuçlara göre analiz edilmesi gerekliliğini göstermiştir. Ayrıca, ampirik analizin başında yapılan grafiksel analiz modelin sabit ve trend içerdiğini göstermektedir. Bu çerçevede bu seriler için yapılan ADF testi, sabitli ve trendli modelde serilerin birinci farkında durağan olduklarını bulgulamıştır. Sonuç olarak her iki testin ortak neticesi, tüm serilerin sabitli ve trendli modelde birinci farkında durağan olduğudur. FADF testinin bu çalışmada ortaya koyduğu sonuçlar, tespit ettiği durağanlıklar ile zaman serileri üzerine yapılan birim kök analizlerinde yapısal kırılmaların dikkate alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

4.6.3. Fourier Bootstrap ARDL Sınır Testi

Değişkenler arasındaki eşbütünleşmeyi ölçmede kullanılan testlere bakıldığında genel olarak serilerin aynı dereceden entegre olması gerekliliği görülmektedir. Pesaran vd. (2001), bu testlerden farklı olarak ayrı derecede bütünleşik olan değişkenlerin uzun dönemli ilişkisini ortaya koyabilecek alternatif bir model önermişlerdir. Kısıtsız ECM'ye dayalı olan bu modelde, serilerin aynı derecede bütünleşik olduklarına bakılmaksızın Wald veya F istatistiğine dayalı sınır testi ile seriler arasındaki uzun dönemli ilişki incelenebilmektedir. Hesaplanan Wald ya da Fisher (F) istatistiği, Pesaran vd. (2001) tarafından sunulan tablodaki sınır kritik değerlerinin dışında kalması durumunda eşbütünleşme hakkında kesin bir çıkarımda bulunulabilmektedir. Bu istatistiğin kritik değerlerin üzerinde olması eşbütünleşmenin olduğunu, altında kalması ise eşbütünleşmenin olmadığını göstermektedir. Ancak istatistiki değer, kritik değerler arasında kalıyorsa çıkarım yetersiz kalacaktır. Bu durumda değişkenlerin bütünleşme derecelerinin bilinmesi gereklidir (Pesaran vd., 2001: 289-290). Bununla birlikte seriler, sıfır veya birinci derecede durağan olmayıp ikinci derecede durağan ise model işlememektedir. Seriler arasında bir eşbütünleşme vektörü varsa ARDL Sınır Testi altında ECM yeniden parametrelendirilerek kısa ve uzun dönem ilişkisi ulaşılabilmektedir (Nkoro ve Uko, 2016: 86-87).

Zaman periyodları ile ilgili; $t=1,2,\dots,T$ ve grupları, $i=1,2,\dots,N$ ise bir ARDL şu şekilde tahmin edilir (Pesaran vd., 1999: 623):

$$y_{it} = \sum_{j=1}^p \lambda_{ij} y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^q \delta'_{ij} x_{i,t-j} + \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (16)$$

Bu formülde x_{it} ($k \times 1$), i grubu için açıklayıcı değişken vektörünü; μ_i , sabit etkileri; λ_{ij} , gecikmeli bağımlı değişkenlerin katsayılarını; δ_{ij} ise ($k \times 1$) katsayı vektörlerini temsil etmektedir. Modelin ayrı ayrı tahmini için her grup düzeyinde T 'nin yeterince büyük olması gerekmektedir.

ARDL Sınır Testi, zaman serilerinde birim köklerin varlığı ile ilgili ön test yapılmadan uzun dönemli ilişkileri tahmin edebilme yeteneğiyle diğer eşbütünleşme testlerinden ayrışabilmektedir. Pesaran vd. (2001)'nin sunmuş olduğu model, küçük örneklemelerde bile yüksek istatistiksel güç ve düşük boyut bozulmalarına sahip (Murthy ve Okunade, 2016: 67-68) olup diğer eşbütünleşme testlerine göre birçok ekonomik avantajı içerisinde barındırmaktadır (Halicioglu, 2009: 1158):

- Uzun dönem katsayılar üzerindeki hipotezleri test eder ve içsellik sorununu önler.
- Modelin uzun ve kısa dönem katsayılarını eş zamanlı olarak tahmin eder.
- Serilerin I_0 , I_1 ya da kısmi entegre durumlarına bakılmaksızın uzun dönem ilişkisini inceler.
- Sınır testi yaklaşımında incelenen küçük örnek özellikleri, çok değişkenli eşbütünleşmelerden daha üstündür.

McNown vd. (2018), tüm bu avantajları içerisinde bulunduran Pesaran vd. (2001)'nin sunmuş olduğu ARDL testini, uygun önyükleme yöntemini kullanarak güç ve boyut özellikleri açısından

güçlü hâle getirecek bir test önermiştir. Eşbütünleşme hakkında daha sağlam sonuçlar için regresörlerin gecikmeli seviyelerindeki katsayılarının da kullanıldığı ek bir test öneren McNown vd. (2018), bu test ile dejenere durumların önüne geçilmesini sağlamıştır. Daha sonra McNown vd. (2018)'nin sunmuş olduğu önyüklemeli ARDL modelini, Yilanci vd. (2020) Fourier fonksiyonuyla zenginleştirip modeli, yapısal kırılmaları da dikkate alan bir yapıya kavuşturmuştur.

Yilanci vd. (2020), çalışmalarında FARDL prosedürünü uygulayarak ECM çerçevesinde aşağıdaki denklemi elde etmişlerdir. Bu çerçevede modelleme süreci (Yilanci vd., 2020: 3, 5-6):

$$\Delta FP_t = \beta_0 + \beta_1 FP_{t-1} + \beta_2 EC_{t-1} + \beta_3 FDI_{t-1} + \sum_{i=1}^{P-1} \phi'_i \Delta FP_{t-i} \quad (17)$$

$$+ \sum_{i=1}^{P-1} \delta'_i \Delta EC_{t-i} + \sum_{i=1}^{P-1} \phi'_i \Delta FDI_{t-i} + e_t$$

Uygun gecikme uzunluğunun Akaike bilgi kriteri altında belirlendiği (17) no.lu denklemde; Δ , birinci fark operatörü olarak p ise gecikme uzunluğu olarak yer almaktadır. e_t , sıfır ortalama ve sonlu varyans altında bağımsız, aynı şekilde dağıtılmış hata terimini göstermektedir. Pesaran vd. (2001), eşbütünleşme ilişkisinde aşağıdaki sıfır hipotezlerinin, F-testi (F_A) ve t-testi (t) kullanılarak reddedilmesi gerektiğini göstermişlerdir:

$$H_{0A}: \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = 0 \quad (18)$$

$$H_{0B}: \beta_1 = 0 \quad (19)$$

McNown vd. (2018), Pesaran vd. (2001)'nin testini tamamlayıcı aşağıdaki sıfır hipotezini analiz etmek için ek bir F-testi (F_B) önermişlerdir:

$$H_{0C}: \beta_2 = \beta_3 = 0 \quad (20)$$

Pesaran vd. (2001) ve McNown vd. (2018) tarafından hesaplanan F_A , F_B ve t testlerinin sonuçları kapsamında dört farklı durum oluşmaktadır:

- Durum 1: F_A , F_B ve t test değerleri istatistiksel olarak anlamlı ise eşbütünleşme vardır.
- Durum 2: F_A , F_B ve t test değerleri istatistiksel olarak anlamsız ise eşbütünleşme yoktur.
- Durum 3: F_A ve F_B test istatistiklerinin anlamlı, fakat t test istatistiğinin anlamsız olması hâlinde dejenere (1) durumu oluşmaktadır.
- Durum 4: F_A ve t test istatistiklerinin anlamlı, fakat F_B test istatistiğinin anlamsız olması hâlinde dejenere (2) durumu oluşmaktadır.

Dejenere durumlar eşbütünleşmenin olmadığını göstermektedir. Pesaran vd. (2001), eşbütünleşmeyi sağlayan kritik değerleri alt sınır ve üst sınır olarak hesaplarken test istatistiğinin bu iki sınır arasında kalması durumunda eşbütünleşme ile ilgili yorum yapılamayacağını söylemektedir. Buna karşın McNown vd. (2018) ise önyükleme simülasyonları yardımıyla üç testin tümü için kritik

değerleri hesaplayabilmekte, ortaya koyulan kritik değerlerin belirli entegrasyon özelliklerini baz almasından dolayı kararsızlık olasılığı ortadan kalkmaktadır.

Fourier yaklaşımının kademeli ve keskin yapısal kırılmaları yakalayabilmesinden dolayı aşağıdaki Fourier fonksiyonu kullanılmaktadır:

$$d_t = \sum_{k=1}^n a_k \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{k=1}^n b_k \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (21)$$

(21) no.lu denklemde k, modeldeki frekans sayısını; t, trend terimini; T, örneklem büyüklüğünü göstermekte olup $\pi = 3,1416$ 'dır. Sonuç olarak, Becker vd. (2006) çerçevesinde tek bir frekansa izin veren aşağıdaki denklem, (17) no.lu denkleme dahil ederek model oluşturulur:

$$d_t = \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) \quad (22)$$

Bu çalışmada modellenecek olan Bootstrap FARDL testlerinde maksimum gecikme Akaike bilgi kriteri altında 4 olarak belirlenmiştir. Modellerle ilgili uygun gecikme uzunluklarının tespitini içeren grafiklere Ek-1'de yer verilmiştir. FARDL test sonuçlarına göre ilk altı modelde eşbütünleşme ilişkisine ulaşılamamış, gerek mal ticaretini gerekse de hizmet ticaretini oluşturan kalemlerin ekonomik büyüme ile istatistiksel olarak anlamlı uzun dönemli bir ilişkisi bulunamamıştır. İlk altı model için FARDL test sonuçları Tablo 26'da raporlanmıştır.

Tablo 26: FARDL Bootstrap Sınır Testi Model 1-6 Tahmin Sonuçları

Modeller	Test İstatistikleri	Bootstrap Kritik Değerleri (%10 - %5 - %1)			k	Min KKT
Model 1 lrgsyh=f(lrmtic, ldk) FARDL(4, 4, 4)	F _A 2,8313 t -1,2991 F _B 4,1816*	3,1230 -2,2217 3,6983	4,1607 -2,6272 4,9412	7,0699 -3,4459 8,5247	1,8	-5,1755
Model 2 lrgsyh=f(lrmihr, ldk) FARDL(4, 4, 4)	F _A 1,9414 t -1,8912** F _B 2,0165	3,2663 -0,8750 3,6364	3,9590 -1,3066 5,0055	6,3139 -1,9733 7,3402	1,9	-4,3080
Model 3 lrgsyh=f(lrsmith, ldk) FARDL(1, 0, 0)	F _A 5,7923 t -2,9148 F _B 2,6935	6,8588 -3,9716 8,9911	7,7881 -4,2836 10,4030	10,9126 -5,0632 14,5794	0,1	-3,9779
Model 4 lrgsyh=f(lrhtic, ldk) FARDL(1, 2, 1)	F _A 9,6457* t -4,9295* F _B 6,6384	8,7288 -4,6089 11,2447	10,4406 -5,0420 13,6456	15,1670 -5,8892 21,1174	5	-4,1534
Model 5 lrgsyh=f(lrhihr, ldk) FARDL(1, 2, 1)	F _A 9,2661* t -4,7808* F _B 6,1800	8,0005 -4,4245 10,6782	9,4742 -4,8169 13,0171	12,8732 -5,6546 17,9009	4,8	-4,2104
Model 6 lrgsyh=f(lrhith, ldk) FARDL(1, 1, 0)	F _A 6,9701 t -3,8607 F _B 3,9002	8,4633 -4,5843 11,6672	10,3232 -4,9003 14,0832	13,5548 -5,5196 18,2728	0,1	-3,8104

Not: Parantez içerisindeki rakamlar, Akaike bilgi kriteri altındaki uygun gecikme uzunluklarını vermektedir. ** ve *, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. k, uygun frekans değerini gösterirken Min KKT ise en düşük kalıntı kareler toplamının minimum olduğu değeri vermektedir. Kritik değerler 1000 bootstrap döngüsü ile elde edilmiştir.

Tablo 26'daki FARDL test sonuçlarına göre, mal ticareti ve döviz kurunun RGSYH'yi etkilediğini öne süren Model 1 için uygun frekans değeri 1,8 olarak saptanırken Akaike bilgi kriteri altında optimal gecikmeyi içeren en düşük değer (4, 4, 4) olarak tespit edilmiştir. Model 1'de tanımlanan bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki eşbütünleşmeye ait test istatistiklerinden F_A ve t istatistiklerinin bootstrap kritik değerlerinin mutlak değerce altında olduğu, istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. F_B istatistiği ise %10 anlamlılık düzeyini sağlamaktadır. FARDL test sonuçlarına göre eşbütünleşmenin olabilmesi için üç test istatistiğinin de bootstrap kritik değerlerden büyük olması gerekmektedir. Buna göre, F_A ve t istatistiklerinin anlamsız çıkması F_B istatistiği anlamlı olsa da değişkenler arasında eşbütünleşmenin olmadığını göstermektedir.

Mal ihracatı ve döviz kurunun RGSYH üzerindeki etkisini tanımlayan Model 2 için Tablo 26'daki sonuçlar incelendiğinde, FARDL kapsamında Akaike bilgi kriteri altında optimal gecikmenin (4, 4, 4) olarak tespit edildiği, uygun frekans değerinin ise 1,9 olarak hesaplandığı görülmektedir. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişkiye ait katsayılar, sadece t istatistiğinin %5 anlamlılık düzeyini sağladığı, diğer F istatistiklerinin ise kritik değerlerin altında yer aldığı görülmektedir. Bu sonuca göre, yapısal kırılmalar altında seriler eşbütünleşik değildir.

FARDL testi kapsamında Model 3 (mal ithalatı ve döviz kurunun RGSYH üzerinde etkisi vardır) için Akaike bilgi kriterine göre ölçümlenen optimal gecikme düzeyi (1, 0, 0), uygun frekans değeri ise 0,1 olarak tespit edilmiştir. Test sonuçları, eşbütünleşik ilişkiyi ortaya koyan üç test istatistiğinin kritik değerlerin altında olduğu, dolayısıyla üç temel hipotezinde reddedildiğini göstermektedir. RGSYH'nin bağımlı, mal ithalatı ve döviz kurunun bağımsız değişken olduğu Model 3 için seriler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmamaktadır.

Model 4, hizmet ticareti ve döviz kurunun RGSYH üzerindeki etkisini incelemektedir. Tablo 26'da; Model 4 üzerine yapılan FARDL testi kapsamında uygun frekans 5, Akaike bilgi kriteri ile ölçümlenen uygun gecikme uzunluğu ise (1, 2, 1) olarak belirlenmiştir. Eşbütünleşmeye ait test istatistikleri incelendiğinde F_A ve t istatistiklerinin %10 anlamlılık düzeyinde bootstrap kritik değerlerinden mutlak değerce yüksek olduğu, öte yandan F_B test istatistiğinin ise istatistiksel olarak anlamsız olduğu görülmektedir. Bu sonuç; dejenere 2 durumunun söz konusu olduğunu, bağımsız değişkenlerin bir gecikmeli değerinin anlamlılığını sınavan F_B testine göre eşbütünleşmenin olmadığını göstermektedir. Bu sonuç altında seriler arasında; sadece iki test istatistiğine göre hareket eden standart eşbütünleşme testleri için eşbütünleşmenin var olduğu sonucuna varılırken FARDL için gerekli eşbütünleşme kriterlerinin sağlanmadığı ifade edilebilir. Bunun gibi dejenere durumların tespiti, eşbütünleşme hakkında hatalı çıkarımlara ulaşılmasının önüne geçerek daha güvenilir sonuçlar verebilmektedir (Yılancı vd., 2020: 6).

Hizmet ihracatı ve döviz kurunun RGSYH üzerindeki etkisini içeren Model 5 için yapılan FARDL Testinde, Akaike bilgi kriteri ile tespit edilen uygun gecikme uzunluğunun (1, 2, 1) olarak, uygun frekans değerinin ise 4,8 olarak belirlendiği Tablo 26'da görülmektedir. Test istatistikleri, Model 4'te olduğu gibi Model 5'te de dejenere 2 durumunu tespit etmektedir. F_A ve t istatistikleri

%10 düzeyinde anlamlıyken F_B test istatistiği, kritik değerlerin altında yer aldığı için istatistiksel olarak anlamsız bulunmaktadır. FARDL testinde eşbütünleşmenin varlığı üç hipotezinde geçerliliği durumunda söz konusu olabilmektedir. Tablo 26'da Model 5 için ortaya konan sonuç, seriler arasında F_B test istatistiğinin anlamsız olmasından dolayı yapısal kırılmalar altında eşbütünleşik ilişkinin olmadığı yönündedir.

Model 6, hizmet ithalatı ve döviz kurunun RGSYH üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Tablo 26, Akaike bilgi kriteri altında optimal gecikmenin (1, 1, 0) olarak tespit edildiğini, uygun frekans değerinin ise 0,1 olarak saptandığını göstermektedir. Test istatistiklerine bakıldığında F_A , t ve F_B testlerine ait değerlerin mutlak değerce bootstrap kritik değerlerin altında olduğu, istatistiksel olarak anlamsız oldukları gözlenmektedir. Model 6 için ortaya koyulan sonuçlar, serilerin yapısal kırılmalar altında eşbütünleşik olmadığı yönündedir.

FARDL testi kapsamında ilk altı modele ait seriler eşbütünleşik değilken Model 7, 8 ve 9'da serilerin eşbütünleşik oldukları tespit edilmiştir. Bu modellere ait uzun ve kısa dönem katsayıların yanında ilişkinin yönünü ve boyutunu ortaya koyan sonuçlara ve bu sonuçların tutarlılığını gösteren tanısal testlere aşağıdaki tablo ve şekillerde yer verilmektedir. Mal ve hizmet ticareti arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Model 7 için mal ticareti ve döviz kurunun hizmet ticareti üzerindeki etkisi incelenmiş, Akaike bilgi kriteri kapsamında uygun gecikme uzunluğu (4, 3, 4) olarak tespit edilmiş, uzun ve kısa döneme ait katsayılar Tablo 27'de sunulmuştur.

Tablo 27: Model 7-FARDL(4, 3, 4) Testi Tahmin Sonuçları

Model 7 - $l_{rhtic}=f(l_{rmtic}, l_{dk})$					Hata Düzeltme Modeli		
k = 0,4		Min KKT = -2,0628			Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
Bootstrap Kritik Değerleri					dlrhtic(-1)	1,0345***	4,8336 (0,0001)
					dlrhtic(-2)	0,4128**	2,7075 (0,0140)
F _A	8,6860**	7,0918	8,4395	12,1813	dlrhtic(-3)	0,3467***	3,0740 (0,0062)
t	-4,2734*	-4,0810	-4,4598	-5,5946	dlrmtic	0,7215***	5,5353 (0,0000)
F _B	11,8468**	9,2520	10,5655	16,4576	dlrmtic(-1)	-0,7757***	-4,5186 (0,0002)
Uzun Dönem Katsayıları					dlrmtic(-2)	-0,3550***	3,2333 (0,0044)
					dldk	-0,4868***	-4,7006 (0,0002)
Değişkenler		Katsayı	t-istatistiği		dldk(-1)	1,3348***	5,1900 (0,0001)
lrmtic		1,0505***	14,3474 (0,0000)		dldk(-2)	0,5167**	2,6789 (0,0148)
ldk		-0,8246***	-38,6495 (0,0000)		dldk(-3)	0,6725***	4,2614 (0,0004)
c		0,3281*	0,0909 (0,0929)		$\gamma_1 \sin$	-4,5899***	-7,4681 (0,0000)
					$\gamma_1 \cos$	1,8955***	6,5193 (0,0000)
					ECM(-1)	-2,0272***	-7,1902 (0,0000)
Tanısal Testler							
R ² = 0,9559				Breusch-Godfrey LM Testi = 1,8483 (0,8419)			
Düzeltilmiş R ² = 0,9286				Breusch-Pagan-Godfrey Testi = 0,5980 (0,3116)			
Durbin-Watson İstatistiği = 2,6703				Jargue-Bera Testi = 0,9386 (0,6254)			
F İstatistiği = 35,0017 (0,0000)				Ramsey Reset Testi = 5,9000 (0,9994)			

Not: İstatistik değerlerin yanında bulunan parantez içindeki değerler, olasılık değerleridir. ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. k, uygun frekans değerini gösterirken Min KKT ise en düşük kalıntı kareler toplamının minimum olduğu değeri göstermektedir. Maksimum gecikme Akaike bilgi kriteri altında 4 olarak belirlenmiştir. Bootstrap kritik değerleri 1000 döngü ile saptanmıştır. Maksimum gecikme Akaike bilgi kriteri altında 4 olarak belirlenmiştir.

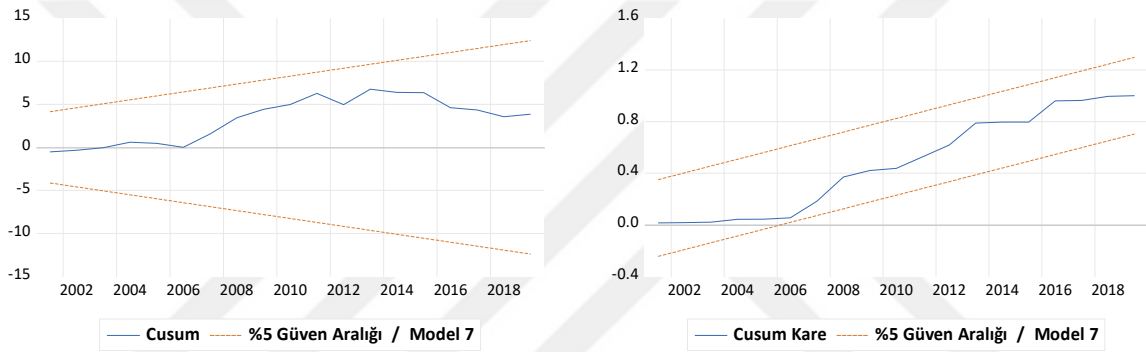
Tablo 27 incelendiğinde, Model 7 için F_A , t ve F_B testlerine ait değerlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. F_A ve F_B test istatistikleri %5 düzeyinde bootstrap kritik değerlerin üzerinde iken t istatistiği mutlak değerce %10 düzeyinde kritik değerin üzerindedir. Üç testinde istatistiksel olarak anlamlı olması yapısal kırılmaların yumuşak geçişliliği altında seriler arasındaki eşbütünleşmenin varlığını kanıtlamaktadır. Fourier dönüşümlerinde belirlenen frekansların kesirli olması kırılmaların da kalıcı olduğunu göstermektedir (Christopoulos ve Leon-Ledesma, 2011: 10). Bu bağlamda, Model 7 için uygun frekans değerinin 0,4 olması yapısal kırılmaların kalıcı olduğunun bir göstergesi olarak ifade edilebilir. Uzun dönem ilişkisine bakıldığında hizmet ticareti üzerinde mal ticaretinin pozitif, döviz kurunun ise negatif etkisi söz konusudur. Uzun dönem katsayılarında, mal ticaretindeki %1’lik artışın hizmet ticareti üzerinde %1,05’lik bir artışa; döviz kurundaki %1’lik bir artışın ise hizmet ticaretinde %0,82 oranında bir azalmaya neden olduğu bulunmuştur.

Döviz kurunun hizmet ticareti üzerinde uzun dönemli etkisinin negatif olması Türkiye’nin 1980 sonrası uluslararası ticaretindeki liberalleşme çabasına bağlanabilir. Ticaret kısıtlamaları, gümrük tarifeleri, kotalar ve görünmez engeller gibi nedenler dövizdeki yükseliş eğiliminin istenilen şekilde hizmet ticaretine yansıtmayabilmektedir. Çalışmadaki örneklem aralığının 1981-2019 yıllarını kapsaması ve dalgalı kura 2001 yılında geçilmesi, Duasa (2007) ve Abdulrahman’da (2021) olduğu gibi hükümetlerin döviz kurunu hedef bölge içerisinde tutmak için uyguladıkları bir dizi kontrol ve müdahaleler neticesinde para biriminde yaşanan bozulmaların bir sonucu olarak döviz kurunun uzun dönemde ticaret dengesi üzerinde etkisiz kalmasına ya da asimetrik bir etkiye yol açmasına neden olabilmektedir. Aynı şekilde Karora vd. (2009) ve Bussiere (2013), ticari fiyatların döviz kuru değişikliklerine asimetrik tepki verdiğine dair kanıtlar sunmaktadır. Bununla birlikte Singh (2002) ve Keho (2021)’nin bulgularından hareketle döviz kurundaki değişimin ticaret dengesi üzerindeki asimetrik etkisi, fiyatların aşağıya doğru daha yapışkan olmasına da bağlanabilir. Singh (2002) ve Liew vd. (2003), nominal döviz kurunun ticaret dengesi üzerinde istenilen sonuçları verebilmesini, politikaların yurtiçi fiyat istikrarını sağlayacak şekilde ayarlanması gerekliliğine bağlamışlardır. Tüm bunların yanında hizmetlerin mal ticaretindeki görünmeyen yapışkan yapısı nedeniyle hizmet ticaretinin ölçülenmesinde yaşanan sıkıntılar; mal ticaretinin aksine hizmet ticaretinde, deflate işleminde kullanılacak fiyat endekslerinin bulunmaması gibi nedenler döviz kurunun uzun dönemli etkisinin modele tam olarak yansımamasına da neden olabilmektedir.

Eşbütünleşmenin sağlanması ile seriler arasında kısa dönemli ilişkinin incelenmesi için ECM, FARDL kapsamında trigonometrik terimler altında kurulmuştur. Tablo 27’e bakıldığında Model 7 çerçevesinde hesaplanan ECM katsayısı (-2,0272), negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Trigonometrik değerler (sin ve cos) aynı şekilde %1 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Öte yandan ECM katsayısının pozitif olması ya da -2’den küçük bir değerden meydana gelmesi, sapmaların dengeden uzaklaşıcı yönde olduğunu ifade etmektedir (Alam ve Quazi, 2003: 97; Sahabandu ve Asanka, 2018: 57). Bu bağlamda, Model 7 için hesaplanan ECM katsayısının -2’den küçük olması, kısa dönemdeki sapmaların uzun dönemde dengeye doğru hareket etmediklerini göstermektedir.

Modelin istikrarlılığı ve güvenilirliği Tablo 27’de yer alan tanısal testler ile kontrol edilmiştir. Buna göre R^2 ve düzeltilmiş R^2 değerlerinin yüksek olduğu, F istatistik değerinin ise anlamlı olduğu modelde; otokorelasyon (Breusch-Godfrey LM Testi), değişen varyans (Breusch-Pagan-Godfrey Testi), normal dağılım (Jargue-Bera Testi) ve tanımlama hatası (Ramsey Reset Testi) sorunlarının olmadığı izlenmektedir. Bu bağlamda Fourier fonksiyonlar altında modelin; otokorelasyon ve değişen varyans problemleri taşımadığı, hata terimlerinin normal bir dağılıma sahip olduğu ve spesifikasyon hatası barındırmadığı ortaya koyulmuştur. Modelin fonksiyonel formunun doğruluğunu ortaya koyan bu sonuçlarla birlikte modele ait katsayıların tutarlılığı ve istikrarlılığı Cusum ve Cusum Kare testleri ile analiz edilmiştir. FARDL Sınır Testi kapsamında ve Akaike bilgi kriteri altında, Grafik 18’de de görüldüğü üzere her iki test için hata terimleri ve hata terimleri karelerinin alt ve üst güven sınırları içerisinde oldukları tespit edilmiştir.

Grafik 18: Model 7-Cusum ve Cusum Kare Testleri

Tablo 28, Model 8 (mal ihracatı ve döviz kurunun hizmet ihracatı üzerinde etkisi vardır) için yapılan FARDL testi sonuçlarını vermektedir. Bu model için Akaike bilgi kriteri altında bulunan uygun gecikme uzunluğu (2, 3, 2) şeklindedir. Model 8’e ait FARDL testi sonucunda elde edilen test istatistik katsayılarının anlamlı oldukları izlenmektedir. Bunlardan t istatistik katsayısının %5 anlamlılık düzeyinde mutlak değerce bootstrap kritik değerlerin üzerinde olduğu, F istatistik değerlerinin ise %10 düzeyinde kritik değerleri aştığı görülmektedir. Bu sonuçlar, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Fourier fonksiyonları altında anlamlı kılmaktadır. Model 8 için saptanan uygun frekans değerinin kesirli olması (1,9), Model 7’de olduğu gibi yapısal kırılmaların kalıcı olduğunu göstermektedir. Eşbütünleşme ilişkisinde hizmet ihracatı üzerinde, mal ihracatının pozitif etkisi görülürken döviz kurunun etkisi negatif yöndedir. Uzun dönemde mal ihracatındaki %1’lik bir artış hizmet ihracatını %0,93 oranında artırmakta, döviz kurundaki %1’lik artış ise hizmet ihracatını %1,16 oranında azaltmaktadır. Bu iki katsayının olasılık değerleri istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyindedir. Döviz kurunun uzun dönemde hizmet ihracatındaki etkisinin negatif olması, Model-7 çerçevesinde hizmet ticaretinde belirtildiği gibi ticaretteki serbestleşme çabaları, hizmet ihracatının tam olarak ölçülememesi, uygulanan kur politikaları ve fiyat yapışkanlığı gibi nedenlere bağlanabilir.

Tablo 28: Model 8-FARDL(2, 3, 2) Testi Tahmin Sonuçları

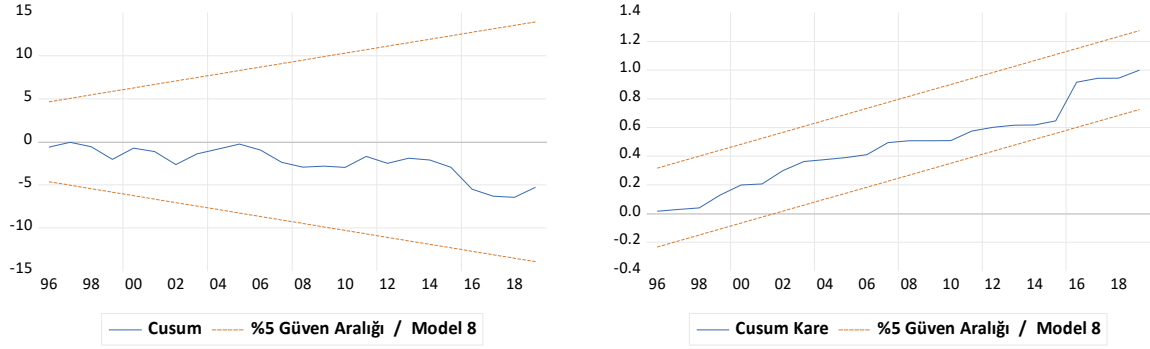
Model 8 - $lrmhr=f(lrmhr, ldk)$					Hata Düzeltme Modeli		
k = 1,9		Min KKT = -1,5461			Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
Bootstrap Kritik Değerleri					dlrhihr(-1)	0,3722***	3,0897 (0,0050)
					dlrmhr	0,4678***	5,0274 (0,0000)
Test İstatistiği	%10	%5	%1		dlrmhr(-1)	-0,3979***	-4,0626 (0,0004)
F _A	7,4710*	7,3507	8,4302	11,9229	dlrmhr(-2)	-0,1235	-1,6878 (0,1044)
t	-4,5712**	-3,6186	-4,2603	-5,1294	dldk	-0,7562***	-8,3029 (0,0000)
F _B	10,3947*	9,3783	11,3980	15,9332	dldk(-1)	0,6685***	3,5674 (0,0016)
Uzun Dönem Katsayıları					γ ₁ sin	-0,2188***	-5,7328 (0,0000)
Değişkenler	Katsayı		t-istatistiği		γ ₁ cos	0,3020***	6,0391 (0,0000)
lrmhr	0,9275***		8,4770 (0,0000)		ECM(-1)	-1,4085***	-7,6325 (0,0000)
ldk	-1,1596***		-32,5710 (0,0000)				
c	2,6173		0,6603 (0,5154)				
Tanısal Testler							
R ² = 0,9043				Breusch-Godfrey LM Testi = 0,5970 (0,5591)			
Düzeltilmiş R ² = 0,8712				Breusch-Pagan-Godfrey Testi = 1,3956 (0,2376)			
Durbin-Watson İstatistiği = 2,0942				Jargue-Bera Testi = 0,9376 (0,6257)			
F İstatistiği = 27,3012 (0,0000)				Ramsey Reset Testi = 0,9350 (0,3436)			

Not: k, uygun frekans değerini; Min KKT ise en düşük kalıntı kareler toplamının minimum olduğu değeri göstermektedir. ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir. İstatistik değerlerin yanında bulunan parantez içerisindeki sayılar olasılık değerlerini ifade etmektedir. Kritik değerler, 1000 bootstrap döngüsü sonucu elde edilmiştir. Akaike bilgi kriteri altında maksimum gecikme 4 olarak belirlenmiştir.

Tablo 28'deki kısa dönemli ilişkiler için trigonometrik değerlerin %1 seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. Hata düzeltme katsayısı, Model 8 için negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre kısa dönemde meydana gelen bir sapmanın, bir sonraki dönemde %71 ($1 / 1,4085 = 0,71$) oranında düzelebildiği, yaklaşık 8,5 ayda dengesizliğin ortadan kalktığı söylenebilir. Kısa dönemde hizmet ihracatı kendi 1 gecikmeli değeri ile pozitif ilişkiye sahip olup hizmet ihracatının 1 gecikmeli değerinde meydana gelen %1'lik artış, hizmet ihracatında %0,37 oranında bir artışa neden olmaktadır. Kısa dönemde mal ihracatının hizmet ihracatı üzerindeki etkisi pozitifdir. Buna göre mal ihracatında meydana gelen %1'lik artış, hizmet ihracatını %0,47 oranında artırmaktadır. Öte yandan mal ihracatının 1 ve 2 gecikmeli değeri hizmet ihracatını negatif etkilemekte; bu etkilerden mal ihracatının 1 gecikmeli değerinde meydana gelen %1'lik bir artışın, hizmet ihracatını %0,40 oranında azalttığı tespit edilmiştir. Bağımlı değişken olan hizmet ihracatının bağımsız değişken olarak yer alan döviz kuruyla kısa dönemde negatif etkileşimde olduğu, döviz kurunun 1 gecikmeli değerinin hizmet ihracatını pozitif etkilediği görülmüştür. Döviz kurundaki %1'lik bir artış hizmet ihracatını %0,76 oranında azaltırken döviz kurunun 1 gecikmeli değerinde meydana gelen %1'lik bir artış hizmet ihracatını %0,67 oranında artırmaktadır.

Model 8 üzerine yapılan tanısal testlerde; otokorelasyon, değişen varyans, normal dağılım ve tanımlama hatasının olmadığı, modelin tutarlı ve uygun olduğu belirlenmiştir. Bununla birlikte Cusum ve Cusum Kare testleri, trigonometrik terimler altında Model 8 için parametre tahminlerinin istikrarlı olduğunu tespit etmiştir. Bu testlere ait grafiklerin seyrini gösteren Grafik 19'a bakıldığında, kümülatif hata terimleri ve kümülatif hata terimleri karelerinin %5 güven aralığında yer aldığı izlenmektedir.

Grafik 19: Model 8-Cusum ve Cusum Kare Testleri

Tablo 29, mal ithalatı ile döviz kurunun hizmet ithalatı üzerindeki etkisini araştıran Model 9 ile ilgili FARDL testi tahminlerini vermektedir. Akaike bilgi kriterine göre uygun gecikme uzunluğu (4, 4, 4) şeklindedir.

Tablo 29: Model 9-FARDL(4, 4, 4) Testi Tahmin Sonuçları

Model 9 - $lrhith=f(lrmith, ldk)$					Hata Düzeltme Modeli		
k = 1		Min KKT = -2,4433			Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği
Bootstrap Kritik Değerleri					dlrhith(-1)	0,8207***	6,3939 (0,0000)
Test İstatistiği	%10	%5	%1		dlrhith(-2)	0,1948	1,2844 (0,2153)
F _A	15,7662***	8,2596	10,3632	15,0195	dlrhith(-3)	0,3688**	2,5728 (0,0192)
t	-5,2901**	-4,1931	-4,8090	-5,5706	dlrmith	0,3373***	3,4950 (0,0026)
F _B	11,1264**	5,7760	8,1404	13,1417	dlrmith(-1)	-0,1794*	-1,9791 (0,0633)
Uzun Dönem Katsayıları					dlrmith(-2)	-0,0573	-0,7555 (0,4597)
Değişkenler	Katsayı		t-istatistiği		dlrmith(-3)	0,0677	1,2450 (0,2291)
lrmith	0,8425***		9,8318 (0,0000)		dldk	-0,1758	-1,6201 (0,1226)
ldk	-0,0624*		-1,9981 (0,0610)		dldk(-1)	0,5873***	5,4189 (0,0000)
c	1,7146		0,6804 (0,5049)		dldk(-2)	0,2083*	1,7504 (0,0971)
					dldk(-3)	0,4066***	3,2603 (0,0043)
					$\gamma_1 \sin$	-0,3255***	-4,9280 (0,0001)
					$\gamma_1 \cos$	0,1709***	4,4795 (0,0003)
					ECM(-1)	-1,0419***	-6,3483 (0,0000)
Tanısal Testler							
R ² = 0,8812				Breusch-Godfrey LM Testi = 0,6677 (0,5266)			
Düzeltilmiş R ² = 0,7981				Breusch-Pagan-Godfrey Testi = 0,9921 (0,5025)			
Durbin-Watson İstatistiği = 2,1173				Jargue-Bera Testi = 1,4510 (0,4841)			
F İstatistiği = 10,5995 (0,0000)				Ramsey Reset Testi = 0,0007 (0,9786)			

Not: İstatistik değerlerin yanında yer alan parantez içerisindeki sayılar olasılık değerlerini göstermektedir. Akaike bilgi kriteri ile maksimum gecikme 4 olarak seçilmiştir. k, uygun frekans değerini; Min KKT ise en düşük kalıntı kareler toplamının minimum olduğu değeri vermektedir. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir. 1000 bootstrap döngüsü ile kritik değerler elde edilmiştir.

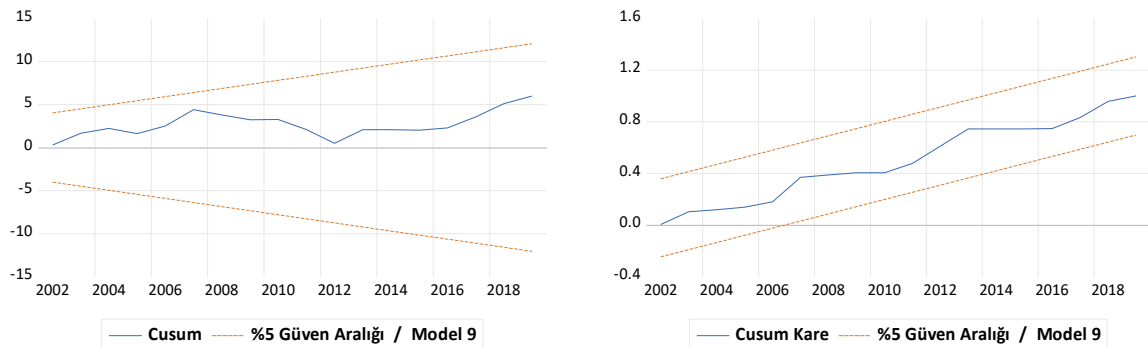
Tablo 29'daki sonuçlara göre, hesaplanan test istatistikleri bootstrap kritik değerleri altında istatistiksel olarak anlamlı görülmektedir. Modelde yer alan bağımlı bağımsız değişkenin bir gecikmeli değerini birlikte sınavan F_A testi %1 seviyesinde; gecikmeli bağımsız değişkenin anlamlılığını sınavan F_B testi ile gecikmeli bağımlı değişkenin anlamlılığını sınavan t testi %5 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. FARDL kapsamında hesaplanan üç teste ait katsayılar, Model 9'daki değişkenler arasında yapısal kırılmaların yumuşak geçişliliği altında eşbütünleşik bir

ilişkinin varlığını kanıtlamaktadır. Model için uygun frekans değeri 1 olarak saptanmış olup bu değerin tam sayı olarak hesaplanması yapısal kırılmaların geçici olduğunu ortaya koymaktadır (Christopoulos ve Leon-Ledesma, 2011: 10). Uzun dönem katsayılarına bakıldığında hizmet ithalatının, mal ithalatı ile pozitif, döviz kuru ile negatif bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. İstatistiksel olarak %5 anlamlılığı sağlayan uzun dönemli ilişkide ise mal ithalatında meydana gelen %1’lik bir artışın hizmet ithalatında %0,84’lük bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında döviz kurundaki %1’lik bir artışın uzun dönemde hizmet ithalatını %0,06 oranında azalttığı saptanmıştır.

Fourier fonksiyonları altında hesaplanan hata düzeltme katsayısı, negatif ve anlamlı olup kısa dönemde meydana gelen bir birimlik sapmanın bir sonraki dönemde %96 ($1 / 1,04 = 0,96$) oranında dengeye geleceğini göstermektedir. Bu bağlamda hesaplanan $\gamma_1 \sin$ ve $\gamma_1 \cos$ terimleri %1 düzeyinde anlamlıdır. Kısa dönem katsayılarına bakıldığında hizmet ithalatının kendi 1, 2 ve 3 gecikmeli değeriyle pozitif ilişkili olduğu tespit edilirken hizmet ithalatının 1 ve 3 gecikmeli değerinde meydana gelen %1’lik artışın, hizmet ithalatını sırasıyla %0,82 ve %0,37 oranında artırdığı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bununla birlikte hizmet ithalatı; mal ithalatının kendi, 2 ve 3 gecikmeli değeri ile pozitif, 1 gecikmeli değeri ile negatif ilişkilidir. Bu ilişkiler içerisinde, mal ithalatında meydana gelen %1’lik bir artışın hizmet ithalatını %0,34 oranında pozitif yönde etkilediğine ulaşılmıştır. Modele kontrol değişken olarak eklenen döviz kurunun 1, 2 ve 3 gecikmeli değerleri hizmet ithalatını pozitif etkilemektedir. Döviz kurunun 1 ve 3 gecikmeli değerlerinde meydana gelen %1’lik bir artışın, hizmet ithalatını sırasıyla %0,59 ve %0,41 oranında artırdığı tespit edilmiştir.

Tanısal testlerde modelle ilgili bir uyumsuzluğun olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlara göre otokorelasyon, değişen varyans, normal dağılım ve tanımlama hatalarının olmadığı modelin tutarlı ve uygun olduğu tespit edilmiştir. Tahmin edilen katsayıların anlamlılığı açısından trigonometrik terimlerle birlikte hata terimlerinin %5 güven aralığında olup olmadığını gösteren Cusum ve Cusum Kare testlerine Grafik 20’de yer verilmiştir. FARDL sınır testi kapsamında Model 9’da yer alan kümülatif hata terimleri ve kümülatif hata terimleri karelerinin alt ve üst güven sınırları içerisinde oldukları izlenmektedir. Her iki test, modele ait katsayıların tutarlı ve istikrarlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 20: Model 9-Cusum ve Cusum Kare Testleri

4.6.4. Fourier Granger Nedensellik Testi

Enders ve Jones (2016), Granger nedensellik testini Gallant (1981)'ın esnek Fourier formunu kullanarak ve yapısal kırılmaları da dikkate alarak geliştirmişlerdir. VAR modelinin genişletildiği süreç aşağıdaki gibidir (Enders ve Jones, 2016:414):

$$z_t = \delta + \sum_{i=1}^{11} A_i z_{t-i} + e_t \quad (23)$$

Modelde; δ (4x1) kesişim vektörünü, A_i (4x4) katsayı vektörünü, e_t ise yeniliklerin vektörünü göstermektedir. Enders ve Jones (2016) klasik bir VAR modelinin (23), yapısal kırılmaların ihmal edilmesi ve kısıtlanmamış bir VAR'ın aşırı parametrelendirme sonucu güven aralıklarını daha büyük oluşturma olasılığından dolayı sorunlu olacağını söylemiştir. Bu bağlamda ortaya koydukları sorunların çözümü olarak Fourier fonksiyonlarının da yer aldığı VAR modelindeki deterministik regresyonları denklem 24'teki gibi tanımlamışlardır:

$$z_t = \delta(t) + \sum_{i=1}^{11} A_i z_{t-i} + e_t \quad (24)$$

$$\delta(t) = [\delta_1(t), \delta_2(t), \delta_3(t), \delta_4(t)]' \quad (25)$$

Her δ_{it} kesişimi n Fourier frekansına bağlı olmak üzere:

$$\delta_i(t) = a_i + b_i t + \sum_{k=1}^n a_{ik} \sin\left(\frac{2\pi k t}{T}\right) + b_{ik} \cos\left(\frac{2\pi k t}{T}\right) \quad (26)$$

Fourier yaklaşımı, keskin kırılmalar barındıran yaklaşımlara göre boyut ve güç özelliği açısından daha iyi performans sergilemekte ve daha zengin sonuçlar ortaya koyabilmektedir (Enders ve Jones, 2016: 418).

Çalışmanın son kısmında ise nedensellik analizi Fourier fonksiyonları altında Enders ve Jones (2016) tarafından geliştirilen tek frekanslı Fourier Granger nedensellik testi ile yapılmıştır. Bu testin yapısal değişimleri göz önünde bulundurması ve araştırmadaki örneklem boyutunun küçük olmasından dolayı FG nedensellik testi tercih edilmiş olup yine bu nedenlerden dolayı ilişkilerdeki anlamlılık düzeylerinin belirlenmesinde bootstrap olasılık değerleri kullanılmıştır. Bu çerçevede analiz edilen ilişkilere ait sonuçlar, üç başlık halinde sunulmuş olup Tablo 30, 31 ve 32'ye aktarılmıştır.

Tablo 30'da uluslararası mal ve hizmet ticareti ile RGSYH arasındaki ilişkiyi gösteren FG nedensellik testine ait ampirik sonuçlar yer almaktadır. Test sonuçlarına göre seriler arasında bir nedensellik ilişkisinin olmadığını belirten sıfır hipotezi (H_0), bootstrap olasılık değerleri altında istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Analiz sonuçları; mal ticareti, mal ihracatı, mal ithalatı, hizmet ticareti, hizmet ihracatı ve hizmet ithalatı ile RGSYH arasında kısa dönemde ve yapısal kırılmalar altında çift yönlü bir nedenselliği saptamaktadır. Uluslararası ticaret ile büyüme arasındaki kısa dönemli nedensellik ilişkisini güçlü bir şekilde ortaya koyan FG test

sonuçlarına göre Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerinde mal ve hizmet ticaretinin birlikte etkin bir rol oynadığı söylenebilir.

Tablo 30: Uluslararası Ticaret ile Büyüme Arasındaki Fourier Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler ve Nedenselliğin Yönü	Wald İstatistiği	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri	p	k
dlmtic $\neq$ dlrghsyh	38,978***	0,000	0,000	1	1
dlrgsyh $\neq$ dlmtic	32,858***	0,000	0,000	1	3
dlmihir $\neq$ dlrghsyh	7,619***	0,006	0,000	1	3
dlrgsyh $\neq$ dlmihir	2,398***	0,122	0,000	1	2
dlmith $\neq$ dlrghsyh	35,670***	0,000	0,000	1	1
dlrgsyh $\neq$ dlmith	17,518***	0,000	0,000	1	3
dlhtic $\neq$ dlrghsyh	21,648***	0,00	0,000	1	1
dlrgsyh $\neq$ dlhtic	31,145***	0,000	0,000	1	3
dlhihr $\neq$ dlrghsyh	1,000***	0,317	0,000	1	3
dlrgsyh $\neq$ dlhihr	47,239***	0,000	0,000	1	1
dlhith $\neq$ dlrghsyh	53,072***	0,000	0,000	1	1
dlrgsyh $\neq$ dlhith	13,787***	0,000	0,000	1	1

Not: Akaike bilgi kriteri altında en fazla 5 gecikmeye izin verilmiştir. p, gecikme uzunluğunu; k ise optimal frekans değerini göstermektedir. $\neq$ sembolü, değişkenler arasında bir nedenselliğin olmadığını göstermektedir. ***, %1 anlamlılık düzeyini gösterir. Bootstrap değerleri 1000 döngü ile elde edilmiştir.

Tablo 31'de uluslararası mal ve hizmet ticaretinin kendi arasındaki nedensellik ilişkisine ait Enders ve Jones (2016) FG testi analiz sonuçları görülmektedir. Analiz sonuçlarına göre tabloda ele alınan uluslararası ticaret kalemleri arasındaki kısa dönemli nedensellik ilişkisi istatistiksel olarak %1 seviyesinde anlamlı bulunmuş olup H_0 hipotezi reddedilirken H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Buna göre mal ticareti ile hizmet ticareti, mal ihracatı ile hizmet ihracatı, mal ithalatı ile hizmet ithalatı arasında yapısal kırılmalar altında kısa dönem için çift taraflı güçlü bir nedensellik söz konusudur. Ele alınan dönem (1981-2019) itibarıyla Türkiye'de kısa dönemde uluslararası ticareti oluşturan kalemlerde yaşanan rassal şokların seriler arasında bir nedenselliğe sebep olduğu güçlü bir şekilde görülmektedir. Kısa dönemde gerek mal ticareti gerekse de hizmet ticaretini oluşturan serilerin gösterdiği pozitif ya da negatif şoklarla birbirini etkilediği tespit edilmiş, bu bağlamda Türkiye'nin uluslararası ticaretinin gelişiminde bu serilerin birlikte hareket ettiği ve uygulanacak politikaların bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

Tablo 31: Uluslararası Ticaretin Kendi Arasındaki Fourier Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler ve Nedenselliğin Yönü	Wald İstatistiği	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri	p	k
dlmtic $\neq$ dlhtic	14,367***	0,000	0,000	1	3
dlhtic $\neq$ dlmtic	15,140***	0,000	0,000	1	1
dlmihir $\neq$ dlhihr	5,548***	0,018	0,000	1	1
dlhihr $\neq$ dlmihir	2,073***	0,150	0,000	1	1
dlmith $\neq$ dlhith	16,686***	0,000	0,000	1	1
dlhith $\neq$ dlmith	13,004***	0,000	0,000	1	2

Not: Akaike bilgi kriteri altında en fazla 5 gecikmeye kadar izin verilmiş olup p değerleri gecikme uzunluğunu, k değerleri ise optimal frekansları göstermektedir. $\neq$ sembolü, değişkenler arasında bir nedenselliğin olmadığını gösterir. ***, %1 anlamlılık düzeyini gösterir. Olasılık değerleri 1000 bootstrap döngüsü ile elde edilmiştir.

Modele kontrol değişkeni olarak eklenen döviz kurunun diğer serilerle olan nedensellik ilişkisi Tablo 32'de görülmektedir. Yapılan analiz sonucunda hizmet ithalatı hariç döviz kuru ile tüm seriler

arasında çift taraflı bir nedensellik tespit edilmiştir. Kısa dönemli bu ilişkilerde bootstrap olasılık değerleri %1 anlamlılık düzeyini sağlamaktadır. Bununla birlikte döviz kurundan hizmet ithalatına doğru tek yönlü bir nedensellik bulunmuştur. Tablo 18'deki sonuçlar altında Türkiye'deki döviz kurunun Türkiye'nin uluslararası mal ve hizmet ticaretinde belirleyici bir rol oynadığı, ticaret hacminin artmasında ya da azalmasında etken bir değişken olarak yer aldığı belirtilebilir.

Tablo 32: Döviz Kuru ile Diğer Değişkenler Arasındaki Fourier Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Değişkenler ve Nedenselliğin Yönü	Wald İstatistiği	Asimptotik Olasılık Değeri	Bootstrap Olasılık Değeri	p	k
dldk $\neq$ > dlrghsyh	22,298***	0,000	0,000	1	1
dlrgsyh $\neq$ > dldk	4,015***	0,045	0,000	1	3
dldk $\neq$ > dlmtic	8,330***	0,004	0,000	1	1
dlmtic $\neq$ > dldk	7,097***	0,008	0,000	1	1
dldk $\neq$ > dlmihr	4,853***	0,028	0,000	1	3
dlmihr $\neq$ > dldk	5,423***	0,020	0,000	1	3
dldk $\neq$ > dlmith	24,739***	0,000	0,000	1	3
dlmith $\neq$ > dldk	5,039***	0,025	0,000	1	2
dldk $\neq$ > dlhtic	50,103***	0,000	0,000	1	3
dlhtic $\neq$ > dldk	6,654***	0,010	0,000	1	1
dldk $\neq$ > dlhihr	41,651***	0,000	0,000	1	1
dlhihr $\neq$ > dldk	4,692***	0,030	0,000	1	3
dldk $\neq$ > dlhith	32,489***	0,000	0,000	1	1
dlhith $\neq$ > dldk	-2,422	-1,000	1,000	1	1

Not: $\neq$ sembolü, değişkenler arasında bir nedenselliğin olmadığını ifade eder. Akaike bilgi kriterine göre en fazla 5 gecikmeye kadar izin verilmiştir. p değerleri gecikme uzunluğunu, k değerleri ise optimal frekansları gösterir. ***, %1 anlamlılık düzeyini vermektedir. Bootstrap döngü sayısı 1000 olarak seçilmiştir.

Yapılan analizlerin sonuçlarına bakıldığında, çalışmada yer alan modellerin genel itibarıyla sonuçlarla uyumlu olduğu söylenebilir. Analizin ilk aşamasında yapılan birim kök sınavının ortak sonucunda, serilerin sabitli ve trendli modelde birinci farkında durağan olduğu bulunmuştur. Sonrasında yapılan eşbütünleşme analizinde sadece Model 7, 8 ve 9 için uzun dönemli ilişki saptanmıştır. Son olarak yapılan nedensellik analizinde ise gerek uluslararası ticaretin büyüme ile gerekse de kendi içerisinde kısa dönemde çift yönlü olarak etkileşim içerisinde olduğu görülmüştür. Ayrıca, modele kontrol değişken olarak eklenen döviz kurunun tüm serilerle nedensellik ilişkisi içerisinde olduğu tespit edilirken Türkiye'nin mal ve hizmet ticaretinin gelişiminde belirleyici bir unsur olarak yer aldığı ifade edilebilir. Bu sonuçlar altında Türkiye açısından 1981-2019 dönemi için uluslararası ticaretin, ekonomik büyüme konusunda dinamik bir rol üstlendiği ifade edilebilir. Bununla birlikte, mal ve hizmet ticaretinin birbirini destekleyen yapısını ortaya koyan sonuçların, Türkiye'deki politik önermeler ve makroekonomik yapının şekillenmesinde stratejik bir değer içerdiği ileri sürülebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Uluslararası ticaretin taraf ülkeler için artı toplamı pozitif bir oyun olduğu Adam Smith’le başlamış ve bu yapı günümüze değin araştırmalara konu olagelmıştır. Mal ticareti ile başlayan bu sürece, 20. yüzyılın sonlarına doğru hizmet ticareti de eklenmiş ve bu iki yapı gerek entegrasyonlarla gerekse de ikili anlaşmalarla gelişimini sürdürmüştür. Bu gelişimin, özellikle ekonomik büyümeyi desteklediği ve buna bağlı olarak birçok mikro ve makro unsurun gelişimine katkı sağladığı bilinmektedir. Üretim, verimlilik, markalaşma, kalite ve yenilik gibi katma değer artışı sağlayan birçok kavramla ilişkili olan uluslararası ticaret küresel büyümede yerini ve tazeliğini hâlâ korumaktadır. Büyümenin sürdürülebilirliği açısından önem arz eden uluslararası ticaretin ülkesel, bölgesel, entegrasyonel ve küresel anlamdaki katkıları araştırılmaya devam etmektedir.

Küreselleşmeyle beraber gelişen teknoloji ve bilgi ağı ülkeler arasındaki etkileşimi artırmakta, ülkeler birbirlerini daha iyi tanımakta ve artan rekabet ortamı uluslararası ticaret yapılarında değişikliklere neden olmaktadır. Uluslararası ticarete önceleri göz ardı edilen hizmet ticaretinin artık daha fazla ön planda olduğu, teknolojik gelişmeler altında her geçen gün hizmetlerin mal imalatında daha fazla yer aldığı ve yeni ürünlerle de daha fazla katma değer üretebildiği gözlenmektedir. Önceleri iki bağımsız unsur gibi düşünülen mal ve hizmet ticaretinin bir bütünün iki parçası olduğu ve birbirini eşgüdümlü olarak desteklediği yapılan araştırmalarla ortaya konulmaktadır. Bu iki yapının birbirini ve ekonomik büyümeyi destekleyen yapısı uluslararası ticaret politikalarını da etkilemekte ve ekonomiler bu iki yapıyı bu doğrultuda daha dikkatli bir şekilde ele almaktadır.

2018’de başlayan ABD-Çin ticaret savaşları ve 2019’da meydana gelen koronavirüs salgını, uluslararası ticareti ve ekonomik göstergeleri etkileyen yakın tarihte meydana gelen önemli gelişmelerdir. Bu çerçevede meydana gelen risk ve belirsizliklere, 2022’de başlayan Rusya-Ukrayna savaşı da dâhil olunca enerji ve gıda krizleri gibi pek çok olumsuz gelişme yaşanmış, özellikle ABD ve AB’de resesyon beklentileri artmıştır. Türkiye bu süreçte ihracat öncüllü ekonomik büyümeyi içeren yeni bir ekonomi modelini uygulamaya koymuştur. Model; faizleri düşürüp, kredi genişlemesi yoluyla üretimi artırmayı ve aynı şekilde kur avantajını kullanıp ihracatı artırıp cari açığı ve işsizliği azaltmayı hedeflemektedir. Gelişmeler, hedefleri kısmen karşılasa da kur artışıyla birlikte enerji maliyetlerindeki artış yüksek enflasyona, dış ticaret açıklarına ve dış ticaret hadlerinde kötüleşmeye neden olduğu görülmektedir. Bunun yanında dış borç stokunun artması, ithalata bağımlı olan ihracatın maliyetlerindeki artışla beraber ithalatın da artması ortaya koyulan hedeflerin gerçekleşmesinde birtakım yapısal sorunların olduğunu göstermektedir. Yakın tarihteki bu gelişmeler ışığında Türkiye, birçok yapısal sorunla karşı karşıya olsa da değişen küresel tedarik zincirleri ve teknolojinin getirdiği yeni ürün ve iş fırsatlarını değerlendirebilecek karşılaştırmalı üstünlüklere sahip bir ülke konumundadır. Bu çerçevede bu çalışma, Türkiye’nin büyümesinde

özellikle stratejik önemdeki jeopolitik konumunun yanında beşerî sermaye birikimi ve esnek üretim yapısının getirdiği avantajları kullanabilecek olan uluslararası ticaretin, ne kadar önemli bir faktör olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Türkiye'nin uluslararası ticaretteki gelişiminin dönüm noktası 1980'li yıllarda başlamış ve bu gelişim, günümüze kadar devam edegelmiştir. Küresel alanda olduğu gibi Türkiye'de de ilk etapta mal ticaretinin ağırlığı görülürken 2000'li yıllarla birlikte hizmet ticareti de kendini göstermeye başlamıştır. Hizmet ticareti gerek büyüme gerekse de mal ticaretinin gelişimi konusundaki ticari politikalarda etkisini göstermektedir. Türkiye üzerine yapılan araştırmalarda hizmet ticaretinin, büyümeye olan etkisinin kısmen incelendiği ve mal ticareti ile olan ilişkisinin genellikle göz ardı edildiği izlenmektedir. Bu bağlamda bu çalışma ile Türkiye için uluslararası ticaretin mal ve hizmet ticareti olarak büyümeye olan etkisi ayrı ayrı araştırılırken mal ve hizmet ticaretinin de birbirinin gelişimine olan katkısı irdelenmektedir. Böylece Türkiye için büyüme konusunda uluslararası ticaretin katkısı ortaya koyulmakta, mal ve hizmet ticaretinin eşgüdömlü ilişkisi çerçevesinde de ticaret politikaları analiz edilmektedir.

Araştırmada, Türkiye'nin uluslararası mal ve hizmet ticaretinin büyümeye olan ilişkisi ve kendi aralarındaki ilişki eşbütünleşme ve nedensellik çerçevesinde ele alınmıştır. Bu araştırmada oluşturulan modeller Bakari ve Mabrouki (2017) çalışmasındaki model örnek alınarak geliştirilmiştir. Modellerde uluslararası mal ticareti için mal ticareti(mal ihracatı+mal ithalatı), mal ihracatı ve mal ithalatı; uluslararası hizmet ticareti için hizmet ticareti(hizmet ihracatı+hizmet ithalatı), hizmet ihracatı ve hizmet ithalatı; ekonomik büyüme için RGSYH; kontrol değişkeni olarak ise döviz kuru değişkeni kullanılmıştır. Değişkenlerin doğal logaritmaları alınmış, araştırma dönemi olarak 1981-2019 dönemi seçilmiştir. Yapılan grafik analizlerinde serilerin sabit ve trend içerdiği görülürken örneklem döneminin birçok yapısal kırılma içerdiği gözlenmiştir. Bununla birlikte birim kök ve eşbütünleşme testlerinin de bu kırılmaları ortaya koyması, yapılacak olan ampirik analizlerde yapısal kırılmaların dikkate alınmasını gerektirmiş ve böylece sahte reddetme probleminin de önüne geçilmiştir.

Araştırmanın ilk etabında logaritması alınan değişkenlerin durağanlıkları ADF ve Enders-Lee (2012) Esnek FADF birim kök testleri ile sınanmış ve serilerin sabitli ve trendli modelde birinci farkında durağan oldukları görölmüştür. Bu seriler içerisinde döviz kuru serisinin birim kök analizi FADF testi ile sınanırken diğer seriler için geleneksel ADF testi uygun bulunmuştur. Kırılma tipinin ve sayısının bilinmesine gerek duymadan deterministik etkileri serilerden uzaklaştırarak durağanlığı sorgulayan Fourier birim kök testleri, yapısal kırılmaları sistemden uzaklaştırarak daha sağlam sonuçlar verebilmektedir. Bununla birlikte Fourier testler uygun frekans seçimiyle model tanımlama hatasını bertaraf etmekte, keskin yapısal kırılmalar yerine yumuşak geçişler sağlayarak diğer testlere göre avantaj sağlayabilmektedir. Bu kapsamda çalışmada kullanılan FADF testi ile birim kök analizi konusunda daha sağlam sonuçlar elde edildiği söylenebilir.

Araştırmanın ikinci etabında, ortaya konulan modeller Yılancı vd. (2020) Fourier Bootstrap ARDL Sınır Testi kapsamında tanısal testler yapılarak incelenmiş; eşbütünleşme ilişkisi ve bu ilişkiye ait esneklik katsayıları ortaya konmuştur. Çalışmada ileri sürülen dokuz model içerisinde uluslararası ticaretin büyümeye olan etkisini içeren ilk altı model için eşbütünleşmenin varlığı tespit edilememiştir. Bu modeller içerisinde hizmet ticareti ile hizmet ihracatının büyüme üzerinde etkisinin olduğunu ileri süren Model 4 ve 5 için dejenere 2 durumu tespit edilmiş, böylece FARDL testi ile eşbütünleşme konusunda hatalı çıkarımların önüne geçilmiştir. Öte yandan Model 7, 8 ve 9 için FARDL kapsamında uzun dönemli ilişkiyi ortaya koyan üç test istatistiğinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu, bu modellerdeki bağımlı ve bağımsız değişkenlerin eşbütünleşik oldukları tespit edilmiştir.

Eşbütünleşik ilişkinin ortaya koyulduğu uluslararası ticaretin kendi arasındaki uzun dönemli ilişkiyi gösteren Model 7, 8 ve 9'da; mal ticaretinin hizmet ticareti üzerinde, mal ihracatının hizmet ihracatı üzerinde, mal ithalatının ise hizmet ithalatı üzerinde yapısal kırılmalar altında pozitif etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu ilişkilerde döviz kurunun uzun dönemde hizmet ticareti, hizmet ihracatı ve hizmet ithalatı üzerindeki etkisi ise negatiftir. Bu modeller kapsamında sunulan tanısal testler ile otokorelasyon, değişen varyans, normallik ve tanımlama sorunlarının olmadığı saptanmış; bunun yanında Cusum ve Cusum Square testleri modellere ait katsayıların tutarlı olduğunu göstermiştir. Eşbütünleşme analizinin ortaya koyduğu sonuçlar, Türkiye'nin hizmet ticaretinin gelişiminde mal ticaretinin kayda değer bir rol üstlendiği şeklinde açıklanabilir. Türkiye'de 1981-2019 döneminde mal ticareti yaklaşık 29 kat artarken hizmet ticareti yaklaşık 53 kat artış kaydetmiştir. Mal ticareti kendi gelişimini sürdürürken hizmet ticaretinin gelişimine de rehberlik etmekte, böylece bu iki yapının iç içe geçmiş örgüsü Türkiye açısından da ortaya koyulabilmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de hizmetlerin her geçen gün malların üretiminde, ticaretinde ve kullanımında girdi bir ürün olarak artan payı, mal ticaretindeki gelişmelerin hizmet ticaretinin gelişimini eşgüdümlü bir şekilde etkilemesinin önemli bir nedeni olarak yorumlanabilir.

Araştırmanın son etabında seriler arasındaki nedensellik ilişkisi, yapısal değişimleri dikkate alan Enders ve Jones (2016) tek frekanslı Fourier Granger nedensellik testiyle analiz edilmiş ve üç bölümde incelenmiştir. İlk bölümde uluslararası ticaretin büyüme ile olan ilişkisine bakılmış ve kısa dönemde gerek mal ticareti gerekse de hizmet ticareti kalemlerinin büyüme ile çift yönlü nedensellik ilişkisi içerisinde olduğu bulgulanmıştır. İkinci bölümde uluslararası ticaretin kendi arasındaki ilişki incelenmiş, tüm serilerin çift yönlü nedensellik ilişkisi içerisinde olduğu güçlü bir şekilde ortaya konmuştur. Son bölümde ise döviz kurunun diğer serilerle olan nedensellik ilişkisine bakılmış, döviz kurundan hizmet ithalatına doğru tek yönlü bir nedensellik tespit edilirken döviz kurunun diğer serilerle çift yönlü bir ilişki içerisinde olduğu saptanmıştır.

Nedensellik analizi sonuçları, kısa dönemde Türkiye'nin büyümesinde mal ticareti kadar hizmet ticaretinin de etkili olduğu yönündedir. Bununla birlikte mal ticaretinin hizmet ticaretine yön verdiği, mal ticaretinde meydana gelen gelişmelerin hizmet ticaretini uzun dönemde olduğu gibi kısa dönemde de etkilediği görülmektedir. Uluslararası alanda görüldüğü üzere Türkiye'de de her geçen

gün hizmetlerin, malların üretiminde daha fazla kullanıldığı ve mal yelpazesinin çeşitlendirilmesine yardımcı olduğu gözlenmektedir. Bunun bir sonucu olarak mal ihracatının da hizmet ihracatını desteklediği söylenebilir. Öte yandan küresel değer zincirindeki değişimi gösteren üretimdeki parçalanmaların artması, üretim yöntemlerinin ve mekânlarının değişmesi gibi unsurlar Türkiye'nin hizmet ticaretinin de mal ticaretini teşvik ettiğini açıklayabilmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin uluslararası ticaretinde döviz kurunun kısa dönemde etken bir rol oynadığı izlenmektedir. Türkiye'de yaşanan döviz kuru artışları, rekabet gücünü artırarak özellikle ihracat kaleminde güçlü artışlara neden olabilmektedir.

Araştırmada uluslararası ticaretin büyüme ile olan ilişkisinin yanı sıra kendi aralarındaki ilişki de incelenmiş ve yapılan analizlerin literatürde verilen araştırmalarla örtüştüğü görülmüştür. Literatürde mal ticareti ile büyüme arasındaki nedenselliği inceleyip bu çalışma ile aynı doğrultuda sonuçlara ulaşan çalışmalara bakıldığında: Jung ve Marshall (1985), Chow (1987), Bahmani-Oskooee ve Alse (1993), Hatemi-J (2002), Balaguer ve Cantavella-Jorda (2004), Liu vd. (2009), Tekin (2012), Menyah vd. (2014), Fitzova ve Zidek (2015) gibi karma yapıdaki çalışmalar bu araştırmada bulgularan ihracatın büyümenin nedeni olduğu olgusu ile aynı yönde sonuçlara sahiptir. Aynı şekilde Ramos (2001), Awokuse (2008), Hye vd. (2013), Bakari ve Mabrouki (2017) gibi çalışmalar ithalat ile büyüme arasındaki nedenselliği ortaya koymaktadır. Mal ticaretinin büyüme ile olan nedenselliğini gösteren Türkiye üzerine yapılan araştırmalara bakıldığında ise Taban ve Aktar (2008), Bilgin ve Şahbaz (2009) büyümenin nedeni olarak ihracatı görürken Yiğidim ve Köse (1997), Demirhan (2005), Aktaş (2009), Korkmaz ve Aydın (2015) ithalat ile büyüme arasındaki nedenselliği ortaya koymuşlardır.

Bu çalışmadaki bulgular, Türkiye'deki mal ticaretinin büyümeyi destekleyen yapısı ile ilgili sonuçlarının yanında hizmet ticaretinin de büyümenin motoru olabileceği savını doğrulamaktadır. Türkiye için hizmet ticaretinin büyümenin nedeni olduğu sonucuna ulaşan bulgular, literatürdeki Calderon ve Liu (2003), Fase ve Abma (2003), Yang ve Yi (2008), Gautam (2011), Kreishan (2011), Priyankara (2018), Karaköy ve Üre (2019) çalışmalarını destekler niteliktedir. Bununla birlikte, Yapraklı ve Sağlam (2010), Türkmen (2012), Bozkurt ve Topçuoğlu (2013), Kiracı (2018) gibi çalışmalar hizmet ticareti ile büyüme arasındaki nedenselliği çift yönlü olarak ortaya koyan çalışmalardır. Ateş ve Işık (2010), Zhu ve Yang (2011), Tunç ve Kaya (2016), Bo vd. (2018)'nin mal ve hizmet ticareti arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisini analiz eden çalışmalara ait bulguların ise yine bu çalışma ile aynı yönde sonuçlar barındırdığı görülmektedir.

1981-2019 dönemini kapsayan bu çalışmadaki bulgular, ilk olarak Türkiye ekonomisi için uluslararası mal ticaretinin kısa dönemde büyüme ile çift taraflı bir nedenselliğe sahip olması büyümeyi destekleyen yapısını ortaya koymaktadır. 1980 yılına kadar ithal ikameci politika izleyen Türkiye, 24 Ocak kararlarıyla ihracata yönelik büyüme stratejisini benimsemiş ve bu strateji günümüze kadar devam edegelmiştir. Türkiye bu süreçte finansal, siyasal ve politik istikrarsızlıkların getirdiği içsel ve dışsal kaynaklı birçok yapısal kırıma yaşasa da ihracat öncüllü büyüme hedefine devam etmiştir. Çalışmadaki bulgular, bu hedefi doğrulamakta; yapısal kırımlar altında mal

ihracatının da kısa dönemde büyümeyle çift taraflı bir nedensellik ilişkisi içerisinde olduğunu göstermektedir. Bu sonuç, 1980 sonrası uluslararası ticarete yaşanan yapısal dönüşümün Türkiye'nin ekonomik büyümesinde gerekli ve faydalı bir değişim olduğunu bildirmektedir. Öte yandan mal ithalatının büyüme ile çift yönlü bir nedenselliğe sahip olduğu bulgusu, ithalatın da ihracatta olduğu gibi büyüme üzerinde kilit bir rol oynadığını göstermektedir.

Çalışmada incelenen dönem içerisinde sürekli olarak dış ticaret açığı veren Türkiye'nin, ihracatın yanında ithalatla da büyüdüğü görülmektedir. Türkiye'nin 1981-2019 döneminde mal ihracatı 39 kat artarken mal ithalatı 23 kat artmış; ihracatın ithalatı karşılama oranı ise genel olarak yükselme kaydetmiştir. Ne var ki Türkiye'nin mal ihracatının ithalata bağımlılık oranının yüksek olması ve ihraç mal talebinin esnekliğine karşın ithal mal talebindeki katı esneklik, dış ticaret açıklarına neden olmakta ve bu durum cari açıkla sonuçlanmaktadır. Cari açık vererek büyüyen Türkiye'nin ihracat faktörüne daha fazla önem vermesi ve ihracat sektörlerini desteklemesi elzem görülmektedir. Türkiye'deki ihracat sektörlerinin küresel değer zincirlerine entegrasyonu; mali harcamalardaki disiplin, tasarruf-yatırım dengesi, cari denge gibi hedeflerle eşgüdümlü hareket etmektedir. GOÜ yapısında bir ülke olan Türkiye için tasarrufların artırılarak yatırımlara yön verilmesi, faizlerin düşürülmesi, Türk lirasının aşırı değerlenmesini önleyici politikaların üretilmesi gibi tedbirler temel gereksinimler olarak sayılmaktadır. Çalışmada görüldüğü gibi döviz kuru, uluslararası ticaret için özellikle kısa dönemde önemli bir belirleyicidir. Döviz kurundaki artışlar, ihracat sektörünün rekabet gücünü artırarak ihracat öncüllü büyümeyi destekleyebilmektedir. Öte yandan kurdaki artışlar Türkiye için enflasyonist bir sürece de neden olabilmektedir. İhracattaki büyümenin sürdürülebilirliği bu tür yapısal sıkıntıların çözümü ile mümkün olacaktır.

İhracatın artması Türkiye'nin makroekonomik göstergeleri için oldukça önem arz etmektedir. Türkiye, karşılaştırmalı olarak üstünlüğe sahip olduğu ürünlere ait sektörleri desteklemeli ve kendi kaynaklarını etkin bir şekilde kullanmalıdır. Türkiye'nin üretim yapısı KOBİ'lerden oluşmakta, bundan dolayı büyük ölçekli üretimler yapılamamaktadır. Savunma sanayisinde ve otomobil üretiminde olduğu gibi büyük ölçekli yatırımlar, gerektiğinde devlet eli ile desteklenmeli ve böylece ihracat sektörünün rekabet gücü artırılmalıdır. Bununla birlikte Eximbank aracılığıyla düşük faizli kredi vermek, siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanarak DYY'nin ülkeye çekilmesini sağlayacak politikalar üretmek ve girdi maliyetlerini düşürmek Türkiye'deki ihracat sektörünün elini güçlendirecektir. Ayrıca, ithal edilen ara malların ve yatırım mallarının ülke içerisinde üretimini sağlayacak destekler verilerek ithalat bağımlılığının önüne geçilmeli, böylece ihracat daha nitelikli hâle getirilmelidir. İthalatta önemli bir kalem olan enerji konusunda üretimin artırılmasına yönelik, özellikle yerli ve yenilenebilir enerji yatırımlarına ağırlık verilmelidir. Tüm bunların yanında politika yapıcılarının ticaret politikalarındaki değişimleri takip eden yenilikçi ve uzun vadeli politikalar üretmesi, hukuki yapıyı sağlam zemine oturtması ve kurumsal yapıyı iyileştirmesi; ekonomik yapıyı besleyerek uluslararası ticaretin sürdürülebilir bir büyümeyi desteklemesini sağlayacaktır.

Türkiye uluslararası ticarete bir taraftan GÜ'lerdeki yüksek teknoloji ürünlerle rekabet ederken diğer taraftan AGÜ'lerin ucuz üretim imkânları ile rekabet içerisinde. Bu rekabet

ortamına korumacılık önlemlerindeki artışın da eklenmesiyle ortaya çıkan belirsizlikler, Türkiye'nin ticaret yapısının dinamik ve güçlü olmasını elzem kılmaktadır. Türkiye'nin mal ihracatının yaklaşık olarak yarısı AB ülkelerine gerçekleşmekte ve bu ticaretteki ürün yelpazesi düşük seyretmektedir. AB'de veya ürün bazında meydana gelen olumsuz gelişmeler dış talep şoklarına neden olmakta ve Türkiye'nin ihracatında ciddi kırılmalar meydana getirebilmektedir. Standardizasyon, kalite, markalaşma, verimlilik, yenilik ve ürün çeşitliliği gibi kavramlar bu tür yapısal kırılmaların önüne geçecek ve rekabet gücünü belirleyecek etmenler olarak görülmektedir. Türkiye'nin bu tür şoklardan korunması için ihracat pazarını ve ürünlerini çeşitlendirmesi, yüksek teknoloji ürünlerin üretimine ağırlık vermesi, fason üretimdeki deneyimini markalaşmayla taçlandırması gerekmektedir. Türkiye; tekstil, elektronik, yedek parça ve gıda gibi birçok alanda dünya markası firmaların fason üreticisi konumundadır. Fason üretim; döviz girdisi, üretim, verimlilik, istihdam ve tecrübe konularında birçok avantajı içerisinde barındırır da fason üretim yaptıran firmalar, daha uygun koşullarda tedarikçi bulduklarında önceki firmalardan rahatlıkla vazgeçebilmektedir. Bu açıdan Türkiye'nin ihracatının artması bu tür firmalarda markalaşma bilincinin oluşturulması, bu kapsamda kurulan markaların küresel pazarlarda tanıtım, pazarlama ve tutundurma faaliyetlerini destekleyici uygun politikalar geliştirilmelidir. Bununla birlikte küresel ve bölgesel eğilimleri takip ederek kendi şartlarına uygun, özgün ve çok yönlü stratejiler geliştiren, teknolojiye dışa bağımlılığı azaltacak hedefler doğrultusunda gerekli Ar-Ge yatırımlarıyla katma değeri yüksek nitelikli ürünler üreterek imalat sanayisinin yapısını güçlendiren Türkiye'nin ihracattaki artış beklentisi olumlu sonuçlanabilecektir.

Araştırmanın ikinci boyutunda Türkiye'nin uluslararası hizmet ticareti ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişki de yapısal kırılmalar altında incelenmiştir. Günümüzde hizmetler; küresel alanda gelişen hacmi, krizler karşısındaki sağlam yapısı ve yüksek katma değerli içeriği ile mal ticaretine göre daha çok ön plana çıkan bir oyun değiştirici rolündedir. Hizmetlerin; daha geniş coğrafyalara çok daha hızlı hareket edebilen, talepteki değişimlere ve teknolojiye gelişmelere daha çabuk cevap verebilen yapısı sayesinde küresel ticaretteki yerini her dönem artırdığı görülmektedir. Bununla birlikte hizmetlerin, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemelere ve maliyetlerdeki düşüşlere paralel olarak malların üretiminde daha fazla kullanılması ve ticaretinin önündeki engellerin kalkması, hizmetleri 20. yüzyılın son çeyreğinde gittikçe artan bir öneme sahip hâle getirmiştir. Özellikle GÜ'lerdeki büyümeye olan katkısıyla öne çıkan ve çoğu ekonomilerde mal ticaretinde meydana gelen dış ticaret açıklarını kapatan hizmet ticareti, Türkiye'de de büyümeye ve makroekonomik göstergelere katkı sunmaya devam etmektedir. Bu araştırmadaki bulgular, hizmet ticaretinin ekonomik büyüme konusundaki katkısını desteklemektedir. Analiz sonuçları Türkiye'de; kısa dönem için hizmet ticareti, hizmet ihracatı ve hizmet ithalatının büyümeyle çift yönlü bir nedensellik ilişkisi içerisinde olduğunu göstermektedir.

Türkiye işsizlik, enflasyon, cari açık, dış borç gibi birçok yapısal problemle iç içe durumdadır. Bu tür sorunların çözümü için öncelik verilen uluslararası mal ticaretinin, ihracatın ithalata bağımlılığı ve ihracatın ithalatı karşılamaması gibi sorunlarla karşı karşıya kalması, hizmet ticaretini

ön plana çıkarmaktadır. GSYH içerisinde sürekli büyüyen ve yüksek katma değer içeren yapısıyla hizmet ticaretinin; bilişim ve iletişim teknolojilerinin getirdiği yeni hizmet dalları ile uzun yıllar boyunca büyümenin lokomotifi olacağı öngörülmektedir. Türkiye'nin 1981-2019 dönemindeki uluslararası hizmet ticareti incelendiğinde hizmet ihracatının 50 kat, hizmet ithalatının ise 60 kat arttığı görülmekte; hizmet ticaretinin, mal ticaretinin aksine sürekli olarak dış ticaret fazlası vererek cari açık problemini çözmede katkı sunduğu izlenmektedir. Hizmet sektörünün GSYH ve istihdam içerisindeki payı da dikkate alındığında makroekonomik göstergeler açısından önemi bir kez daha anlaşılmaktadır. Türkiye'nin henüz olgunlaşma aşamasında olan hizmet ticaretine gerekli önemi vermesi, bu doğrultuda mal ticaretine sağlanan olanakların hizmet sektörüne de sağlanması ve kaynakların verimli bir şekilde hizmet sektörüne de aktarılması ekonomide pozitif bir sıçrayışa neden olabilecektir.

Yaklaşık olarak 2014 yılından beridir orta gelir tuzağında bulunan Türkiye'nin, hizmetler konusunda karşılaştırmalı üstünlüklerini belirlemesi ve bu üstünlüklerini sektörel bazda desteklemesi oldukça önemlidir. Bu desteklerin yönünü belirleyecek en önemli etmenlerden biri, hizmet üreten sektörlerin sorunlarının ve önerilerinin dinlenmesi olacaktır. Bu anlamda sektör-kamu iş birliğinin artırılması elzemdir. Türkiye'nin turizm, inşaat, ulaşım ve lojistik hizmetleri gibi geleneksel hizmetlerde önemli avantajlara ve üstünlüklere sahip olduğu söylenebilir. Bu tür avantajların; hukuki, teknolojik, güvenlik, ulaşım ve telekomünikasyon altyapılarının geliştirilmesi ve ticaretin önündeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla rekabet gücünü artırması beklenmektedir. Asya ve Avrupa arasında köprü vazifesi gören Türkiye'nin, geleneksel hizmet ihracatındaki en önemli iki unsuru olan taşımacılık ve ulaşım sektörlerini kalkındırması, bu bağlamda İstanbul Havalimanı gibi ölçek ekonomilerinden oluşan stratejik nitelikteki yatırımları artırması, lojistik merkezlerini ve uluslararası yol güzergâhlarını geliştirmesi, tarihî İpek Yolu'nu canlandırma girişimlerini hızlandırması gibi iyileştirmeler hizmetler ticaretine ivme kazandırabilecektir. Bunların yanında Türkiye'ye mühim oranda döviz kazanımı sağlayan turizm sektörünün sürdürülebilir gelişiminin sağlanması için yenilikçi politikalar üretilmesi, turistik hizmet kalitesine yönelik mesleki eğitimin desteklenmesi, turizm türlerinin çeşitlendirilmesi gibi konulara ağırlık verilmelidir.

Geleneksel hizmetlerin yanında daha yüksek katma değer üretebilen modern hizmetlerin gelişimi, hizmet ticaretinin yapısını güçlendirecektir. Bu kapsamda telekomünikasyon, bilişim ve finans hizmetlerine gereken önem verilerek bu hizmet sektörleri desteklenmelidir. Kurumsal ve finansal yapı güçlendirilmeli, mal ticaretinde olduğu gibi pazar ve ürün çeşitliliğine önem verilmeli, bu konuyla ilgili gerekli fiziki altyapı, inovasyon ve pazarlama destekleri sağlanmalıdır. Kalkınma konusunda en önemli faktörlerden biri olan beşerî sermaye, emeğin verimliliğindeki artışta ve maliyetlerdeki düşüşte önemli bir etken olarak görülmektedir. Emek zengini olan Türkiye, Ar-Ge ve inovasyon yatırımlarıyla birlikte eğitime gerekli önemi vererek nitelikli iş gücünü yetiştirmeli ve bu bağlamda beyin göçünü engelleyip beşerî sermayeyi en iyi şekilde kullanmalıdır. Tüm bunların yanında hizmet ithalatı yaparak gerekli olan teknoloji aktarımının gerçekleştirilmesiyle teknik bilgi, modern üretim ve pazarlama yöntemlerinin transfer edilmesi büyüme üzerinde pozitif bir etki

oluşturabilecektir. Sonuç itibarıyla hizmet ticaret yapısını sağlamlaştıran bir Türkiye'nin, üretim kaynaklarının kısıtlandığı küresel bir ortamda hizmet odaklı bir büyümeyi yakalayabilmesi muhtemeldir.

Araştırmanın üçüncü boyutu, mal ticaretinin hizmet ticaretine yön veren ve onu destekleyen yapısını ortaya koymaktadır. Günümüz küresel sisteminde mal üretimi, hizmet üretimiyle bütünleşmekte; verimli ve canlı bir hizmet ekonomisi geliştirmenin yolunun imalat sektörünün yapısına bağlı olduğu görüşü ağır basmaktadır. Uluslararası ticarete hizmetlerde gerçekleşen ticaret miktarının mal ticaretindeki artış ve azalışları izlediği, mal ticaretine kabaca ayak uydurduğu görülmektedir. Mal ticaretinin üretim, pazarlama ve dağıtım bölümlerinin yanında ürün gelişimi, çeşitliliği ve ürünün satış sonrası işlemlerinde yer alan hizmetler mal ticaretinin bir parçası ve destekleyicisi konumundadır. Birbirini destekleyen bu ilişkinin varlığı bu araştırmadaki bulgular arasındadır. Analiz sonuçlarına bakıldığında Türkiye'deki mal ticareti ile hizmet ticareti arasında uzun dönem için yapısal kırılmalar altında pozitif yönde eşbütünleşik ilişkilerin olduğu saptanmıştır. Mal ticaretinde meydana gelen %10'luk bir artış hizmet ticaretini %10,5 oranında; mal ihracatındaki %10'luk bir artış, hizmet ihracatını %9,3 oranında; mal ithalatındaki %10'luk bir artış ise hizmet ithalatını %8,4 oranında artırdığı tespit edilmiştir. Aynı şekilde bu değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin kısa dönem için çift taraflı olduğu bulgulanmıştır.

Birbirini destekleyen bu koordineli yapıya ait unsurların birlikte desteklenmesi ve imalatın hizmetlerle birlikte yapılandırılması gerekmektedir. Mal ticaretindeki maliyetlerin azalmasında en önemli hizmet ayaklarından biri lojistikdir. Lojistik altyapının iyileştirilmesine yönelik politikalar, üretimi ve üretim ağlarını geliştirerek rekabet gücünü artırabilecektir. Türkiye'deki lojistik sektörü gelişime açık en önemli sektörlerden biridir. Pandemi sürecinde yaşanan tedarik zincirindeki kırılmalar ve Rusya-Ukrayna savaşı sonrası artan enerji maliyetlerinden dolayı Doğu Asya'daki üretimin Türkiye'ye doğru kaydığı görülmektedir. Lojistik üs konumundaki Türkiye'nin coğrafi konumu, lojistik yapıyı desteklemekte ve Türkiye'yi avantajlı bir konuma yerleştirmektedir. Bu yapının kuvvetlenmesi, Türkiye'deki imalat sanayisini destekleyerek mal ihracatını artırabilecektir. Bu anlamda sektördeki sorunların giderilip gerekli alt ve üst yapı yatırımlarının yapılması, yeni lojistik merkezlerinin kurulması, demiryolu ağının ve taşıma şekilleri arasındaki ağ bağlantılarının güçlendirilmesi, gerekli teknolojik değişimin ve dijitalleşmenin sağlanması yoluyla lojistik yapının kuvvetlenmesi ve böylece imalat sektörünün rekabet gücünün artması beklenebilir.

Mal ve hizmet ticaretini destekleyecek bir başka olgu hizmet ticaretinin pazarlamada oynadığı roldür. Türkiye'de mal ihracatı yapan firmaların sayısının artmasında önemli bir etken olan e-ticaret, ihracatın yapısını güçlendirirken maliyet ve verimlilik gibi unsurlara katkı yaparak ihracatta artış meydana getirebilmektedir. Bu bağlamda önemli bir ihracat kanalı hâline gelen e-ticaretin teşvik edilmesi ve firmaların uyumlu bir şekilde dijital geçişlerle teknolojiyi takip etmeleri elzem görülmektedir. Türkiye bu tür gelişmeleri takip etmeli, KDZ yapısındaki üretim süreci ve lokasyonlardaki değişimlere ayak uydurarak ve blokzincir çözümler sunarak sektörleri yenilikçi yaklaşımlarla desteklemelidir. Bu konudaki önemli adımlardan biri de Ar-Ge faaliyetlerinin

artırılmasıdır. Doğal kaynakların ve üretim faktörlerinin azlığı, teknolojinin yetersizliği gibi konuların çözümünde önemli bir rol oynayan Ar-Ge; sektörleri yeniliğe, çeşitliliğe ve kaliteye yönlendirmektedir. Türkiye'nin 2022 yılı imalat sanayisi ihracatında yüksek teknolojik ürünlerin payı sadece %3,1, Ar-Ge harcamalarının GSYH'ye oranı ise 2021 yılı itibarıyla %1,13 düzeyindedir. Bu bağlamda Ar-Ge'nin GSYH içerisindeki payının artması; yüksek teknoloji ürünlerin payının artmasına, ihracatın daha nitelikli hâle gelmesine ve böylece ihracatta ürün ve ülke yoğunlaşmasının azalmasına katkı sunabilecektir. Bunun yanında sektörlerin ihtiyaçları doğrultusunda eğitim altyapısının iyileştirilmesi, iş gücünün niteliğini artırarak verimliliği artırıp maliyetleri azaltarak ihracatın artması beklenebilecektir. Aynı şekilde politika yapımcılarının mal ticaretini hizmet ticaretine bağlayan bankacılık, finans, sigorta ve telekomünikasyon gibi sektörleri gerekli politikalar üreterek desteklemesi Türkiye'nin uluslararası ticaret yapısını güçlendirebilecektir.

Sonuç olarak, bu araştırma ile Türkiye'nin büyümesinde uluslararası ticaretin rolü ortaya konmuş, bu çerçevede mal ticaretinin hizmet ticaretiyle olan bütünlüğü ele alınarak bu ilişkinin büyümenin sürdürülebilirliği açısından önemi vurgulanmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye'de mal ve hizmet ticaretinin birbirine uyumlu olarak ürün-hizmet sistemini sağlayacak şekilde uzun vadeli, yenilikçi ve yapıcı politikalarla desteklenmesi hâlinde hacimsel bir artışın yaşanacağı ve bunun istikrarlı bir büyümeyi sağlayabileceği söylenebilir. Türkiye'nin bu süreçte; ihracatın ithalatı kaşılayamaması, dış ticaret hadlerinin kötüleşmesi, yüksek teknoloji ürün üretimindeki kısırlık, markalaşamama gibi birçok eksikliği bulunmaktadır. Türkiye, bu tür eksiklikleri giderici yapısal dönüşümleri gerçekleştirebilecek, ticaret yapısını daha nitelikli ve kaliteli hâle getirebilecek potansiyele ve imkâna sahip bir ülkedir.

Yakın zamanda yaşanan savaş, çip tedariği sorunu, enerji ve gıda krizi gibi küresel gelişmelerin uluslararası ticareti oldukça etkilediği görülmekte; bu gelişmelerin neden olduğu avantaj ve dezavantajların önümüzdeki dönemlerde de devam edeceği öngörülmektedir. Türkiye uluslararası ticaret konusunda gelecekte meydana gelebilecek risk ve belirsizlikleri içerecek politikalar geliştirerek küresel fırsatları, üstünlüklere dönüştürebilecek yeteneğe sahiptir. Türkiye karşılaştırmalı üstünlüklerinin farkına vararak bu üstünlüklere sahip sektörleri desteklemeli, Ar-Ge'ye gereken önemi vermeli, ürün/pazar çeşitliliğini ve markalaşmayı teşvik edici politikaları uygulayarak uluslararası ticaret yapısını güçlendirmelidir. Bunların yanında istikrar ve güven ortamının kalıcı hâle getirilerek yatırım ortamının iyileştirilmesine yönelik reformların yapılması, para ve maliye politikalarının ekonomik şartlara uygun, rasyonel ve dengeli bir şekilde uygulanması gibi reçeteler ticaret yapısının sağlamlığını artıracaktır.

Bu çalışmanın araştırma konusu, Türkiye'nin uluslararası ticaretindeki alt sektörler bazında spesifik olarak da incelenebileceği gibi araştırmaya bazı makro göstergeler dâhil edilerek genişletilebilir. Böylece Türkiye açısından stratejik önemi olan sektörler tespit edilebilirken aynı zamanda hangi makro göstergeler konusunda da daha dikkatli olunması gerektiği de ortaya konabilir. Bununla birlikte araştırmanın ülke veya kapsam olarak genişletilmesi, bölgesel ya da gelişmişlik düzeylerine göre ülke ayrımı yapılarak incelenmesi farklılık oluşturacaktır. Ayrıca mal ve hizmet

ticareti ilişkisinde hizmet ticaretinin de mal ticaretini teşvik edebileceği öngörülerek gerekli ampirik analiz gerek Türkiye gerekse de farklı ülkeler açısından incelenebilir. Araştırma bu doğrultularda yeni tez konularına ve çalışmalara rehberlik edebilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Abdulrahman, M. A. Badreldin (2021), “Analysis of Export Determinants in Sudan by Using Auto Regressive Distributed Lag Model (ARDL)”, **Academic Journal of Interdisciplinary Studies**, 10(4), 96-105.
- Acemoglu, Daron (2009), **Introduction to Modern Economic Growth**, Oxford: Princeton University Press.
- _____ (2012), “Introduction to Economic Growth”, **Journal of Economic Theory**, 147(2), 545-550.
- Adelman, Irma (1961), **Theories of Economic Growth and Development**, Kaliforniya: Stanford University Press.
- Afxentiou, Panos C. ve Serletis, Apostolos (1991), “Exports and GNP Causality in the Industrial Countries: 1950-1985”, **Kyklos**, 44(2), 167–179.
- Aggarwal, Sakshi (2017), “Smile curve and its linkages with global value chains”, **Journal of Economics Bibliography**, 4(3), 278-286.
- Aghion, Philippe ve Howitt, Peter (1992), “A Model of Growth Through Creative Destruction”, **Econometrica**, 60(2), 323-351.
- Aghion, Philippe vd. (2014), “What Do We Learn From Schumpeterian Growth Theory?”, **Handbook of Economic Growth**, 2, 515–563.
- Akehurst, Gary (1987), “The Economics of Services: An Introduction”, **The Service Industries Journal**, 7(4), 1–11.
- Aksu, Levent (2014), “İktisat Ekollerinin İktisadî Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 106(208), 351-392.
- Aktaş, Cengiz (2009), “Türkiye’nin İhracat, İthalat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 18(2), 35-47.
- Alam, Imam ve Quazi, Rahim (2003), “Determinants of Capital Flight: An Econometric Case Study of Bangladesh”, **International Review of Applied Economics**, 17(1), 85-103.
- Albers-Miller, Nancy D. ve Royne Stafford, Marla (1999), “An International Analysis of Emotional and Rational Appeals in Services vs. Goods Advertising”, **Journal of Consumer Marketing**, 16(1), 42-57.

- Alege, Philip O. ve Ogundipe, Adeyemi A. (2015), “The Role of Services Trade in Economic Development”, **British Journal of Economics, Management and Trade**, 5(3), 350-365.
- Alkin, Erdoğan (1987), **Gelir ve Büyüme Teorisi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul: Gür-Ay Matbaası.
- Al-Marhubi, Fahim (2000), “Export Diversification and Growth: An Empirical Investigation”, **Applied Economics Letters**, 7(9), 559–562.
- Alsamara, Mouyad vd. (2019), “The Impacts of Trade and Financial Developments on Economic Growth in Turkey: ARDL Approach with Structural Break”, **Emerging Markets Finance and Trade**, 55(8), 1671-1680.
- Altıntaş, Halil ve Çetintaş, Hakan (2010), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Beşerî Sermaye ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi: 1970-2005”, **Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi**, 36, 33-56.
- Alvarez Albelo, Carmen D. (1999), “Complementarity Between Physical and Human Capital, and Speed of Convergence”, **Economics Letters**, 64(3), 357-361.
- Anderson, James E. (1979), “A Theoretical Foundation for the Gravity Equation”, **The American Economic Review**, 69(1), 106-116.
- _____ (2016), “The Gravity Model of Economic Interaction”, **Boston College and NBER**, <https://cpb-us-w2.wpmucdn.com/sites.bc.edu/dist/3/78/files/2020/02/GravityModel.pdf>, (11.03.2021).
- Anderson, James E. ve van Wincoop, Eric (2003), “Gravity with Gravitas: A Solution to the Border Puzzle”, **American Economic Review**, 93(1), 170–192.
- Anderson, James E. vd. (2014), “How Much Does Geography Deflect Services Trade? Canadian Answers”, **International Economic Review**, 55(3), 791–818.
- Ando, Mitsuyo (2006), “Fragmentation and Vertical Intra-Industry Trade in East Asia”, **The North American Journal of Economics and Finance**, 17(3), 257-281.
- Antras, Pol ve Chor, Davin (2013), “Organizing the Global Value Chain”, **Econometrica**, 81(6), 2127-2204.
- Arai, Yoichi ve Kurozumi, Eiji (2007), “Testing for the Null Hypothesis of Cointegration With a Structural Break”, **Econometric Reviews**, 26(6), 705-739.
- Arısoy, İbrahim (2011), “Fiziksel Sermaye Yatırımları ve Büyüme İlişkisinin AK Modeliyle Sınanması: Türkiye Örneği (1968-2006)”, **Maliye Dergisi**, 161, 283-297.
- Ariu, Andrea (2016), “Services Versus Goods Trade: A Firm-Level Comparison”, **Review of World Economics**, 152(1), 19-41.

- Ariu, Andre vd. (2019), “The Interconnections between Services and Goods Trade at the Firm-Level”, **Journal of International Economics**, 116, 173-188.
- Arnold, Jens vd. (2006), “The Productivity Effects of Services Liberalization: Evidence from the Czech Republic”, **World Bank Policy Research Working Paper**, 4109.
- Arnold, Jens M. vd. (2016), “Services Reform and Manufacturing Performance: Evidence from India”, **The Economic Journal**, 126(590), 1–39.
- Arrow, Kenneth J. (1962), “The Economic Implications of Learning by Doing”, **The Review of Economic Studies**, 29(3), 155–173.
- Artan, Seyfettin vd. (2021), “E-Ticaretin Uluslararası Ticarete Etkilerinin Analizi: G20 Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, 33, 103-116.
- Asimakopulos, Alexsandro (1989), “Kalecki and Robinson: An “Outsider’s” Influence”, **Journal of Post Keynesian Economics**, 11(2), 261-278.
- Aslan, Mehmet H. (1998), **Hizmet Ekonomisi**, 1. Baskı, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Aslan, Nurdan ve Terzi Nuray (2006), “Heckscher-Ohlin-Samuelson (HOS) Teorisi ve Teorinin Değerlendirilmesi”, **Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 21(1), 1-14.
- Aslan, Özgür ve Küçükaksoy, İsmail (2006), “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Ekonometrik Bir Uygulama”, **Ekonometri ve İstatistik Dergisi**, 4, 12-28.
- Aslan, Alper ve Topcu, Ebru (2018), “The Relationship between Export and Growth: Panel Data Evidence from Turkish Sectors”, **Economies**, 6(22), 1-15.
- Ata, Sezai (2013), “Türkiye ile Komşuları Arasındaki Ticaret Potansiyeli: Çekim Modeli Çerçevesinde Bir İnceleme”, **International Conference on Eurasian Economies-2013**, 773, 500-509.
- Atamtürk, Burak (2007), “Büyüme Teorileri ve IMF Politikaları”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, 22(1), 89-103.
- Ateş, İsmet ve Işık, Erhan (2010), “Türkiye’de Lojistik Hizmetlerinin Gelişiminin İhracattaki Büyümeye Etkileri”, **Ekonomi Bilimleri Dergisi**, 2(1), 99-106.
- Aviat, Antonin ve Coeurdacier, Nicolas (2007), “The Geography of Trade in Goods and Asset Holdings”, **Journal of International Economics**, 71(1), 22-51.
- Awokuse, Titus O. (2003), “Is the Export-Led Growth Hypothesis Valid for Canada?”, **Canadian Journal of Economics**, 36(1), 126–136.
- _____ (2008), "Trade Openness and Economic Growth: Is Growth Export-Led or Import-Led?", **Applied Economics**, 40(2), 161–173.

- Awokuse, Titus O. ve Christopoulos, Dimitris K. (2009), “Nonlinear Dynamics and the Exports–Output Growth Nexus”, **Economic Modelling**, 26(1), 184–190.
- Ay, Ahmet ve Yardımcı, Pınar (2008), “Türkiye’de Beşerî Sermaye Birikimine Dayalı Ak Tipi İçsel Ekonomik Büyümenin Var Modeli İle Analizi (1950-2000)”, **Maliye Dergisi**, 155, 39-54.
- Aziz, Jahangir (2006), “Rebalancing China’s Economy: What Does Growth Theory Tell Us?”, **IMF Working Paper**, WP/06/291, 1-34.
- Bahar, Ozan (2006), “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, **Muğla Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, 13(2), 140-148.
- Bahmani-Oskooee, Mohsen ve Alse, Janardhanan (1993), “Export Growth and Economic Growth: An Application of Cointegration and Error-Correction Modeling”, **The Journal of Developing Areas**, 27(4), 535-542.
- Bahramian, Pejman ve Saliminezhad, Andisheh (2020), “On the Relationship between Export and Economic Growth: A Nonparametric Causality-in-Quantiles Approach for Turkey”, **The Journal of International Trade and Economic Development**, 29(1), 131-145.
- Baier, Scott L. ve Bergstrand, Jeffrey H. (2007), “Do Free Trade Agreements Actually Increase Members' International Trade?”, **Journal of International Economics**, 71(1), 72-95.
- Baier, Scott L. vd. (2017), “Gravity, Distance, and International Trade”, **CESifo Working Paper**, 6357, Munich.
- Bakari, Sayef ve Mabrouki, Mohamed (2017), “Impact of Exports and Imports on Economic Growth: New Evidence From Panama”, **Journal of Smart Economic Growth**, 2(1), 67-79.
- Balaguer, Jacint ve Cantavella-Jorda, Manuel (2004), “Structural Change in Exports and Economic Growth: Cointegration and Causality Analysis for Spain (1961–2000)”, **Applied Economics**, 36(5), 473–477.
- Balassa, Bela (1978), “Exports and Economic Growth: Further Evidence”, **Journal of Development Economics**, 5(2), 181–189.
- _____ (1985), “Exports, Policy Choices, and Economic Growth in Developing Countries After the 1973 Oil Shock”, **Journal of Development Economics**, 18(1), 23–35.
- Baldwin, Robert E. (1971), “Determinants of the Commodity Structure of U.S. Trade”, **The American Economic Review**, 61(1), 126-146.
- Baldwin, John ve Yan, Beiling (2014), “Global Value Chains and the Productivity of Canadian Manufacturing Firms”, **Economic Analysis Research Paper Series**, 090.

- Baldwin, Richard vd. (2014), "Portrait of Factory Asia: Production Network in Asia and Its Implication for Growth - The 'Smile Curve'", **Joint Research Program Series**, 159, IDE-JETRO.
- Baldwin, Richard ve Robert-Nicoud, Frederic (2014), "Trade-in-Goods and Trade-in-Tasks: An Integrating Framework", **Journal of International Economics**, 92(1), 51-62.
- Baldwin, Richard ve Lopez-Gonzalez, Javier (2015), 'Supply-chain Trade: A Portrait of Global Patterns and Several Testable Hypotheses', **The World Economy**, 38(11), 1682-1721.
- Banerjee, Anindya vd. (1992), "Recursive and Sequential Tests of the Unit-Root and Trend-Break Hypotheses: Theory and International Evidence", **Journal of Business and Economic Statistics**, 10(3), 271-287.
- Banerjee, Piyali vd. (2017), "Fourier ADL Cointegration Test to Approximate Smooth Breaks with New Evidence from Crude Oil Market", **Economic Modelling**, 67, 114-124.
- Banga, Rashmi (2005), "Critical Issues in India's Service-led Growth", **Indian Council for Research on International Economic Relations**, Working Paper, 171.
- Barro, Robert J. (1990), "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth", **Journal of Political Economy**, 98(5), 103-125.
- _____ (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", **The Quarterly Journal of Economics**, 106(2), 407-443.
- _____ (1996), "Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study", **NBER Working Paper Series**, 5698, 1-118, Cambridge.
- Barro, Robert J. ve Sala-i-Martin, Xavier X. (2004), **Economic Growth**, 2. Baskı, Londra: The MIT Press.
- Basu, Susanto ve Weil, David N. (1998), "Appropriate Technology and Growth", **The Quarterly Journal of Economics**, 113(4), 1025-1054.
- Bayraktar, Nihal ve Wang, Yan (2008), "Banking Sector Openness and Economic Growth", **The Journal of Applied Economic Research**, 2(2), 145-175.
- Bayraktar, Cahide (2012), "Keynes ve Refah Devleti", **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 10(2), 247-261.
- Bayraktutan, Yusuf (2003), Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri, **Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 4(2), 175-186.
- Becker, Ralf vd. (2006), "A Stationarity Test in the Presence of an Unknown Number of Smooth Breaks", **Journal of Time Series Analysis**, 27(3), 381-409.

- Beeson, Patricia E. ve Bryan, Michael F. (1986), “The Emerging Service Economy”, **Federal Reserve Bank of Cleveland**, 15 Haziran, 1-6.
- Beghin, John ve Park, Byungyul (2022), “The Exports of Higher Education Services from OECD Countries to Asian Countries: A Gravity Approach”, **The World Economy**, 45(4), 1050-1080.
- Beladi, Hamid vd. (2019), “Does Medical Tourism Promote Economic Growth? A Cross-Country Analysis”, **Journal of Travel Research**, 58(1), 121-135.
- Beverelli, Cosimo vd. (2017), “Services Trade Policy and Manufacturing Productivity: The Role of Institutions”, **Journal of International Economics**, 104, 166–182.
- _____ (2019), “Domestic Value Chains as Stepping Stones to Global Value Chain Intergration”, **The World Economy**, 42(5), 1467-1494.
- Bhagwati, Jagdish N. (1984), “Splintering and Disembodiment of Services and Developing Nations”, **The World Economy**, 7(2), 133–144.
- Bilgin, Cevat ve Şahbaz, Ahmet (2009), “Türkiye’de Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8(1), 177-198.
- Birol, Özlen H. ve Gencer, Ayşen H. (2014), “Neo-Klasik İktisat ve Neo-Klasik Sentez”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 16(1), 251-272.
- Blyde, Juan ve Sinyavskaya, Natalia (2007), “The Impact of Liberalizing Trade in Services on Trade in Goods: An Empirical Investigation”, **Review of Development Economics**, 11(3), 566–583.
- Bo, Pang vd. (2018), “A Study on the Relationship between Productive Services Trade and Goods Trade in Britain and Suggestions to China”, **5th International Conference on Education, Management, Arts, Economics and Social Science (ICEMAESS 2018)**, 264, 713-721.
- Bozkurt, Eda ve Topçuoğlu, Özlem (2013), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, 7, 91-105.
- Bozma, Gürkan vd. (2017), “Lojistik Performansının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi”, **The International New Issues in Social Sciences**, 5, 401-414.
- Brakman, Steven vd. (2009), **The New Introduction to Geographical Economics**, New York: Cambridge University Press.
- Briggs, Kristie ve Sheehan, Kathleen M. (2018), “Service Trade Liberalization and Economic Growth”, **The Journal of Developing Areas**, 53(4), 101-114.
- Bullock, Charles J. (Ed.) (2007), **Wealth of Nations**, New York: Cosimo Inc.
- Bulut, Mustafa (2009), “Yatırım İkliminin Geliştirilmesinde Vergi Politikalarının Rolü: Türkiye Örneği”, **T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı**, 2009/388, Ankara.

- Bulutay, Tuncer (1972), **İktisadi Büyüme Modelleri Üzerine Açıklamalar ve Eleştirmeler**, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Bussiere, Matthieu (2013), “Exchange Rate Pass-through to Trade Prices: The Role of Nonlinearities and Asymmetries”, **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 75(5), 731-758.
- Calderon, Cesar ve Liu, Lin (2003), “The Direction of Causality between Financial Development and Economic Growth”, **Journal of Development Economics**, 72(1), 321–334.
- Campbell John Y. ve Shiller Robert J. (1987), “Cointegration and Tests of Present Value Models”, **Journal of Political Economy**, 95(5), 1062-1088.
- Candan, Esin ve Hanedar, Avni Ö. (2005), “İktisat Neden Bir Kapalı Kutudur? Hâkim İktisadın Değer Yargısı – Sınama İlişkisi”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi Kongreler Dizisi (IV)**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ankara.
- Caravale, Giovanni A. ve Tosato, Domenico A. (2003), **Ricardo and the Theory of Value Distribution and Growth**, Londra: Routledge.
- Carbaugh, Robert J. (2016), **International Economics**, 16. Baskı, Boston: Cengage Learning.
- Carrasco, Carlos A. ve Tovar-Garcia, Edgar D. (2021), “Trade and Growth in Developing Countries: The Role of Export Composition, Import Composition and Export Diversification”, **Economic Change and Restructuring**, 54, 919-941.
- Carrion-i-Silvestre, Josep L. ve Sanzo, Andreu (2006), “Testing the Null of Cointegration With Structural Breaks”, **Oxford Bulletin Of Economics and Statistics**, 68(5), 623-646.
- Carrion-i-Silvestre, Josep L. vd. (2009), “GLS-Based Unit Root Tests with Multiple Structural Breaks under Both the Null and the Alternative Hypotheses”, **Econometric Theory**, 25(6), 1754-1792.
- Carroll, Christopher D. ve Weil, David N. (1994), “Saving and Growth: A Reinterpretation”, **Carnegie-Rochester Conference Series on Public Policy**, 40, 133-192.
- Chadee, Doren ve Naidoo, Vikash (2009), “Higher Educational Services Exports: Sources of Growth of Asian Students in US and UK”, **Service Business**, 3(2), 173-187.
- Chow, Peter C. Y. (1987), “Causality between Export Growth and Industrial Development: Empirical Evidence from the NICs”, **Journal of Development Economics**, 26(1), 55-63.
- Christiano, Lawrence J. (1992), “Searching for a Break in GNP”, **Journal of Business and Economic Statistics**, 10(3), 237-250.
- Christopoulos, Dimitris K. ve Leon-Ledesma, Miguel A. (2010), “Smooth Breaks and Non-Linear Mean Reversion: Post-Bretton Woods Real Exchange Rates”, **Journal of International Money and Finance**, 29(6), 1076-1093.

- _____ (2011), “International Output Convergence, Breaks, and Asymmetric Adjustment”, **Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics**, 15(3), 1-31.
- Clark, Don P. ve Stanley, Denise L. (1999), “Determinants of Intra-Industry Trade Between Developing Countries and the United States”, **Journal of Economic Development**, 24(2), 79-95.
- Clark, Don P. (2012), “Scale Economies and Trade”, **Applied Economics Letters**, 19(10), 965–968.
- Clemente, Jesus vd. (1998), “Testing for A Unit Root in Variables With A Double Change in the Mean”, **Economics Letters**, 59(2), 175-182.
- Connolly, Michelle (2003), “The Dual Nature of Trade: Measuring Its Impact on Imitation and Growth”, **Journal of Development Economics**, 72(1), 31–55.
- Copeland, Brian ve Mattoo, Aaditya (2008), “The Basic Economics of Service Trade”, Aaditya Mattoo, Robert M. Stern ve Gianni Zanini (Ed.), **A Handbook of International Trade in Services**, 84-129, New York: Oxford University Press.
- Çakmak, Erol vd. (2011), “Türkiye’de Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, **Sosyoekonomi**, 16(16), 21-39.
- Çatalbaş, Nazım (2005), **Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere Etkileri: Türkiye Uygulaması**, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, Kenan (2015), **Uluslararası İktisat**, 6. Baskı, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Çetin, Murat (2009), “Kaldor Büyüme Yasasının Ampirik Analizi: Türkiye ve AB Ülkeleri Örneği (1981-2007)”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, 11(1), 355-373.
- Çetin, Emine ve Savrul, Mesut (2016), “Türkiye’de 1980 Sonrası Liberalleşme Sürecinde Dış Ticaretteki Gelişmelerin Türkiye’nin Cari Açığına Etkisi”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 14(28), 511-532.
- Çetiner, Müge vd. (2019), “İhracat Kredi Sigortası, İhracat Artışı Ve İktisadi Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği”, **Journal of Life Economics**, 6(4), 379-400.
- d’Alcantara, Gonzales (1987), “Reflections About Some Basic Concepts for Services Economics”, **The Service Industries Journal**, 7(4), 72–81.
- Daniels, Peter W. ve Bryson, John R. (2002), “Manufacturing Services and Servicing Manufacturing: Knowledge-based Cities and Changing Forms of Production”, **Urban Studies**, 39(5-6), 977-991.
- De Backer, Koen ve Miroudot, Sebastien (2014), “Mapping Global Value Chains”, Rene A. Hernandez, Jorge Mario Martinez-Piva ve Nanno Mulder (Ed.), **Global Value Chains and**

World Trade: Prospects and Challenges For Latin America, (43-78), Santiago: United Nations.

De Benedictis, Luca ve Taglioni, Daria (2011), “The Gravity Model in International Trade”, Luca De Benedictis ve Luca Salvatici (Ed.), **The Trade Impact of European Union Preferential Policies: An Analysis Through Gravity Models**, (55-90), Berlin: Springer.

De Gregorio, Jose (1992), “Economic Growth in Latin America”, **Journal of Development Economics**, 39, 59-84.

Deardorff, Alan V. (1985), “Comparative Advantage and International Trade in Investment Services”, Robert M. Stern (Ed.), **Trade and Investment in Services: Canada/US Perspectives**, 39-71, Toronto: Ontario Economic Council.

_____ (1998), “Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?”, Jeffrey A. Frankel (Ed.), **The Regionalization of the World Economy**, (7-32), Chicago: University of Chicago Press.

_____ (2001), “International Provision of Trade Services, Trade, and Fragmentation”, **Review of International Economics**, 9(2), 233–248.

Dedrick, Jason vd. (1999), “Acer: An IT Company Learning to Use Information Technology to Compete”, **Center for Research on Information Technology and Organizations**, 1-29, University of California, Irvine.

Demirhan, Erdal (2005), “Büyüme ve ihracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 60(4), 75-88.

Diaz-Mora, Carmen vd. (2018), "Looking into Global Value Chains: Influence of Foreign Services on Export Performance", **Review of World Economics**, 154, 785-814.

Dickey, David A. ve Fuller, Wayne A. (1979). “Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with A Unit Root”, **Journal of the American Statistical Association**, 74(366a), 427-431.

_____ (1981), “Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root”, **Econometrica**, 49(4), 1057-1072.

Dinopoulos Elias, Şener Fuat (2007), “New Directions in Schumpeterian Growth Theory”, Horst Hanusch ve Andreas Pyka (Ed.), **Elgar Companion to Neo-Schumpeterian Economics**, 688-704, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

Djajic, Slobodan ve Kierzkowski, Henryk (1989), “Goods, Services and Trade”, **Economica**, 56(221), 83-95.

Doğruel, Suut ve Doğruel, Fatma (2019), “Küreselleşme, Unutulan Sanayi Politikaları ve Sanayisizleşme”, **Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, 1(60), 209-230.

- Dollar, David (1992), “Outward-Oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence from 95 LDCs, 1976-1985”, **Economic Development and Cultural Change**, 40(3), 523–544.
- Dollar, David ve Kraay, Aart (2004), “Trade, Growth, and Poverty”, **The Economic Journal**, 114(493), F22–F49.
- Domar, Evsey D. (1957), **Essays in the Theory of Economic Growth**, New York: Oxford University Press.
- Donaldson, Dave (2018), “Railroads of the Raj: Estimating the Impact of Transportation Infrastructure”, **American Economic Review**, 108(4-5), 899–934.
- Driouchi, Ahmed vd. (2006), “An Econometric Analysis of the Role of Knowledge in Economic Performance”, **Journal of Technology Transfer**, 31, 241–255.
- Duasa, Jarita (2007), “Determinants of Malaysian Trade Balance: An ARDL Bound Testing Approach”, **Global Economic Review**, 36(1), 89-102.
- Duman, Koray ve Aydın, Kevser (2018), “Türkiye’de Ar-Ge Harcamaları ile GSYİH İlişkisi”, **Gazi İktisat ve İşletme Dergisi**, 4(1), 49-66.
- Dura, Cihan (2000), “Yeni Dış Ticaret Teorileri: Genel Bir Bakış”, **Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi**, 16, 1-16.
- Dutt, Amitava K. (2012), “Distributional Dynamics in Post Keynesian Growth Models”, **Journal of Post Keynesian Economics**, 34(3), 431-452.
- Eaton, Jonathan ve Kortum, Samuel (2002), “Technology, Geography, and Trade”, **Econometrica**, 70(5), 1741-1779.
- Ee, Chia Y. (2016), “Export-Led Growth Hypothesis: Empirical Evidence from Selected Sub-Saharan African Countries”, **Procedia Economics and Finance**, 35, 232-240.
- Egger, Peter H. vd. (2017), “The Role of Goods-Trade Networks for Services-Trade Volume”, **The World Economy**, 40(3), 532–543.
- Ehrlich, Isaac (1990), “The Problem of Development: Introduction”, **Journal of Political Economy**, 98(5), 1-11.
- Eken, Ahmet A. ve Yazıcı, Didem (2021), “Türkiye’nin Hizmet İhracatının Yapısı”, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/turkiyenin+hizmet+ihracatinin+yapisi> (02.06.2021).
- Ekinci, Mehmet B. (2008), **Uluslararası Hizmet Ticaretinde Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye**, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları No:10, <http://kutuphane.ito.org.tr/itoyayin/0018637.pdf>, (09.10.2020).

- _____ (2010), “Uluslararası Hizmet Ticaretindeki Gelişmeler Ve Türkiye'nin Potansiyel Hizmet Endüstrilerine İlişkin Analizler”, **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi**, 52, 265-297.
- El Khoury, Antoine C. ve Savvides, Andreas (2006), “Openness in Services Trade and Economic Growth”, **Economics Letters**, 92, 277-283.
- El Yamani, Kaboul vd. (2020), “Economic Growth Theories: A Literature Review”, **International Journal of Management Sciences**, 3(4), 279-289.
- Elliott, John E. (1980), “Marx and Schumpeter on Capitalism’s Creative Destruction: A Comparative Restatement”, **The Quarterly Journal of Economics**, 95(1), 45-68.
- Eltis, Walter (2000), **The Classical Theory of Economic Growth**, Second Edition, Londra: Palgrave Macmillan.
- Emery, Robert F. (1967), “The Relation Of Exports And Economic Growth”, **Kyklos**, 20(4), 470-486.
- Emirhan, Pınar N. (2005), “**The Determinants of Vertical Intra-Industry Trade of Turkey: Panel Data Approach**”, Dokuz Eylül University Faculty of Business Department of Economics, Discussion Paper Series, 05/05.
- Enders, Walter ve Lee, Junsoo (2004), “Testing for A Unit Root with A Nonlinear Fourier Function”, **Econometric Society**, 2004 Far Eastern Meetings, 457, 1-47.
- _____ (2012), “The Flexible Fourier form and Dickey–Fuller Type Unit Root Tests”, **Economics Letters**, 117(1), 196-199.
- Enders, Walter ve Jones, Paul (2016), “Grain Prices, Oil Prices, and Multiple Smooth Breaks in a VAR”, **Studies in Nonlinear Dynamics and Econometrics**, 20(4), 399-419.
- Engle, Robert F. ve Granger, Clive W. J. (1987), “Cointegration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing”, **Econometrica**, 55(2), 251-276.
- Erdem, Ekrem ve Dumrul, Cüneyt (2014), “Keynesyen ve Neo-Klasik Yaklaşımlarda Finansal Sistem ve İktisadî Büyüme”, **Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi**, 2, 45-86.
- Erdoğan, Seyfettin ve Canbay, Şerif (2016), “İktisadi Büyüme ve Araştırma & Geliştirme (Ar-Ge) Harcamaları İlişkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme”, **Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 4(2), 29-43.
- Eren, Leyla G. (2015), “Tarımsal Kapitalizm: Fizyokrasi”, **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi**, 5(2), 6-23.
- Ergün, Havanur (2010), **Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi**, Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Eriçok, Recep E. (2020), “Küresel Ekonomik Yavaşlama: Riskler, Belirsizlikler ve Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **Sayıştay Dergisi**, 31(116), 33-64.
- Erlat, Güzin ve Erlat Haluk (2012), “Türkiye’nin Orta Doğu Ülkeleri İle Olan Ticareti, 1990-2002”, Ercan Uygur ve İrfan Cıvır (Ed.), **GAP Bölgesinde Dış Ticaret ve Tarım**, 35-56, Ankara: TEK Yayını.
- Ertem, Üner (2015), **Dış Ticaret İşlemleri**, 1. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Esfahani, Hadi S. (1991), “Exports, Imports, and Economic Growth in Semi-Industrialized Countries”, **Journal of Development Economics**, 35(1), 93–116.
- Euler Hermes (2019), **Küresel Ticaret Raporu**, Paris, Fransa.
- Evans, George W. (1991), “Pitfalls in Testing for Explosive Bubbles in Asset Prices”, **The American Economic Review**, 81(4), 922-930.
- Falvey, Rod vd. (2004), “Imports, Exports, Knowledge Spillovers and Growth”, **Economics Letters**, 85(2), 209–213.
- Fase, Martin M. G. ve Abma, R. C. N. (2003), “Financial Environment and Economic Growth in Selected Asian Countries”, **Journal of Asian Economics**, 14, 11–21.
- Feder, Gershon (1983), “On Exports and Economic Growth”, **Journal of Development Economics**, 12(1-2), 59–73.
- Felbermayr, Gabriel J. ve Yalçın, Erdal (2013), “Export Credit Guarantees and Export Performance: An Empirical Analysis for Germany”, **The World Economy**, 36(8), 967-999.
- Feyrer, James (2019), “Trade and Income—Exploiting Time Series in Geography”, **American Economic Journal: Applied Economics**, 11(4), 1–35.
- Fiaschi, Davide ve Signorino, Rodolfo (2003), “Consumption patterns, development and growth: Adam Smith, David Ricardo and Thomas Robert Malthus”, **The European Journal of the History of Economic Thought**, 10(1), 5-24.
- Fitzova, Hana ve Zidek, Libor (2015), “Impact of Trade on Economic Growth in the Czech and Slovak Republics”, **Economics and Sociology**, 8(2), 36-50.
- Flam, Harry ve Helpman, Elhanan (1987), “Vertical Product Differentiation and North-South Trade”, **The American Economic Review**, 77(5), 810-822.
- Fourie, Johan ve Fintel, Dieter V. (2009), “World Rankings of Comparative Advantage in Service Exports”, **Economic Working Paper 03/09**, Stellenbosch: Stellenbosch University.
- Francois, Joseph F. (1990), “Trade in Producer Services and Returns due to Specialization under Monopolistic Competition”, **The Canadian Journal of Economics**, 23(1), 109-124.

- Francois, Joseph F. ve Schuknecht, Ludger (1999), “Trade in Financial Services: Procompetitive Effects and Growth Performance”, **Tinbergen Institute Discussion Paper**, 028(2), 1-25.
- Francois, Joseph ve Wooton, Ian (2001), “Market Structure, Trade Liberalization and the GATS”, **European Journal of Political Economy**, 17(2), 389–402.
- Francois, Joseph ve Woerz, Julia (2008), “Producer Services, Manufacturing Linkages, and Trade”, **Journal of Industry, Competition and Trade**, 8(3-4), 199–229.
- Francois, Joseph ve Hoekman, Bernard (2010), “Services Trade and Policy”, **Journal of Economic Literature**, 48(3), 642-692.
- Frankel, Jeffrey A. (1997), **Regional Trading Blocs in the World Economic System**, Washington: Institute for International Economics.
- Frankel, Jeffrey A. ve Romer, David (1999), “Does Trade Cause Growth?”, **American Economic Review**, 89(3), 379–399.
- Freire-Seren, Jesus M. (1999), “Aggregate R&D Expenditure and Endogenous Economic Growth”, **UFAE and IAE Working Papers**, 436.99, 1-31, <https://digital.csic.es/bitstream/10261/1959/1/43699.pdf>, (19.03.2020).
- Fuchs, Victor R. (1968), “The Growing Importance of Service Employment”, Victor R. Fuchs (Ed.), **The Service Economy**, 14-45, New York: National Bureau of Economic Research.
- Gable, Susanna L. ve Mishra, Saurabh (2011), “Service Export Sophistication and Europe's New Growth Model”, **World Bank Policy Research Working Paper**, 5793.
- Gallant, Ronald (1981), “On the Bias in Flexible Functional Forms and an Essentially Unbiased Form: The Fourier Flexible Form”, **Journal of Econometrics**, 15(2), 211-245.
- Galor, Oded ve Weil, David N. (1999), “From Malthusian Stagnation to Modern Growth”, **American Economic Review**, 89(2), 150-154.
- Gautam, Bishnu P. (2011), “Tourism and Economic Growth in Nepal”, **NRB Economic Review**, 23(2), 18-30.
- Genç, Murat C. vd. (2011), “Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesinde Ticaret Akımlarının Belirleyicileri: Çekim Modeli Yaklaşımı”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 25(2), 207-224.
- Gençoğlu, Aylin Y. (2020), “Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz”, **Temaşa Felsefe Dergisi**, 14, 237-256.
- Gereffi, Gary (1994), “The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How U.S. Retailers Shape Overseas Production Networks”, Gary Gereffi ve Miguel Korzeniewicz (Ed.), **Commodity Chains and Global Capitalism**, (95-122), Westport: Praeger Publishers.

- Gereffi, Gary vd. (2005), "The Governance of Global Value Chains", **Review of International Political Economy**, 12(1), 78–104.
- Gereffi, Gary ve Fernandez-Stark, Karina (2011), "Global Value Chain Analysis: A Primer", **Center on Globalization Governance & Competitiveness**, Durham.
- Gereffi, Gary ve Lee, Joonkoo (2012), "Why the World Suddenly Cares About Global Supply Chains", **Journal of Supply Chain Management**, 48(3), 24-32.
- Gerni, Cevat vd. (2017), "Seçilmiş İmalat Sanayi Alt Sektörlerinde Sektöründe Türkiye ve Dünya Arasındaki Dikey ve Yatay Endüstri İçi Ticaret", **International Conference on Eurasian Economies 2017**, İstanbul, 10-12 Temmuz 2017, 155-160.
- Gharte, E. Edward (1993), "Causal Relationship between Exports and Economic Growth: Some Empirical Evidence in Taiwan, Japan and the US", **Applied Economics**, 25(9), 1145–1152.
- Giarini, Orio ve Roulet, R. Jean (1987), "From the Rigidity of Supply to the Service Economy", **The Service Industries Journal**, 7(4), 110-124.
- Gibbs, Murray ve Hayashi, Michiko (1990), "Sectoral Issues and the Multilateral Framework for Trade in Services: An Overview", **IDS Bulletin**, 21(1), 27–33.
- Giri, Rahul (1998), "The Heckscher-Ohlin Model", http://ciep.itam.mx/~rahul.giri/uploads/1/1/3/6/113608/ho_model.pdf, (05.10.2020).
- Glynn, John vd. (2007), "Unit Root Tests and Structural Breaks: A Survey With Applications", **Journal of Quantitative Methods for Economics and Business Administration**, 3(1) (2007), 63-79.
- Goel, K. Rajeev vd. (2008), "R&D Expenditures and U.S. Economic Growth: A Disaggregated Approach", **Journal of Policy Modeling**, 30, 237-250.
- Göçer, İsmet (2013), "Ar-Ge Harcamalarının Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı, Dış Ticaret Dengesi ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri", **Maliye Dergisi**, 165, 215–240.
- Göçer, İsmet ve Hepkarşı, Nur (2013), "İhracat-Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırılmalı Bir Analiz", **Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, 1(4), 57-87.
- Gökmenoğlu, M. Seyit vd. (2012), "Ulusal Rekabet Gücünü Belirleyen Faktörler Üzerine Değerlendirmeler", **Rekabet Dergisi**, 13(4), 3-43.
- Granger, Clive W. J. (1969), "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods", **Econometrica**, 37(3), 424-438.
- _____ (1981), "Some Properties of Time Series Data and Their Use in Econometric Model Specification", **Journal of Econometrics**, 16(1), 121-130.

- _____ (1986), “Developments in the Study of Cointegrated Economic Variables”, **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 48(3), 213–228.
- Granger, Clive W. J. ve Newbold, Paul (1974), “Spurious Regressions in Econometrics”, **Journal of Econometrics**, 2(2), 111-120.
- Gregory, Allan W. ve Hansen, Bruce E. (1996), “Residual-based Tests for Cointegration in Models With Regime Shifts”, **Journal of Econometrics**, 70(1), 99-126.
- Grimwade, Nigel (2003), **International Trade: New Patterns of Trade, Production & Investment**, 2. Baskı, London and New York: Routledge.
- Grossman, Gene M. ve Helpman, Elhanan (1989), “Product Development and International Trade”, **Journal of Political Economy**, 97(6), 1261-1283.
- _____ (1991), “Trade, Knowledge Spillovers, and Growth”, **European Economic Review**, 35(2-3), 517-526.
- Grossman, Gene M. ve Rossi-Hansberg, Esteban (2008), “Trading Tasks: A Simple Theory of Offshoring”, **American Economic Review**, 98(5), 1978-1997.
- Grubel, Herbert G. ve Lloyd, Peter J. (1971), “The Empirical Measurement of Intra-Industry Trade”, **Economic Record**, 47(4), 494-517.
- Grünfeld, Leo A. ve Moxnes, Andreas (2003), “The Intangible Globalization: Explaining the Patterns of International Trade in Services”, **NUPI Working Paper**, 657, Oslo: Norwegian Institute of International Affairs.
- Guerrien, Bernard (1991), **Neo-Klasik İktisat**, Ertuğrul Tokdemir (Çev.), 1. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gupta, Vipin ve Subramanian, Ram (2008), “Seven Perspectives on Regional Clusters and the Case of Grand Rapids Office Furniture City”, **International Business Review**, 17(4), 371-384.
- Güngör, Bayram (2021), “Foreign Direct Investment, Gross Domestic Product, and Export Nexus in Turkey: Autoregressive Distributed Lag Bounds Model and Granger Causality Approach”, **The Rest: Journal of Politics and Development**, 11(1), 30-42.
- Güngör, Kamil (2006), “İktisadın Tarihine Kısa Bir Bakış ve Merkantilizmden Günümüze İktisadi Düşünceler”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 14, 1-41.
- Güriş, Burak (2019), “A New Nonlinear Unit Root Test with Fourier Function”, **Communications in Statistics-Simulation and Computation**, 48(10), 3056-3062.
- Haberler, Gottfried V. (1936), **The Theory of International Trade: With Its Applications to Commercial Policy**, London: William Hodge & Company.

- Halicioglu, Ferda (2009), “An Econometric Study of CO2 Emissions, Energy Consumption, Income and Foreign Trade in Turkey”, **Energy Policy**, 37(3), 1156-1164.
- Hall, Anthony D. vd. (1992), “A Cointegration Analysis of Treasury Bill Yields”, **The Review of Economics and Statistics**, 74(1), 116-126.
- Hansda, Sanjay K. (2001), “Sustainability of Services-led Growth: An Input Output Analysis of the Indian Economy”, **Reserve Bank Of India Occasional Papers**, 22, 73-118.
- Hao, Kang (1996), “Testing for Structural Change in Cointegrated Regression Models: Some Comparisons and Generalizations”, **Econometric Reviews**, 15(4), 401-429.
- Harcourt, Geoffrey C. (2008), “The Structure of Post-Keynesian Economics: The Core Contributions of the Pioneers”, Mathew Forstater ve Larry R. Wray (Ed.), **Keynes for the Twenty-First Century: The Continuing Relevance of The General Theory**, 185-197, New York: Palgrave Macmillan.
- Harrod, Roy F. (1939), “An Essay in Dynamic Theory”, **The Economic Journal**, 49(193), 14-33.
- Harvey, David I. ve Mills, Terence C. (2002), “Unit Roots and Double Smooth Transitions”, **Journal of Applied Statistics**, 29(5), 675-683.
- Hatemi-J, Abdunnasser (2002), “Export Performance and Economic Growth Nexus in Japan: A Bootstrap Approach”, **Japan and the World Economy**, 14(1), 25-33.
- _____ (2008), “Tests for Cointegration With Two Unknown Regime Shifts With an Application to Financial Market Integration”, **Empirical Economics**, 35(3), 497-505.
- _____ (2012), “Asymmetric Causality Tests With an Application”, **Empirical Economics**, 43(1), 447-456.
- Hausmann, Ricardo vd. (2007), “What you export matters”, **Journal of Economic Growth**, 12(1), 1-25.
- Helpman, Elhanan (2004), **The Mystery of Economic Growth**, Londra: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Helpman, Elhanan vd. (2008), “Estimating Trade Flows: Trading Partners and Trading Volumes”, **The Quarterly Journal of Economics**, 123(2), 441-487.
- Henderson, John V. vd. (2012), “Measuring Economic Growth from Outer Space”, **American Economic Review**, 102(2), 994-1028.
- Henriques, Irene ve Sadorsky, Perry (1996), “Export-Led Growth or Growth-Driven Exports? The Canadian Case”, **The Canadian Journal of Economics**, 29(3), 540-555.
- Hepsağ, Aycan (2022), **Ekonometrik Zaman Serileri Analizlerinde Güncel Yöntemler**, 1. Baskı, İstanbul: Der Yayınları.

- Hiç, Mükerrerem (1981), **Büyüme ve Gelişme Ekonomisi**, Kırklareli: Sermet Matbaası.
- Hill, Peter T. (1977), “On Goods And Services”, **Review of Income and Wealth**, 23(4), 315–338.
- Hindley, Brian ve Smith, Alasdair (1984), “Comparative Advantage and Trade in Services”, **World Economy**, 7(4), 369-389.
- Hizirolu, Abdulkadir vd. (2012), “Competitiveness in Services: Turkey versus European Union”, **Procedia-Social and Behavioral Sciences**, 62, 436-440.
- Hodge, James (1997), **Towards an Understanding of the World and South African Trade in Services**, Cape Town: University of Cape Town.
- Hoekman, Bernard ve Shepherd, Ben (2015), “Services Productivity, Trade Policy, and Manufacturing Exports”, **EUI Working Paper RSCAS**, 2015/07.
- Horvath Kutlu, Sinem ve Horvath, Laszlo C. (2020), “Post Keynesyen İktisatta Fonksiyonel Gelir Dağılımının Evrimi: Eleştirel Bir Literatür Analizi”, **Kafkas Üniversitesi İİBF Dergisi**, 11(21), 331-352.
- Howitt, Peter ve Weil, David N. (2010), “Economic Growth”, Steven N. Durlauf ve Lawrence E. Blume (Ed.), **Economic Growth**, 38-50, New York: Palgrave Macmillan.
- Hummels, David vd. (2001), “The Nature and Growth of Vertical Specialization in World Trade”, **Journal of International Economics**, 54(1), 75–96.
- Humphrey, John ve Schmitz, Hubert (2002), “How Does Insertion in Global Value Chains Affect Upgrading in Industrial Clusters?”, **Regional Studies**, 36(9), 1017–27.
- Hye, Qazi M. A. vd. (2013), “Trade-Led Growth Hypothesis: An Empirical Analysis of South Asian Countries”, **Economic Modelling**, 35, 654–660.
- Ignatenko, Anna vd. (2019), “Global Value Chains: What are the Benefits and Why Do Countries Participate?”, **IMF Working Paper**, 19/18.
- International Trade Centre Trade Map, <https://www.intracen.org/itc/market-info-tools/statistics-export-service-country/> (26.05.2021).
- Islam, Muhammed N. (1998), “Export Expansion and Economic Growth: Testing for Cointegration and Causality”, **Applied Economics**, 30(3), 415–425.
- Işık, Nihat ve Kılınç, Efe C. (2013), “Bilgi Ekonomisi ve İktisadi Büyüme: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 26, 21-54.
- Işık, Nihat vd. (2015), “Kişi Başına Gelir ile Çevre Kirliliği Arasındaki İlişki: Gelir Seviyesine Göre Ülke Grupları için Çevresel Kuznets Eğrisi Uygulaması”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, 17(2), 107-125.

- İnal, Vedit (2013), **Büyüme Teorisinin Gelişimi ve Türkiye'nin Büyüme Sorunları**, Birinci Baskı, Ankara: Efil Yayınevi.
- İşleyen, Şakir vd. (2018), "Hizmet İhracatı ve Turizm Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Katkısı Üzerine Ampirik Bir Analiz: 1996-2017 Türkiye Örneği", **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(6), 953-960.
- Jayakar, Krishna P. ve Waterman, David (2000), "The Economics of American Theatrical Movie Exports: An Empirical Analysis", **The Journal of Media Economics**, 13(3), 153-169.
- Johansen, Soren (1991), "Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models", **Econometrica**, 59(6), 1551-1580.
- Johnson, Robert C. ve Noguera, Guillermo (2012), "Proximity and Production Fragmentation", **American Economic Review**, 102(3), 407-411.
- _____ (2013), "Fragmentation and Trade in Value Added over Four Decades", **NBER Working Paper Series**, 18186, Cambridge.
- Jones, Ronald W. ve Kierzkowski, Henryk (1988), "The Role of Services in Production and International Trade: A Theoretical Framework", Research Papers in Economics, **RCER Working Papers**, New York: University of Rochester.
- Jones, Charles (1998), **Introduction To Economic Growth**, Second Edition, New York: W. W. Norton & Company.
- Jones, Charles I. (2016), The Facts of Economic Growth, John B. Taylor ve Harald Uhlig (Ed.), **Handbook of Macroeconomics**, Volume 2A (3-69), Amsterdam: North-Holland.
- Jung, Woo S. ve Marshall, Peyton J. (1985), "Exports, Growth and Causality in Developing Countries", **Journal of Development Economics**, 18(1), 1-12.
- Kalaycı, Cemalettin (2008), "Elektronik Ticaret ve KOBİ'lere Etkileri", **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, 1(1), 139-150.
- Kaldor, Nicholas (1961), "Capital Accumulation and Economic Growth", Douglas C. Hague (Ed.), **The Theory of Capital**, 177-222, Londra: Palgrave Macmillan.
- Kaplinsky, Raphael ve Morris, Mike (2000), **A Handbook for Value Chain Research**, Ottawa: IDRC.
- Kapucu, Hakan vd. (Ed.) (2010), **Politik İktisat ve Adam Smith**, İstanbul: Yön Yayınları.
- Kar, Muhsin ve Pentecost, Eric J. (2000), "Financial Development and Economic Growth in Turkey: Further Evidence on the Causality Issue", **Loughborough University Economic Research Paper**, 00/27, 1-21.

- Kar, Muhsin ve Ağır, Hüseyin (2006), “Türkiye’de Beşerî Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı ile Nedensellik Testi, 1926-1994”, **Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 6(11), 51-68.
- Karagiannis, Nikolaos (2002), **Developmental Policy and the State: The European Union, East Asia, and the Caribbean**, Boston: Lexington Books.
- Karaköy, Çağatay ve Üre, Salim (2019), “Yüksek ve Orta Gelirli Ülkelerde Büyüme ve Lojistik Performans Endeksi Arasındaki İlişki”, **Al-Farabi 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi**, 575-580.
- Karluk, Rıdvan (1973), “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisinin Gelişmekte Olan Ülkeler Yönünden Geçerliliği Üzerine Düşünceler”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, 33(1-4), 221-238.
- Karmali, Deepali ve Sudarsan, P. K. (2008), “Impact of Trade in Goods on Trade in Services: A Country Level Panel Data Analysis”, **Indian Journal of Economics and Business**, 7(1), 145-154.
- Karora, D. Tapiwa (2009), “Exchange Rate Pass-Through to Import Prices in South Africa: Is There Asymmetry?”, **South African Journal of Economics**, 77(3), 380-398.
- Kavoussi, Rostam M. (1984), “Export Expansion and Economic Growth: Further Empirical Evidence”, **Journal of Development Economics**, 14(1), 241–250.
- Kazgan, Gülten (1984), **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Üçüncü Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Keesing, Donald B. (1965), “Labor Skills and International Trade: Evaluating Many Trade Flows with a Single Measuring Device”, **The Review of Economics and Statistics**, 47(3), 287-294.
- _____ (1966), “Labor Skills and Comparative Advantage”, **The American Economic Review**, 56(1/2), 249-258.
- Keho, Yaya (2021), “Effects of Real Exchange Rate on Trade Balance in Cote d’Ivoire: Evidence from Threshold Nonlinear ARDL Model”, **Theoretical Economics Letters**, 11(3), 507-521.
- Kenen, Peter B. (1965), “Nature, Capital, and Trade”, **The Journal of Political Economy**, 73(5), 437–460.
- Keynes, John M. (1926), **El Final Del Laissez-Faire**, <http://200.31.177.150/ebooks/VBOOKS/John%20Maynard%20Keynes%20-%20El%20Final%20del%20Laissez-Faire.pdf>, (18.11.2020).
- Kibritçioglu, Aykut (1998), “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşerî Sermayenin Yeri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, 53(1-4), 207-230.

- Kimura, Fukunari ve Lee, Hyun-Hoon (2006), “The Gravity Equation in International Trade in Services”, **Review of World Economics**, 142(1), 92-121.
- King, Robert G. ve Levine, Ross (1993), “Finance, Entrepreneurship, and Growth: Theory and Evidence”, **Journal of Monetary Economics**, 32, 513-542.
- Kiracı, Kasım (2018), “Havayolu Taşımacılığı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik Analizi: Türkiye Üzerine Ampirik Bir Uygulama”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 33(1), 197-216.
- Kiyota, Kozo (2005), "Services Content of Japanese Trade", **Japan and the World Economy**, 17(3), 261-292.
- Koca, Aylin ve Yıldırım, Nurtaç (2021), “Türkiye Ekonomisinde Hizmet İhracatının Temel Belirleyicileri: Zaman Serisi Analiz”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 39(3), 441-458.
- Konak, Ali (2020), “G-7 Ülkelerinde İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Panel Nedensellik Analizi”, **Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 11(21), 232-251.
- Konan, Denise E. ve Maskus, Keith E. (2006), “Quantifying the Impact of Services Liberalization in a Developing Country”, **Journal of Development Economics**, 81(1), 142-162.
- Konya, Laszlo (2006), “Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries with A Panel Data Approach”, **Economic Modelling**, 23(6), 978-992.
- Korkmaz, Suna ve Aydın, Ahmet (2015), “Türkiye’de Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 10(3), 47-76.
- Kowalski, Przemyslaw vd. (2015), “Participation of Developing Countries in Global Value Chains: Implications for Trade and Trade-Related Policies”, **OECD Trade Policy Papers**, 179, Paris.
- Krauss, Melvyn B. (1976), “The Economics of the "Guest Worker" Problem: A Neo Heckscher-Ohlin Approach”, **The Scandinavian Journal of Economics**, 78(3), 470-476.
- Kravis, Irving B. (1956), “‘Availability’ and Other Influences on the Commodity Composition of Trade”, **Journal of Political Economy**, 64(2), 143-155.
- _____ (1970), “Trade as a Handmaiden of Growth: Similarities between the Nineteenth and Twentieth Centuries”, **The Economic Journal**, 80(320), 850-872.
- Kreishan, Fuad M. (2011), “Time-Series Evidence for Tourism-led Growth Hypothesis: A Case Study of Jordan”, **International Management Review**, 7(1), 89-93.
- Krueger, Anne O. (1978), **Foreign Trade Regimes and Economic Development: Liberalization Attempts and Consequences**, National Bureau of Economic Research, New York.

- Krugman, Paul R. (1979a), “A Model of Innovation, Technology Transfer, and the World Distribution of Income”, **Journal of Political Economy**, 87(2), 253-266.
- _____ (1979b), “Increasing Returns, Monopolistic Competition, and International Trade”, **Journal of International Economics**, 9(4), 469-479.
- _____ (1980), “Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade”, **The American Economic Review**, 70(5), 950-959.
- Kumar, Ruchira (2017), “Global Value Chains: A Way to Create More, Better and Inclusive Jobs”, **World Bank Blogs**, <https://blogs.worldbank.org/jobs/global-value-chains-way-create-more-better-and-inclusive-jobs>, (08.04.2021).
- Kummritz, Victor (2016), “Do Global Value Chains Cause Industrial Development?”, **CTEI Working Paper**, 2016-01, Geneva.
- Kurz, Heinz D. ve Salvadori, Neri (2003), “Theories of ‘Endogenous’ Growth in Historical Perspective”, Heinz D. Kurz ve Neri Salvadori (Ed.), **Classical Economics and Modern Theory: Studies in Long-Period Analysis**, 107-136, Londra: Routledge.
- Kutlu, Erol ve Başar, Banu (2006), “İhracatta Taşıma ve Taşıma Maliyetler”, **Muhasebe ve Finansman Dergisi**, 32, 102-111.
- Kutlu, Sinem ve Horvath Laszlo (2017), “Post Keynesyen Makro İktisadın Metodolojik Temelleri Üzerine Bir İnceleme”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi**, 32(1), 95-129.
- Kuznar, Andzelika (2007), “**International Trade in Services in Developing Countries – Threats And Opportunities: Are Developing Countries Competitive?**”, European Trade Study Group, 9. Yıllık Konferansında Sunulan Bildiri, 13-15 Eylül, Atina.
- Kuznets, Simon (1973), “Modern Economic Growth: Findings and Reflections”, **The American Economic Review**, 63(3), 247-258.
- Küçükahmetoğlu, Osman (2001), “Endüstri içi Ticaret ve Türkiye”, **Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 9(2), 129-153.
- Küçükaksoy, İsmail ve Kopuk, Ezgi (2020), “Türkiye İmalat Sanayii'nde Endüstri İçi Ticaretin Ölçülmesi: 1997-2017 Dönemi”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 10(1), 147-177.
- Kwiatkowski, Denis vd. (1992), “Testing the Null Hypothesis of Stationarity Against the Alternative of a Unit Root: How Sure Are We That Economic Time Series Have a Unit Root?”, **Journal of Econometrics**, 54(1-3), 159-178.
- Lam, Pun L. ve Shiu, Alice (2010), “Economic Growth, Telecommunications Development and Productivity Growth of the Telecommunications Sector: Evidence Around the World”, **Telecommunications Policy**, 34(4), 185-199.

- Langhammer, Rolf J. (1991), "Trade in Services Between Brazil and the European Community: Empirical Trends and Preliminary Hypotheses on Determinants", **Kiel Working Paper**, 464, Kiel: Kiel Institute of World Economy.
- Lautier, Marc (2008), "Export of Health Services from Developing Countries: The Case of Tunisia", **Social Science and Medicine**, 67(1), 101-110.
- Lavoie, Marc (2014), **Post-Keynesian Economics: New Foundations**, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Leamer, Edward E. ve Levinsohn, James (1995), "International trade theory: The evidence", Gene M. Grossman and Kenneth Rogoff (Ed.), **Handbook of International Economics**, 3. Baskı içinde (1339-1394), Amsterdam: Elsevier Science Publishers B.V.
- Lee, Junsoo ve Strazicich, Mark C. (2001), "Break Point Estimation and Spurious Rejections With Endogenous Unit Root Tests", **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 63(5), 535-558.
- _____ (2003), "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test With Two Structural Breaks", **Review of Economics and Statistics**, 85(4), 1082-1089.
- _____ (2013), "Minimum LM Unit Root Test With One Structural Break", **Economics Bulletin**, 33(4), 2483-2492.
- Lee, Hyun-Hoon ve Lloyd, Peter J. (2002), "Intra-Industry Trade in Services", Peter J. Lloyd ve Lee Hyun-Hoon (Ed.), **Frontiers of Research in Intra-Industry Trade**, 159-179, London: Palgrave Macmillan.
- Lee, Sang-Woo ve Waterman, David (2007), "Theatrical Feature Film Trade in the United States, Europe, and Japan Since the 1950s: An Empirical Study of the Home Market Effect", **Journal of Media Economics**, 20(3), 167-188.
- Lee, Chien C. ve Chang, Chun P. (2008), "Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look At Panels ", **Tourism Management**, 29(1), 180-192.
- Lee, Jaehwa (2008), "Trade, FDI, and Productivity Convergence: A Dynamic Panel Data Approach in 25 Countries", **Japan and the World Economy**, 21(3), 226-238.
- Lee, Chew G. ve Hung, Woan T. (2010), "Tourism, Health and Income in Singapore", **International Journal of Tourism Research**, 12, 355-359.
- Lee, Woori (2017), "Services Liberalization and GVC Participation: New Evidence for Heterogeneous Effects by Income Level and Provisions", **Graduate Institute of International and Development Studies CTEI Working Paper Series**, 2017-08.
- Lennon, Carolina (2009), "Trade in Services and Trade in Goods: Differences and Complementarities", The Vienna Institute for International Economic Studies, wiiw Working Paper, 53.

- Lennon, Carolina vd. (2009), "Complementarity of Inputs across Countries in Services Trade", **Annals of Economics and Statistics**, 93/94, 183-205.
- Leontief, Wassily (1953), "Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-examined", **Proceedings of the American Philosophical Society**, 97(4), 332-349.
- Letiche, John M. (1959), "The Relevance of Classical and Contemporary Theories of Growth to Economic Development", **The American Economic Review**, 49(2), 473-494.
- Lewis, William A. (2013), **The Theory of Economic Growth**, Londra: Routledge.
- Leybourne, Stephen vd. (1998), "Unit Roots and Smooth Transitions", **Journal of Time Series Analysis**, 19(1), 83-97.
- Li, Xiaoying vd. (2003), "Imports of Services and Economic Growth: A Dynamic Panel Approach", **Sustainable Energy Transitions Initiative (SETI) Working Paper**, 1-19, https://www.researchgate.net/profile/David-Greenaway-2/publication/251990237_Imports_of_services_and_economic_growth_A_dynamic_panel_approach/links/53e8f1bb0cf2fb1b9b6432db/Imports-of-services-and-economic-growth-A-dynamic-panel-approach.pdf, (16.02.2022).
- Liew, Kim-Sen vd. (2003), "Exchange Rate and Trade Balance Relationship: The Experience of Asean Countries", **International Trade**, 307003(1), 1-11.
- Linder, Staffan B. (1961), **An Essay on Trade and Transformation**, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Linders, Gert J. (2001), "Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade", Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis, Lahey, CPB Memorandum 10, 29 May1s, 1-172.
- Liu, Xiaohui vd. (2009), "Trade, Foreign Direct Investment and Economic Growth in Asian Economies", **Applied Economics**, 41(13), 1603-1612.
- Lodefalk, Magnus (2014), "The Role of Services for Manufacturing Firm Exports", **Review of World Economics**, 150(1), 59-82.
- Loertscher, Rudolf ve Wolter, Frank (1980), "Determinants of Intra-industry Trade: Among Countries and Across Industries", **Review of World Economics**, 116, 280-293.
- Long, Wayne (1983), "The Meaning of Entrepreneurship", **American Journal of Small Business**, 8(2), 47-59.
- Loungani, Prakash vd. (2017), "World Trade in Services: Evidence from A New Dataset", **IMF Working Paper**, 17/77, Washington.
- Lucas, Robert E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", **Journal of Monetary Economics**, 22(1), 3-42.

- Lumsdaine, Robin L. ve Papell, David H. (1997), “Multiple Trend Breaks and the Unit-Root Hypothesis”, **Review of Economics and Statistics**, 79(2), 212-218.
- Madden, Gary ve Savage, Scott J. (1998), “CEE Telecommunications Investment and Economic Growth”, **Information Economics and Policy**, 10(2), 173–195.
- Madeira, Mary A. (2016), “New Trade, New Politics: Intra-Industry Trade and Domestic Political Coalitions”, **Review of International Political Economy**, 23(4), 677–711.
- Magee, Stephen P. (1981), “The Appropriability Theory of the Multinational Corporation”, **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, 458(1), 123–135.
- Maki, Daiki (2012), “Tests for Cointegration Allowing for An Unknown Number of Breaks”, **Economic Modelling**, 29(5), 2011-2015.
- Malatyalı, Özcan (2016), “Teknoloji Transferinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği 1989-2014”, **Kastamonu Üniversitesi İİBF Dergisi**, 13, 62-73.
- Mankiw, Nicholas G. (1985), “Small Menu Costs and Large Business Cycles: A Macroeconomic Model of Monopoly”, **The Quarterly Journal of Economics**, 100(2), 529-537.
- _____ (1995), “The Growth of Nations”, **Brookings Papers on Economic Activity**, 1995(1), 275–326.
- Mankiw, Nicholas G. vd. (1992), “A Contribution to the Empirics of Economic Growth”, **The Quarterly Journal of Economics**, 107(2), 407–437.
- Marin, Dalia (1992), “Is the Export-Led Growth Hypothesis Valid for Industrialized Countries?”, **The Review of Economics and Statistics**, 74(4), 678-688.
- Markusen, James R. (1988), “Production, Trade, and Migration with Differentiated, Skilled Workers”, **The Canadian Journal of Economics**, 21(3), 492-506.
- _____ (1989), “Trade in Producer Services and in Other Specialized Intermediate Inputs”, **The American Economic Review**, 79(1), 85-95.
- Marshall, Neill J. vd. (1987), “Producer Services and Uneven Development”, **Area**, 19(1), 35-41.
- Marx, Karl (2018), **Kapital-Ekonomi Politîğın Eleştirisi: I. Cilt Sermayenin Üretim Süreci**, Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.
- Masoud, Najeb (2014), “A Contribution to the Theory of Economic Growth: Old and New”, **Journal of Economics and International Finance**, 6(3), 47-61.
- Mattoo, Aaditya vd. (2006), “Measuring Services Trade Liberalization and its Impact on Economic Growth: An Illustration,” **Journal of Economic Integration**, 21(1), 64-98.
- McCulloch, Rachel vd. (1988), “International Competition in Services”, Martin Feldstein (Ed.), **The United States in the World Economy**, 367-422, Şikago: University of Chicago Press.

- McNown, Robert vd. (2018), “Bootstrapping the Autoregressive Distributed Lag Test for Cointegration”, **Applied Economics**, 50(13), 1509-1521.
- Medina-Smith, Emilio J. (2001), “Is The Export-Led Growth Hypothesis Valid for Developing Countries? A Case Study of Costa Rica”, Policy Issues in International Trade And Commodities Study Series, 7, United Nations: Geneva.
- Melitz, Marc J. (2003), “The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity”, **Econometrica**, 71(6), 1695-1725.
- Melvin, James R. (1989), “Trade in Producer Services: A Heckscher-Ohlin Approach”, **Journal of Political Economy**, 97(5), 1180–1196.
- Menyah, Kojo vd. (2014), “Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in African Countries: New Insights from a Panel Causality Approach”, **Economic Modelling**, 37, 386-394.
- Michaely, Michael (1977), “Exports and Growth: An Empirical Investigation”, **Journal of Development Economics**, 4(1), 49–53.
- Mill, John S. (1885), **Principles of Political Economy**, New York: D. Appleton and Company.
- Millemaci, Emanuele ve Ofria, Ferdinando (2014), “Kaldor-Verdoorn's Law and Increasing Returns to Scale”, **Journal of Economic Studies**, 41(1), 140–162.
- Mirza, Daniel ve Nicoletti, Giuseppe (2004), “What is so Special about Trade in Services?”, **University of Nottingham Research Paper**, 2004/02, Nottingham: Leverhulme Centre for Research on Globalisation and Economic Policy.
- Mishra, Pabitra K. vd. (2011), “Causality between Tourism and Economic Growth: Empirical Evidence from India”, **European Journal of Social Sciences**, 18(4), 518-527.
- Mohammadi, Shahriar ve Yaghoubi, Parisa (2008), “Analysis of Revealed Comparative Advantage in the E-Service Market”, **3rd IEEE International Conference on System of Systems Engineering (SoSE)**, 1-6, Singapur.
- Moosa, Imad A. (2002), **Foreign Direct Investment: Theory, Evidence and Practice**, Birinci Baskı, Londra: Palgrave Macmillan.
- Mora, Carmen D. (2002), “The Role of Comparative Advantage in Trade within Industries: A Panel Data Approach for the European Union”, **Weltwirtschaftliches Archiv**, 138(2), 291-316.
- Morgil, Orhan (1988), “Harrod-Domar Modelinde Tam Kapasite Kullanımının ve Tam İstihdamın Sağlanması”, **Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, 6(1-2), 121-126.
- Mudambi, Ram (2008), “Location, Control and Innovation in Knowledge-Intensive Industries”, **Journal of Economic Geography**, 8(5), 699–725.

- Murray, Michael P. (1994), “A Drunk and Her Dog: An Illustration of Cointegration and Error Correction”, **The American Statistician**, 48(1), 37-39.
- Murthy, Vasudeva N. R. ve Okunade, Albert A. (2016), “Determinants of U.S. Health Expenditure: Evidence from Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Approach to Cointegration”, **Economic Modelling**, 59, 67-73.
- Mushtag, Rizwan (2011), “Testing Time Series Data For Stationarity”, **SSRN Electronic Journal**, 1-19, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1911068 (04.12.2022).
- Myint, Hla (1958), “The ‘Classical Theory’ of International Trade and the Underdeveloped Countries”, **The Economic Journal**, 68(270), 317-337.
- Narayan, Paresh K. ve Popp, Stephan (2010), “A New Unit Root Test With Two Structural Breaks in Level and Slope at Unknown Time”, **Journal of Applied Statistics**, 37(9), 1425-1438.
- Nazlioglu, Saban vd. (2016), “Oil Prices and Real Estate Investment Trusts (REITs): Gradual-Shift Causality and Volatility Transmission Analysis”, **Energy Economics**, 60, 168-175.
- Nelson, Charles R. ve Plosser, Charles R. (1982), “Trends and Random Walks in Macroeconomic Time Series: Some Evidence and Implications”, **Journal of Monetary Economics**, 10(2), 139-162.
- Nissan, Edward vd. (2011), “Relationship between Tourism and Economic Growth”, **The Service Industries Journal**, 31(10), 1567-1572.
- Nişancı, Murat vd. (2011), “Finansal Gelişme ve İktisadi Büyüme: Statik ve Dinamik Panel Veri Analizi”, **Selçuk Üniversitesi İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 16(22), 107-118.
- Nkoro, Emeka ve Uko, Aham K. (2016), “Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Cointegration Technique: Application and Interpretation”, **Journal of Statistical and Econometric Methods**, 5(4), 63-91.
- Nordas, Hildegunn K. (2010), “Trade in Goods and Services: Two Sides of the Same Coin?”, **Economic Modelling**, 27(2), 496–506.
- _____ (2021), “Services Trade Governance in the Digital Economy”, **CEP Policy Brief: March 2021**, Zürih.
- Nusbaumer, Jacques (1987), **Services in the Global Market**, Boston: Kluwer Academic Publishers, Google Book Search (15.10.2020). Serkan hocaya sor... Eğer böyleyse diğerlerinden de düzeltilecek...
- OECD (2018), **OECD Economic Surveys: Turkey 2018**, Ekonomik ve Kalkınma İnceleme Komitesi (EDRC), Paris, <https://www.oecd.org/economy/surveys/Turkey-2018-OECD-economic-survey-overview.pdf> (07.06.2021).

- _____ (2020), **International Trade by Commodity Statistics**, 2020(6), https://read.oecd-ilibrary.org/trade/international-trade-by-commodity-statistics/volume-2020/issue-6_0fd3e365-en#page1 (26.05.2021).
- Ohara, Hidetaka I. (1999), “A Unit Root Test With Multiple Trend Breaks: A Theory and An Application to US and Japanese Macroeconomic Time-Series”, **The Japanese Economic Review**, 50(3), 266-290.
- Ohlin, Bertil (1935), **International and Interregional Trade**, Cambridge: Harvard University Press.
- Oliveira, Joao G. D. A. vd. (2021), “The Political Role Of The State İn Cambridge Theories Of Growth And Distribution”, **Brazilian Journal of Political Economy**, 41(1), 207-214.
- Omay, Tolga (2015), “Fractional Frequency Flexible Fourier Form to Approximate Smooth Breaks in Unit Root Testing”, **Economics Letters**, 134, 123-126.
- Oshima, Ambassador S. (2019), “To TPP, or not TPP, That is the Question”, Ali Merthan Dündar ve Bahadır Pehlivan Türk (Ed.), **Değişen Dünya Düzeni: Türkiye ve Japonya'nın Perspektifleri**, (45-47), Ankara: APAM Yayınları.
- Özcan, Burcu ve Özçelebi, Oğuzhan (2013), “İhracata Dayalı Büyüme Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi?”, **Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi**, 20(1), 1-14.
- Özdemir, Ali R. ve Öksüzler, Oktay (2006), “Türkiye’de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir Mi? Bir Granger Nedensellik Analizi”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(16), 107-126.
- Öziş, Mustafa ve Atbaşı, Ferda D. (2020), “J.M. Keynes’in Analizinde Merkantilist Doktrindeki Bilimsel Doğruluğun Esası”, **Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, 1(64), 117-145.
- Özorhon, Beliz ve Demirkessen, Sevilay (2014), “Türk Müteahhitlik Hizmetlerinin Uluslararası Rekabetçilik Analizi”, **İMO Teknik Dergi**, 421, 6831-6848.
- Özsağır, Arif (2008), “Dünden Bugüne Büyümenin Dinamiği”, **KMU İİBF Dergisi**, 10(14), 332-347.
- Öztürk, Nazım (2003), “Dış Ticaret Kuramında Yeni Yaklaşımlar”, **Öneri Dergisi**, 5(19), 109-126.
- _____ (2010), “Klasik Ve Neoklasik İktisatta Gelir Bölüşümü”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, 1(24), 59-89.
- Paas, Tiiu (2003), “Regional Integration and International Trade in the Context of EU Eastward Enlargement”, **HWWA Discussion Paper**, 218, 1-30, Hamburg.
- Papanek, Gustav F. (1973), “Aid, Foreign Private Investment, Savings, and Growth in Less Developed Countries”, **Journal of Political Economy**, 81(1), 120–130.

- Papell, David H. ve Prodan, Ruxandra (2004), “The Uncertain Unit Root in U.S. Real GDP: Evidence With Restricted and Unrestricted Structural Change”, **Journal of Money, Credit and Banking**, 36(3a), 423-427.
- Parasız, İlker (2003), **Ekonomik Büyüme Teorileri**, İkinci Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Park, Joon Y. (1992), “Canonical Cointegrating Regression”, **Econometrica**, 60(1), 119-143.
- Parrinello, Sergio (2004), “The Service Economy Revisited”, **Structural Change and Economic Dynamics**, 15(4), 381-400.
- Parry, Thomas G. (1977), “The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment by Stephen Herbert Hymer”, **Journal of Political Economy**, 85(5), 1096-1098.
- Pascalau, Razvan vd. (2022), “Johansen-Type Cointegration Tests with A Fourier Function”, **Journal of Time Series Analysis**, 43(5), 828-852.
- Pata, Uğur K. (2017), “Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkileri: Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (1971-2014)”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 31(1), 119-134.
- _____ (2020), “Türkiye’de Eğitim ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Fourier-Shin Eşbütünleşme Testi”, **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, 6(2), 175-190.
- Perron, Pierre (1989), “The Great Crash, the Oil Price Shock, and the Unit Root Hypothesis”, **Econometrica**, 57(6), 1361-1401.
- _____ (1997), “Further Evidence on Breaking Trend Functions in Macroeconomic Variables”, **Journal of Econometrics**, 80(2), 355-385.
- Perron, Pierre ve Vogelsang, Timothy J. (1992), “Nonstationarity and Level Shifts With an Application to Purchasing Power Parity”, **Journal of Business and Economic Statistics**, 10(3), 301-320.
- Pesaran, Mohammad H. vd. (1999), “Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels”, **Journal of the American Statistical Association**, 94(446), 621-634.
- _____ (2001), “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, **Journal of Applied Econometrics**, 16(3), 289-326.
- Phillips, Peter C. B. ve Hansen, Bruce E. (1990), “Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I(1) Processes”, **The Review of Economic Studies**, 57(1), 99-125.
- Phillips, Peter C. B. ve Ouliaris, Sam (1990), “Asymptotic Properties of Residual Based Tests for Cointegration”, **Econometrica**, 58(1), 165-193.

- Piermartini, Roberta ve Teh, Robert (2005), “Demystifying Modelling Methods for Trade Policy”, **WTO Discussion Paper**, 10, 1-58, Geneva.
- Pistoresi, Barbara ve Rinaldi, Alberto (2012), “Exports, Imports and Growth: New Evidence on Italy: 1863–2004”, **Explorations in Economic History**, 49(2), 241–254.
- Po, Wan C. ve Huang, Bwo N. (2008), “Tourism Development and Economic Growth – A Nonlinear Approach”, **Physica A**, 387(22), 5535-5542.
- Porter, Michael E. (1985), **Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance**, New York: Free Press.
- Posner, Michael V. (1961), “International Trade and Technical Change”, **Oxford Economic Papers**, 13(3), 323-341.
- Pöyhönen, Pentti (1963), “A Tentative Model for the Volume of Trade between Countries”, **Weltwirtschaftliches Archiv**, 90, 93-100.
- Priyankara, Eac (2018), “Services Exports and Economic Growth in Sri Lanka: Does the Export-led Growth Hypothesis Hold for Services Exports?”, **Journal of Service Science and Management**, 11(4), 479–495.
- Ram, Rati (1985), “Exports and Economic Growth: Some Additional Evidence”, **Economic Development and Cultural Change**, 33(2), 415–425.
- _____ (1987), “Exports and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from Time-Series and Cross-Section Data”, **Economic Development and Cultural Change**, 36(1), 51-72.
- Ramos, Francisco F. R. (2001), “Exports, Imports, and Economic Growth in Portugal: Evidence from Causality and Cointegration Analysis”, **Economic Modelling**, 18(4), 613–623.
- Ranjbar, Omid vd. (2018), “A New Unit Root Test against Asymmetric ESTAR Nonlinearity with Smooth Breaks”, **Iranian Economic Review**, 22(1), 51-62.
- Rasmussen, Tobias N. ve Roitman, Agustin (2011), “Oil Shocks in a Global Perspective: Are they Really that Bad?”, **IMF Working Paper**, WP/11/194, 1-29.
- Rebelo, Sergio (1991), “Long-Run Policy Analysis and Long-Run Growth”, **Journal of Political Economy**, 99(3), 500-521.
- Ricardo, David (1891), **Principles of Political Economy and Taxation**, London: ECK Gonner.
- Robinson, Joan (1978), “Keynes and Ricardo”, **Journal of Post Keynesian Economics**, 1(1), 12-18.

- Rodrigues, Paulo M. M. ve Taylor, Robert A. M. (2012), “The Flexible Fourier Form and Local Generalised Least Squares De-trended Unit Root Tests”, **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 74(5), 736-759.
- Rodrigues, Mauro ve Souza, Danilo (2020), “Education Quality and The Empirics of Economic Growth: Reconciling Mankiw-Romer-Weil Estimates with Microeconomic Evidence”, **Applied Economics Letters**, 1–7.
- Romer, Paul M. (1986), “Increasing Returns and Long-Run Growth”, **Journal of Political Economy**, 94(5), 1002-1037.
- _____ (1994), “The Origins of Endogenous Growth”, **Journal of Economic Perspectives**, 8(1), 3-22.
- Rungi, Armando ve Del Prete, Davide (2018), “The Smile Curve at the Firm Level: Where Value is Added Along Supply Chains”, **Economics Letters**, 164, 38-42.
- Rybczynski, Tadeusz M. (1955), “Factor Endowment and Relative Commodity Prices”, **Economica**, 22(88), 336-341.
- Sahabandu, R V. ve Asanka, P P.G.D. (2018), “Impact Analysis of US Dollar Index Volatility on Imports and Import Categories of Sri Lanka”, **2018 Moratuwa Engineering Research Conference (MerCon)**, 54-59, Sri Lanka.
- Salvatore, Dominick (2016), **International Economics**, 12. Baskı, Hoboken: John Wiley and Sons.
- Sampson, Gary P. ve Snape, Richard H. (1985), “Identifying the Issues in Trade in Services”, **The World Economy**, 8(2), 171–182.
- Samuelson, Paul A. (1939), “The Gains from International Trade”, **The Canadian Journal of Economics and Political Science**, 5(2), 195-205.
- Sancar, Canan (2012), “Kamu Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisine Wagner Yasası ve Keynesyen Görüş Çerçevesinde Teorik Bir Yaklaşım: Türkiye Örneği (2000-2011)”, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(2), 1-19.
- Sandri, Serena vd. (2016), “Trade in Goods and Services and Its Effect on Economic Growth –The Case Of Jordan”, **Applied Econometrics and International Development**, 25(2), 113-132.
- Sapir, Andre and Lutz, Ernst (1981), “Trade in Services: Economic Determinants and Development-Related Issues”, **World Bank Staff Working Paper**, 480, Washington: The World Bank.
- Schmidt, Peter ve Philips Peter C. B. (1992), “LM Tests for A Unit Root in the Presence Of Deterministic Trends”, **Oxford Bulletin of Economics and Statistics**, 54(3), 257-287.
- Schumpeter, Joseph A. (1939), **Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process**, New York: McGraw-Hill.

- _____ (1947), “The Creative Response in Economic History”, **The Journal of Economic History**, 7(2), 149-159.
- _____ (2013), **Capitalism, Socialism & Democracy**, Abingdon: Routledge.
- Segerstrom, Paul S. vd. (1990), “A Schumpeterian Model of the Product Life Cycle”, **The American Economic Review**, 80(5), 1077-1091.
- Seyidoğlu, Halil (1994), **Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama**, 10. Baskı, İstanbul: Güzem Yayınları.
- Seymen, Dilek (2019), “Yeni Dış Ticaret Teorileri”, https://kisi.deu.edu.tr/dilek.seymen/yeni_d%c4%b1s_tic_teo.pdf, (03.03.2021).
- Seyoum, Belay (2007), “Revealed Comparative Advantage and Competitiveness in Services”, **Journal of Economic Studies**, 34(5), 376-388.
- Sezgin, Aslı Ş. (2020), Koronavirüs Salgını Sonrasında Küresel Tedarik Zincirleri ve Türkiye, Türkiye İş Bankası İktisadi Araştırmalar Bölümü Raporu, İstanbul, https://ekonomi.isbank.com.tr/contentmanagement/Documents/tr10_aa_rapor/2020/BN_TedarikZincirleri_202008.pdf (21.06.2021).
- Shafiullah, Muhammed vd. (2017), “The Role of Export Composition in Export-led Growth in Australia and Its Regions”, **Economic Analysis and Policy**, 53, 62-76.
- Sharipov, Ilkhom (2015), “Contemporary Economic Growth Models and Theories: A Literature Review”, Alexandru Ioan Cuza University of Iasi, Centre for European Studies, **CES Working Papers 2067-7693**, 7(3), 759-773.
- Shaw, Graham K. (1992), “Policy Implications of Endogenous Growth Theory”, **The Economic Journal**, 102(412), 611-621.
- Shelp, Ronald K. (1986), “Trade in Services”, **Foreign Policy**, 65, 64-84.
- Shepherd, Ben (2013), “The Gravity Model of International Trade: A User Guide”, **United Nations ESCAP**, <https://www.unescap.org/sites/default/files/tipub2645.pdf>, (12.03.2021).
- Shih, Stan (1996), **Me Too is not My Style: Challenge Difficulties, Break through Bottlenecks, Create Values**, Doha: Aspire Academy Series.
- Shin, Yongcheol (1994), “A Residual-Based Test of the Null of Cointegration against the Alternative of No Cointegration”, **Econometric Theory**, 10(1), 91-115.
- Shin, Namchul vd. (2012), “Value Capture in the Global Electronics Industry: Empirical Evidence for the ‘Smiling Curve’ Concept”, **Industry and Innovation**, 19(2), 89-107.
- Singh, Tarlok (2002), “India’s Trade Balance: The Role of Income and Exchange Rates”, **Journal of Policy Modeling**, 24(5), 437-452.

- Skott, Peter (2021), "Fiscal Policy and Structural Transformation in Developing Economies", **Structural Change and Economic Dynamics**, 56, 129-140.
- Smith, Adam (2005), "Of the Accumulation of Capital, or of Productive and Unproductive Labour", Marc Edelman ve Angelique Haugerud (Ed.), **The Anthropology of Development and Globalization**, 87-90, Malden: Blackwell Publishing.
- Sollis, Robert (2009), "A Simple Unit Root Test against Asymmetric STAR Nonlinearity with an Application to Real Exchange Rates in Nordic Countries", **Economic Modelling**, 26(1), 118-125.
- Solow, Robert M. (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", **The Quarterly Journal of Economics**, 70(1), 65-94.
- _____ (1994), "Perspectives on Growth Theory", **Journal of Economic Perspectives**, 8(1), 45-54.
- Spithoven, Antoon (1996), "Jean-Baptiste Say (1767-1832): Between the Labour Theory of Value and Utility", **International Journal of Social Economics**, 23(7), 39-48.
- Stabler, Jack C. ve Howe, Eric C. (1988), "Service Exports and Regional Growth in The Postindustrial ERA", **Journal of Regional Science**, 28(3), 303-315.
- Steedman, Ian (1979), "Heterogeneous Capital and the Heckscher-Ohlin-Samuelson Theory of Trade", Steedman Ian (Ed.), **Fundamental Issues in Trade Theory**, 1. Baskı içinde (64-76), Londra: Palgrave Macmillan.
- Stern, Matthew (2002), "Predicting South African Trade in Services", **Trade and Industrial Policy Strategies (TIPS)**, 6th Annual Forum, 9-11 Eylül, Muldersdrift.
- Stock, James H. ve Watson, Mark W. (1988), "Testing for Common Trends", **Journal of the American Statistical Association**, 83(404), 1097-1107.
- Stolper, Wolfgang F. ve Samuelson, Paul A. (1941), "Protection and Real Wages", **The Review of Economic Studies**, 9(1), 58-73.
- Stolper, Wolfgang F. ve Roskamp, Karl W. (2009), "An Input-Output Table for East Germany with Applications to Foreign Trade", **Bulletin of the Oxford University Institute of Economics & Statistics**, 23(4), 379-392.
- Storrie, Donald (2000), "Service Employment, Productivity and Growth", Dominique Anxo ve Donald Storrie (Ed.), **The Job Potential of the Service Sector in Europe: Final Report 2000**, 35-64, Lüksemburg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Stöllinger, Roman (2019), "Testing the Smile Curve: Functional Specialisation in GVCs and Value Creation", **wiiw Working Paper**, 163, Vienna.

- Sturgeon, Timothy J. (2008), "Mapping Integrative Trade: Conceptualising and Measuring Global Value Chains", **International Journal of Technological Learning, Innovation and Development**, 1(3), 237-257.
- Sultanuzzaman, Md R. vd. (2019), "Effects of Export and Technology on Economic Growth: Selected Emerging Asian Economies", **Economic Research-Ekonomska Istrazivanja**, 32(1), 2515-2531.
- Swan, Trevor W. (1956), "Economic Growth and Capital Accumulation", **Economic Record**, 32(2), 334-361.
- Şentürk, Canan (2017), "Endüstri İçi Ticaretin Belirleyicileri Üzerine Bir Literatür İncelemesi", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, CİEP Özel Sayısı, 858-890.
- Şimşek, Muammer (2003), "İhracata Dayalı-Büyüme Hipotezinin Türkiye Ekonomisi Verileri ile Analizi, 1960-2002", **Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi**, 18(2), 43-63.
- Şimşek, Muammer ve Kadılar Cem (2010), "Türkiye'de Beşerî Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi", **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 11(1), 115-140.
- Şimşek, Türker ve Yiğit, Emre (2019), "Lojistik Performans ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Orta-Doğu Avrupa Ülkeleri ve Türkiye Örneği", **Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives**, 7(2), 169-177.
- Taban, Sami ve Aktar, İsmail (2008), "An Empirical Examination of the Export-Led Growth Hypothesis in Turkey", **Journal of Yasar University**, 3(11), 1535-1551.
- Tang, Chor F. vd. (2015), "How Stable is the Export-Led Growth Hypothesis? Evidence from Asia's Four Little Dragons", **Economic Modelling**, 44, 229-235.
- Tatemoto, Masahiro ve Ichimura, Shinichi (1959), "Factor Proportions and Foreign Trade: The Case of Japan", **The Review of Economics and Statistics**, 41(4), 442-446.
- The Hong Kong and Shanghai Banking Corporation [HSBC] (2018), Turkey Trade Report, <https://www.business.hsbc.com.tr/-/media/library/markets/turkey/pdf/hsbc-trade-report-turkey-tr.pdf?la=tr-TR> (27.05.2021).
- Tekin, Rıfat B. (2012), "Economic Growth, Exports and Foreign Direct Investment in Least Developed Countries: A Panel Granger Causality Analysis", **Economic Modelling**, 29(3), 868-878.
- The World Bank Data-1, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (05.06.2021).

- The World Bank Data-2, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (06.06.2021).
- The World Bank Data-3, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (07.06.2021).
- The World Bank Data-4, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (08.06.2021).
- The World Bank Data-5, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (09.06.2021).
- The World Bank Data-6, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (10.06.2021).
- The World Bank Data-7, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (11.06.2021).
- The World Bank Data-8, <https://data.worldbank.org/country/turkiye> (05.09.2022)
- Tinbergen, Jan (1962), “An Analysis of World Trade Flows”, Jan Tinbergen (Ed.), **Shaping the World Economy: Suggestions for an International Economy Policy**, 262-293, New York: The Twentieth Century Fund.
- Toda, Hiro Y. ve Yamamoto, Taku (1995), “Statistical Inference in Vector Autoregressions with Possibly Integrated Processes”, **Journal of Econometrics**, 66(1-2), 225-250.
- Tordoir, Pieter (1987), “Services Markets and the Economics of Social Interaction”, **The Service Industries Journal**, 7(4), 82–88.
- Tsong, C. Ching vd. (2016), “The Fourier Approximation and Testing for The Null of Cointegration”, **Empirical Economics**, 51(3), 1085-1113.
- Tuncer, İsmail (2002), “Türkiye’de İhracat, İthalat ve Büyüme: Toda-Yamamoto Yöntemiyle Granger Nedensellik Analizleri (1980-2000)”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9(9), 89-107.
- Tunç, Hakan ve Kaya, Murat (2016), "Türkiye’de Lojistik Sektörünün Gelişmesinde Dış Ticaretin Rolü Üzerine Bir Nedensellik Analizi", **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, 7(14), 58-65.
- Türedi, Salih (2013), “Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi**, 7, 298-322.
- Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği [TÜSİAD] (2020), **2020 Yılına Girerken Türkiye ve Dünya Ekonomisi**, Ekonomik Araştırmalar Bölümü, T/2020-02/612, İstanbul.

Türker, Munise T. (2009), “İçsel Büyüme Teorilerinde İçsel Büyümenin Kaynağı ve Uluslararası Ticaret Olgusuyla İlişkisi”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 25, 87-94.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı [SBB] (2021), **Türkiye Ekonomisinde Haftalık Gelişmeler ve Genel Görünüm**, 21 Mayıs 2021, Ankara, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/05/Turkiye-Ekonomisinde-Haftalik-Gelismeler-ve-Genel-Gorunum-21-Mayis-2021.pdf> (25.05.2021).

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB] (2019), Türkiye İhracatının Ürün ve Ülke Bazında Yoğunlaşma Analizi, **Ekonomi Notları**, 2019-2, Ankara.

_____ (2021), Ülkelerin Sektörel Yoğunlaşma İndeksleri, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/f29a313e-7d09-41f9-8f0a-ea05d8e265f7/T%C3%BCrkiyeninHizmet%C4%B0hracat%C4%B1n%C4%B1nYap%C4%B1s%C4%B1+%28Ek+Tablo+2%29.pdf?MOD=AJPERES> (03.06.2021).

Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı [TCKB] (2018), On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), Üretim ve Dış Ticaret İlişkisi Çalışma Grubu Raporu, Ankara, https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2020/04/Uretim_ve_DisTicaret_IliskisiCalismaGrubuRaporu.pdf (18.06.2021).

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı [TCTB] (2020), **Ekonomik Görünüm Raporu: Ocak 2020**, Ankara, https://ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dccc355ce/Ekonomik_G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm.pdf (22.05.2021).

_____ (2021), **Ekonomik Görünüm Raporu: Ocak 2021**, Ankara, <https://ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dccc355ce/Ekonomik%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%20Ocak%202021.pdf> (25.05.2021).

_____ (2022), **Ticaret Bakanlığı 2021 Yılı Faaliyet Raporu**, Ankara, https://ticaret.gov.tr/data/621cb9a313b8764714eb4739/Ticaret%20Bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1%202021%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Faaliyet%20Raporu_Ek_T%C4%B0CAR ET%20BAKANLI%C4%9E%202021%20YILI%20FAAL%C4%B0YET%20RAPORU.pdf (17.02.2023).

Türkiye İhracatçılar Meclisi [TİM] (2020), **İhracat 2020 Raporu**, İstanbul, https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/%C4%B0hracat%202020%20Raporu.pdf (29.05.2021).

_____ (2021), **İhracat 2021 Raporu**, İstanbul, https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/TIM_Ihracat_2021_Raporu.pdf (30.05.2021).

- _____ (2022), **İhracat 2022 Raporu**, İstanbul, [https://www.tim.org.tr/tr/raporlar-strateji-
raporlari](https://www.tim.org.tr/tr/raporlar-strateji-raporlari) (16.02.2023).
- _____, <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> (10.01.2022).
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] (2020a), **Uluslararası Hizmet Ticareti İstatistikleri: 2019**, TÜİK Haber Bülteni, 37496, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararası-Hizmet-Ticareti-Istatistikleri-2019-37496> (04.06.2021).
- _____ (2020b), **Araştırma-Geliştirme Faaliyetleri Araştırması: 2019**, TÜİK Haber Bülteni, 33676, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Araştırma-Geliştirme-Faaliyetleri-Arastirmasi-2019-33676> (09.06.2021).
- _____ (2022), **Uluslararası Hizmet Ticareti İstatistikleri: 2021**, TÜİK Haber Bülteni, 45815, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararası-Hizmet-Ticareti-Istatistikleri-2021-45815#> (21.02.2023).
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (2022), **2021 Ekonomik Rapor**, 2022(4), <https://tobb.org.tr/Documents/yayinlar/2022/78ER.pdf> (16.02.2023).
- Türkmen, Adem (2012), **Uluslararası Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uçak, Ayhan (2013), "The Sentiments of Adam Smith Relating to Economic Growth as an Inspirer to Modern Growth Theories", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 15(1), 29-48.
- Uğur, Arif (Ed.) (2006), **Ansiklopedik Ekonomi Sözlüğü**, Dokuzuncu Baskı, İstanbul: Dünya Yayıncılık A.Ş.
- United Nations [UN] (2020), **World Economic Situation and Prospects 2020**, New York, https://www.un.org/development/desa/dpad/wp-content/uploads/sites/45/WESP2020_FullReport.pdf (21.06.2021).
- United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD] (2020a), **Key Statistics and Trends in International Trade 2020**, Geneva: United Nation Publication.
- _____ (2020b), **Handbook of Statistics 2020**, Geneva: United Nation Publication, https://unctad.org/system/files/official-document/tdstat45_en.pdf (27.05.2021).
- Urata, Shujiro ve Kiyota, Kozo (2003), "Services Trade in East Asia", Takatoshi Ito ve Anne Krueger (Ed.), **Trade in Services in the Asia Pacific Region**, 11. Baskı içinde (379-430), Şikago: University of Chicago Press.
- Ünsal, Erdal M. (2016), **İktisadi Büyüme**, 2. Baskı, Ankara: BB101 Yayınları.
- Van den Berg, Hendrik (2017), **Economic Growth And Development**, 3. Baskı, Singapur: World Scientific.

- van Marrewick, Charles vd. (1996), “Services Tradability, Trade Liberalization and Foreign Direct Investment”, **Economica**, 63, 611-631.
- _____ (1997), “Producer Services, Comparative Advantage, and International Trade Patterns”, **Journal of International Economics**, 42(1-2), 195–220.
- van Welsum, Desiree (2003), “International Trade in Services: Issues and Concepts”, **Birkbeck Institutional Research Online Working Paper**, Londra: University of London.
- Vanek, Jaroslav (1959), “The Natural Resource Content of Foreign Trade, 1870-1955, and the Relative Abundance of Natural Resources in the United States”, **The Review of Economics and Statistics**, 41(2), 146-153.
- Vernon, Raymond (1966), “International Investment and International Trade in the Product Cycle”, **The Quarterly Journal of Economics**, 80(2), 190-207.
- Wade, Robert H. (2018), “The Development State: Dead or Alive?”, **Development and Change**, 49(2), 518-546.
- Wahl, Donald F. (1961), “Capital and Labour Requirements for Canada’s Foreign Trade”, **The Canadian Journal of Economics and Political Science**, 27(3), 349-358.
- Wang, Zhi vd. (2017), “Measures of Participation in Global Value Chains and Global Business Cycles”, **NBER Working Paper Series**, 23222, Cambridge.
- Weil, David N. (2016), **Economic Growth**, Third Edition, New York: Routledge.
- Were, Maureen ve Odongo, Maureen (2019), “Competitiveness and Diversification of Service Exports in Sub-Saharan Africa”, **UNU-WIDER Working Paper 2019/89**, 1-20, Kenya.
- Westerlund, Joakim ve Edgerton, David L. (2007), “New Improved Tests for Cointegration With Structural Breaks”, **Journal of Time Series Analysis**, 28(2), 188-224.
- Wong, Clement Y. P. vd. (2001), “A Matching Model of Liberalisation of Trade in Services”, Preliminary Draft, https://www.researchgate.net/profile/Anming_Zhang/publication/255545687_A_Matching_Model_of_Liberalisation_of_Trade_in_Services/links/54cbb00d0cf298d65658b242/A-Matching-Model-of-Liberalisation-of-Trade-in-Services.pdf, (15.10.2020).
- Wood, Adrian ve Mayer, Jörg (2001), “Africa’s Export Structure in A Comparative Perspective”, **Cambridge Journal of Economics**, 25(3), 369–394.
- World Bank Group [WBG] (2020), **World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains**, A World Bank Group Flagship Report, Washington D.C.
- _____ (2021), **Global Economic Prospects**, A World Bank Group Flagship Report, Washington D.C.

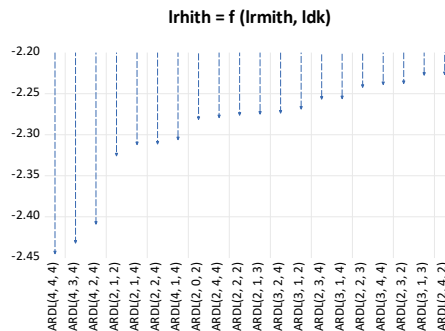
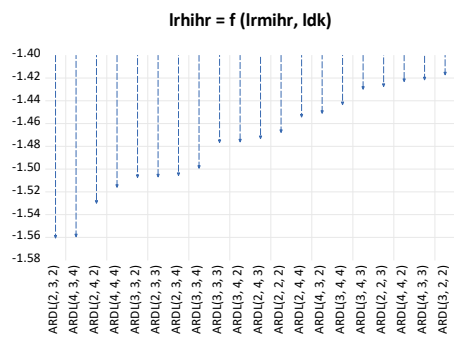
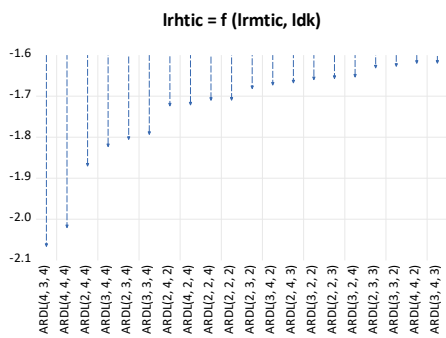
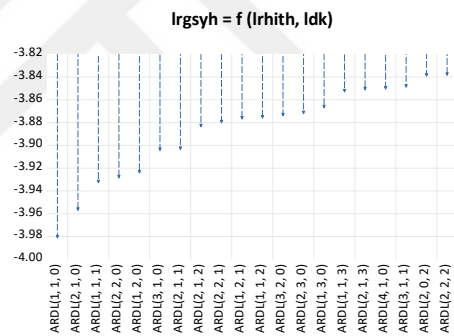
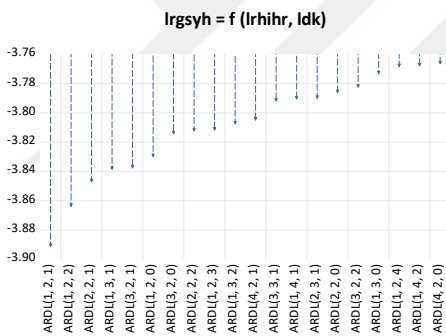
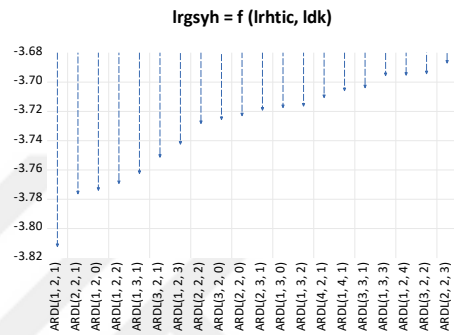
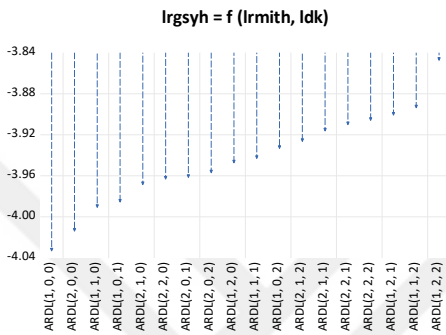
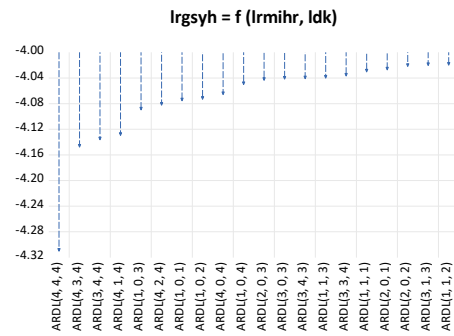
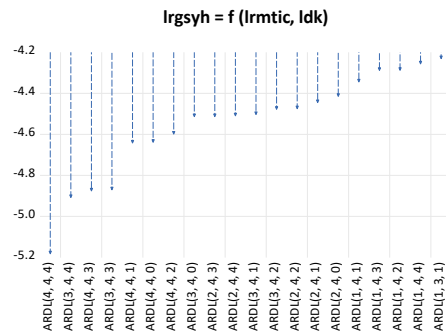
- _____ (2023), **Global Economic Prospects**, A World Bank Group Flagship Report, Washington D.C.
- World Trade Organization [WTO] (2020), **World Trade Statistical Review**, Cenevre: WTO Publication.
- _____ (2022), **World Trade Statistical Review**, Cenevre: WTO Publication.
- WTO Secretariat (2020), **Trade in Services and Economic Diversification**, Discussion Paper for the G20 Trade and Investment Working Group (TIWG), Geneva.
- Yamak, Rahmi ve Erdem, Havvanur F. (2017), “**Uygulamalı Zaman Serisi Analizleri: EvIEWS Uygulamalı**”, 1. Baskı, Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Yan, Qing ve Islam, Saiful (2011), “Moving Up the Value Chain: How to Make the Smiling Curve smile? Case Studies of ICT Firms from An Emerging Economy”, **Master Degree Project**, 2011:7, Gothenburg University.
- Yang, Yung Y. ve Yi, Myung H. (2008), “Does Financial Development Cause Economic Growth? Implication for policy in Korea”, **Journal of Policy Modeling**, 30(5), 827–840.
- Yao, Shujie (2006), “On Economic Growth, FDI and Exports in China”, **Applied Economics**, 38(3), 339–351.
- Yapraklı, Sevda ve Sağlam, Tuncay (2010), “Türkiye’de Bilgi İletişim Teknolojileri ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz”, **Ege Akademik Bakış**, 10(2), 577-598.
- Yapraklı, Sevda vd. (2014), “Hizmet Ticaretinin Geçiş Ekonomileri Üzerindeki Etkileri: 2000-2010”, **International Conference On Eurasian Economies**, Session 7B, 972.
- Yardımcı, Pınar (2006), “İçsel Büyüme Modelleri ve Türkiye Ekonomisinde İçsel Büyümenin Dinamikleri”, **Selçuk Üniversitesi Karaman İİBF Dergisi**, 10, 96-115.
- Yeldan, Erinç (2011), **İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri**, İkinci Baskı, Ankara: Efil Yayınevi.
- Yener Ercan, Nihal (2002), “İçsel Büyüme Teorisi: Genel Bir Bakış”, **DPT Planlama Dergisi**, Özel Sayı: DPT’nin Kuruluşunun 42. Yılı, 129- 138.
- Yıldırım, Muhammed A. (2018), “Kompleksite ve Ürün Uzayı Metodolojisiyle Türkiye”, Koç University-TÜSİAD Economic Research Forum (ERF), **Working Paper Series**, 1806, İstanbul.
- Yıldırım, Durmuş Ç. ve Kantarcı, Tuğba (2018), “Araştırma Geliştirme Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Bir Panel Veri Analizi”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6(5), 661-670.
- Yiğidim, Arslan ve Köse, Nezir (1997), “İhracat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki, İthalatın Rolü: Türkiye Örneği (1980-1996)”, **Ekonomik Yaklaşım**, 8(26), 71-85.

- Yilanci, Veli vd. (2020), “Are BRICS Countries Pollution Havens? Evidence from a Bootstrap ARDL Bounds Testing Approach with a Fourier Function”, **Sustainable Cities and Society**, 55(102035), 1-12.
- Yotov, Yoto vd. (2016), **An Advanced Guide to Trade Policy Analysis: The Structural Gravity Model Online Revised Version**, Geneva: World Trade Organization.
- Yusuf, Shahid (2016), “The Brave New World of Services-Led Growth”, **Eurasian Geography and Economics**, 56(6), 602–617.
- Yüksel, Esra ve Saridoğan, Ercan (2011), “Uluslararası Ticaret Teorileri ve Paul R.Krugman”ın Katkıları”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9(35), 199-206.
- Yülek, Murat A. (1997), “İçsel Büyüme Teorileri, Gelişmekte Olan Ülkeler ve Kamu Politikaları Üzerine”, **Hazine Dergisi**, 6, 1-15.
- Zebaze, Calvin D. ve Keck, Alexander (2009), “Telecommunications Services in Africa: The Impact of WTO Commitments and Unilateral Reform on Sector Performance and Economic Growth”, **World Development**, 37(5), 919-940.
- Zhang, Wei B. (2008), **International Trade Theory: Capital, Knowledge, Economic Structure, Money, and Prices over Time**, Berlin: Springer.
- Zhu, Liping ve Yang, Xubiao (2011), "Study on the Relationship between Shanghai Air Logistics and International Trade", **Journal of System and Management Sciences**, 1(2), 68-75.
- Zivot, Eric ve Andrews, Donald W. K. (1992), “Further Evidence on the Great Crash, the Oil-Price Shock, and the Unit-Root Hypothesis”, **Journal of Business and Economic Statistics**, 20(1), 25-44.

EKLER

EK-1: FARDL Modellerinin Akaike Bilgi Kriteri Altındaki Uygun Gecikme Uzunlukları

ÖZGEÇMİŞ

Metin ÖZKUL, 1991 yılında Tatbikat İlkokulunu, 1994 yılında Gazi Ortaokulunu, 1998 yılında Anadolu Ticaret ve Meslek Lisesini, 2003 yılında Çukurova Üniversitesi-İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi-İktisat Bölümünü, 2012 yılında ise Çukurova Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü-Dış Ticaret ve Kambyo Yüksek Lisans Programını bitirdi. 2017 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü-İktisat Anabilim Dalında doktora programına başladı. Ocak 2014'ten bu yana Artvin Çoruh Üniversitesi-Arhavi Meslek Yüksekokulunda öğretim görevlisi olarak görevine devam etmektedir.

ÖZKUL, evli ve iki çocuk babasıdır ve İngilizce bilmektedir.